

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки з українського мовознавства

ВИПУСК 12

***“Українська ментальність:
діалог світів”***

Збірник наукових праць

Opera
in linguistica ukrainiana

FASCICULLUM 12

Одеса
«Астропринт»
2003

ББК 81.411.4я5

3-324

УДК 81.161.2(051)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **О. І. Бондар** (відп. редактор),
д-р філол. наук **Т. Ю. Ковалевська** (заст. редактора),
викл. **А. П. Романченко** (відп. секретар),

д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**,
д-р філол. наук **Т. О. Бровченко**,
канд. філол. наук **М. І. Зубов**,
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**,
д-р філол. наук **Ю. О. Карпенко**,
д-р філол. наук **І. М. Колгасва**,
д-р філол. наук **А. К. Смольська**,
канд. філол. наук **М. М. Фащенко**,
канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**,
д-р філол. наук **Н. М. Шляхова**

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Протокол № 5 від 29 січня 2002 року.

“Записки з українського мовознавства” внесено до переліку № 4 наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних досліджень на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата філологічних наук: Постанова ВАК України №2-02/2 від 9.02.2000 // Бюлетень ВАК України. — 2000. — №2. — С.74.

Видання здійснене за сприяння Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та при фінансовій допомозі Управління у справах національностей та міграції Одеської обласної державної адміністрації.

3 $\frac{460200000-233}{318-2003}$ Без оголош.

ISBN 966-318-081-1

© Одеський національний університет, 2003

МОВНІ АРХЕТИПИ В ТЕКСТОВОМУ ПРОСТОРИ

М. І. Зубов

КОНЦЕПТ “ТВАРНІСТЬ” У ДВОХ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПОВЧАННЯХ

Резюме

У статті розглянуто значення концепта тварність у давньоруських повчаннях, що дає підстави твердити про його належність не до ідолів у вигляді їх фізично-матеріального виконання, а ідолів ментальності, ідолів духовно-культурного життя давньоруської доби.

Ключові слова: лінгвістична текстологія, давньоруська мова, церковнослов'янська мова, східнослов'янське язичництво, Григорій Назаретянин, Нестор, створіння, Творець, Діва.

Summary

In the article, the meaning of “animality” concept in the old Russian instructions, which gives the grounds for speaking about its belonging not to the idols in the appearance of their physical-material execution, but to the idols of mentality, idols of mental-cultural life of the old Russian times.

Key words: linguistic textology, old Russian language, church Slavonic language, east Slavonic paganism, Gregory of Nazianzus, Nestorius, creature, Creator, Virgin.

Об'єктом уваги пропонованої статті є два давньоруських церковних повчання, у яких говориться про гріховність поклоніння тварі, а не Творцеві. Предметом розгляду стане концепт цього гріха в обох пам'ятках у зв'язку з одним із темних місць, пов'язаних із критикою ідолського рожаничного культу.

Перше з повчань, присвячене викриттю ідолського рожаничного поклоніння, називається **□Слово (о) с(вѣ)т(а)го григоріа в(о)гословца · изъ □сверѣтено въ тѣлцѣхъ его · ѡ то ꙗко първое погані сѣще ꙗзыци сѣржили идолоꙗ и иже и н(ы)нѣ мнози творять □□** (далі “Слово св. Григорія про ідолів...”) і відоме за чотирма давньоруськими списками: у рукопису XVII ст. (півустав) Кирило-Білозірського зібрання № 43/1120 РНБ, арк. 132зв.–134 (далі КБ); у рукописному Паїсіївському збірнику кін. XIV — поч. XV ст.

(півустав) Кирило-Білозірського зібрання № 4/1081 РНБ, арк. 40–43 (далі П); у рукопису XVI ст., що належав Чудівському монастирю — пам'ятка разом з іншими видана М.М.Гальковським [1:32–35] (Москва, ДІМ, Чудівське зібрання, № 270; далі Ч); у рукопису кін. XV—поч. XVI ст. (півустав) Софійського зібрання № 1285 РНБ, арк. 88зв.–90 (далі НС)¹. Власне, нас цікавить останній зі списків, який містить відсутнє в інших варіантах повідомлення:

по с(вѣ)тѣмъ крѣщеніи червоу работни попове. оуставиша трепарь прикладати. р(о)ж(е)тва б(огороди)ци. къ рожаничѣмъ трапезѣ. ѿклады дѣюче. таковиши нарицаютсѣ. кормогоузыци. а не раби б(о)жьи. и недѣли дньи и кланяютсѣ. написавше женоу. въ ч(е)л(о)в(ѣ)чьскъ ѡбразъ тварь [НС: 89зв., ствл. 2].

Друге з повчань — це **□сло(во) істолковано мѣдростью ѿ с(вѣ)т(ы)хъ ап(осто)лѣ і пр(о)р(о)кѣ. і ѡ(тѣ)ць). ѡ твари и ѡ днїи рекомомъ недѣл(ѣ) тако не по(до)бає(т) кр(е)сть-тано(и) клан(ти)с недѣ(л)ѣ. ни целова(ти) е□ зане тварь єсть□** (далі “Слово про твар і недільний день...”). У повному вигляді повчання знаходиться в Паїсіївському збірнику, а початок слова зберігся ще й у так званому Фінляндському уривку, датованому XII–XIII ст.; обидва тексти видані М.С.Гальковським [1:76–83].

Процитоване вище місце із “Слова св. Григорія про ідолів...” ми відносимо до темних місць, хоч деяким дослідникам воно видається досить прозорим за змістом. Так, пропонується та найпростіша відповідь (вона знаходиться на поверхні прочитання), що йдеться про поклоніння слов'ян антропоморфним (въ *человѣчьскъ ѡбразъ тварь*) зображенням язичницької богині Рожаниці та недільного дня. Саме в такому ключі прочитувалася пам'ятка, наприклад, Б. О. Рибаківим [4:454–456] із подальшим тиражуванням цієї думки в інших дослідників.

Мета нашого дослідження — за допомогою лінгвотекстологічних процедур показати, що процитоване місце має глибинні смисли, пов'язані з еретичним порушенням підвалинних богословських положень у межах самого християнства, коли Богородиця вшановується як звичайна жінка-породілля (др. *рожаница*).

¹ Користуємося нагодою виразити щиру вдячність О.С. Щокіну, який надіслав нам вивірені за названими рукописами списки пам'ятки.

Перше, на чому зупинимо увагу, — це те, що вираз *и недѣли день* із погляду семантичної зв'язності у внутрішньому вимірі змісту пам'ятки ніякої вмотивованості не виявляє і тому викликає підозру на якусь незрозумілу поки що вставку в основний текст. Натомість вираз *и кланяются написавше женоу. въ челоуѣчьскѣ ѡбразѣ тварь* якраз можна пояснювати через назване вище порушення Богородичного догмата: йдеться про вшановування Богородиці в людському вимірі, а це ставиться на одну дошку з таким великим гріхом, як поклоніння тварі.

Тут доречно нагадати, що одним із тиражованих давньоруських звинувачень на адресу латинян було таке: **Пресвятѣя владычица наша Богородица Маріа не Богородицею наречѣтъ, но тѣкмо свѣтаа Маріа. а то есть ересь Несторіева** [6:113]. У свою чергу, це знаходить відповідність у тому, що одне з давньоруських звинувачень приписує походження рожаничного культу тому ж таки ересіарху Несторію [8:88]. Тоді не можна не звернути уваги на те, що в наведеній цитаті критикуються не язичники, а служителі церкви, що запровадили рожаничний культ і тим самим стали на шлях ідолопоклоніння. Такий фактологічний збіг не може бути випадковістю — це прояв пульсації прихованої для сьогодення давньоруської богословської думки.

Маючи вагомі текстологічні докази, що автор списку НС був надзвичайно схильний до пояснень (до того ж пояснень цілком слухних і практично завжди оцінних), які вносив у текст “Слова св. Григорія про ідолів...” [2], можна висловити припущення, що вираз *таковии нарицаются кормогоуѣзци а не раби б(о)жьи* є вставкою цього ж автора. Тоді уривок мав би таке прочитання:

по свѣтѣмъ крещеніи черевоу работни попове оуставиша трепарь прикладати рожества богородици, къ рожаничѣнѣ трѣпезѣ (Ѡклады дѣюче) <...> и кланяются написавше женоу. въ челоуѣчьскѣ ѡбразѣ тварь.

Взятий у дужки пояснювальний вираз *Ѡклады дѣюче* також викликає підозру на вставку, коли проаналізувати напрями дієслівного керування слів *прикладати* та *дѣюче* щодо словосполучення *къ рожаничѣнѣ трѣпезѣ* — лівий і правий граматичні зв'язки розривають смисл словосполучення, яке водночас тяжіє до двох різних дієслів. Якщо це справді пізніша вставка, то без неї аналізований уривок мав

би ще більшу семантичну зв'язність: *оуставиши трепарь прикладати рожества богородици, къ рожаничънѣ трапезѣ и кланяютсѧ написавше женоу. въ челоуѣчьскѣ образѣ тварь*. Особливої уваги тут потребують слова *написавше* та *въ челоуѣчьскѣ образѣ*. На поверхні лежить зазначене вище розуміння інших дослідників: ідеться про якесь портретне зображення жінки, якій поклоняються. Насправді це прочитання хибне. Слово *написавше* слід читати “установивши писанням”, а вираз *въ челоуѣчьскѣ образѣ* — “як земну людину”, тобто уривок має таке прочитання: *черезаповзятливі попи установили писанням виконувати тропар Різдва Богородиці до рожаничної трапези, стверджуючи Богородицю як звичайну тварну жінку*.

Для обґрунтування висловлених міркувань потрібно буде відхилитися від аналізованої цитати і зробити досить великий лінгвотекстологічний відступ у зв'язку зі “Словом про твар і недільний день...”. Очевидно, що смислові мікротеми щодо поклоніння неділі та поклоніння тварі в аналізованому місці зі “Слова св. Григорія про ідолів...” узгоджуються із смисловими домінантами в назві “Слова про твар і недільний день...”. Припустивши, що остання пам'ятка чи якийсь її варіант виявили вплив на начитаного автора “Слова св. Григорія про ідолів...” за списком НС, можна здогадуватися, що вираз *и недѣли день* первинно міг би бути пояснювальною глосою, яка вказувала на джерело і була відразу або при подальших переписуваннях уписана в основний текст — таке явище є поширеним у рукописній книжності. Тоді головний смисл для аналізованого уривку був би пов'язаний з ідеєю поклоніння тварі. Зупинимося саме на цій ідеї тварності. Початок “Слова про твар і недільний день...”: *Первое Павелъ рече. послужушиа твари паче Творца. оузрю н(е)бо дѣло прѣстъ твоихъ і лоуноу і звѣзды. ꙗже ты ѡснова. вѣрнии же видѣвши тварь почю(дѧ)тъ(ѧ) творчеі моудрости. і творцю поклонѧтьсѧ* відсилає до слів ап. Павла *И измѣниши славѣ Б(о)га в подобіе образа тлѣнна ч(е)л(о)вѣка, и птицъ и четвероногъ гадъ: Тѣмже и предаде ихъ Б(о)гъ в похотехъ сердець ихъ в нечистотѣ. во еже сквернитисѧ тѣлесемъ ихъ в себѣ самѣхъ. Иже премѣниши истинѣ Б(о)жію во лжѣ, и послужушиа твари паче Творца* [Рим. 1, 23–25] (цитата наведена за церковнослов'янським Синодальним виданням Біблії). Інспірована Святим Письмом критика гріховного поклоніння тварі замість

Творця є постійним місцем давньоруської книжності, пор. в апокрифічному “Ходінні Богородиці по муках”:

сіи суть, иже не вѣрвоаша во Отца и Сына и Святаго духа, но забыша Бога и вѣрвоаша юже ны бѣ тварь Богъ на работу сотвориль, то (го) они все боги прозваша: солнце и мѣсяць, землю и воду, и звѣри и гади... [5:118–119];

У випадку “Слова про твар і недільний день...” повчання цікаве тим, що автор зосереджує увагу на тому, що не подобає поклонятися дню неділі (явищу тварному), але слід поклонятися воскресінню Христовому. В обґрунтування своїх поглядів автор робить значний екскурс в богословську космогонію, проводить думку, що *д(ь)нь свѣтъ бо есть ѡдинъ. а їмъ емоу д(ь)нь*, маючи на увазі єдиність створеного Богом світла, що знаходить опору у відомих словах Христа *Я є світ миру* [Іоан. 8,12]), а особливо в даному випадку в тексті Біблії: *І назвав Бог світ днем, а тьму ніччю* [Бут.1,5]. Далі автор викладає відому християнську паралель семи тисяч років і семи днів тижня (тобто днів творіння) у протиставленні до восьмої тисячі років, якій *нѣсть конца*. Стверджуючи богословський погляд, що Божественний світ (світло) є несповідимим (*никто же бо может оуказати ѡбразу свѣту. но токмо видимъ бываеть. соломан гл(аголе)тъ ни хто же бо может ѡбрѣсти всеа твари твореныа. ни ѡбразу оуказати свѣтоу. тако же бо во оутробѣ ражаемо. не разути (не разумѣти у Фінляндському уривку) та(ко) ж і то. паки рече ѡ глоубино премоудрости б(о)ж(и)а□*), автор пам’ятки пояснює далі, що *заръ бо тако порти суть свѣту. вещь бо есть с(о)лнце свѣту. ѡсила въ всю вселеную. а тмѣ око луна тѣм же ѡко темно есть. і паки а□власъ д(ь)нное ѡко не погибает□. но въ своемъ чиноу стоить. и свѣтитъ*. У цілому можна зрозуміти, що подається філософсько-богословське трактування явища як зовнішнього прояву та сутності (образу) як внутрішньої властивості: день, зоря, сонце, місяць — тварні речі, а пов’язане з ними світло — неосягнена розумом Божественна таїна. А ось халдейські філософи, що навчилися марним знанням (маються на увазі астролого-астрономічні знання), *послужиша твари. паче творца. и поклоняхуть(сѧ) твари мнѣши б(о)ги. а б(о)га творца не вѣдуща*. Ясно, що йдеться про поклоніння (у розумінні автора повчання) небесним світилам. У противагу до цього автор стверджує:

намъ же познавшимъ б(ог)а. і вѣрующимъ въ с(вѣ)тую тр(о)ицю ѡ(т)ца и с(ы)на и с(вѣ)таго д(оу)ха. поклонѣти (сѣ) единому б(ог)у. суцему въ тр(ои)ци а не твари. написанѣи во ѡбразъ ч(е)л(о)вѣчь. на прелестъ малоразумнымъ. і на пагубу д(оу)шамъ ихъ.

Виділене нами місце в лексико-граматичному та смисловому аспектах є виразною паралеллю до наведеної вище цитати зі “Слова св. Григорія про ідолів...”. Але про яку антропоморфність можна говорити в останньому випадку? Адже поняття *твар* у виразі *а не твари. написанѣи во ѡбразъ ч(е)л(о)вѣчь* реферує до попередньо названих понять неба, дня, сонця, місяця, зір. Взагалі кажучи, і тут найпростіша відповідь може бути та, що слов’яни-язичники начебто поклонялися антропоморфним зображенням астрономічних об’єктів. Але подібні прочитання в даному випадку неправильні. Вони спадають на думку тому, що асоціюються із звичайними сьогодні значеннями слів: для дієслова *написати* одне з його давньоруських значень є ‘намалювати, написати (ікону, картину)’ [7,10:176], а для слова *образ* одне із значень — це ‘зображення’ (пор. ще сучасне укр. *образ* як синонім до *ікона*). Насправді ж у контексті пам’ятки для її інтерпретації слід використати інші значення: ‘закріпити на письмі’ для дієслова *написати* [7,10:175] та значення ‘спосіб дії; спосіб виявлення внутрішніх властивостей, відмінна риса’ [7,12:135] для іменника *образ* (пор. рос. *таким образом*) Тоді одержується наступне прочитання: *нам же, що пізнали Бога і що вірують у святу Трійцю Отця, і Сина, і Святого Духа, [належить] поклонятися единому Богу, суцому в Трійці, а не тварі, як написано по людській суті на спокусу малорозумним і на пагубу душам їх.* Докази тези такі. Перед цим пасажем давньоруський автор говорить про суєтність намагань проникнути у промисел Божий. А відразу ж після аналізованого місця він обґрунтовує марність халдейського знання, посилаючись на слова апостола Павла: *писано бо єсть погублю разумъ и мудрость разумныхъ ѿвергну. гдѣ мудрость книгочиа. і вопросникъ мира сего. понеже в мудрости в(о)жнеі не разумѣ миръ в(о)г(а)* (Пор.: *Писано бо: “Знищу мудрість мудрих і розум розумних знівечу! Де мудрий? Де учений? Де дослідувач віку цього?”* Хіба Бог не зробив дурною мудрість цього світу? А що світ не своєю мудрістю спізнав Бога у

Божій мудрості, то Богові вгодно було спасти віруючих глупотою проповіді. Тому що іудеї вимагають знаків, а греки мудрості шукають... [1 Кор. 1,19-22]). Виділене нами місце точно відповідає пропонуваному прочитанню: книжники і ті, хто ставить запитання (вопросниці мира сего), не можуть розуміти промислу Божого, а їхня книжна мудрість веде до поклоніння тварі (видимим проявам Його промислу). Тут же у продовження теми автор коментує знамення Мойсея і підводить такий підсумок:

а ꙗзыци премудрости ꙗцють. премудрость бо есть х(ристос)ъ с(ын)ъ б(ож)и. проповѣдаеть(сѧ) его пропѣтьє і воскр(есе)нъє. і поклонѧютьсѧ емоу. і тридневное его воскр(есе)нъє славѧть. а не недѣлю не рече б(ог)ъ ѡ болванѣ. но рече створимъ ч(е)л(о)в(ѣ)ка по ѡбразу нашему. ѡле не прельщайте(сѧ) вѣрнии. імуци разумъ б(о)ж(ес)твеннаго писанъѧ. да не кланѧтесѧ твари. но творцю всѣхъ вл(а)д(ы)цѣ.

А далі щодо іудеїв подається вельми красномовне пояснення, у якому є вираз писана недѣла з абсолютно точною адресацією до писаних законів:

аще ли хто речеть. да чему се есть писана недѣла. та предана намъ кланѧтисѧ еі. і ч(ес)тити ю. азъ же вы скажю пр(о)р(о)ч(ес)к(и)мъ оученьемъ. а. е. [тобто перше, по-перше — М. 3.] хотѧ б(ог)ъ ѡтвести Жиды ѡ вльсти ідольскиѧ. зане кланѧхутьсѧ идоломъ и твари. и требы имъ творѧ(т). да то ради законъ имъ данъ. <...> Хотѧ їхъ б(о)гъ на лучшиі разумъ привести. хотѧ ихъ паки ѡлучити ѡ того. а інъ законъ лучшиі дати і посла пр(о)р(о)ка. гл(аго)лаше. не гл(аго)л(а)хъ ко ѡтцемъ вашимъ ѡ жертвахъ і всесоженъемъ бл(а)говолихъ. хто тако ѡ васъ впроехъ. не при(ве?)ди бо рече на дворъ моі. рекше въ ц(ь)рк(о)вь мою. новыхъ м(ѣ)с(ѧ)цѣ и суботъ не хоцю. ни велика дни вашего□

Адресація цього місця — Синайські закони Мойсея: Пам'ятай день суботній, щоб святити його. Шість днів працею і роби всякі справи свої. А день сьомий — субота Господу твоєму: не роби в той [день] ніякого діла ні ти, ні син твій, ні дочка твоя, ні раб твій, ні рабиня твоя, ні скот твій, ні прибулець, який у житлах твоїх. Тому що за шість днів створив Господь небо і землю, море і все, що в них; а день сьомий спочив. Тому благословив Господь день суботній і освятив його [Вих.20, 8–11]. Цілком очевидно, що день суботній —

це є та сама писана неділя, про яку говорить давньоруський автор, тобто назва *неділя* в нього вживається в її, назви, первинному етимологічному значенні — ‘день, у який не роблять’ др. ‘не дѣлають’ (а цьому відповідає точно таке саме значення д. євр. *sabbāt*). Отже, звичне сьогодні значення назви *недѣля* як назви дня тижня слід відкинути. Тоді в новому контексті постає зрозумілим протест автора проти *нових субот*, які не угодні Господу: просто календарне перенесення неробочого дня (*недѣли*) на інший (християнська неділя у протизагу до іудейської суботи — це просто *нова субота!*) нічого не міняє по суті у формулі *Пам’ятай день суботній, щоб святити його*. Бо святкувати треба не сам день, а Божественну сутність цього дня. Цю думку давньоруський автор виразно проводить і далі:

тако же аще хто постить (сѧ) ило (так!) ино что творить. въ среду. или в пѧтокъ. не пѧтку твори(т) честень (а?) х(рист)у. вон (□ въ нь) бо х(рес)тихомъ. во нь вѣруемъ. того славимъ. тому кланѧемсѧ со Ѡ(ь)цемъ и с(ы)н(о)мъ и с(вѧ)тымъ д(у)х(о)мъ.

Повертаючися з погляду здобутих результатів до виразу *и кланѧютсѧ написавше женоу. въ челоувѣчьскъ ѡбразъ тварь* у “Слові св. Григорія про ідолів...”, можемо висловити міркування, що й тут насправді йдеться не про якесь жіноче зображення як об’єкт поклоніння язичників, а про те, що існували якісь писані вчення про Богородицю, витлумачені земною людською мудрістю. Це узгоджується з тими звинуваченнями, що рожаничну трапезу навчив ставити єретик Несторій, що така трапеза є догматом безбожних єретиків, що у слов’ян її установили *чреву работни попове* і що до слов’ян, як про це говориться у “Слові св. Григорія про ідолів...”, звичай дійшов через еллінське вчення.

Пропонуючи подібні рішення, не можна залишити поза увагою, що рожаничний культ критикується також самим “Словом про твар і недільний день...”. Нагадування цього культу є вставкою у більш ранній текст пам’ятки, для чого можна навести очевидні докази. Так, основний текст до вставки завершується словами *і придѣ(те) вси вѣрнии поклонимъ(сѧ) воскр(есе)нью х(ристо)воу се бо при(ѧли?) х(рист)а ра(ди) радость. а не недѣ(ли) ра(ди). то ти х(ри)с(та) ради празновати. во тѣ*

д(ь)нь кр(ест)а омъ см(ь)рть разруши. а не недѣлю. кр(ес)ть бо нарицаеть (с)а) воскр(есе)нье х(ристо)во. Смысл цієї частини тексту логічно пов'язаний з усім попереднім викладенням. Відразу після неї з опорою на слова апостола *Павель бо рече цѣною куплени есмы (Или не вѣсте, пакъ тѣлеса ваша храмъ живѹщягѹ в васъ с(в)а)тагѹго Д(Ѹ)ха сѹть, его же имате Ѡ Б(о)га, и нѣсте свои; Куплени бо есте цѣною: Прославите ѹбо Б(о)га в тѣлесѹхъ вашихъ, и в дѹшахъ вашихъ, ꙗже сѹть Б(о)жыя* [1 Кор. 6,20]) пояснюється, що християни куплені *Ѡ работы вражыа. во свободу х(ристо)ву. свобода бо есть х(ристо)ва вѣра праваа. дѣла благочестивыа*. Нове посилення на слова апостола цілком умотивоване першим посиленням, з якого починається пам'ятка (звернемо при тому увагу, що йдеться про різні послання апостола Павла). Ось тут один із пізніших переписувачів і зважив за потрібне подати досить просторе пояснення-мотивацію до слів апостола апостольськими ж таки словами, після чого повернувся до основного тексту пам'ятки з продовженням критики поклонінню дню неділі (саме в цьому місці аргументація автора посилюється згаданим вище у нас давньоруським поясненням п'ятниці та середи). Повернення до основного тексту позначається пізнішим переписувачем так: *на преже гл(лагола)наѹ взидемъ. да не в забытье положимъ первыѹ бесѣды. шведше въ глубину с(в)а)т(ы)хъ словесъ. цѣною бо куплени есмы. цѣна бо есть кр(ес)ть і кровь х(ристо)ва*. Сам коментар-уставка переписувача до слів апостола Павла полягає у перерахуванні гріхів як протиставлення до діл *благочестивих*:

а дѹ ꙗко работа грѣси. паче бо согрѣшеньѹ ідолослуженье. прикупъ корчемноі. наклады рѣзавныѹ. пыанство. еже есть всего горѣ ставленье трапезы рожаницамъ. і прочаѹ всѹ служеньѹ дѹ ꙗко. требы кладомыѹ виламъ и поклонанье твари. ти же вси тако творѹщимъ. не имуть причастья во ц(а)р(с)твѹ б(ож)иі. но з бѣсы муку приімоуть. аще сѹ не встану(т) того ни сѹ лишать. ни щистятъ(сѹ) шпитемъ ꙗми. аще лишать(сѹ) того всего. зла творити. то не токмо будутъ того прощени. но і жизни вѣчныѹ причастници будутъ со всѣми праведными. аще ли не тако. і грѣшници с бѣсы мучити(сѹ) имуть.

Прототип подібних давньоруських переліків знаходиться в тому

ж таки апостольському посланні, з посилання на яке починається пам'ятка: **НЕ ЛЬСТІТЕ СЕБЕ: НИ ВЛДНИЦЫ, НИ ІДОЛОСЛЪЖИТЕЛИ, НИ ПРЕЛЮБОДЪИ, НИ СКВЕРНИТЕЛИ, НИ МАЛАКІИ, НИ МЪЖЕЛЪЖНИЦЫ, НИ ЛИХОИНИЦЫ, НИ ТАТІЕ, НИ ПІАНИЦЫ, НИ ДОСАДИТЕЛИ, НИ ХИЦНИЦЫ, Ц(А)РСТВІА Б(О)ЖІА НЕ НАСЛѢДАТЬ** (Не обманюйтесь ні блудники, ні ідолослужителі, ні перелюбники, ні рукоблудники, ні мужеложники, ні злодії, ні лихоїмці, ні п'яниці, ні злоречиві, ні хижаци — Царства Божого не наслідують) [1 Кор. 6, 9–10].

Нагадування блудників давньоруським автором вилучене з цілком зрозумілих причин — ця ідея знаходиться поза змістом повчання. Тому давньоруський перелік і розпочинається позначенням гріха ідолослужіння, викриттю якого пам'ятка й присвячена. Уважне прочитання подальшого тексту вставки дає підстави побачити тут ще одну більш пізню вставку:

ідолослуженъе. прикупъ корчемной. наклады рѣзавныа. пь□ньство. еже есть всего горѣе ставленъе трпезы рожаницамъ. і проча□вса служеньа дь□вола. треба кладомыа виламя и поклонанье твари.

Дійсно, до якого елемента тексту спрямований анафоричний зв'язок від відносного займенника *еже*? До найближчого слова **пь□ньство. еже есть всего горѣе**? Але ж пияцтво не вважалося найтяжчим гріхом (давньоруські повчання проти пияцтва розрізняють такі його види як помірно-поміркване — для веселощів і відради (нагадаємо ще відому літописну максиму Володимира *Руси веселье пити, не можемъ безъ того быти*) та надмірне. Засуджується церквою саме останній вид [3], пор. ще: [9:45-46], де йдеться про св.Миколая як про *пивного бога* росіян). Коли ж вилучити виділений у цитаті текст, то одержується абсолютно точна трансляція до таких давньоруських місць, що викривають рожаничний культ, як-от: *Кто суть идоли? Се первыи идоль рожаницѣ* або *се же есть велми злѣе прикладати трепарь сватыя богородица к идольстѣи трпезѣ* тощо. Водночас одержаний текст лексично виявляється також близьким до “Слова св. Григорія про ідолів...” (служіння диявольське, покладання треб, віли). Але чи немає у пропонуваному поясненні логічного протиріччя? Адже, з одного боку, прочитання передбачають вірогідний вплив “Слова про твар і недільний день...” на “Слово св. Григорія про ідолів...”, а з іншо-

го боку — вплив “Слова св. Григорія про ідолів...” на “Слово про твар і недільний день...”. Проте саме так справді могло бути: “Слово про твар і недільний день...” могло раніше вплинути на “Слово св. Григорія про ідолів...” при його переписуваннях, а потім уже при пізніших переписуваннях саме зазнати зворотного впливу у вигляді вторинної вставки у більш давню вставку, наявність якої не викликає сумнівів.

Таким чином, підсумовуючи всі міркування щодо давньоруського концепту тварності у “Слові св. Григорія про ідолів...”, можна констатувати: фраза *и кланяются написавше женоу, въ человекъськъ образъ тварь* тут має на увазі не якесь особіне язичницьке жіноче божество, а виявляє суто богословську проекцію на критику поклоніння тварі в його специфічному вияві — неканонічне вшановування Богородиці. Тому концепт тварності стосується не ідолів у вигляді їх фізично-матеріального виконання, а ідолів ментальності, ідолів духовно-культурного життя давньоруської доби.

1. **Гальковский Н.** Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II. Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. — М., 1913. — Т. XVIII.

2. **Зубов М. І.** Графічно-орфографічні особливості списків одного давньоруського церковного повчання // Слов'янський збірник. — Одеса, 2002. — Вип. IX.

3. **Калиновская Н. Н.** К изучению древнерусских поучений против пьянства // Древнерусская литература: Источниковедение. — Л., 1984.

4. **Рыбаков Б. А.** Язычество древних славян. — М., 1981.

5. **Памятники** старинной русской литературы, издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко. — СПб., 1862.

6. **Попов А.** Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.). — М., 1875.

7. **Словарь** русского языка XI–XVII вв. — М., 1983. — Вып. 10; — 1987. — Вып. 12.

8. **Тихонравов Н. А.** Летописи русской литературы и древности. — М., 1862. — Т. IV.

9. **Успенский Б. А.** Филологические разыскания в области славянских древностей: (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). — М., 1983.

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОЇ ЗАГАДКИ З ПРИЙМНИКОВИМ КОМПОНЕНТОМ “БЕЗ”

Резюме

Семантико-структурне тло народної загадки з тематичним компонентом без розглядається як традиційно клішована конструкція та як власне образне утворення зі своєрідною динамічно-композиційною організацією.

Ключові слова: фольклор, загадка, семантика, структура.

Summary

Semantic and structural background of the folk riddle with the subject component “without” is studied, on the one hand, as traditional cliched construction and, on the other hand, as purely imaginative formation with its special dynamical-compositional organization.

Key words: folklore, riddle, semantics, structure.

Свого часу В. Пропп, досліджуючи морфологію казки, звернув увагу на ту її особливість, що “складові частини однієї казки без будь-якої зміни можуть бути перенесені в другу” [1,13]. Подібне явище особливо характерне для загадки. Порівн.: *За лісом, за пралісом дві жердки білого плаття висять (1336, зуби); За лісом, за пралісом колеса висять (2135, сережки); За лісом, за пралісом біле плаття висе (720, вишня в цвіту); За лісом, перелісом Мартин зуби скалить (2125, дзеркало); За лісом, перелісом прісна діжа висне (1186, вулик з медом); За лісом-королісом каша кипить (1205, мурашник) — з однаковим, однотипним зачином; Чотири козі на одній нозі (2252А, снувалка); Стоїть при дорозі на одній нозі (668А, гриб); Стоїть у воді на єдній нозі (2396, водяний млин); Мій брат Кіндрат як став, то й неба дістав (1706, дим); Лежить Гася, простяглася, як устане — неба достане (2713, дорога) — з однаковою, однотипною кінцівкою; Повна хата людей, а не найдуть дверей, дід увійшов, двері найшов (595, кавун і ніж); Повна хата горобців, та нікуди вилетіть (557, гарбуз); Повна хата тетерят, та нікуди не летять (1631, кілочки в хаті); Ні вікон, ні дверей, Повна хата людей (555А, гарбуз); Баран-баранець, повна хата овець (1680, коробка сірників); Без вікон, без дверей, — повна хата людей, та все в білих кожухах (555Б, гарбуз) — з однаковим, однотипним компонентом на початку, вкінці, всередині. Неважко спостерегти, як одна клішована одиниця (повна хата людей) поєднується з дру-*

гою (без вікон, без дверей), гармонійно творячи образно-сміслову цілість загадки, причому друга, у свою чергу, також характеризується широкою функціональною парадигмою (порівн. *На тичці, на ка плічці, без вікон, без дверей, – повна хата людей (510, мак); Без вікон, без дверей живе шестеро людей (729, яблуко з насінням); Маленька пташка на дереві живе, без вікон, без дверей собі хатку плете (1253, шовкопряд).*

Своєрідне кліше становлять конструкції з прийменником *без*, що вживаються для вираження відсутності чогось (когось) і мають різноінтентну природу синтаксико-сміслового розгортання.

Одним із найбільш повторюваних кліше з прийменником *без* є словосполучення *без рук, без ніг*, вживана в багатьох загадках із різними відгадками, наприклад: *Без рук, без ніг — під вікном стукотить, в хату проситься (359, вітер); Без рук, без ніг на хату збіг (1697Б, дим); Без рук, без ніг, а цілий світ перейде (165, вода); Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами (34, місяць); Без рук, без ніг, на вікнах колоски ставить (201, мороз); Без рук, без ніг, а стукає (297, грім); Без рук, без ніг — вікна вибиває (322, град); Без рук, без ніг, на тин плететься (440, квасоля); Без рук, без ніг — на дерево дереться (573Г, гарбуз); Без рук, без ніг, а на повітку збіг (809, хміль); Без рук, без ніг, а по землі ходить (967, гадюка); Без рук, без ніг по воді плаває (997, риба); Без рук, без ніг, а сіно кидає (2210, вила); Без рук, без ніг, а сліпця водить (2107, палка); Без рук, без ніг, на животі ходить (2706, корабель); Без рук, без ніг, на животі повзає (2685А, човен); Без рук, без ног, – за сто верстов заїде (2869, лист); Без рук, без ніг світ за хвилину оббігає (2976, думка); Без рук, без ніг, а всіх кладе в постіль (3017, сон); Без рук, без ніг, зате в білій сорочці (2070, подушка).* Дія, виражена в другій частині наведених загадок, мислиться, як правило, такою, що чиниться за допомогою рук і ніг, тобто за участю людини, однак уже початкове *без* заперечує цю участь, і відгадувач, з більшою чи меншою трудністю в кожному окремому випадку, має назвати персоніфікованого діяча (*вітер, дим, вода, місяць, мороз, грім, град, квасоля, гарбуз, хміль, гадюка, риба, вила, палка, корабель, човен, лист, думка, сон*) або те, що є результатом певної дії (*подушка*).

Конструкція *без рук, без ніг* може виступати у видозміненому вигляді (*Без ніг, без рук, а вилізе на друк (440А, квасоля); Без ніг, а*

біжить; без рук, а рукава має (154, річка), може розпросторюватися градаційно, за рахунок нових компонентів, що вказують на додаткову атрибутику, незважаючи на відсутність якої дія діється (Без рук, без ніг, без черева, – злізе на дерево (807Б); Без рук, без ніг, без голови, без язика — чоловіку вік щитає (2082, годинник). Парадигма повторюваних іменників з без може доповнюватися власне характеристичними компонентами із семантикою наявності (Без рук, без ніг, черевате, пузате, на кишки багате, одним хвостиком керує (1038, пуголовок); Без рук, без ніг, само голе, а сорочка в пазусі (1651В, свічка). Нерідко в загадці дається вказівка лише на якийсь один із зазначених атрибутів, супроводжуваний префіксом без (Без рук, а на гармошку грає (1174, бджола); Без ніг, а ходить (2073, годинник).

Руки, ноги як антропоморфізаційний елемент у структурі загадки активно поєднується з елементами на позначення засобів, знаряддя праці (Без рук, без ніг, без молотка скус містка (204, мороз); Без рук, без олівця малює без кінця (205, мороз); Без рук, без сокири будуються квартири (1053, гнізда). Через паралель руки-сокира уможливується окремішне вживання другого компонента (засіб, знаряддя праці), порівн. у загадках про мороз: Без сокири і дрючків міст будеє через річки (187); Без сокири, без долота, а мости будеє (188); Без топора і без ножа, без клинця і без підклинця, а міст зробиє (185).

Антропоморфізаційним компонентом у структурі загадки виступають назви інших частин тіла, людського організму (Без рота, без носа, а голос має (374, вітер); Без крові, без серця на горі пається (2153, плуг), а також різного плану абстрактні поняття (Без роду і без імені чорна баба в небі летить (271, хмара); Без болі, без печалі заставляє плакати (667, цибуля). Іноді загадка називає самого діяча, наприклад, за професією, родом діяльності: Без плотника, без майстра міст став (180, лід на річці); Без фірмана, без батога, а гонить, як сатана (2822, поїд).

Загалом загадка з препозиційним прийменником без охоплює широке коло явищ і предметів живої та неживої природи (Без крил, без ніг білі мухи літають (212, сніг); Без кореня і без квіту, – служить цілому світу (1489, сіль); Без води мисться, на печі гріється (908Б, кіт); Без клепок, без дна повна бочка вина (1442, яйце).

Без як нівеляційний компонент значно рідше займає місце в другій частині початкової синтагми, на синтагматичній периферії (*Корова без ніг, без тіла скирту соломи з'їла (1720, ніч); Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, тільки чує (373, вітер); Купив коня без хвоста, прийде додому — наладить (1970, голка); Котилося барильце, без чопа, без рильця (1455, яйце); Сімдесят сім одержок та всі без застєжок (473А, капуста)*). Це пояснюється тим, що укладач насамперед намагається зосередити нашу увагу на тому визначальному, на основі чого, власне, і будується загадка. Хоч, як бачимо на прикладі конструкції *без вікон, без дверей*, препозиція може змінюватися інтерпозицією та постпозицією. Проте постпозиційні (інтерпозиційні) конструкції з прийменником *без* частіше трапляються в загадках з питальним словом, яке мовби зміщує нівеляційний компонент на другий план, наголошуючи насамперед на об'єкті (суб'єкті) для відгадування (*Що біжить без поводка? (171, вода); Що росте без колосу? (436, гречка); Що пече без вогню? (850, кропива); Хто плаче без голосу? (377, вітер); Хто йде без ніг, несе тягуг, а кості не має? (174, вода)*).

Варто зауважити: якщо в більшості розглянутих загадок маємо повторюваний прийменник *без* (відповідно із супровідним іменником), то в питальних конструкціях практично не спостерігаємо цієї повторюваності (можна навести лише поодинокі приклади парного вживання його, на зразок *Що без леза та без зуба розтина міцного дуба? (281, блискавка)*). Це ще раз свідчить про те, що в питальній формі загадки активізується власне питальне слово, за рахунок чого певною мірою ігнорується образно-сміслова експресія повторюваної лексичної одиниці.

Семантика прийменниково-іменникових конструкцій з компонентом *без* спрямована на об'єкт(суб'єкт) таким чином, що, вказуючи на відсутність певної ознаки, певного елемента, або безпосередньо слугує містком до відгадки, або дає змогу залучити нові характеристичні чинники (зі значенням наявності чи відсутності), що стають невід'ємними в загальній структурі загадки. Наприклад, у загадках типу *Без клепок, без дна повна бочка вина (1442Б, яйце); Без вікон, без дверей повна кошара овець (556, гарбуз)* відповідні прийменниково-іменникові характеристики безпосередньо спрямовані на буттєвісну означеність предмета. Так само в

загадках типу *Без рук, без сокири хати буде* (1054, *птах і гніздо*); *Без рук і без ніг малює малюнки* (196, *мороз*) аналогічні синтагми характеризують безпосередньо дію предмета.

Нерідко при записах подібних структур спостерігаємо виділення прийменниково-іменникового компонента через кому, тире (*Без рук, без ніг, ворота одчиняє* (358Б, *вітер*); *Без рук, без ніг — хату одчиняє* (358А, *вітер*), що привносить у семантичну структуру загадки відтінок допустовості (незважаючи на те, що), який особливо підсилюється при наявності сполучника протиставлення: *Без дров, без огня, а світить і гріє щодня* (63, *сонце*); *Без коліс, без ніг, а біжить як день, так і ніч* (149, *річка*). Порівн. у конструкції з підрядним допустовим: *Хоч я без ніг, а біжу прудко, ні сплю ні вдень, ні вночі, хоч ніколи з ліжка не встаю* (170, *вода в річці*). Семантикою видільності позначені структури із заперечними сполучниками при іменниках: *Без голови, а з ушами* (1807, *макітра*); *Без рук, без ніг, зате в білій сорочці* (2070, *подушка*). Порівн. також протиставно-видільну функцію частки в конструкціях із заперечним сполучником при дієслові: *Без рук, без ніг, тільки з рогами, а ходить попід небесами* (34, *місяць*).

Переважна більшість розглянутих прийменниково-іменникових конструкцій у семантико-синтаксичній структурі загадки позбавлена суб'єктного слова, характеризується абстрактною інтенцією, з конкретизаційним суб'єктом (об'єктом) лише у відгадці (*Без рук стука, без вогню горить* (301, *грим і блискавка*); *Без душі, без тіла за сто миль залетіла* (2868А, *лист*); проте значення відсутності чогось, передане за допомогою сполучення прийменника *без* з іменником, може стосуватися і конкретного суб'єкта (об'єкта), який, звичайно, постає зовсім відмінним у відгадці: *Котилася бочка без дна, без колочка* (1452, *яйце*); *Хата без вікон і без дна, а в ній живе тьма* (511, *мак*) .

У динамічній системі загадки тематичний компонент *без* + іменник може отримувати аналогічне продовження на рівні реми (*Прийшли мужики без сокир, збудували дім без кутів* (1207Б, *мурашки*). Повторюваний іменник із прийменником *без* здатний об'єднувати як різного плану паралельні структури (*Без прядива пряде нитку і без глиці в'яже сітку; ціле літо пташок душить, м'ясо їсть, а хутро сушить* (1233, *павук*); *Стоїть церква без верха, а в ній лю-*

дей без числа (512, мак), так і лінійні одиниці (*Хто жис без дружини в чужім краю без родини? (2568, солдат).*

Композиційну своєрідність загадки становлять утворення з антонімічними конструкціями *без+ родовий відмінок іменника* і *з + орудний відмінок того самого іменника* (*Без рук, без ніг — падає на тік, з руками й ногами біжить за нами (249, сніг)* та *на+ місцевий відмінок того ж іменника* (*По якій дорозі півроку їздять на коні, а півроку без коня?*).

Семантика розгляданих кліше з *без* може бути передана за допомогою сполучення відповідного іменника з придієслівною чи приіменниковою заперечною часткою. Такі паралельні конструкції (з префіксом *без*, частками *не, ні*) спостерігаємо як у різних варіантах загадки (з однаковими відгадками), так і в різних загадках (з однаковими і різними відгадками): *Без крил, а літає, ніхто її не б'є, а плаче (270, хмара); Крил не має, по воздуху літає (266, хмара); Крил не має, а літає, не чоловік, не звіря, а сідає (230, сніг). Рук не має, а будувати вміє (1051, птах і гніздо); Без рук, без сокири хати буде (1054, птах і гніздо); Без рук і без ніг малює малюнки (196, мороз); В їдній бочці два трунки — без чопа, без дюрки (1459А, яйце); В барильці два трунки— ні чопа, ні воронки (1459Б, яйце).* Як паралелі до конструкцій з прийменником *без* можна розглядати прикметникові утворення з префіксом *без*. *Без рук, без ніг, зате в білій сорочці (2070, подушка), Безруке і безмозке, а щонеділі сорочку надіває (2064, подушка); Без кості, без пір'я, — по воді плине (1030, п'явка), Безкостий Марко перепливе море шпарко, 1027, п'явка).*

1. Пропп В. Я. Морфология сказки. — М., 1969.

2. Приклади подаються за виданням: Українська народна творчість. Загадки. — К., 1962.

**ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНСТАНТИ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ДУМИ**

Резюме

У статті розглянуто лінгвокультурні константи українських народних дум. Проаналізовано співвідношення виявлених ментальних концептів зі складниками етномовної картини світу. Основну увагу приділено розкриттю антропорелевантної природи аксіосемантичних явищ народного епосу.

Ключові слова: ментальність, концепт, зміст, фольклор, архетип.

Summary

The article deals with linguistical-cultural constant features of the Ukrainian folk eposes. The author analysed the correlation between some essential mental concepts and the components of the ethnolinguistic picture of the world. The main emphasis is laid on the anthropological-relevant nature of axiological phenomena of the folk epos.

Key words: mentality, concept, folklore, archtype.

Питання про відображення первинного, об'єктивного світу засобами вторинного, суб'єктивного, характеру належить до центральних проблем гносеології та лінгвістики. Дискурсивно-когнітивні механізми породження лінгвокультурних концептів активізуються семантичною структурою мови. Передача конкретної інформації за допомогою дискурсивних засобів супроводжується виникненням складних нашарувань змістів, що кодують різноаспектний досвід взаємодії людини з навколишнім світом, який є результатом типізації подій та явищ. Грунтуючись на фіксації конкретних ситуацій, дискурсивне смислотворення не може обмежитися лише системно закріпленими змістами мовного знаку. Адже мовне значення кодує лише частину об'єктивної інформації, решта якої адресується психіці у вигляді мисленневих образів екстралінгвістичного характеру. Творення мовних архетипів відбувається на основі взаємодії різних ментальних структур передачі знань: уявних образів, прототипів, фреймів, сценаріїв, картин та ін. Мисленнєва одиниця, образ, або концепт охоплює спектр ментальних утворень, що кодують різноманітні культурно-значущі смисли, — від чуттєво-наочних структур до раціонального відтворення навколишнього світу.

Поняття концепту, здавна відоме філософській, психологічній, лінгвістичній, літературознавчій парадигмам, сьогодні переживає період актуалізації та паралельно зазнає переосмислення. Сучасні лінгвісти зауважують, що концепт є одиницею колективного знання, свідомістю, яка має мовне вираження, позначена етнокультурною специфікою, здатна відтворювати етнічне світобачення, маркувати національну картину світу [1:57;5:155-156]. Ментальнотерміновані концепти культурного континууму українського фольклору характеризуються соціо-часо-просторовою адекватністю. Антропорелевантні лінгвокультурні константи спираються на уявлення про родинні, соціальні, діяльнісні, міжлюдські взаємини, словесна реалізація яких потребує активізації важливих для етносвідомості мовних маркерів.

Фольклорні тексти репрезентують досить своєрідну картину світу, неповторність й оригінальність якої тісно пов'язується з природою усної народної спадщини. Адже творцем і носієм традиції є не окрема особистість, а сукупність згуртованих спільними світоглядними засадами індивідів, що забезпечує міцний зворотний зв'язок між соціальною структурою суспільства та його культурою і створює підґрунтя для виникнення соціальної солідарності [3:3]. Саме з вищезазначених причин можна міркувати про наявність у мовній картині світу фольклорного тексту серії аксіосемантичних явищ, існування яких пов'язується з особливостями національного сприйняття дійсності.

У великому фонді світової епічної культури почесне місце належить українським народним думам. Досліджуючи цей масив фольклору, Ф.Колесса зазначав, що думи є “козацьким епосом”, а П.Житецький висноував, що вони “самою назвою своєю вказують на психічні властивості народу, серед якого з'явилися” [6:200-201]. У ході вивчення лінгвокультурних констант народних дум ми взяли до уваги епічний характер аналізованих текстів, їх широкий тематичний спектр, глибинне історико-культурне тло та комплексне, з позицій концептуальної картини світу, відтворення реалій етнобуття.

Лінгвокультурні константи українства, представлені в народних думках, відзначаються антропоцентризмом, актуалізуючись у вербальних, образних, корелятивних, архетипних домінантах;

мають розгалужену систему прямих і непрямих значень; характеризуються асоціативними зв'язками, здатністю до метафоризації, персоніфікації, винятковими можливостями адаптуватися в різноманітних контекстах, входить до складу стійких зворотів. Національні концепти тяжіють до символізації, обумовленої етноорієнтованою селекцією окремих елементів глобальної моделі світу, що, власне, й фіксується мовою фольклорної традиції, де той самий інформаційний фрагмент може бути індексований за допомогою багатьох маркерів.

Суттєвими концептами народного епосу є позначення персонажів за родинним станом: мати (25%), отець (18%), брат (20%), сестра (15%), син (6%), дочка (5%), дитина (5%), муж (2%), жона (4%). Наративна природа згаданих одиниць пов'язується з тим, що батьки для героїв дум асоціюються з рідною землею, а родичі — з краями та однодумцями. Наприклад: *“Ой то буду я тебе за рідну неньку почитати”*; *“Братику наш менший милий, як голубочок сивий”*; *“Сестро моя рідненька! Рад би я до тебе прибувати”*. Фольклорні архетипи, пов'язані з образом матері, кількісно переважають порівняно з іншими родинними константами. У варіативності форм позначень матері (рідна мати, рідна ненька, старенька матуся), їх семантичному наповненні, а також у традиційному співвіднесенні з образом батьківщини фіксуються модули національного світобачення.

Серія фольклорних архетипів відтворює ціннісні орієнтації українців на фізичну силу, молодість та зовнішню привабливість людини : сильний легінь; преппишна панна; дівчина молодая, хорошая; дружина кревна, сердечна. Позначення жіночих чеснот представлені в різноманітних мовних формулах, які актуалізують важливі для конкретних сюжетних колізій якості. Уявлення ж про найліпші чоловічі риси індексуються за допомогою родинних (батько, брат) або соціальних (воїн, козак) констант.

Тематика дум тісно пов'язана з багатовіковою боротьбою українського народу проти соціального й національного поневолення. Отже й не дивно, що серед одиниць, які найширше презентують історичні та етико-виховні конотації українства, центральне місце посідає лінгвокультурна константа “козак”. Згадана архетипна назва набула поширення в мові народу за часів існування Запорозь-

кої Січі і первинно позначала вільну, незалежну людину. Пізніше до цього значення додалися семи “житель Запоріжжя”, “представник війська”, “лицар, носій позитивних фізичних і духовних якостей” [2:111]. У думках зафіксовано чимало нарративних словосполучень із компонентом “козак”: козак Голота; козаки-бравославці; козаки-добрі молодці; козаки-запорожці; прості козаки; козак-нетяга; козак-сіромаха; козаченьки. Тема козацтва, широко представлена у фольклорі асоціативами мужності, відваги, кмітливості, підтримана великою групою складних мовних одиниць із похідним прикметником “козацький”, які досить чітко відтворюють світоглядну картину українства. Оскільки головними змістовими елементами концептуальної картини світу є константи свідомості, а центральною одиницею мовної картини світу виступає семантичне поле, можна говорити про наявність у народній думі лінгвокультурного концепту “козак (козацький)”, який моделює національний всесвіт, об’єднуючи набір взаємопов’язаних понять соціо-часопросторового характеру. Адже сема “козак”, окрім прямої вказівки на особу, здійснює індексацію місця (Запорозька Січ, Україна) і часу (період існування Запорозької Січі — з першої половини XVIст. до середини XVIIст.). У словосполученнях козацька голова, козацькі плечі, козацькі ноги, козацьке тіло, козацькі руки, голови козацькі-молодецькі, козацький голос, козацьке серце відтворено народні уявлення про біолого-фізіологічні властивості ідеальної людини-героя. Соціальні атрибути маніфестуються одиницями: козацьке військо, козацька старшина, козацькі шляхи, козацький табур, козацькі порядки, козацький батько, козацький курінь, козацька хата, козацьке добро, козацька здобич та ін. Окрему групу утворюють словосполучення з компонентом “козацький” на позначення сфери психічної діяльності й емотивних оцінок, які дешифрують національні традиції мислення, волевиявлення, переживання, моральності: козацька душа, козацькі прикмети, козацькі жарти, козацькі ігри, козацька земля, козацьке життя, козацька слава, козацький звичай, козацька сила, доля козацька-молодецька. Гідними уваги проявами аналізованого концепта є деривати “козачка” (“Скоро стала козачка козацький голос зачувати”); “козацтво” (“Все козацтво і свояцтво у ряди ставало”); “козакувати” (“Пішов в козаки козакувати”).

Концепт “козак” включає спектр лінгвокультурних констант, які ідентифікують різновиди практичної діяльності, характерні для представників запорозького війська, та вказують на ієрархічну позицію особи: козацький джура (слуга, помічник військового керівника); писар; суддя; трембач; сотник; кошовий, полковник; отаман курінний; гетьман. *“Марко Рудий — суддя військовий, Меїсій Грач — військовий трембач.” “А сам низько уклонився наперед батькові кошовому, отаману курінному.” “Тоді ж то не могли знати того ні сотники, ні полковники, ні джури козацькі.”* Позначення посади в супроводі власного імені або локально-темпорального маркера, що прямо чи опосередковано вказує на дату перебігу подій, створює широке історико-культурне тло для вивчення взаємодії окремих сегментів лінгвокультурних констант українського народного епосу. Так, у контексті *“Ой пане-куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий”* спостерігається соціо-часо-просторова координація різнотипних констант, яку можна виявити, спираючись на реальну біографію Б.Хмельницького, котрий був писарем Війська Запорозького у 1638 р. Таким чином, антропорелевантні константи здатні дешифрувати часову віднесеність сюжетної колізії. Аналогічний приклад знаходимо в контексті *“Ой Кішко Самійлу! Гетьмане запорозький, батьку козацький...”* Адже відомо, що Самійло Кішка — учасник морських походів козаків проти Туреччини, який у 70-х роках XVI ст. потрапив у полон; на двадцять п'ятому році каторги, у 1599 році, зміг організувати повстання і, захопивши галеру, разом із невольниками повернувся на Україну, де був обраний гетьманом.

Особливої уваги заслуговують концепти, пов'язані з феноменом кобзарства. Кращі представники козацтва, кобзарі, бандуристи, лірники, були не лише виконавцями, а й авторами “козацьких пісень”, “лицарських пісень” чи “псалмів козацьких” (власне термін “дума” остаточно закріпився у XIX ст.) Свідки важливих історичних подій, учасники походів, кобзарі силою свого мистецтва підтримували бойовий дух козацького війська, вшановували героїв, виховували патріотизм. *“А бандуристи про Коваленка думу складали. Та по цілій Україні співали”.* *“А кобзарі грали, в струни дотинали, та Богдана з Богуном піснями хвалили”.* Впливовість кобзарського мистецтва зумовила виникнення кобзарських шкіл,

де трирічне навчання завершувалося публічним випробуванням і посвяченням у кобзарі. У кінці XVII ст. були створені кобзарські братства для захисту інтересів майстрів і збереження основного думового репертуару.

Ще однією сферою взаємодії лінгвокультурних констант українства є концепт, пов'язаний з дешифрацією сутності міжлюдських взаємин. *“Гей, друзі-молодці, браття, козаки-запорожці!”* — такими словами в тексті думи звертається Богдан Хмельницький до козаків. Використання концептоназв родичів для позначення особливого типу товариських взаємин підкреслює шире, приязне, а почасти, батьківське й синівське ставлення козаків один до одного: *“Ой, козаки, діти, друзі, молодці! Не лайте мене, не проклинайте”*. Традиції шанобливого ставлення фіксуються етикетними формулами звертання, прохання, побажання: *“Ей гетьмане, пан Хмельницький, батьку наш, Зинов-Богдан чигиринський!”*; *“Чуро мій, чуро! Вірний слуго!”*; *“Ой мати моя, вдово, старенька жоно! Благослови мені, козаку молодому, у першому разі на герці погуляти”*; *“Сьому хазяїну й хазяїці, подай, боже, на многа літа.”* Константи пошани, поваги, доброзичливого ставлення реалізуються дієсловами *“штити”*; *“шанувати”*; *“поважати”*; *“почитати”*, які надають дискурсам думи живої ритуальності: *“Як буду я до отця-матері й до роду прибувати, то буду я отця й матір штити, шанувати, поважати і старшого брата за рідного отця почитати, а близьких сусід за рідну братію у себе ввижати.”*

Культурне тло українства не може бути повністю окресленим без розгляду константи оцінки, елементи якої так чи інакше представлені в усіх вищезазначених концептах. Реалізуючи етнопсихологічну характеристику особи персонажа, автора чи виконавця думи, оцінка виявляє почуття, настрої, душевні переживання позитивного або негативного характеру: *“Буде слава славна поміж добрими молодцями”*; *“Будуть мене пани й козаки напідпитку зневажати: полежієм, домотуром, гречкосієм узивати.”*

Діапазон ментальної багаторівневості культурних концептів українського народного епосу визначається його генетичними витоками та лінгвокреативним потенціалом дискурсивної інтерпретації. Аксіосемантичні константи антропорелевантного типу, будучи наративними знаками, що виникли внаслідок семанти-

ко-ономасіологічної трансформації мовних фактів на ґрунті складної системи конекцій концептів людської свідомості й колективного підсвідомого, входять до загальної тематичної структури дум і виступають основою змістової єдності текстів різних циклів (татарського, турецького, польського), а також базисом динаміки семантичної будови національної фольклорної традиції.

1. **Воркачев С.Г.** Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. — 2001. — №1.

2. **Великий** тлумачний словник української мови. — К., 2001.

3. **Кочерган М.П.** Мова як символ соціальної солідарності // Мовознавство. — 2003. — №1.

4. **Народні думи.** — К., 1986.

5. **Почепцов Г.Г.** Коммуникативные технологии XX века. — Киев-Москва, 2002.

6. **Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира.** — М., 1988.

7. **Українська народно-поетична творчість.** — К., 1983.

О. В. Яковлева

АРХЕТИПИ ЧОЛОВІЧОГО І ЖІНОЧОГО НАЧАЛА У ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДОВИХ ПІСНЯХ

Резюме

У статті простежено трансформації архетипів чоловічого та жіночого начала. Використано актуальний міфологічний (архетипний) метод у дослідженні фольклорних текстів, а саме весільних обрядових пісень.

Ключові слова: архетип, фольклор, міф, символ.

Summary

Transformations of the beginnings of male and female's archetypes are traced in this article. We use the actual mythological method of analyzing of folk texts, especially folk wedding songs.

Key words: archetype, folklore, symbol.

У гуманітарних науках нашого часу досить популярним стає так званий міфологічний, або архетипний, метод досліджень. Як зазначає Я. Поліщук, саме цей метод виявився продуктивним для літературознавчих, психологічних, культурологічних, лінгвістичних та інших сучасних досліджень. Я.Поліщук запевняє, що осно-

вою для архетипного методу є поняття міфу: “Воно на загал належить до базових понять сучасної культури, а дискусії навколо інтерпретацій міфу, які з приходом кожної наступної генерації в науці спалахують із новою силою, реактуалізують проблему міфу в сучасному світі” [7:5].

Услід за Н. Лисюк дозволимо собі нагадати, що розвиток гуманітарних наук у ХХ ст. пройшов під знаком архетипу, про що свідчить наявність багатьох психоаналітичних шкіл не лише в царині психології, а й у багатьох гуманітарних дисциплінах [4: 262]. Актуальність обраної нами теми очевидна, тому що, по-перше, аналізу підлягають актуальні поняття сучасних наукових лінгвістичних досліджень “міф” і “архетип”, які по-різному трактуються в мовознавстві. Ці поняття безпосередньо пов’язані з поняттям символу, так само багатозначним в науковій літературі. Відомо, що проблема походження й виникнення символу у світовій теоретичній думці достатньо не досліджена [10:3]. По-друге, матеріалом для дослідження послужили фольклорні тексти, які можна назвати найбільшим свідченням того, що коріння українського роду сягає сивої давнини. За оцінкою В.Коломійця, “усе в цій поезії, знакованій символами небесної тріади — Сонця, Місяця й Зорі,- сповнене смислу, все — взаємодіє з людиною, все — озивається до людини і вводить її в безмежний космічний взаємозв’язок” [6:3]. Після довгих часів “знецінювання українського світу прозріваємо, бачимо його нині ще з доіндоєвропейської спільноти, з часів Трипільської культури... Найбільше свідчення того — наша мова, зокрема ж її давня пісенна луна” [6:3].

Нинішній вибух інтересу в суспільстві до міфології зумовлений зміною культурних парадигм, власне, заміною соціоцентричної моделі культурного розвитку антропоцентричною [4:262]. Як сталося, що міфологія опинилася чи не на вістрі прогресу для “НТР-цивілізації”? Н. Лисюк, відповідаючи на питання, пов’язує це з історичною драмою *homo oeconomicus*, *homo scientis*, *homo technologicus* — людини-творця, не залежної від жодних обмежень, крім матеріальних [4:262]. Ось чому на сучасному етапі вивчення фольклорних текстів на першому плані зацікавлює психологічним аспектом цих текстів, зокрема виявленням тих чи інших архетипів у них. Не вдаючися до історії інтерпретації провідних понять у

нашому дослідженні “міф”, ”архетип”, “символ” (див. праці О.Лосева, Ю.Лотмана, С.Аверинцева та ін.), за робоче визначення візьмемо таке, що об’єднує всі ці поняття: міф — це універсальний культурний феномен, код символів, смислів, світоглядних уявлень, тобто архетипів. Можна сказати ще лаконічніше: міф — це код символів і архетипів. Тоді міфологічний метод стосовно аналізу лінгвістичних текстів (у нашому разі — фольклорних) передбачає виявлення, перш за все, символів чоловічого і жіночого начал, у яких матеріалізувались архетипи (ідеальні за своєю суттю).

Мета представленої роботи — виокремлення символів чоловічого і жіночого начал — досягається завдяки логічному умовиводу від окремого до загального, тобто індукції. У мовознавстві цей підхід, як і дедукцію, називають методом. Ми розуміємо індукцію саме як підхід, прийом у процесі аналізу фольклорних текстів.

Н.Лисюк справедливо відмічає, що в ході свого подальшого розвитку архетипи трансформуються. Наприклад, трансформації щодо людської особистості: Персона, Тінь, Аніма, Анімус, Самість [4:266]. Архетиповою є й міфологічна символіка: добро втілюється в образах берегинь, зло — в образах драконів, упирів тощо. У зв’язку з тим, що архетип має внутрішню логіку свого розвитку, символи в такому разі можуть розглядатися як певні етапи чи стадії такого розвитку. Розглянемо наведені Н.Лисюк (з посиланнями на роботи Н.Калини, І.Тимошука) приклади таких стадій розвитку архетипу Аніми, який втілювався в жіночі образи-символи. Архетип Аніми пройшов чотири стадії розвитку. Спершу Аніма втілювалася в образі Єви, символізуючи стихійну, сліпу й неусвідомлювану силу інстинктів, відображаючи первісну нерозрізнованість добра й зла, природне біологічне життя у своїй цілісності. Образ Єлени Троянської чи Ізольди (у слов’ян — Єлени Прекрасної, Премудрої) — це символ краси, еротичної привабливості, сліпого романтичного кохання. На третій стадії постає прекрасна, душевно багата й щедра Діва Марія, символ піднесеної любові, у якій ерос злітає до висот духовності. І, нарешті, найвищим проявом цього архетипу є Софія, премудрість Божа [4:267].

Аналізуючи фольклорні тексти, ми дійшли висновку, що образ єдиного жіночого божества почав формуватися значно раніше

(Єва — це епоха християнства). За хронологією Б.Рибаківа, вже в III тис. до н.е. трипільці мали єдине жіноче божество [9:193]. А ще раніше, як запевняє цей же автор, богинь — рожаниць було дві — це мати і дочка — дві небесні богині доземлеробського періода, коли вони ще виступали в напівзвірячому — напівжіночому вигляді [9:345]. Уявлення про бінарність Всесвіту датується періодом матріархату. Поступово архаїчна парність небесних богинь втрачається. Із двох жінок виділяється одна — “хазяйка Всесвіту”. З переходом слов'ян до землеробства матріархальна віра у двох рожаниць поступилася місцем єдиній Великій Матері Світу, яка в майбутньому передасть свої права одновладному патріархальному Роду. Це пояснюється зміною в житті колективу людей соціальної ролі чоловіка в період землеробства та скотарства. Богиню землі, богиню природи з її родючістю замінює чоловіче землеробське божество. Отже, новим у світорозумінні прадавніх людей стає те, що обожнюється вже не природа сама по собі, не земне черево, а та життєдайна сила, яка втілюється в чоловічому началі. Із землеробським комплексом відтоді поєднується еротично — шлюбний комплекс. Це закріпилося під час зелених свят, де поруч із жіночими персонажами виступає Ярило, фалічне пугало, яке спалюють. Свято похорону Ярила відзначали 30 червня (Ярило — божество дітородної сили й плідності, навесні відчиняє небо й випускає тепло, дощ та росу на землю) [11:108]. У веснянці з Воліні співається:

Та Урай матку кличе: та подай, матко, ключа

Одімкнуди небо, випустити росу, дівоцьку красу [11:108].

Поховання солом'яної ляльки чоловічої або жіночої статі — Купали, Морени, Костроми, Кострубоньки — знаменувало перехід від весни до літа у слов'ян. Кострому (Костро — ма, тобто космат-матиня — земля за версією Б.Рибаківа. В українському просторіччі лайливе слово “коструб” означає нечесу, кудлая) під час весняних ігор — свят у росіян представляла одна з дівчат. У давнину цього дня українці ховали “солом'яну ляльку чоловічої статі на ймення Кострубонько, по — різному голосили над нею., чергуючи сумний та веселий наспів: Помер, помер Кострубонько, сивий, милий, голубонько... Ожив, ожив наш Кострубонько, ожив,

ожив наш голубонько!” [5:82]. Очевидно, що південноруський Кострубонько, який оживає на початку весни і якого ховають у кінці її, є сама весна, уособлена в образі чоловіка. Це — те саме, що великоросійські Кострома та Ярило [5:83].

Уявлення про єдине божество, але вже чоловічого роду, знайшло відображення у древній назві слов'янського бога Сварога, його сина Дажбога — бога Сонця:

*Ой Дажбоже!
У полі врожайно, на току буйно, в пасіці рійно,
У дворі збройно, в коморі повно...[6:7].*

Текст підтверджує, що саме від фізичної сили чоловіка залежав добробут у господарстві.

Першопочаток світу, творення Всесвіту в уявленні прадавніх людей — це прообраз сім'ї, який закріпився в такому тексті:

*Ой як не було ще ні Землі, ні Неба,
А що й було тільки лиш Синєє Море,
А посеред моря Золотая Іва. — Радуйся!..
Та й урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Камінчик,
Став із того каменя ясен Панич — Сонце. — Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Світел — Срібен Камінь,
Стала з того каменя Світла Панна Місяць! — Радуйся!..
Ще урнули Птахи в Світові глибини,
Та й винесли птахи Золотий Пісочок,
Стали із пісочку Дрібні Звіздочки!
Радуйся! Ой радуйся, люде,
Світ Божий засвітився! [6:4].*

Наступний текст ще прозоріший:

*Ой плине ж, плине райське деревце,
Райське деревце з трьома вершеньками.
В однім вершеньку сив соколонько,
В другім вершеньку сива кунонька,
В третім вершеньку сив — ластів'ята.
Ой не є ж то сив соколонько, Але є ж то господаренько
Ой не є ж то сива кунонька, Але є ж то ба й газдинонька.
Ой не є ж то сив — ластів'ята, Але є ж то, є — їх дитята [6:5].*

Наші дослідження фольклорного матеріалу, особливо весільних обрядових пісень на заручинах, при сватанні, при готуванні короваю тощо підтверджують думку про те, що в період розквіту землеробства (передкіфський період) у праслов'ян з аграрним комплексом тісно переплітається шлюбно — еротичний комплекс. Так, майже в кожній весільній пісні відмічається органічне поєднання аграрного божества і заступниці шлюбу, яке виражається в постійному повторенні звернення до Лади: *Гей, зацвіли кам'яночки, зацвіли. Ой Ладо, Ладо, зацвіли... Там Касюня молода ходила, Кам'яночки на віночки ламала, Ой Ладо, Ладо, ламала...* [12:165]. Лада як жіноче божество широко відоме в слов'янському фольклорі. Як зазначає Б.Рибаков, Лада згадувалась у польських джерелах вже в XV ст. [9:375]. Учені, які досліджували слов'янську міфологію, часто ставили питання: а чи була насправді богиня Лада? З одного боку, ім'я Лади широко відоме в фольклорі всіх слов'ян, з іншого боку, цілий ряд відомих дослідників кінця XIX — початку XX ст. категорично заперечували наявність такої богині (див. праці І.Сахарова й О.Фамінцина). Так, О.Фамінцин ще в 1884 р. у висновках своїх досліджень щодо Лади як божества давніх слов'ян наголошував, що Лада — це богиня шлюбу й веселості, слов'янська *Vona Dea*, пов'язана з весняними й весільними обрядами. Він також вважав, що, крім богині Лади, існував ще й бог Лад [9:365]. Дійсно, фольклорні тексти, на перший погляд, дають підставу для такого висновку. Порівняймо текст веснянки “А ми просо сіяли”: *Ой ми в поле виїдем, виїдем — Ой ми з Ладом виїдем, виїдем* [5:40], *А ми просо сіяли, сіяли. Ой Дід Ладо сіяли, сіяли* [12:63], *А ми просо посієм, посієм. Ой Див — Ладо! Посієм, посієм* [6:14]. На думку Б.Рибакова, джерело помилки було в тому, що О.Фамінцин кличну форму жіночого імені “Ладо” прийняв за чоловіче ім'я [9:376]. Це викликало певну плутанину. Так, польський славист А.Брюкнер у свій час категорично висловлювався проти визнання Лади давньослав'янською богинею. На його думку, “Ой Ладо, Ладо” є лише беззмистовним приспівом. Але Б.Рибаков категорично проти такого висновку тому, що перед нами не якесь випадкове ім'я, а стале звернення, яке своїм корінням сягає глибокої давнини. Навіть якщо це простий приспів, ним не можна нехтувати [9:378].

Перше, на що звертає нашу увагу цей же автор: тексти — звернення до Лади подібні до звернень до Бога чи Богородиці. Причому такі тексти є майже у всіх слов'ян: “Благослови, Боже, благослови, мати, Весну закликати, Зиму провозжати! Благослови, мати, Ой, мати, Лада, мати, Весну закликати!” Порівняйте цей текст з перекладами пісень хорватської і сербо-хорватської весняно-літньої молитви дощу:

*Красивый Иван рвет розы тебе, Ладо, святое божество.
Ладо! Слушай нас, Ладо! Песни, Лада, поем мы тебе...
Молимся, Лада, молимся вышнему богу.
Ой, Лада, ой! Да ударит урожайный дождь [9:379].*

Суттєво, що ім'я Лади в другій половині XIX ст. перетворюється в апелятив — приспів у зв'язку з тим, що саме в цей період старі язичницькі обряди з їх термінологією стали швидко зникати в усьому християнському світі. Таким чином, робить далі висновок Б.Рибаків, ім'я Лади було відоме всім слов'янам, а також і за межами слов'янського світу, а саме балтійським народам — латвійцям і литовцям. У 1674 р. у Києві була зроблена копія додатку до “Повести временных лет”. Там є запис, автор якого називає Ладу матір'ю двох інших богів, богинею шлюбу, благополуччя в подружньому житті. Свята на честь богині проводилася із середини травня до середини червня [9:383]. У книзі І.Рассохи “Язичництво народів Європи” читаємо: “...з Родом часто зображували рожаниць — Ладу і Лелю, Матір і Дочку. Лада — богиня шлюбу та взагалі співробітництва та злагоди, з нею пов'язувалися обручки, а Лелю ототожнювали з весняним оновленням природи та з незаміжніми дівчатами” [8:10]. Це збігається з висновками Б.Рибаківа про те, що насправді Лада та її дочка Леля — богині весняної відроджуваної природи, богині шлюбу та розмноження, цілком відповідають двом рожаницям [9:454].

У “Словнику символів культури України” подається така версія: “Надзвичайно поетичним у пантеоні язичників був образ Лади — богині любові, краси, гармонії життя” [10:252]. С.Губерначук із посиланням на Л.Силенка вважає, що звернення “О Див Ладо, Ладо!” позначає дивотно ладний, Бог любий, Диво ладне [2:120]. В.Гаранін припускає, що з плином часу культ богині Лади

все більше і більше згасав. Натомість словом “ладо” почали називати одне одного закохани [1:85].

Враховуючи все вищесказане, зробимо висновки. Відомо, що в усіх міфологіях світу біля початків світотворення стоять Вогонь і Вода, як чоловік і жінка при народженні мікрокосму — людини. Дійсно, майже в кожній пісні з циклу “на заручинах” згадується вода:

*Вода дуги позабирала, дороженьки позаливала.
Нема куди переїхати до пестуні на заручини [12:162].
У тихого Дунаєньку, у крутого береженьку
Два голуба воду пили, потиху говорили [там само].*

Ми згодні з висловом М.Костомарова про те, що “вода виражає пасивну першопочаткову матерію жіночої сутності, з якою, завдяки плідному дотику сутності чоловічої, виникли всі речі... Це — пасивна жіноча сутність, пробуджена до плодючості вогнем — світлом” [3:42]. Справді, під впливом сонячного променя весною тануть сніги і вода дає ріст траві, квітам, дереву, усьому живому. Без води саме сонце несе посуху і смерть. Без сонця вода також мертва. Лише в поєднанні, як чоловік і жінка, вогонь і вода дають життя. Саме шлюбіві Води й Вогню присвячене свято Купала, де зустрічаємо і вогнища, і купання або обливання водою (обливання водою, купання, як ми знаємо, — символ еротичний). Купальська ніч — це свято кохання, й на “ритуальному рівні масові оргії та “одноразові” купальські зв’язки не лише не заборонялись, а навіть заохочувались такою мірою, що інакше поведінка розцінювалася як “ворожа”, “відьомська” [11:113].

Отже, архетип жіночого начала у весільних обрядових піснях представлений в образі богині — рожаниці Лади, матеріальним символом якої була вода. Здавна саме вода вважалася втіленням життєдайного начала родючих сил природи. Звернення до Лади — це своєрідне моління і про дощ, і про допомогу в любовцях. Дощ, що спадає на землю, — це вода, запліднена вогнем, світлом, і від нього все родить. Творення нової сім’ї — як створення світу: таке ж поєднання чоловічого і жіночого начала. Водночас це й шлюбне поєднання неба (чоловіка) і землі (жінки).

Архетип чоловічого начала у весільних піснях матеріалізується-

ся в символах рослинно-тваринного світу, таких, як дуб, голуб, орел, сокіл. Символами жіночого начала в цьому світі стали калина, верба, голубка, ластівка, зозуля.

1. **Гранін В.М.** Ну що б, здавалося, слова...: Язичницькі та мовно-звичаєві роздуми. — Одеса, 2001.
2. **Губерначук С.С.** Як шум століть, як шум віків — рідна мова. — К., 2002.
3. **Костомаров М.І.** Слов'янська міфологія. — К., 1847.
4. **Лисюк Наталя.** Поняття архетипу в народній культурі // Дух і літера. — № 7-8, — К., 2001.
5. **Максимович Михайло.** Дні та місяці українського селянина. — К., 2002.
6. **Небо України.** Поетич. антол. / За упоряд. та ред. В. Коломійця. — К., 2001. — Кн. I.
7. **Поліщук Я.** Міфологічний горизонт українського модернізму.—Івано-Франківськ, 2002.
8. **Россоха І.М.** Язичництво народів Європи. — Харків, 2002.
9. **Рибаків Б.А.** Язычество древних славян. — М., 2002.
10. **Словник** символів культури України. — К., 2002.
11. **Сто** найвідоміших образів української міфології. — К., 2002.
12. **Українські** народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. — К., 1974.

**АРХЕТИПОВІ ОБРАЗИ ПЕРШОЕЛЕМЕНТІВ БУТТЯ
У СВІТОГЛЯДНІЙ ПАРАДИГМІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН**

Резюме

Статтю присвячено аналізу інтенціонального поля образів першоелементів Буття, зокрема образу вогню, у складі східнослов'янської картини світу. Робиться висновок про важливу роль активації архетипових уявлень та етноміфологічних смислів.

Ключові слова: першоелемент, образ, вогонь, смисл, міфологема.

Summary

The article is devoted to the analysis of intensional meanings of archetypal images (particularly, 'fire') in the East-Slavonic myth. The main emphasis is made on stating of importance of activation of the ethnomythological notions and senses.

Key words: first-element, image, fire, sense, mythologeme.

Вивчення художньо-міфологічної картини світу (загалом або в її окремих сегментах) перебуває на сьогодні в центрі пріоритетних напрямів філологічних досліджень, адже міф розглядається як система з власними смислами й значеннями, що почасти не збігаються із загальномовними. Разом з тим, сам процес міфотворчості є, на думку вчених, трансформацією в образи міфологічних архетипів, або “несвідомих висловлювань про позасвідомі душевні події” (К. Г. Юнг), що відображено у символіці снів, міфів, казок, художньої творчості. Архетипові образи — це давні, споконвічні, вихідні психічні структури, спільні для більшості людства (пор.: “Ми виходили з припущення, що в словесному мистецтві існує стійкий набір ядерних образів-архетипів” [12:36], “...архетип застосовується в пізнішій літературі для позначення найзагальніших, фундаментальних і загальнолюдських міфологічних мотивів, початкових схем уявлень, які перебувають в основі будь-яких художніх структур” [8:36]).

Метою даної розвідки є опис образів першоелементів Буття в їх архетиповій іпостасі та як складників східнослов'янської етноміфопоетичної системи. Самі ж образи води, вогню, землі та повітря, що становлять квадру першоелементів, “субстанції давньої алхімії” — як їх часто називають, обрані для дослідження з огляду на те, що ці основні природні стихії мають характер об'єктів,

які ми неодмінно наділяємо специфічною значущістю, а отже й пов'язаними з нею символічними переосмисленнями (пор. думку М. М. Бахтіна про те, що “кожне явище занурене у стихію *першопочатків буття*” [1:119]).

Власне кажучи, група першоелементів приваблювала дослідників ще з часів Парацельса. До сьогодні збереглися трактати, у яких визначались, скажімо, паралелі між першоелементами та сторонами світу, порами року, доби, станами матерії (див. наступну таблицю, що узагальнює ці знання):

Вода	Вогонь	Земля	Повітря
Захід	Південь	Північ	Схід
Осінь	Літо	Зима	Весна
Вечір	День	Ніч	Ранок
Холодне + вологе	Гаряче + сухе	Холодне + сухе	Гаряче + вологе

З античної та середньовічної епохи збереглося вчення про те, що люди мають у собі ці ж чотири стихії: перевага однієї з них визначає зовнішність і темперамент особи. Так, холерики подібні до вогню — вони швидкі у всіх діях, сангвінічний характер близький повітрю (легкий тілом та духом), стихії води відповідає флегматик (тече спокійно, як вода), а меланхоліка порівняно із землею (глибокий, міцний).

Оскільки межі цієї статті не дають змоги докладно розглянути всі чотири образи-архетипи, зупинимось на одному з них — вічному й непереборному вогневі.

Вогонь — це “образ енергії, яка може бути виявлена як на рівні тваринної пристрасті, так і в площині духовної сили” [6:353], уособлення самодостатності явищ, що може знищити час та призвести все до кінця. Це жива й суперечлива сила, але, як слушно зазначає М. О. Новикова при аналізі українських замовлянь, “якщо вода амбівалентна з ухилом у позитивний бік, то вогонь, також амбівалентний, схиляється в бік негативний” [16:256]. Він може руйнувати будь-які форми, а може мати очищувальні властивості (пор. функцію вогню в католицизмі — засіб очищення грішних душ на шляху до раю або уявлення про останнє, третє хрещення — хрещення вогнем [18:54]). Як підкреслював М. Еліаде, про-

ходження крізь вогонь символізує вихід за межі людських можливостей [6:353]. Символіка вогню отримала глибинний вимір ще й тому, що він є складником описів самого Бога (пор. Яхве — той, що народжує вогонь). У Каббалі форма Б-г — невимовне ім'я бога — являє собою комбінацію знаків вогню й води [18:252], у християнстві вогонь вважається втіленням Святого Духа, а полум'яне серце є емблемою деяких святих (святий Августин, святий Антоній Падуанський) [15:247].

Середньовічний знак вогняної стихії та символ випалу — Саламандра — відображає його безкінечну рухливість і несталість. Саламандра живе у вогненній річці, харчується вогнем і дає розумні поради; її символіка використовувалась у магії. В алхімії “єгипетський вогонь” — знак другої стадії білення (при температурі від 100 до 300 градусів); на цій стадії відбувалося видалення забруднюючих принципів (докладніше про це див. [19:355]). Графічно вогонь алхіміки зображували у вигляді трикутника, оскільки він вважався субстанцією, що об'єднувала три інші: землю, воду й повітря.

У слов'ян-язичників богом вогню був Сварожич, син бога неба Сварога (“І огневі моляться, зовуть його Сварожичем” [17:43]). Почасти він уявлявся людиноподібною істотою чоловічої статі; святим, якому не можна сказати поганого слова, на якого не можна плювати (пор.: “На Україні звичайно уособлюють вогонь в образі мстивої людини, тому всі ставляться до нього шанобливо. Так, плювати на вогонь гріх, і якщо плюне хто на нього, така людина на тому світі буде покарана й лизатиме розпечену сковороду” [3:281]; “На Вогонь не можна плювати, бо на губі вогники будуть (гнійні прищі)” [17:43]). За свідченням П. Чубинського, “господиня повинна бути з вогнем дуже обережною і поважати його: замітати чистим віником, хрестити, ставити при ньому горщик з водою й поліно, щоб він мав що їсти й пити” [14:29].

Персоніфікована номінація “Цар Вогонь”, що трапляється в російських та білоруських казках, а також у замовляннях (“Вогонь, Вогонь! Візьми свій вогник!”), на думку дослідників [11:239], безпосередньо походить від загальнослов'янського міфологічного імені, спорідненого з давньоіндійським Агні, балтійськими (литовськими) найменуваннями бога вогню, похідними від цього

кореня, та латинським *ignis* у висловах на кшталт *ignis Vestae* — “вогнь Вести”.

Слов'янам відомо два різновиди вогню: пекельний та небесний. Частинками пекельного вогню в деяких регіонах вважалися зокрема так звані “блукаючі вогники” на цвинтарях, оскільки люди вірили, що такі вогники світяться на могилах лише дуже тяжких грішників, яких Бог карає пеклом ще до Страшного Суду [3:282]. Принагідно зазначимо, що симптоматичною виглядає й суто мовна спорідненість українських слів “пекло” та “вогнь”. В одному з переказів оповідається, що до першого гріха люди на Землі вогню не мали, а потім відчинилися пекельні брами і полум'я жахнуло звідти, аби шкодити людям пожежами, обманювати сполохами на місцях скарбів, спокушати появами вогняних чортів у повітрі (пор. згадування Я. Ф. Головацьким “вогнених метеорів”, які “були злими явищами і називались зміями і смоками” [4:46]). Однак, окрім пекельного, був направлений з неба вогнь, що спалює жертвопринесення Богові і знешкоджує численні лиха (пор. уявлення про те, що маківки церков символізують вогнь). У православної традиції причастя порівнюється з вогнем, який очищує праведних і спалює грішних. Окремо слід згадати у зв'язку з цим “великодні вогні”, що традиційно вважалися чарівними, очисними, вісниками добра (“Усю ніч перед Великим днем мусить бути вогнь-світло. ... З ХУІІ ст. християнська церква погодилася, щоб вогні розкладати біля церкви, надавши їм іншої символіки. ... Ці вогні світили “живим” усім душам дідів-прадідів” [7:II, 64]).

Вогнь, розведений у домівці, був божеством — оберегом миру і щастя всіх родичів: навколо нього будувалося сімейне життя (ця функція пов'язувала вогнь із домашньою міфічною істотою Чуром, адже у санскриті *sur* означає *палити*, від нього утворилися слова “чурка” (укр.), “чурбак” (рос.), “чурбан” (рос.) — за їх допомогою розпалюється домашній вогнь). У той же час, домашнє вогнище уявлялося пов'язаним із душами померлих предків, що захищали й опікали (курсив наш. — О. П.) його (пор. “вірували наші пращури у духи-душі дідів-прадідів, які з роду не виходили зі смертю, ... лише відлітали в ірій і періодично знову прибували..., а то й завжди були при очагові, як опікуни” [7:I, 214]).

За даними О.Н.Афанасьєва, вогнь використовувався під час

весільного обряду: молоді переходили підпалені снопи пшениці або перестрибували через полум'я, аби починати нове життя чистими й багатими. Коли народжувалося дитя, запалювали лампади, поки не охрестять немовля, оскільки “нечисть” боїться вогню, а тому не зможе нашкодити дитині (докладніше про це [2:176 і далі]).

Здавна існували ритуали, пов'язані з вогнем: зокрема, перестрибувати вогнище на Івана Купала — обряд очищення вогнем від накопичених за рік хвороб та гріхів (пор. сербський ритуал очищення худоби живим вогнем — “живе ватре” [10:409] чи практику української народної медицини — “Вогонь як очисну силу використовували ворожки при лікуванні різних хвороб. Вогнем підкурювали недужого, переносили його через дим. ... Через дим перегонили худобу, щоб була здорова” [17:45, 48]). Вогонь використовували також у магічній практиці та як атрибут ворожіння: “На *Новий рік*, який збігається з давнім святом Велеса, Хазяйка хати шерстинку палить на *Новому Вогні* (курсив наш. — О. П.) на знак подовження дня “на волос”... У цей день заведено взяти пучок сіна, обв'язати його шерстиною та спалити н *Новому Вогні*... Ворожуючи, як і на Різдво, на судженого-ряжаного, лили віск, свинець, дивилися ... через воду на золу від віхтя сіна й шерстини, спалених на *Новому Вогні*” [9:88].

Нарешті, символізм вогню, пов'язаний із воскресінням, персоналізовано образом птаха Фенікс [15:248]. Цей символізм проявляється у великодніх ритуалах римської католицької й православної церков, під час яких свічки урочисто гасять, а потім запалюють оновленими.

Отже, підсумовуючи викладене, можна окреслити узагальнений перелік центральних стосовно східнослов'янського міфа значень образу “вогонь”: 1.Жива, одухотворена та амбівалентна стихія; 2.Чиста й свята субстанція; 3.Руйнівна сила; 4.Оберег роду, миру та щастя в домі (домашнє вогнище); 5.Атрибут очищення; 6.Символ оновлення / воскресіння. Як бачимо, інтенціональне поле міфологеми “вогонь” складається з етнічно засвоєних універсальних архетипових смислів (включаючи збагачений християнством язичницький міф). Маючи багато форм репрезентації, цей образ проходить крізь цілу низку обрядів, ритуалів, замовлянь, народ-

них пісень тощо. Деякі вчені (див., приміром, [5:9,10]) доводять існування так званого “вогнепоклонницького етапу” в еволюції слов’ян, що припадає на II тис. до н. е.

Таким чином, архетипові образи першоелементів буття у світоглядній парадигмі східних слов’ян посідають значне та центральне місце. Їх роль як неодмінно усвідомлених людиною та міфом об’єктів є значущою й показовою та може бути використана і для аналізу етнонаціональної картини світу, і у фольклорних дослідженнях, і при вивченні міфопоетичного підґрунтя літературних творів (див. про це іншу нашу роботу [13]).

1. **Айрапетян В. Э.** Толкование слова. Краткое введение в герменевтику для русистов // Ноосфера и художественное творчество. — М., 1991.
2. **Афанасьев А. Н.** Древо жизни: Избр. статьи. — М., 1982.
3. **Булашев Г. О.** Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування. — К., 1992.
4. **Виклади** давньослов’янських легенд, або Міфологія укладена Я. Ф. Головацьким. — К., 1991.
5. **Карпенко Ю. О.** Етюд про Долю // Мовознавство. — К., 1999. — № 4-5.
6. **Керлот Х. Э.** Словарь символов. — М., 1994.
7. **Килимник С.** Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — Факс. вид. — К., 1994. — Кн. I; Кн. II.
8. **Мелетинский Е. М.** Литературные архетипы. — М., 1994.
9. **Миролюбов Ю. П.** Русский языческий фольклор: Очерки быта и нравов. — М., 1995.
10. **Мифология.** Большой энциклопедический словарь. — 4-е изд. — М., 1998.
11. **Мифы** народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. — М., 1997. — Т. 2.
12. **Панченко А. М., Смирнов И. П.** Метафорические архетипы в русской средневековой словесности и в поэзии начала XX века // Труды отдела древнерусской литературы. — Т. 26. — Л., 1971.
13. **Петриченко О. А.** Архетипические образы первоэлементов Бытия: предконцепт в мифе восточных славян и реализация в авторских текстах (на материале поэзии Н. Гумилева) // Слов’янський вісник: Зб. наук. праць. — Сер. “Філологічні науки”. — Вип. 4. — Рівне, 2003.
14. **Словник** символів. — К., 1997.
15. **Тресиддер Дж.** Словарь символов. — М., 1999.
16. **Українські замовляння.** — К., 1993.
17. **Українські символи.** — К., 1994.
18. **Шейнина Е. Я.** Энциклопедия символов. — М., Харьков, 2002.
19. **Энциклопедия** символов, знаков, эмблем. — М., 2000.

КОМПОНЕНТИ АБСТРАКТНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ
ПРАВДА / НЕПРАВДА В ІСТОРИЧНИХ СЛОВНИКАХ

Резюме

У статті розглянуто лексикографічні інтерпретації абстрактно-семантичного поля концептів правда \ неправда.

Ключові слова: абстрактно-семантичне поле, лексико-семантичний варіант, лексикографія.

Summary

In the article, the lexicographical interpretations of abstract-semantic field of “truth \ lies” concept.

Key words: abstract-semantic field, lexical-semantic variant, lexicography.

Центральною проблемою лексикографії та семасіології є значення слова та його семантичні межі, а для лексикографії — ще й проблема адекватного тлумачення слова. Одним із важливих способів розкриття значення слова, починаючи від перших словників до наших днів, є синонімічні засоби мови. Лексикографи підкреслюють, що використання синонімів як засобу лексикографічної інтерпретації слова “дає змогу показати витлумачуване слово не ізольовано, а в його зв’язках з іншими словами, як складову частину лексико-семантичної системи мови, що відповідає основному завданню сучасних словників — показати лексику певної мови як систему”[10:7].

Дослідження структури абстрактно-семантичного поля (далі АСП) *правда/неправда* неможливе без вивчення системних зв’язків його складників-синонімів, що утворюють власні гнізда. Причому ця системність аналізованих понять залежить від типу словника. Для статті матеріал взято з історичних словників. Орієнтація на такі лексикографічні джерела надає змогу показати 1) склад компонентів *правда/неправда* в діахронії; 2) характер утворюваних синонімічних рядів і гнізд; 3) стилістичні відношення лексико-семантичних варіантів.

Українська лексикографія починає свою історію “Лексисом” Лаврентія Зизанія, де було закладено традиції використання синоніміки рідної мови в перекладному словнику. Для досліджень більш раннього періоду функціонування української мови влас-

тива орієнтація на текст, писемні пам'ятки з метою реконструкції, наприклад, словникового складу мови. На думку дослідників, ще в княжу добу широкоживаними були синоніми *правда* й *істина* [6]. Вважають, що власне українська лексика, і абстрактна в тому числі, починає фіксуватися в пам'ятках XI ст. [5]. Є.Тимченко також зауважував, що історію української мови ми починаємо з XI віку, “власне з його другої половини, бо перші пам'ятки, де відбилися прикмети нашої мови, ...сягають саме цієї доби” [17:20]. Однак, зазначає Л. Полюга, категорія слів з абстрактним значенням сягає ще глибшої давнини [14:4].

Початковий етап в історії появи абстрактних назв сягає ще дослов'янського періоду, часів давньої індоєвропейської спільності, яка, за припущеннями, могла розпастися десь приблизно 2,5–3 тисячі років до н.е. [2:16] і під час розпаду, маючи складну систему іменникової та дієслівної словозміни, майже не засвідчувала основних абстрактних понять, виражених іменником. Зафіксовано чималу кількість абстрактних іменників, спільних для більшості слов'янських мов (*духъ, біда, біль, диво, чудо* тощо).

Із праслов'янським періодом пов'язують існування абстрактних іменників із суфіксами *-ба, -оба; -нь, -знь, -снь* (зокрема *баснь*); *-тво, тва, -ва; -да* (зокрема *правда, кривда*); *-ость, -ство* [14:36]. Хоч більшість слів, у тому числі абстрактних іменників, у давньоруській мові склалася на праслов'янській основі [4:162], але це був обмежений лексико-семантичний шар, що об'єднував “слова, пов'язані із суспільною діяльністю людини, які описують фізичні явища і властивості, а також явища, які належать до сфери інтелектуального” [3:200].

Давньокиївська та староукраїнська мови успадкували праслов'янський фонд абстрактів, останні ж, за висновками І.Огієнка, П.Плюща, розвивалися в період української мови, тобто з XIVст., як і загальнолексична система [12:3-7; 13:126-127]. У давньокиївській мові існували вже всі тематичні групи українських абстрактних іменників. Одні з них застаріли, не мають відповідників в українській мові, інші тривалий час вживалися спорадично чи то залежно від жанрової обмеженості у вживанні, чи то через наявність більш поширеного лексичного відповідника іншого кореня. Загалом процес зміни абстрактної лексики відбувається дуже

повільно, оскільки цей тип слів був найбільш книжним і найменше підлягав впливам живої народної розмовної мови.

Отже, у словнику “Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто” не зафіксовано аналізованих абстрактів, але фіксуємо тут, наприклад, прислівник *истова* — истинно; правдиво. Зазначимо, що взагалі “Лексисъ...” містить обмежену кількість абстрактних слів. Нечисленні фіксації і в “Лексисі” Л.Зизанія — *истина* правда [7:52], *ложъ* [7:55], *правда* справедливость [7:76]. Фактично лексема *правда* усвідомлюється як багатозначне слово, оскільки репрезентується в одному випадку як абсолютний синонім поняття *істина* і як частковий синонім поняття *справедливість*. Уже на прикладі представленого тлумачення видно непослідовність в інтерпретації лексичного матеріалу. Хоч, як зазначив В.В.Німчук, позитивною особливістю “Лексиса” є використання синоніміки рідної мови для перекладу реєстрових слів [11].

Наступною етапною працею в історії української лексикографії був “Лексиконъ славеноросский и именъ тлъкованіе” Памви Беринди [8]. У перекладній частині словника найповніше відбито стан тогочасної писемної та живої народної мови і лексичне багатство української мови, у тому числі- слова категорії абстрактності. Вивчення абстрактної лексики у словнику П.Беринди розкриває її семантичну та структурну різноманітність в українській мові досліджуваного періоду, синонімічне багатство деривативних варіантів, які утворюються низкою словотворчих формантів, і серед них найбільш продуктивними є *-ость*, *-анє (-аньє)*, *-єнє (-єньє)*, приєднані до дієслівних та прикметникових основ. Серед абстрактних слів “Лексикону...” є і слова-композиції, що виникали як закономірні утворення або кальки [8:144]. Автор увів до реєстру слова *баснь: казка, байка, вымысл* [8:5]; *истинна: правда* [8:50]; *лжа: кламство, лганье, баламутня* [8:59]; *лицемѣрїє, лицепретїє: об-лудно/ст/, нещыро/ст/, ласѣньє* [8:58]; *неправда: несправедливость* [8:75]; *неправдованїє: скривженье* [8:75]; *правда: справедливость* [8:91]. Як бачимо, збільшилася кількість лексем, що репрезентують синоніміко-антонімічний блок. Відзначимо, що як і в попередніх джерелах, аналізовані стрижневі поняття асоціюються із соціально-етичною сферою. На жаль, не відображена в словнику системність синонімічного тлумачення, а саме: правий бік слов-

никових статей не повторено в реєстрі, тобто поняття *вымысел*, *клямство*, *лганье*, *баламутня*, *скривженье*, які фактично вдвічі збільшили б склад аналізованих абстрактів як розмовних, так і діалектних відповідників не винесено в реєстровий фактаж.

На жаль, ще не повністю видано “Словник української мови XVI — пер. пол. XVII ст.”, завдяки якому склад аналізованого АСП дістав би наукового обґрунтування й фактичного наповнення. Так, за певними матеріалами поняття *баснь* вживалося у двох значеннях: 1) (*твір алегоричного змісту*) байка; 2) (*вигадка, небилуця, неправда*) розм. байка [II:26]. З коренем *басн-* утворювався ряд складних слів віддієслівного походження на зразок *баснословіє* (*іє, іє*), *баснотолкованіє*. Абстракт *брехня* ще не фіксується як уживане, але з коренем *брех-* утворюється низка розмовних лексем на означення “гавкання”, “гавкати”; “говорити неправду”, “той, хто говорить неправду”, напр.: *бреханє, бреханьє, брехати, брехачь, брехунець*. Слово ж *брехунь* ще не мало антропоморфічного компонента в семантиці і стосувалося назви дворового собаки [III:70].

Ширші спостереження містяться в монографічному дослідженні Л.М.Полюги [14]. Так, стосовно функціонування синонімів *правда* та *істина* вчений зауважив: “Члени цього синонімічного ряду передають значення “те, що відповідає дійсності”, напр.: присягнули *правдѣ* во вьсемь поведити. У письмених пам’ятках в подібному значенні вживаються також синоніми *правдивость* та його варіант *ыстизна, истина*; полонізм *истность*, його графічний варіант *исность* та *слушность* [14:159].

Антонімічну групу формують власне українські та запозичені з різними морфологічними та графічними варіантами синоніми: *лжа; ложь; бреханє* “неправда, вигода”, *байка, баснь, баснотолкованіє* “неправильне тлумачення”; *басномудріє* “облудне мудрування”; *баламутня* “баламутство” (у мові XVII ст. означало “недостовірність знань”) [4:301]; *баламутство* “брехня, ошуканство, баламутство”; *омана*; полонізм *клямство* і *кляманье* “брехня”; германізм *фальшь; фальшивость; фальшованє* “перекручення”; *фрашка*. До цього семантичного поля можна уналежнити і слово грецького походження *бласфемія* “богохульство і блюзнірство, безбожна мова”, вживання якого обмежене конфесійною літературою [4:50-51; 113:159-160].

“У зазначений період, — зазначає Л.М.Полюга, — в пам’ятках староукраїнської мови вже засвідчувалося деяке розходження у значеннях абстрактних іменників української та російської мов (дані білоруських історичних словників та українських здебільшого збігаються). Так, українське *байка* в російській мові означало “повість”; а українське *баснословіє* “складання байок” не збігається з російським, яке мало значення “брехня, видумка” [14:159-160]. За його ж спостереженнями, найефективнішим способом поповнення абстрактної лексики в XIV — першій половині XVI ст. є суфіксальне словотворення. По-перше, у цей час збільшується кількість віддієслівних іменників зі значенням определителю дії за допомогою суфікса *-єнє* (*-єньє*, *-єниє*), однак від дієслівних основ на *-а-* утворюється все більше дієслів, що мали варіанти наведених дериватів, зокрема *-анє*. За таким типом утворилися в другому синонімічному гнізді іменники *бреханє*, *ошуканє*. Наявні були віддієслівні утворення з суфіксами *-ова-*, *-ива-*, *-ывы-*, *-ева-*, зокрема *блазнованє*. У цій групі слів з’явилися й абстрактні іменники з непродуктивними в цей період суфіксами *-да-* (кривда); *-ня-* (баламутня). Навпаки ж, у XVI — першій половині XVII ст. зросла кількість слів із суфіксом *-ость* типу *неправость*, *неслушность*. Якісним прикметником мотивується утворення слова *правота* з суфіксом *-ота*. Унаслідок дії названих словотвірних процесів спостерігається й інший тип синонімії — афіксальної, що виявився в рядах власне українських та чужомовних слів: ***-ня*** — ***-ство***: *баламутня* — *баламутство*; *-ованє* — ***-ство***: *фальшь* — *фальшованє* — *фальшивость*.

На переконання В.В.Німчука, зовсім інша концентрація слів категорії абстрактності в лексикографічних виданнях XVI — пер. пол. XVII ст., де вони подавалися більш-менш пропорційно до інших представлених в тому чи іншому словнику елементів лексичної системи української мови [11]. Не відбулося суттєвих змін у складі досліджуваного АСП і до середини XVIII ст., про що свідчить “Словник української мови” П.Білецького-Носенка [11], де зафіксовано слова *байка* *баснь* [11:29], *кривда* *обида* [11:196], *правда* *истина* [11:296]. Можна відзначити певне “збіднення” в наявному тут синоніміко-антонімічному блоці понять *правда* — *неправда*. З іншим значенням зафіксовано слово *кламець* в ґроломец

(зрадник); *клямство* порушення данного об'єкта, *в'єроломство* [11:185].

Стосовно української мови XVII — XVIII ст. слова-синоніми, зокрема й *облуда* — *обмань*, С.Терещенко кваліфікує як аналогі-орієнтири, що вживалися у всіх функціональних сферах мови [16: 54].

За даними “Словаря української мови” за редакцією Б.Д.Грінченка реєстр лексем АСП *правда/неправда* значно поповнився протягом XIX ст. (тим більше, що автор використовував попередню лексикографічну практику) і становить близько п'ятдесяти лексико-семантичних варіантів. Так, поняття *правда* представлено лексемами *правда*, *правдивість*, *праведність* [III:398], *істина* [II:199], *дійсність* [I:391], *законність* [II:52], *слушність* [III:154], *чесність* [IV:459], *щирість* [IV:526]. Характерно, що не всі слова супроводжує ілюстративний матеріал (*дійсність*, *законність*, *слушність* цитуються за словником Є.Желехівського). Відсутні й такі важливі синоніми тлумачення, як *справедливість* (поряд з наявними прикметником *справедливий* і прислівником *справедливо* [IV, 188], *справжність* (*справжній* у [IV:188]).

Поняття “неправда” репрезентують слова *неправда*, *неправдивість* [II:555], *нещирість* [II:563], *кривда* [II:303]; *брехня* [I:97], *брехання* [I:96], *брехливість* [I:97], *олжа* [III:51], *обмана* [III:17], *омана* [III:52], *облуда* (III:16), *ошукання*, *ошуканство* (III:84), *дурисвітство* (I:457), *хараман* (IV:387), *вигадка* (I:151), *видумка* (I:158), *витівка* (I:192), *мудрування* [II:452], *небилиця* [III:536], *небувалість* [III:537], *побрехенька* [III:206], *фантазія* [IV:375], *байка* [I:21], *мара* [II:405], *мана* [II:403], *химера* [IV:397], *мрія* [II:451], *привиддя* [III:408], *лицемірство* [III:365], *лукавство* [III:381], *єзуїтство* [I:467], *комедія* [II:275], *фальш* [IV:374], *хвальш* [IV:390], *фальшивість* [IV:374], *шахрайство* [IV:387], *крутня* [II:315], *плутня*, *Плутоні* [III:198], *циганство*, *циганичина* [IV:429].

Частина з наведених слів ще не набула на той час переносного значення, пор.: *комедія*, *єзуїтство*, *циганство*, *циганичина*, *хараман*. Наприклад, редакторів не вдалося правильно визначити значення діалектного слова *луда*: “Б'єльмо? *Роспадеться луда на очах ваших неситих; побачите славу, живу славу дідів своїх*. Шевч. 215” [II:379]. Не подає Б.Грінченко в реєстрі словника і слів *басня*, *лжа*,

хоч останній номен (*ложь* і похідні) використовує для тлумачення понять *брехня, олжа, неправда, брехливість, брехання, ошуканья*. Не вживається в реєстровій частині також слово *несправедливість, шахрайство*, але вони наводяться як синоніми до тлумачення лексем *кривда* і *дурисвітство* відповідно.

Отже, протягом XI — XIX століть сформувався основний склад АСП *правда — неправда*. Відсутність тих чи інших абстрактів у реєстрі аналізованих лексикографічних джерел засвідчує, що процес утворення системи понять відбувався постійно в напрямку розширення синоніміко-антонімічного блоку, архаїзації деяких компонентів (*клямца, клямство, лженіє, баламуть*) та розвитку полісемантичності й лексико-семантичної варіантності. О.Муромцева вважає, що слід брати до уваги і той факт, що українська літературна мова на народній основі мала жанрово стилістичну обмеженість, а отже елементи книжної староукраїнської мови мали звужений обіг [9:82].

Подальші розвідки в даному напрямі можуть бути присвячені вивченню лексикографічної інтерпретації компонентів *правда/неправда* із залученням інших типів словників, що детерміновано потребою врахування й такої властивості абстрактів, як здатність до термінізації.

1. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. — К., 1966.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К., 1966.
3. Историческая типология славянских языков: фонетика, словообразование, лексика и фразеология. — К., 1986.
4. Історія української мови: Лексика і фразеологія. — К., 1983.
5. Ковалів П. Лексичний фонд літературної мови київського періоду: Основний фонд. — Нью-Йорк, 1962.
6. Козырев И.С. О роли древнерусских слов правда, истина в формировании словарных составов русского и белорусского языков // Русско-белорусские языковые связи. — Минск, 1976.
7. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів, пам'яток і вступ. ст. В.В.Німчук. — К., 1964.
8. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В.Німчук. — К., 1961.
9. Муромцеві О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. — Х., 1985.
10. Нечитайло О.І. Синоніми в лексикографії. — К., 1987.
11. Німчук В.В. “Лексик” Лаврентія Зизанія — перший український друко-

ваний словник //Зизаній Л. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. — К., 1964.

12. **Огієнко І.** Историчний словник української мови: Критично-методологічні уваги. — 1931.

13. **Плющ П.П.** Нариси з історії української літературної мови. — К., 1958.

14. **Полюга Л.М.** Українська абстрактна лексика XIV — першої половини ХУІІ ст.. — К., 1991.

15. **Словарь** української мови: У 4-ох т./ Б.Грінченко (упоряд.). — К., 1997.

16. **Терещенко С.І.** Шляхи формування лексичної синоніміки української мови (явища синонімізації та десинонімізації). Дис. ... канд. філол. наук. — К., 1996.

17. **Тимченко Є.** Курс історії українського язика: Вступ. Фонетика. — К., 1927.

С. Г. Яковець

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВА ЛЕКСИКА У “СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” ЗА РЕДАКЦІЮ Б. ГРІНЧЕНКА

Резюме

Одним із джерел фактичного матеріалу, на основі якого можна простежити лексику традиційного українського весілля, є “Словарь української мови” за редакцією Бориса Грінченка. У статті за “Словарем” з’ясовуються значення та функціональні особливості весільної лексики.

Ключові слова: словник, фольклор, значення, функція, лексика.

Summary

“Dictionary of the Ukrainian language” (Ed. by Boris Grinchenko) is one of the sources of the original material which makes possible the investigation of lexics denoting the traditional Ukrainian wedding ceremony. The functional peculiarities of the wedding vocabulary are dealt with.

Key words: vocabulary, folklore, function, lexics.

Національні особливості в мові відбиває, як відомо, насамперед лексика історико-культурного, етнографічного характеру, у якій простежується власний шлях розвитку народу. Весільна обрядова лексика являє собою різнобарвну й складну частину лексики української мови, що відображає картину духовної культури у творчості народу і залишається єдиним елементом, який дає реальну можливість робити більш-менш загальні висновки щодо походження, історії та функції обрядових реалій [1:26].

Проблеми весільної обрядовості українців тією чи іншою мірою висвітлені в статтях і монографіях мовознавців, етнографів, істо-

риків, фольклористів (Н.Ф.Сумцов, Я.Ф.Головацький, Г.-Л.Боплан, В.Ф.Горленко, О.М.Кравець, А.П.Погрібний, О.Степовий, Г.Б.Стельмах та ін.) Однак дослідження часто обмежувались окремими територіальними рамками, описувалась тільки деяка, невелика кількість обрядів весільного циклу. Лише в окремих працях, наприклад В.К.Борисенка, Н.І.Здоровеги, Й.І.Лозинського, реконструйовано в цілому цикл весільної обрядовості та звичаєвості, акцентовано увагу насамперед на питаннях, які були недостатньо досліджені в мовознавстві. Питання аналізу та класифікації весільної обрядової лексики висвітлюються в працях таких вчених-мовознавців, як В.Т.Шевченко, Я.Ю.Вокалюк, П.Ф.Романюк та ін.

Серед різноманіття представленої лексики у “Словарі української мови” за редакцією Б.Грінченка заслуговують на увагу назви весільного обряду та його елементів. Усього “Словарь” фіксує понад 360 одиниць на позначення весільної обрядової лексики. У даній статті розглядається лексика на позначення елементів передвесільного етапу (156 од.). Передвесільна лексика включає передвесільні назви молодого та молодої, назви їх стосунків до шлюбу, розвідини, сватання, заручини, оглядини, дівич-вечір (молодечий вечір). У свою чергу кожний із названих вище обрядів містить різні обрядові дії, назви їх учасників й атрибутів.

Залицяння до весілля мало назву женихання. “Словарь української мови” так визначає це слово: *ЖЕНИХАННЯ*. *Ухаживанія. Чи Бог не дав, чи сам не взяв, чи зражали люде, ой щось з мого женихання нічого не буде. Не жаль мені вишивання, як вірного женихання* [9:І,478-479]. Інша назва — *зальоти*. *ЗАЛЬОТИ*. *Ухаживаніе, волокитство до сватовства. До дівки Санджаківни на зальоти поспішили. Він, удівець, бачте, так на зальоти хоче до тії удови—молодиці* [9:ІІ,61]. “Новий тлумачний словник української мови” у чотирьох томах (далі — НТСУМ) подає таке значення цього слова: “*залицяння; любовні пригоди*” [7:ІІ,76]. В “Етимологічному словнику української мови” (далі — ЕСУМ) зазначено, що *зальоти* (“*залицяння; любовні пригоди*”) — запозичення з польської мови: п. *zaloty* [zalety], ст. *zaleta*, як і ч.слц. *zblety*, ч. *zblet*, пов’язане з п. *zalecajsik* “*похвалятися*”, “*відзначатися, залицятися*”, уже на ґрунті польської мови зблизилося з формами типу *zlot* “*зліт*” (від *lesieж* “*летіти*”) [4:ІІ,230].

Молодого до укладання шлюбу називали *жених*: *ЖЕНИХ*. *Молодой человекъ, ухаживающей за девушкой и пользующейся ея взаимностью; это название имѣетъ мѣсто только до формального сватовства, послѣ которого онъ называется уже молодым* [9:І,478]. “Словарь” фіксує і зменшено-пестливі форми слова *жених* – *женишенъко, женишок*. У НТСУМ: *жених* — “чоловік стосовно до жінки, з якою збирається узяти шлюб; наречений, суджений, нар.-поет. суджений” [7:ІІ,19]. ЕСУМ фіксує слово [женило] — “хлопець, якому час одружуватися”; *жених, женихівство, женишина* “один із двох закоханих” [4:ІІ,205].

Передвесільний етап починався *розвідинами*. Коли хлопець, що хотів одружитися, отримував дозвіл батьків щодо певної дівчини, то перш, ніж засилати до родичів дівчини сватів, родичі парубка засилали до них одного або кількох висланників. Родичі дівчини, якщо були схильні до шлюбу, то просили послів навідатися ще раз або засилати старостів. Зустріч ця була радше побутовою, ніж обрядовою, і відбувалася, як правило, без використання певних атрибутів [10:30]. *РОЗВІДИНИ*. *Обрядъ знакомства жениха и его родственниковъ съ невестой* [9:ІV, 36]. У “Словарі” подаються й інші назви цього обряду: *ВИВІДКИ*. *Развѣдки, распросъ. Це він ходив на вивідки* [9:І,144]. У НТСУМ *вивідки* — “розглядини, оглядини нареченої” [7:І, 271]; *ЗВІДИНИ*. *Развѣдки, распросъ* [9:ІІ,132]; *ЗВІДИ*. *Вывѣдки, развѣдки* [9:ІІ,131]; *ОСВІДЧИННИ*. *Прошеніе молодого человека согласія на бракъ у девушки* [9: ІІ,108].

Сватання — це вже перший акт шлюбних церемоній, коли посли від молодого йшли до обранки укладати попередню угоду на шлюб. Сватами обирали дотепних і поважних людей, як правило, із числа родичів. Найчастіше це був дядько (брат батька) і ще одна особа (могла бути чужа). Ці свати, старости (у деяких місцевостях посли), батьки, дивоснуби, — дуже рідко ними були жінки, свахи, — з палицями в руках, що було емблемою їх титулів послів, з хлібом, сіллю та пляшкою горілки у супроводі жениха та його дружка чи старшого боярина (у деяких місцевостях дружба, маршалок) йшли до батьків дівчини [3:230]. *СВАТАННЯ*. *Сватанье. Сватання не братання* [9:ІV, 104]; *СВАТАТИ*. *Сватать* [9:ІV,104]; *СВАТАТИСЯ*. *Свататься* [9:ІV,104]; *НАСВАТУВАТИ*. *Высватывать* [9:ІІ, 518]; *НАСВАТУВАТИСЯ*. *Присватываются* [9:ІІ,518];

ЗАСВАТАТИ. Посватать [9:II,93]; *ЗАСВАТАТИСЯ. Посвататься* [9:II,93]. НТСУМ подає ширше визначення цієї обрядодії: *СВАТАТИ* — “за дорученням того, хто хоче одружитись, або його рідних, просити згоди на шлюб в обраної особи та її батьків” [7:IV,153].

У “Словарі” фіксуються й інші назви обряду сватання: *ДІВОСНУБ. Названіе обряда сватовства въ некоторых мѣстностяхъ, напр. въ Кобр. у. Гродн. губ. Дай мені, Боже, од батенька вийти, до свекорка прийти, — бо вже мені доскучили частії дівоснуби, столи устілаючи* [9:I,387]. Слово *дівоснуб* має праслов’янський корінь, який знаходимо в переважній більшості слов’янських мов: українській, польській болгарській, чеській, словацькій та ін. В ЕСУМ зазначено, що первісно слово означало “сват, староста”, “обряд сватання”; — псл. *devosnQbъ “сват” утворене з основ іменника *deva* “дівчина” і дієслова *snQbiti (давньорус. снубити “звідникувати”, снубокъ “звідник”; польськ. snkбіж “видавати заміж”; чеськ. snoubiti “сватати”; словацьк. snъbit (sa) “заручатися”, snъbenec “наречений” та ін., словенськ. snъbiti “свататися” та ін.) [4:II,85-86]. *ДІВОШЛЮБ. Названіе обряда сватовства въ некоторых мѣстностяхъ, напр. Въ Кобр. У Гродн. губ.* [9:I,387]; *ЗЛЮБИНИ. Те ж саме* [9:II,162]; *СЛОВИНИ. Сватанье* [9:IV,152]. *СТАРОЩІННЯ. Сватанье* [9:IV,199]; *ЗАСИЛАТИ СТАРОСТИВ. Сватать* [9:II, 94]. Власне сватання у “Словарі” позначається ще лексемами *рушники, хустки: РУШНИКИ. Свадебный обрядъ: договоръ про свадьбу съ помощью сватовъ* [9:IV,91]; *ХУСТКИ. Сватанье* [9:IV,420].

У випадках, коли дівчина не давала згоди на одруження, вона повертала старостам принесений хліб або дарувала молодому гарбуза. “Словарь” засвідчує: *давати гарбуза — “отказывать жениху”* [9:I, 353].

На Слобожанщині обряд сватання поділявся на два дійства: власне сватання й вареники. При цьому старости та батьки молодих також відправлялися до хати молодого на гостину. На позначення такого дійства використовують ще й словосполучення “*справляти вареники*”.

Наступні слова вказують на зв’язок з атрибутами сватання — знаками згоди на шлюб: *РУШНИКИ ПОДАВАТИ. Перевязувать*

особо для этого приготовленными полотенцами, во время обряда сватовства, сватовъ въ знакъ согласія на выходъ замужъ; дать согласіе на выходъ замужъ [9:IV,91]; **МОГОРИЧ**. Могорыч, угощеніе при сделкѣ [9:II,408]; **ПИРОГИ**. Договоръ про время проведенія свадьбы [9:III,132]; **ДВОСНУБНИЙ СИР**. Обрядовое кушанье во время сватовства въ Бѣльскомъ у. Сѣдл. губ. [9:I,387]. Головними дійовими особами під час сватання були свати: **СВАТ**. Сватъ. [9:IV,104]. За НТСУМ сват — 1) “людина, яка за дорученням того, хто хоче одружитись, або його рідних, сватає обрану особу; староста у весільному обряді”; 2) “батько або родич одного з подружжя щодо батьків або родичів іншого” [7:IV,153]. У “Словарі” виявлено ще дві назви: сватальник і староста [9:IV,199], а також зменшувально-пестливі форми: сватко, сваточок, сватуньо, сватонько [9:IV,104].

У разі успішного сватання через деякий час відбувалися *оглядини* — знайомство з господарством молодого [8:138]. Частіше оглядини проходили тоді, коли молоді жили в різних селах і батьки не знали стану господарства. Батьки парубка намагались якомога краще представити міцність господарства свого сина. В інших лексико-етнографічних дослідженнях іде мова про те, що під час оглядин зустрічалися свати з обох боків для ознайомлення з господарством як молоді, так і молодого [5:71]. У “Словарі” оглядини визначено так: **ОГЛЯДИНИ**. Осмотръ жилья и хозяйства жениха, дѣлаемый родитѣлями невесты послѣ сватовства и оканчивающийся угощеніемъ [9:III,16]. “Словарь” фіксує й інші назви цього дійства: **ОБЗОРИ**, **ОБЗОРИНЫ** — осмотръ дома и хозяйства куда хотятъ дѣвушку выдать замужъ или гдѣ хотятъ дѣвушку взять замужъ [9:III,9]; **ПЕЧОГЛАДИНИ** — обычай, подобный смотринамъ: къ жениху приходятъ родственники невесты [9:II,305]; **ПЕЧОГЛЯДИНИ** — осмотръ родитѣлями невесты имущества и хозяйства жениха [9:III,305]; **РОЗГЛЯДИНИ** — осмотръ родитѣлями невесты имущества и хозяйства жениха [9:IV,38].

Під час оглядин відбувався ще один цікавий підобряд, що мав назву умовини: **УМОВИНИ**. Обрядовый предъ свадьбой уговор относительно числа свадебных гостей, подарковъ, приданого [9:IV,339]. Серед українців були поширені й інші назви цієї обрядодії:

домовини [9:I,419], договір [9:I,394] — “обрядовый предъ свадьбой уговоръ относительно числа свадебных гостей, подарковъ”; зговорини — “сговор относительно гостей на свадьбе, подарковъ” [9:II,139]; зговор, згода, згоди́ни, змовини, — “сговоръ” [9:II,139], [9:II,167]. За умовин родичі домовлялися й стосовно приданого — “посагу нареченої” [7:III,691]. У “Словнику української мови” Б.Грінченка знаходимо чимало його назв: *ВІНО. Приданое. З вином дівці не сидіти* [9:I,239]. Корінь слова *віно* знаходимо в українській, російській (вено), болгарській (вена), давньоруській (вѣно, вено), польській (wiano), чеській (vmpo), словацькій (veno), верхньолужицькій (wmpo), старослов'янській (вѣно) мовах зі значенням “*придане, посаг*”, “*плата за наречену*”, “*придане, яке дарував молодий*”, “*подарунок для молодої*”; успадкований із праслов'янської мови (vmpo — “*плата за жінку, придане, посаг*”). Очевидно, слово споріднене з латинським *vzpm* “*продаж*”, *vmpdo* “*продаю*”, грецьким ?нут “*ціна*”, давньоіндійським *vashbḥ* “*ціна*”, *vasnam* “*плата*” та ін. [4:I,401]. Подалі маємо *ВІНИТИ. Надѣлять приданым* [9:I,218]; *ВІНУВАТИ. Надѣлять приданым, давать приданье, готовить приданое* [9:I, 239]; *ПРИВИНОК. Приданое* [9:III,409]; *МАТЕРИЗНА. Наслѣдство, полученное отъ матери* [9:II,409]; *ПОСАГ. Приданое* [9:III,356]; *ПОСАГУВАТИ. Надѣлять приданымъ* [9:III,356]; *СКРИНЯ. Приданое невѣсты, состоящее изъ скотины, постели, одежды, белья* [9:IV,143]; *ХУДОБА. Приданое нѣвесты, состоящее изъ скотины, земли, денегъ* [9:IV,386].

Після закінчення умовин влаштовувалися частування — “*запивали могорич*”: *ЗАПИТИ МОГОРИЧ. Окончить сдѣлку и устроить угощеніе* [9:II,61].

Все вищезгадане було прелюдією до заручин — урочистої церемонії скріплення передшлюбних угод. У присутності всіх родичів та запрошених гостей, у супроводі пісень, яких вимагав народний ритуал, хлопець і дівчина прилюдно давали слово, тобто згоду на шлюб. Якщо сватання переважно мало побутовий характер, то заручини вже набували юридичного значення. Обрядодія, якою закріплювалося досягнення остаточної згоди на шлюб, за своєю суттю на всій території України була єдиною, хоч в окремих регіонах різнилася назвами та локальними особливостями елементів дії [10:33]. У “Словарі” маємо: *ЗАРУЧИНИ. Обрученіе. Летім,*

брація, на заручини: там Маруся заручається, од батенька одлучається, до свекорка прилучається [9:II,92]. За НТСУМ це — “обряд, за яким дівчина і хлопець, що мають одружитись, оголошуються нареченим і нареченою” [7:II,94]. У “Словарі” на позначення обряду заручин фіксуються й назви *руковини* [8:IV, 87], *рукодаїни* [9:IV,87], *хустки* [9:IV,420]. Усі ці назви об’єднуються тим, що походять від найменування обряду з’єднання рук [10:33].

Закінчувалися заручини *запоїнами*: *ЗАПУЇНИ*. *Обрядовое угощение от жениха родитѣлей невѣсты и другихъ родственниковъ послѣ заручинъ и сопровождаемое положенными для этого пѣснями* [9:II,81]. Після благословення молодих садовили на почесне місце за столом — *посад*, де висять образи Христа, Божої Матері та святих: *ПОСАД*. *Мѣсто, гдѣ сажають жениха и невѣсту во время обручення и свадьбы* [9:III,356]. Старший староста накривав рушниками хліб, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця і перев’язував рушником.

Напередодні весілля в оселях молодого та молодої влаштовувалися *вечорини* (“*совмѣстний ужинъ жениха съ боярами, а невесты съ дружками — въ субботу*” [9:I,144]). “Словарь” подає й інші назви цього дійства: *збіранка* [9:II,124], *збірня* [9:II,124], *дружбини* [9:I,449]. Це були вечори прощання з дівочою та парубоцькою свободою.

Вечір у молодої мав назви *дівич-вечір*, *дівин-вечір*, *головиця* (“*дѣвичникъ*” [9:I,302,386]), *підвесілок* (“*предсвадебный обрядъ, въ субботу вечеромъ, на который собираются к невѣсте дружки и родственники*” [9:III,160]). В.Т.Шевченко зауважує, що в окремих місцевостях до дівич-вечора приурочувалося і *розплетення* та *покривання коси нареченої* [10:35]. Звідси й походять такі назви вечора, як *головиця*, *розплітання*. ЕСУМ засвідчує, що 1) *головиця* — (діалектн.); вживається зі значенням “*дівич-вечір, гуляння молоді на подвір’ї молодої ввечері напередодні весілля.*” Це похідне утворення від *голова*, очевидно, пов’язане з весільним звичаєм покривати молодій голову [4:I,552]; 2) *головиця* (діалектн.) — “*початок, джерело річки*” [4:I,550].

Зібрання молоді у молодого називалося *молодечий вечір* (“*совмѣстный ужинъ жениха съ боярами и со всей свитой — въ субботу*”) [9:II,441].

Протягом дівич-вечора дівчата “вили гільце”, плели вінки для молодої та молодого, де *ВІНКОПЛЕТИНИ. Свадебный обрядъ плетение венковъ на головы невѣстѣ и жениху, совершаемое въ субботу передъ свадебнымъ воскресениемъ и сопровождаемое обрядовыми пѣснями* [9:1,239]. У НТСУМ *вінкоплетини* — це “обряд плетіння вінків для нареченої та нареченого в четвер перед весільною неділею, що супроводжується піснями” [7:1,476]. Ф. К. Вовк зазначає, що *гільце* (вільце, ільце) робили рано в п’ятницю перед весіллям. *Гільцем* називали маленьке деревце або велику зелену гілку (зимою брали шишконосні дерева), що зрубав у лісі сам молодий зі своїм дружком у благословенний час, до полудня [3:236]. Його втикали у хліб, прикрашали квітами, калиною, вівсом, вінкою, рутою, золоченими горіхами, яблуками (символ родючості), кольоровими стрічками тощо. Ставили його на стіл у кутку напроти образів. У “Словарі української мови” фіксуються такі його назви: *ВІЛЬЦЕ. Свадебное деревце* [9:1,205]; *ГІЛЬЦЕ. Обрядовое деревце украинской свадьбы: ветвь сосны (зимою) или другого дерева (летомъ) втыкается въ свадебный коровай* [9:1,283]; *ДЕРЕВЦЕ. Свадебное дерево* [9:1,342].

Історично сформований весільний обряд, а відповідно й спеціальна весільна обрядова лексика є цінною культурною спадщиною українського народу, важливим джерелом для вивчення життя та побуту українців, їх звичаїв, моральних, етичних та естетичних поглядів.

1. **Борисенко В.К.** Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічні дослідження. — К.,1988.

2. **Вакалюк Я.Ю.** Весільна лексика в українських говорах Прикарпаття // Структура українських говорів. — К.,1982.

3. **Вовк Федір.** Студії з української етнографії та антропології.-К.,1995.

4. **Етимологічний словник** української мови. — К.,1982-1989. — Т.І-ІІІ.

5. **Здоровега Н.І.** Нариси народної весільної обрядовості на Україні.-К.,1974.

6. **Культура і побут** населення України: Навч. посібник. — К.,1993.

7. **Новий тлумачний словник** української мови. — К.,1998. — Т.І-ІV.

8. **Скуратівський В.Т., Дідух Л.Г.** Свята українського народу. — К.,1995.

9. **Словарь** української мови / За ред. Б.Д.Грінченка. — К., 1907-1909. — Т. I-IV

10. **Шевченко В.Т.** Назви весільного обряду та деяких його елементів. // Мовознавство. — 1996. — № 6.

КОНЦЕПТ “ВОДА” В УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯННЯХ

Резюме

Одухотворивши природу, українці уклали своєрідний кодекс етноморалі. Цей кодекс, реалізуючись у певних концептах, є культурологічною схованкою, в якій зберігається народна пам'ять і народний дух.

Ключові слова: концепт, замовляння, фольклор, ментальність.

Summary

Having spiritualized the nature, Ukrainians compiled the original code of ethnomorals. This code, realizing itself in some definite concepts, is a cultural shelter where people's memory and people's spirit are being kept.

Key words: concept, incantation, folklore, mentality.

Наукова потреба у вивченні національно-духовного навантаження слова продиктована загальною девальвацією слова як засобу збереження внутрішнього світу людини, як найголовнішого чинника духовних контактів. “Через мову дух животворить, щоб людина мала можливість пізнати цей світ, створити його ідеальну модель із метою поширення та розгортання своєї діяльності у ньому” [1:17]. Упродовж тривалого часу виникали різноманітні концепції, що так чи інакше пояснювали природу мови. Духовна екзистенція мови була предметом дослідження в середньовічну добу, коли наука і культура розвивалися в лоні християнства. Найповніше зв'язок мови і духовності досліджено В.Гумбольдтом: “Мова — це не просто, як інколи вважають, відбиток ідей народу, оскільки багатство його знаків не дає можливості виявити ніяких наявних окремо від нього ідей; мова — це об'єднана духовна енергія народу...” [2:213]. Зростання національної свідомості в Європі в першій половині ХХ ст. знаходилося під впливом ідей Гердера і Ріхта, які поклали початок концепції національної самобутності. Гердер започаткував вивчення народних традицій, що відтворюються в мові, релігії, сімейних звичаях тощо з метою стимуляції розвитку самоідентифікації народу як єдиного органічного цілого, поза яким окрема людина ніщо. У руслі цих ідей представники європейського романтизму для обґрунтування ідей та пошуку “душі народу” зверталися до фольклору та народних традицій. До Гумбольдтового вчення приєднується геніальний О.О. Потебня і виводить з мови єдність народного духу.

Українське мовознавство діаспори продовжило традиції вивчення націологічних проблем. Так, Є.Онацький, підкреслюючи риси українців, зауважив, що найяскравіше ці риси виявляються в естетиці українського народного життя й обрядовості [3:5-6]. Б.Цимбалістий визначає національний характер як “характер правду, в якому є різні об’єкти, але попри те, може існувати якась єдність. Трудно теж сподіватися, щоб кожний член етнічної групи віддзеркалював повністю національні риси ... йдеться завжди про риси більшості народу”. І далі: “...національний характер вказує на той окремий спосіб думання, відчуження і поведінки, яким відрізняються члени однієї суспільності від іншої” [4:28].

Українське радянське мовознавство, як свідчить історія, ніколи не розвивалося як наука, що акцентовано відображає виникнення, розвиток та функціонування самого онтоосу мови, оскільки екстралінгвальні чинники (відсутність національної держави, заборона українського слова) абсолютно не сприяли розвиткові науки, що так чи інакше пов’язана з ментальністю. Більше того, руйнувалися будь-які спроби українських вчених-культурологів висвітлити націологічні проблеми. Сучасна лінгвістика позначена своєрідною експансією в мовознавчий простір концепцій та методів різних парадигм — концептуальної, структурної, аксіологічної, які засвідчують появу комплексних новітніх напрямів дослідження мови й культури. На сучасному етапі розвитку мовознавства провідне місце належить когнітивній лінгвістиці, що розглядає мову як особливу семіотичну систему, як систему організації та вдосконалення інформації, способів її поєднання у комунікативних процесах. У межах когнітивної лінгвістики лексична структура є результатом взаємодії когніцій людини із семантичними параметрами конкретної мови. Одним із найважливіших понять когнітивної семантики є поняття **концепту**, яке використовують для пояснення одиниць ментальних ресурсів нашої свідомості. Існує декілька кутів зору на те, що саме в мові відповідає концепту. Найбільш обґрунтованим вважаємо уявлення, що концепти мають складну структуру: частина інформації закріплюється в універбах, у словосполученнях, частина — в образах, метафорах, прецедентних текстах, тобто має співвідношення із системою культури.

Національна мова є складною духовною картиною світу: вона не просто копіює світ у національній свідомості, але й створює його. Як сакральне явище мова тримає людину в середовищі уявлень, домислів, здогадів, інтуїтивних спалахів тощо. Тема цієї статті продовжує розпочате нами дослідження вербальних об'єктивацій концептів стихій: води, землі, вогню, повітря. Було вже надруковано декілька статей, в яких розглядалися когнітивні чинники концепту **вода** в українських казках, піснях та думах. Об'єкт цього дослідження — українські замовляння. Вони цікавили багатьох дослідників, але вивчення саме концептуальної системи, фрагментом якої є концепт **вода**, здійснюється вперше.

Замовляння наочно виявляють забезпечення мовою гносеологічної спадкоємності: здобуті знання й досвід зберігаються, передаються наступним поколінням, які відштовхуються від уже відомого. Деякі “постійності в поведінці групи, зв'язаної традиціями і якоюсь сумою знань” [4:32] зберігаються в замовляннях зумисне для майбутнього використання. Першопочатки замовлянь губляться десь у міфологічному процесі духовного життя народу, адже не лише в піснях і казках народ зберігає свої вірування, а й в окремих висловах, коротких замовляннях, прикметах і взагалі в так званих забобонах. Усі ці розрізнені складники одного загального віртуального Всесвіту складають те ціле, яке всіма відчувається й усвідомлюється як набуток предків. Усі ці складники пов'язані міцними узами повір'я, з'єднуються і змішуються, підпорядковуючись грайливій фантазії народу. Часто клятва й замовляння, відокремлені від переказу, розвиваються в цілу легенду або стають звичайним прийомом в епічній розповіді. Зображуючи життя в усіх його проявах, розповідаючи про велике й важливе, що знає народ, народна поезія має предметом свого опису весь світ і все людство.

Уявлення про щось чудесне становить основу замовлянь. До чудесної, чудотворної, рятівної сили зверталися в немочі й у нужді за зціленням. Замовляння є багатокомпонентними одиницями, які реалізують певний концепт шляхом цілого малоформатного тексту. Закладена в українських замовляннях концептуальна інформація тісно пов'язана з культурним досвідом наших пращурів. У замовляннях особистісні знання про дитячі обереги й любовні, а

також такі, що пов'язані зі здоров'ям, з доброю дорогою тощо пов'язуються з тими, що передаються поколіннями під час безпосереднього чуттєвого сприйняття світу. Світ людини, все, що навколо неї, сприймається в замовляннях крізь світ природи, через посередництво якого поновлюється рівновага, яка була порушена переляком, злим духом, чорною хворобою, намовками, пристітом, розлучницею або природними лихами. У замовляннях використовуються сталі фольклорні образи, що сприяє кращому запам'ятовуванню: *синє море, білий камінь, перлиста роса, чорна хмара, помічна вода, бистрі води*. Крок до рівноваги здійснюється намаганням розставити все по своїх місцях (що і де має бути): *риба в морі, дубу полі, а медвідь у лісі* [6:41]; *камінь у морі, звір — у полі, а місяць — на небі* [6:58]; *місяць на небі, камінь у морі, щука у воді* [6:60]; *місяць угорі, камінь на морі, дуб у лісі* [6:56].

Вода в замовляннях досить часто є початком і кінцем усього. Занурення у воду деколи позначає “смерть”, тому зсилають переляк на “бистрі води” [6:25]. Але з іншого боку *вода* тісно пов'язана із символікою хрещення (факт наближення до Бога). Архетип води як лікувальної рятівної сили досить активно лексикалізується в замовляннях. Звертаються по допомогу переважно до “йорданської (орданської) води”: *йорданська вода, очистиь народженого... ординська вода, очищаси луки і береги, ...* [6:49]; *очистиь хрещеного...* [6:29].

Як відомо, знання, що накопичуються людством у процесі пізнавальної діяльності людини, мають яскраво виражену тенденцію до постійного розширення. Мова в такому разі виступає як зберігач різноманітної інформації, життєвого й виробничого досвіду представників певного етносу. У своїй виробничій та господарській діяльності, прагнучи захистити себе, українці просять “*помічної води від лихої біди*”.

Для когнітивних порівнянь, які використовуються в замовляннях, характерна свобода в сполучуваності з предикатами різних значень, що вказують на ті дії, стан та аспекти об'єкта, які стимулювали уподібнення: *Як прибуває вода з усіх країв, нехай так молоко прибуває...* [6:76]; *Як з'єднані вогонь, повітря і вода з землею, так щоб з “єднався чоловік [ім’я] з ... [ім’я] ...* [6:76]; *Як синьому морю підкорений, Так щоб і рабу Божому був підкорений...* [6:58].

Як відомо, лінгвістична традиція завжди визнавала універсальний характер метафори як переосмислення вже відомих фрагментів світу. Тлумачний словник української мови подає метафоричне переосмислення лексеми *болото* як усе те, що характеризується брудом, застоєм. Зрозуміло, що усе погане відсилається “на *очерета*, **на болота**, де *курачий голос не доходить*” [6:20]; “**на болота**, на *сухі лози*, на *гнилі колоди...*” [6:21].

Те місце, куди відсилають усе погане, як уже зазначалось, деколи має лексикалізований образ *болота* чи *очерета*, а в більшості випадків є лише дейктичний натяк — *туди*, а згодом пояснюється, куди саме. У тому страшному місці “*птиці не злітають, скоту не зганяють, сокири не крешуть, собаки не брешуть*” [6:26]; “*сонце не сходить, вітер не віє*” [6:31]; “*людського голосу не чути, злий дух ходить, парубок дров не рубає, дівка коси не чеше*” [6:35]. Традиційне нагромадження ознак того “*туди*” дає змогу яскравіше змалювати картину потойбічного світу з *постійними “не-діями”*. Про те, що ж у тому місці все-таки є чи як його уявляють, свідчать сталі образи: *дикі поля, сухі ліси, чорний ліс, піски, тріски, каміння, креміння, мохи* тощо. Жодної ознаки чогось живого чи рухомого. Якісний аспект аксіологічної пари *добре-погане* має суттєве значення в замовляннях, додаткова характеристика ознак протиставлюваних етичних категорій спрацьовує на їх подальший розподіл. *Добре й погане* визначається через людські емоції, бо об’єктивний світ проектується на суб’єктивний і призводить до певних сенсорних оцінок. *Поганим* у замовляннях є все те, що заважає людському існуванню, що зменшує здатність діяти, що чинить шкоду здоров’ю чи господарству, розбиває сім’ю тощо. Крім реальних фактів існування *поганого*, замовляння орієнтують на запобігання цьому *поганому* в ситуаціях страху перед невідомим (далекою дорогою, від’їздом з дому тощо). Тут допомоги лише “*божожі роси*” [6:45] чи “*джерельної води*” [6:45] замало, поряд з тим, хто вирушає в путь, “*Божжа мати із трьома свічками і трьома янголами...*” [6:42], “*Не сама я йду, Ісус Христос зі мною, а я йду по його сліду*” [6:42], “*Йду я сребристим мостом із Ісусом Христом*” [6:43].

Універб концепту *вода* — *море* в замовляннях, як і в думках, не стає своїм, але воно, на думку українців, може у своїх глибоких водах потопити переляк [6:21] або бородавки [6:51].

У замовляннях про господарську діяльність досить значну роль відіграє ономастичний компонент. Персоніфіковані *вода, земля та колодязь* набувають людських рис і відповідно носять людські імена: *вода Уляна (Оляна), земля Тетяна, колодязь Іван (Яків)*. Зачин такого типу замовлянь завжди є привітанням: “*Добридень тобі, вода Олено!*” [6:87]; “*Здрастуй, водо Уляно, земле Тетяно, колодязь Яків!*” [6:89].

Намагаючися переконати себе у простих рішеннях проблем свого існування, наші пращури використовують семантичний паралелізм: *Водицю з під-гір набирала — всі хвороби виганяла...* [6:19]; *Вода пролилася... у раби Божої кров унялася* [6:54]; *З качки водиця — з Івана лиховиця* [6:25].

Ляки, переляки, злий дух, навій, намовки, чорні хвороби набувають у замовляннях персоніфікованого образу: *їх виганяють* [6:20], *зсипають* [6:21], *знищожують* [6:25], а також пропонують “*на морі потопати*” [6:21], “*в чорному лісі гуляти*” [6:22], “*на болотах і очеретах розкоші мати*” [6:28], “*на очеретах і болотах лякати*” [6:32], “*піснями пересипати*” [6:34]. Причина появи усього злого невідома, “*чи ти з вітру...*” [6:24], “*чи ти з води*”, “*може, з біди*” [6:27], “*чи ти з грому*”, “*чи ти з диму*” [6:32], “*чи ти з голоду*”, “*чи ти з буйноти*”, “*чи ти з дурноти...*” [6:35], “*З буйного вітру, з сньої хмари, з високої могили, з широкої степової долини...*” [6:37], “*Ти буваєш з вітру, з вогню, з води, з очей...*” [6:37].

У найдавніші часи у праукраїнців склався такий погляд на хвороби, що вони походять від нападу злого духа через послаблення сили вогню життя. Вороги життя і здоров’я людини під різними найменуваннями живуть у темних і брудних місцях (в яругах, болотах, під землею, під піччю тощо). Живучість вірування в магічну силу слова, як зазначає Г.Булашев [7:212], не завжди ознака нерозвиненості, але й суто органічний зв’язок замовлянь із народним світоглядом, а й самі замовляння, як уже було доведено, ввібрали в себе багато християнського елементу і таким чином набули вигляду псевдохристиянського заклинання. Повний синкретизм спостерігається в більшості замовлянь, де *святим хрестом* хворобу гонять в *болота й очерета*. Такі хвороби, як лихоманка, холера й чума мають вигляд певних істот у збережених до цього часу замовляннях: лихоманка уособлюється то в образі Іродової

доньки Трясавиці, то в образі 77 Іродових або зміїних доньок, то в образі 12 красунь, а то й просто персоніфікованою нечистою силою. З усіма цими нещастями бореться водиця з-під гір, досить часто вона у замовляннях має свій усталений епітет — свята.

Слово в замовляннях, за образним висловом О.Потебні, слід вважати не знаком готової думки, а засобом здобувати її з копалень своєї душі й надавати їй вищої ціни. Одухотворивши природу, українці уклали своєрідний кодекс етнокультури, етноморалі, розуміння світу. Цей кодекс є певною мірою культурологічною схованкою, в якій упродовж усіх руйнаційних процесів зберігається народна пам'ять і народний дух.

Таким чином, складники концепту *вода* в українських замовляннях становлять сталі фольклорні образи, когнітивні порівняння, метафори, семантичні паралелі. Зауважимо, що в різних аспектах діяльності праукраїнці використовують різні складники (у господарській діяльності закликають на допомогу “помічну воду”, при сімейних розладах використовують фольклорні стереотипи “бистрі води”, “чорна хмара”, перед розлукою з рідною домівкою просять про допомогу “божу росу”, при хворобі активною рятівною силою виявляється “йорданська вода”). Спільним у текстах замовлянь є відсилання усього лихого на “болота й очерета” (лексикалізований образ потойбічного світу з усілякими не-діями). Ці висновки можна використати при перекладі художніх творів та укладанні словників. А перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні вагомості концептів інших стихій в українському фольклорі як віддзеркаленні лінгвоментальності наших предків.

1. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). — Львів, 2000.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. — М., 1985.
3. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. — Нью-Йорк — Торонто.
4. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. — Нью-Йорк — Торонто.
5. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. — Львів, 1998.
6. Словесна магія українців. — К., 1998.
7. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1993.

**МЕХАНІЗМИ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ ПРЕДИКАТНОЇ ЛЕКСИКИ
(до походження дієслова “розв’язати”)**

Резюме

Статтю присвячено аналізу когнітивного механізму утворення знаків вторинної номінації, який діяв на рівні традиційної свідомості.

Ключові слова: вторинна номінація, образність, магія, світогляд, когніція.

Summary

The article is devoted to the analysis of the creation of the secondary nomination signs cognitive mechanism, which was acting on the level of the traditional self-cognition.

Key words: secondary nomination, imaginaty, magic, philosophy, cognition.

Обговорюючи проблеми генези образної лексики, не можна оминати увагою таку специфічну сферу архаїчної культури, як магія. Магія як вияв первісного світогляду та як конкретна практична діяльність була настільки важливим складником життя традиційного суспільства, що не могла не відіграти величезну роль у становленні мовних одиниць та формуванні їх семантики.

Серед найважливіших чинників, що спричинились до сенсотворення, назвемо дві загальні особливості світосприйняття і мислення архаїчної людини. Це, по-перше, висока міра синкретичності у сприйнятті явищ дійсності, тобто інтерпретація і кваліфікація деяких різних з погляду носія сучасної свідомості явищ як тотожних, еквівалентних, а не просто подібних чи аналогічних; по-друге, принцип партиципації (поняття і термін запроваджені французьким етнологом Л.Леві-Брюлем), сутність якого полягає в наявності численних прихованих зв’язків між різноманітними елементами живого і неживого світу. Ці два базові принципи безпосереднім чином і в різних аспектах впливають на носія традиційної культури: вони зумовлюють його орієнтацію у світі, формують вірування, ритуали, обряди, регулюють його повсякденну поведінку. Саме на них ґрунтуються й магічні прийоми.

Розвиток магії призвів до появи магічних текстів — замовлянь, тобто закінчених, достатньо сталих фольклорних форм, яким приписується надзвичайна, надприродна сила впливу на дійсність. У текстах замовлянь часто описуються всі ті дії, що відбуваються в

магічному обряді. Первісно, як вважає дослідник замовлянь М.Познанський, текст просто супроводжував обряд, служив його коментарем, але згодом саме тексту були приписані основні магічні властивості, він став самодостатнім. “Слово народилося з обряду, потім розділило з ним магічну силу і, нарешті, привласнило її собі всю цілком” [5: 302]. Вторинна роль магічних текстів виявлялась в тому, що вони коментували обряд, дублюючи в слові те, що відбувалося з речами чи істотами. Це призвело до часткового чи повного витіснення обряду, його редукації і заміни дійства промовлянням магічних слів. Дотик чи іншу дію було замінено текстом, в якому описувалася ця дія, а сам текст поступово набув ознак сюжетності, розгорнувся в опис цілого дійства.

Для магічного мислення характерне ототожнення явищ дійсності — носіїв однакових атрибутів, причому релевантними стають саме спільні ознаки двох речей, а всі інші, що забезпечують відмінність між ними, відсуваються на другий план, а інколи цілком ігноруються. Така особливість архаїчного мислення у сприйнятті речей створює сприятливі умови для переносу одного найменування на іншу сферу, називання однією лексемою явищ, які, із сучасного погляду, належать до різних аспектів буття. Передусім це стосується предикативної лексики, яка служить для кваліфікації об’єктів дійсності і виконує дескриптивну функцію.

Розгляньмо під цим кутом зору розвиток значення “знайти відповідь, вирішити щось (задачу, проблему, справу тощо)” у предиката *розв’язати*. План вираження цього предиката вказує на його зв’язок з дією “розв’язувати”, яка стосується мотузок, ниток і т. ін., тобто на розплутування чогось заплутаного. Такий зв’язок і насправді було встановлено, але не шляхом умоглядної процедури порівняння двох ситуацій (“розв’язування задачі з математики уподібнюють до розплутування мотузки”), а шляхом декларування їх паралелізму, тотожності, що відбувається через магічний обряд. Обряди, які спричинилися до утворення нового значення цього слова, відомі передусім на українських етнічних теренах. Учасниками обряду (активними або пасивними) виступали діти, а його метою було забезпечити дитині розвиток розумових здібностей та успіх в житті (у пізніших, редукованих, варіантах обряду — перевірити, чи в дитини є здатність до роботи і до на-

уки). В одному з варіантів обряду для цього використовувалася засушена пуповина, на якій при народженні дитини зав'язували вузол. Якщо дитина у певному віці (три-чотири або шість-сім років, залежно від локальних варіантів обряду) була спроможна розв'язати свою пуповину, це означало, що в неї “розв'яжеться розум” і вона буде легко вирішувати всі життєві проблеми. За даними з Поділля, зібраними на поч. ХХ ст. етнографом Є.Грицаком, треба, “як отпаде пупчик дитини, то сховати і дати дитині розв'язати, як виросте. Як розв'яже, то буде щасливе, або, як це дівчина, буде вміти шити й гарно вишивати” [3:95]. На білоруських теренах вважалося, що внаслідок розв'язування пуповини дитина набуде кмітливості й особливо добру пам'ять, бо їй “*развязываецца памяць*” [9:131]. Як свідчить етнолог П.Богатирьов, на Закарпатті вважалося, що спроможність дитини розв'язати пуповину (або мішечок, де вона зберігається) є ознакою здатності в майбутньому до будь-якої роботи і науки: “І розв'яже собі мішок, і та єму ўся работа розв'яже ся ў руки”; “Як розв'яже тот пуп, тоту ўсяку роботу може розв'язати” [2:253]. Що більше, якщо мати вчасно не зав'яже пуповину і не дасть дитині її розв'язати, то така дитина буде “дурна, як маржина”. П.Богатирьов записав також оповідь про одну жінку, яка в ранньому віці змогла розв'язати свою пуповину і з того часу самостійно навчилася читати, писати та грати на скрипці, причому ніколи не ходила до школи. Їй достатньо було лише подивитися, як роблять інші, щоб зробити те саме. У гуцулів побутував й інший обряд розв'язування, скерований на набуття дитиною розумових здібностей. Його було зафіксовано відомим збирачем народних вірувань А.Онищуком. У цьому обряді вік дітей не має особливого значення, а сам обряд відбувається на Великдень. “*На Великдень, коли газда повертається зі свяченим до хати, діти стають на коліна. Газда розв'язує бесаги над їхніми головами і каже: “Аби сі вам так розум скоро розвезуваў, як сі бисаги скоро розвезуют сі”*” [4:39]. У цьому варіанті обряду “розв'язується” не робота, тобто руки, а розум дитини, тому й обряд здійснюється над головою. Для нас важливо передусім те, що розв'язування певного предмета, який має магичні властивості, ставиться у відповідність до здатності людини вирішувати різні життєві проблеми, тобто розв'язувати їх. Розв'язуючи руками пу-

повину чи мішечок, дитина розв'язує свої руки, робить їх готовими до різної діяльності; розв'язуючи торбу над головою дитини, батько розв'язує її розум.

З наведених мотивацій обряду можна зробити висновок, що розум і руки дитини уявлялися зв'язаними, сплутаними, що перешкоджало їхньому функціонуванню. Невидимий розум дитини вважався чимось згорнутим, схованим, подібним до пуп'янка на рослині, якому потрібно розкритись, щоб розквітнути. Ця ідея знаходить підтвердження в гуцульській номінації дитина *завезується*, якою описують запліднення жінки, початок вагітності [7:11]. Отже, у стані “зав'язаності” дитина перебуває до часу народження. Сам акт народження також інтерпретується через концептуальне поле розв'язування, про що свідчить те особливе значення, яке надається про пологах розв'язуванню всіх вузликів на одязі жінки, розпусканню волосся і навіть зніманню кілець. Все це робиться для того, щоб дитині відкрилася дорога з того світу на цей¹. Як зауважує етнолог А.Байбурин у своїй ґрунтовній праці про ритуали в архаїчній культурі, “само народження дитини уявлялось як “розв'язування” лона породіллі” [1:94]. Розв'язування тут розуміється як відкритість, протиставлена закритості, згорнутості, обмеженості. Байбурин звертає увагу на такі характерні російські евфемізми пологів, як *растряслась, рассыпалась, распуталась*, які вказують на семантику звільнення від пут². Разом із тим семантика розв'язування стосується не лише породіллі, а й також дитини, адже її тільце в процесі народження розгортається, розпрямляється, позбувається зв'язаності. Показово, що протилежний перехід — зі світу живих у світ мертвих — супроводжується і протилежними діями: зав'язуванням, закриттям, загортанням. “На покійникові застібаються всі гудзики і зав'язуються всі вузли. Крім того, повсюдно поширено звичай зв'язувати померлому руки і ноги”

¹ На основі непрямих даних можна реконструювати українську ідіому *розв'язався світ* для позначення акту народження. Знаходимо у Івана Нечуя-Левицького вираз *вдруге розв'язався світ*, який за семантикою рівнозначний до ідіому *вдруге <наново> на світ народитися: Марині стало і в хаті веселіше, і на серці легше, неначе світ задля неї вдруге розв'язався*. І.Нечуй-Левицький. Дві московки.

² Пор. польське дієслово *rozwiązać się* “народити дитину” [8].

[1:109]. Однак розв'язування, що досягнуте в акті народження, є тільки необхідним початком довгого процесу. Окремі органи дитини уявлялися зав'язаними довгий час після акту народження, а тому новонароджений сприймався як ще не готовий, неповноцінний у фізичному плані об'єкт, який повинен пройти шлях трансформацій. “По відношенню до новонародженому відкривання очей, “розв'язування” ніг, розуму і подібні дії означають його перетворення в людину, яке затягається до 5—7 років” [1:180]. Говорячи про розв'язування ніг, А.Байбурин має на увазі обряд знищення пут на ногах дитини, яка довго не ходить, і пов'язані з ним вірування³. Додамо, що розв'язування стосувалося не лише ніг та розуму дитини, а й також рук і язика⁴, оскільки здатність до осмислених маніпуляцій з різними предметами, а також до говоріння з'являється у дитини тільки після перших років життя. Тому, щоб “робота розв'язалась в руки”, потрібно зліквідувати невидимі пута на руках дитини. Саме для цього і призначено обряд розв'язування пуповини.

Таким чином, нове значення предиката розв'язати “вирішити щось” розвинулося в контексті тих ритуально-магічних формул, які супроводжували обряд розв'язування пуповини, торби чи іншого предмета з метою сприяти розвиткові дитини. Узагальнюючи різні варіанти таких формул, можна представити їх у вигляді: “як розв'язується А, так хай розв'яжеться Б”. Описи обряду дають уявлення про те, як змінювалась сполучуваність предиката *розв'язати* в правій частині магічної формули. Спочатку дієслово приєднувало імена *руки, ноги, розум, пам'ять, язик*, що відповідало уявленням про певний (умоглядний) стан речей. Згодом на місці

³ Білоруський етнограф Микола Нікіфоровський зафіксував вірування білорусів в те, що кожна дитини до народження має на ногах невидимі пута, і якщо дитина довго не може самостійно ходити, це значить, що пута занадто міцні. Тому треба їх розрізати. Для цього мати пряде без веретена якомога довшу і товстішу нитку, робить з неї путо і надягає на ніжки дитини, потім ставить дитя на ніжки (“дибки”) і одним рухом розрізає путо ножем [б: 29]. Отже, семантика зв'язаності ніг дитини в народних уявленнях виражена більш експліцитно, ніж зв'язаність рук та розуму.

⁴ Що ж до розв'язування язика дитини як появи здібності до мовлення, то на існування уявлень такого роду красномовно вказує ідіома *язик розв'язався*.

цих конкретних іменників з'явилися абстрактні, такі як *робота*, *справа*, *діло* (“тоту ўсяку роботу може розв'язати”), тобто назви тих видів діяльності, на які була спрямована інтелектуальна чи фізична активність особи. Унаслідок синкретичності світосприйняття процес чи результат дії могли називатися так само, як орган тіла, який використовується для досягнення цього результату; наприклад, слово *язик* і дотепер позначає і орган мовлення, і здатність до мовлення, аналогічно слова *око*, *вухо*. Отже, суміжність понять “*руки*” — ‘*робота*’ призвела до перенесення предиката з першого на другий, що зрештою і спричинилося до утворення нового значення.

Розглянутий випадок дає уявлення про те, як у межах архаїчної культури, заснованій на принципах синкретичності й партиципації, діяв механізм творення нових змістів. Вирази *розв'язати руки*, *розум* генетично були не метафоричним утворенням, а цілком буквальною номінацією певної ситуації. Так само далеким від метафоризації був процес переходу від виразу *розв'язати руки* до *розв'язати роботу*. Формування нового значення відбулося саме завдяки тим словесним формулам, які доповнювали і підсилювали дію обряду і самі мали статус магічних. Зауважимо, що в східнослов'янських мовах відсутні вирази на кшталт *зав'язати розум* чи *зав'язаний розум*, хоча реконструкція вірувань і обрядів дає підстави вважати, що розум дитини мислився зав'язаним до того часу, поки його не розв'язували в обряді. Отже, потреба назвати мету обряду й породила зрештою нове значення слова *розв'язати*.

Очевидно, що описаний механізм, який спирається на специфічне, відмінне від сучасного наукового, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, є далекий від стандартної метафоризації, при якій ситуації чи явища дійсності зближуються на основі встановлення подібності між ними. Унаслідок дії архаїчного механізму породжувались необразні номінації, тобто номінації, що не містили в плані вираження відсилки до образу донорської зони. Причина цього очевидна: для архаїчної свідомості донорська і реципієнтна зона зливалися в одну, просто не існували кожна окремо. Отже, для номінації типу *розв'язати* не характерна так звана дво-денотативність, яку вважають особливістю образних, метафоричних номінацій.

1. **Байбурин А.К.** Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. — СПб., 1993.
2. **Богатырев П.Г.** Вопросы теории народного искусства. — М., 1971.
3. **Грицак Євген.** Дитина в українських народних повір'ях // Неопалима кунина.—№ 3-4.— 1995.
4. **Онищук Антін.** Народний календар у Зелениці, Надвірнянського повіту (на Гуцульщині) // Матеріали до української етнології. — Т. XV. — Львів, 1912.
5. **Познанский Н.** Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. — Петроград, 1917.
6. **Простонародные приметы** и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах. Собрал в Витебской Белоруссии Н.Я.Никифоровский. — Витебск, 1897.
7. **Шухевич Володимир.** Гуцульщина. В 5 частинах.-2-е видання.-Ч.3.-Верховина, 1999.
8. **Si. Dor.** — Elektroniczny przedruk “Siownika jzyka polskiego” pod red. W.Doroszewskiego. — <http://www.pwn.com.pl>
9. **Werecko F.** Przyczynek do lecznictwa ludowego // Materiaiy antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. T.1. — Krakow, 1896.

А. Л. Порожнюк

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ДИНАМІКА В СИСТЕМІ НОМІНАЦІЙ ЇЖІ ТА ПИТВА

Резюме

На матеріалі словникових дефініцій простежуються зміни в семантиці назв їжі та питва. Лексика досліджується як цілісна система з її глибинною внутрішньою структурою.

Ключові слова: лексика, семантика, система, значення.

Summary

On the basis of the vocabulary definitions, the transformations in the semantics of the names of food and drinks have been observed. The words are studied as a complex system with its deep inner structure.

Key words: lexics, semantics, system, meaning.

В одній із своїх праць А.А.Москаленко зауважив, що “мовознавці багато уваги приділяють вивченню лексики рідної мови” [1:3]. Ці слова вченого є актуальними і сьогодні, коли дослідження лексичного шару мови вийшло на якісно новий рівень. Загальноновизнаним фактом стало розуміння лексики як системи, що формується цілком природним шляхом і становить собою структуровану цілісність, в окремих ланках якої виникають час від часу

зміни. Показовою в цьому зв'язку є лексика на позначення їжі (страв) і напоїв. Давня за походженням і органічно пов'язана з історією українського народу, ця лексика цікавила мовознавців у різних аспектах свого буття: щодо збереження в ній праслов'янської спадщини, особливостей діалектного вжитку, етимології, семантичної сутності тощо.

Пропоноване дослідження є спробою представити відповідний шар лексики як цілісне системне утворення, до складу якого входить низка лексичних підсистем. Останні, як засвідчили наші спостереження, є цілком відкритими структурами, які хронологічно змінюють свої характеристики, що, у свою чергу, позначається на системі цієї лексики в цілому. Лексикографічний матеріал двох чи не найвизначніших словників української мови початку та кінця ХХ ст. — “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка (далі — Б. Гр.) та “Словника української мови” в 11-ти томах (далі — СУМ) — дав змогу чітко виокремити групи лексики на позначення їжі та питва, виявити кількісне наповнення їх, простежити за змінами у лексичному складі та в семантичній структурі окремих номінацій.

До системи назв їжі та питва увійшли такі групи лексики (перша цифра — кількісний показник назв у Б. Гр., друга — у СУМі):

– назви хліба, хлібобулочних виробів	66 — 41
– назви страв із борошна	96 — 103
– назви борщу, юшки та інших перших страв	15 — 27
– назви м'ясних і рибних страв	21 — 68
– назви страв із крупів	18 — 20
– назви приправ до страв	9 — 16
– назви молочної їжі, страв з яєць	52 — 44
– назви страв із овочів	15 — 19
– назви страв із фруктів	7 — 7
– назви спиртних напоїв	61 — 109
– назви безалкогольних напоїв	19 — 30
– назви солодких страв	0 — 9

Помітні зрушення відбулися у групі номінацій хліба та хлібних виробів. Виявилося, що зі словника сучасної мови “зникло” чимало слів. Втрачені лексеми утворили цілісні мікросистеми, які уві-

брали назви хліба за певними його ознаками, як-то: а) за складниками хліба: *адзимка* (з неквашеного тіста), *бухінка* (з пшениці чи гречки), *голина* (з відбірного зерна, крім вівса), *трисяк* (з висівок), *каленик* (з ягодами калини), *мандебуряник* (з домішками картоплі), *маторжун* (з кукурудзяної муки і зелені), *мелайник* і *милай* (з кукурудзи), *овсяник* (з вівса), *осух* (сухар вівсяний), *прісняк* і *прісняник* (з прісного тіста), *пшеничник* (з білої пшениці), *франзоля* (з білої пшениці, овальний), *чорниш* (з темного борошна); б) за призначенням хліба: для весілля — *балець*, *дивень*, *лежень*, *перепісць*, *шишка*; для Великодня — *папушник*, *посвячене*; для окремих людей — *кольо*, *кукуц* (для дітей), *підпасичик* (для пастухів), *легкодушник* (для жебраків); в) за якістю хліба: *глевчак*, *глев'як*, *глевтяк*, *намішувальник*, *паленя*, *разовий*; г) за розміром хліба: *підпалок*, *кулибка*, *засадьок*, *партика*.

У цілому склад лексики на позначення хліба, хлібних виробів у СУМі помітно зменшився. Із 66 назв (Б. Гр.) залишилося лише 27, до яких долучилося ще 14. Новаціями, що поповнили словник сучасної мови, стали назви хліба за його складниками — *арнаутка*, *лободяник*, *ячник*, за особливостями форми, розміру хліба — *буханка*, *буханчик*, *батон*, *колобок*, *репаник*, *хлібець*, *чурек*, за призначенням — *проскура*, а також назва хліба з просіяного на ситі борошна — *ситник*. Зауважимо, що СУМ подає і синоніми до назви власне хліба — старослов'янізм *насуцник* і розмовний його варіант *насушник*.

У системі номінацій хліба відзначено зміни не лише кількісного характеру, а й якісного, що стосуються семантики окремих назв. Так, приміром, спостерігається розширення ЛЗС *перепічка*, яке, крім пасочки, стало позначати і корж. Деяку семантичну видозміну помічено і в ЛЗС *колобок*; у Б. Гр. це “перепічка круглої форми”, а за СУМ — “невеликий хлібець круглої форми”.

Розвиток омонімічних значень ілюструє в СУМі іменник *ситник*: 1) майстер з виготовлення сит; 2) хліб; 3) трав'яниста рослина. Словник Б. Гр. подає лише перше значення цього слова.

Втрату одного ЛСВ і розвиток натомість іншого засвідчує семантика багатозначного слова *кисляк*. У Б. Гр. це назва хліба і назва кислого молока, а за СУМ — лише кислого молока, а також нудної, скиглячої людини.

Отже, в цілому система номінацій хліба, хлібних виробів кількісно значно скоротилася, а семантична структура окремих назв у тій чи іншій мірі трансформувалася. Важливо, що значна кількість “зниклих” або семантично видозмінених слів і по сьогодні активно функціонує в українських діалектах, про що свідчать численні дослідження вітчизняних мовознавців.

На противагу згаданій вище групі лексики система назв м'ясних і рибних страв у сучасній мові помітно розширилася — 68 назв проти 21 у Б. Гр. Сучасний словник української мови увібрав усі назви страв згаданої групи, що фіксуються у словнику Б. Гр., окрім іменника *гижки*, що позначав драгли, холодець. На динаміку семантичної структури саме цього праслов'янського слова мовознавці неодноразово звертали увагу у своїх дослідженнях [2:50]. Розширення системи назв м'ясних і рибних страв пов'язане насамперед з активним засвоєнням відповідної лексики з інших мов — англійської, французької, німецької, італійської, турецької та ін.: *бекон, біфштекс, лівер, ромштекс, антрекот, котлета, рулет, фрикасе, паштет, шніцель, сарделька, кендюх, шашлик* тощо. Збільшення кількісного складу цієї групи в сучасній українській мові зумовлене також появою назв страв, що творяться від назв тварин, частин їх тіла, з яких готується їжа: *каплун, курка, індик, індичка, мозок, окіст, окорок, шлунок* і т. ін.

У системі номінацій м'ясних і рибних страв теж мають місце окремі семантичні зрушення. Так, значно звузилась у сучасній мові семантика іменника *драгли*. По суті, сьогодні це однозначне слово на позначення певної їжі. За словником Б. Гр. за цією лексемою фіксується три значення: *драглиста речовина; їжа; рослина*.

Як моносемічні сьогодні сприймаємо також іменники *шинка* (раніше мало значення копченого м'яса, а також дощечки для тканя), *кров'янка* (позначало ковбасу і кров) та деякі інші.

У більшості назв семантичні зрушення пов'язані насамперед із розширенням семантичного обсягу слова у сучасній мові. Так, багатозначними стали слова, що позначають нині не лише страви: *м'ясо, сальник, потравка, студенець, кендюх, мозок, риба, шлунок* тощо. Чи не найбільше значень з'явилося у іменника *мозок*: 1) центральний відділ нервової системи; 2) розум; 3) керівний центр; 4) страва; 5) кістковий мозок.

Помічено, що зрушення в семантичній структурі слова не завжди призводять до зникнення чи появи окремих ЛСВ. Так, за словником Б. Гр., іменник *голубці* означає спечені з тіста фігурки птахів до дня 40 святих, а за СУМ — це лише назва страви з м'ясного зазвичай фаршу.

У цілому склад лексики на позначення м'ясних і рибних страв зазнав у своєму розвитку найбільших кількісних змін, що вочевидь зумовлено позамовними чинниками.

Дослідження різних системних утворень на позначення їжі та напоїв виявило такі їх особливості: 1) найрозгалуженішою була і залишається система номінацій страв із борошна; 2) найвужче представлена у словнику Б. Гр. та СУМі система назв страв із фруктів. Лише ця група номінацій не зазнала кількісних змін, але наявні зміни лексичного складу: замість іменників *гамула*, *грущанка*, *леквар*, *повидлянка* (Б. Гр.) з'явилися *варення*, *джем*, *пастила*, *самбук* (СУМ); 3) кількісно зменшилась у сучасній мові система лексики на позначення хліба, хлібних виробів, а також склад лексики на позначення молочної їжі та страв із яєць; 4) лише в СУМі фіксується лексика, що склала нову системну єдність — назви солодких страв, ласощів типу *безе*, *желе*, *ескімо*, *морозиво*, *сніжки*, *суфле* тощо; 5) без особливих кількісних змін залишилася система назв безалкогольних напоїв, але помітно зросла кількість назв спиртних напоїв. Поповнили цю групу назв переважно іншомовні лексеми: *абрикотин*, *абсент*, *бенедиктин*, *бордо*, *кагор*, *крюшон*, *лафіт*, *шартрез*, *вермут*, *шнапс*, *гроз*, *джин*, *портер* та інші; 6) у всіх системних утвореннях на позначення їжі та напоїв переважає багатозначна лексика; 7) у структурі лексичного значення значної кількості номінацій їжі та питва мають місце різного типу семантичні зрушення; 8) семантика окремих багатозначних слів дає змогу включати їх до різних лексичних групувань, напр.: *запіканка* — це і горілка, і страва, що готується запіканням; 9) більшість номінацій їжі та питва є стилістично нейтральними, хоч у сучасній мові деякі з них сприймаються як діалектні (32 назви), розмовні (26), застарілі (22), рідковживані (11).

1. Москаленко А.А. Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст. — Одеса, 1970.
2. Москаленко А.А. Українська лексика першої половини XIX ст. — Одеса, 1969.
3. Словарь української мови: В 4 т. / Упоряд. Б. Грінченко. — К., 1958 — 1959.
4. Словник української мови: В 11 т. — К., 1970 — 1981.

Л. І. Синявська

КОНЦЕПТ “СВОБОДА” В ДРАМАТУРГІЇ Л. УКРАЇНКИ

Резюме

У статті досліджуються різні типи концепту “свобода” — фізичний, естетичний, етичний, які у драматургії Л.Українки представлені різними видами сем.

Ключові слова: концепт, свобода, сема, архісема, диференційна сема.

Summary

In this article the author investigates the different types of concept “freedom” (physical, aesthetical, ethical), which are presented in works by L.Ukrainka by various kinds of seme.

Key words: concept, freedom, seme, archseme, differential seme.

Концепт “свобода” відіграє у творчості Л.Українки надзвичайно важливу роль. Він пов’язаний із філософсько-естетичними поглядами письменниці і досить плідно представлений у багатьох її творах. Концепт можна визначити як явище одного ряду з поняттям (внутрішня форма слова концепт і поняття однакова, бо концепт є калькою латинського *conceptus* “поняття”). Однак термін поняття частіше фігурує в логіці й філософії, тоді як концепт все частіше використовується в культурології, мовознавстві, літературознавстві.

Для дослідження тексту художнього твору доцільніше використовувати термін концепт, а не поняття, оскільки воно є похідним від слова концепція, яке включає загальну характеристику світовідчуття автора. У сучасних дослідженнях Ю.С.Степанова концепт визначається як “згусток культури у свідомості людини: те, у вигляді чого культура увіходить до ментального світу людини... й те, за посередництвом чого людина — пересічна, звичайна — сама увіходить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї”

[1]. Як бачимо, концепт має складну структуру, а його дослідження в художньому творі передбачає вияв думок автора, зашифрованих у словесному образі.

Дослідниками творчості Л.Українки неодноразово відзначалася поява нового типу героя — інтелектуалізованої особистості, котра прагне не так до задоволення індивідуальних чуттєвих бажань чи реалізації громадянської позиції, як до осмислення морально-етичних проблем. Ця, як правило, внутрішньо сильна, непересічна особистість спроможна створити й розв'язати драматичну колізію; тому її герої глибоко відмінні від оточення, загалу. Ця відмінність підсилюється ще й тим фоном, який своєю духовною ситуацією якісно суперечить духовній ситуації персонажа. Тобто, герої Л.Українки усвідомлюють проблему вільного вибору між добром і злом. Це етична проблема, яка є центральною проблемою драматичного твору, вирішується персонажем найчастіше в межовій кризовій ситуації.

У драматичних творах Л.Українки можна виділити 3 форми концепту свободи, за способом реалізації яких можна характеризувати внутрішню та зовнішню ситуацію персонажа — фізичну, естетичну, етичну. Виходячи з цього поділу, можна виділити й різні типи сем, які наявні в концепті свобода. За основу класифікації сем беремо роботи французьких лінгвістів у сфері структурної семантики, праці В.Г.Гака, які виділяють архісеми (семи, які відображають властивості цілих класів об'єктів); диференційні семи, які складають ядро значення слова і відрізняють значення цього слова від значення інших актантів (сусідів); потенційні семи, які відображають другорядні, деколи необов'язкові ознаки предмета, різні асоціації [2,14]. Саме ці потенційні семи дають можливість творення словесного образу, у них суть авторського концепту, який зв'язаний з його світосприйняттям. Найпростішим типом реалізації авторського концепту свободи є фізична соціальна свобода, яка не обмежується ні фізичним рабством, ні в'язницею, ні хворобою. Фізична свобода проявляється винятково у зовнішній ситуації індивіда, в її основі лежить потреба вільного існування індивіда, не обмежена зовнішнім примусом. Фізичний полон (рабство) для людини буде тимчасовим до того часу, поки в ній живе відчуття внутрішньої свободи. Цей тип свободи представлений у драма-

тичних творах “Вавилонський полон”, “На руїнах”, “В дому роботи — в країні неволі”. Для авторки при цьому є важливим протиставлення масової та індивідуальної свідомості. Розв’язка цієї ситуації може бути різною:

1)спроба розв’язати цю конфліктну ситуацію шляхом узгодження пов’язання цих протилежних начал, як у “Вавилонському полоні”, “Руфіні і Прісціллі”, “Камінному господарі”.

*Гнітить нас ганьба тяжче від кайданів,
гризе нас гірше, ніж залізні пута.
Терпіння кайдани — то не світський сором,
забуть їх, не розбивши, — гірший стид.
Нам два шляхи : смерть або ганьба, поки
не знайдем шляху на Єрусалим [3; 3, 166].*

2)примирення неможливе, що веде до нових конфліктів “На руїнах”, “В дому роботи — в країні неволі”, “У пущі”, “Оргія”, “Бояриня”.

*“Щоб ти зробив, якби ти вільним став?
... затопив би увесь сей край неволі”[3,3,268].*

Як бачимо, тип фізичної свободи представлений опозиціями маса-індивід свобода — рабство, завдяки яким Л.Українка приходить до висновку, що без фізичної свободи не можлива духовна самореалізація особистості. Ці опозиції представлені архісемою свобода-рабство, та диференціальною семою маса-індивід.

Естетичний тип концепту “свобода” базується на опозиції “свобода-несвобода”, тобто на протистоянні серця і розуму індивіда, що дає право говорити про індивідуальні цінності персонажа і розглядати їх як потенційні семи. Цей тип свободи репрезентований у драматичних поемах “Блакитна троянда”, “Прощання”, “Одержима”, “Лісова пісня”, “Айша й Моххамед”. У персонажів цих драматичних творів Лесі Українки в основі естетичної свободи лежить не стільки почуття, скільки душа, бажання, змога індивіда чи ні протистояти цій зовнішній ситуації. Герої Лесі Українки часто різко протиставляють себе зовнішньому оточенню (“Одержима”, “На руїнах”, “У катакомбах”, “Три хвилини”, “У пущі”, “Оргія”).

*“ Я сподівався на довічну волю в громаді вашій,
але ви й на мить “солодкого ярма”
не здатні скинуть” [3,259].
“ Не знаю сам , чи я клясти,
чи я святити маю той час,
як я з неволі йшов на волю, —
чи з волі у неволю — як сказати ” [3,259].*

Естетична свобода — це прагнення людини до прекрасного, через вибір свободи, любові та свідомої відповідальності за цей вибір. Така особистість керується суб’єктивними поняттями і веліннями серця. Ще вищим проявом свободи можна вважати свободу етичну. Залежно від типу мислення та форми світосприйняття моральний конфлікт у творах такого типу реалізується у двох площинах: християнської моралі (“Руфін і Прісцілла”, “На полі крові”, “Йоганна, жінка Хусова”, “У катакомбах”, “Адвокат Мартіан”) та індивідуальному виборі етичної свободи (“Три хвилини”, “Оргія”, “У пущі”, “Боярина”, “Кассандра”, “Камінний господар”).

Твори християнської тематики присвячені заздалегідь визначеній ідеї (у листі до А.Кримського від 9 лютого 1906р.), відображають протистояння свободи етичної-естетичної. Тут поняття свободи трактується через опозицію добра — зла. “В концепції Лесі Українки неволя (полон) значить визнання над собою виробленої власною свідомістю влади етичного закону. Це наскрізь інтелігібельне поняття, твориме диктатом особливого світосприйняття. В такому разі можна говорити про абсолютну свободу “невільників” Лесі Українки, адже кожен сам моделює свою неволю, кожен обирає її сам” [4,21].

“Самозмодельована неволя” представлена у драматичних творах християнської тематики, де свобода героїв — це добровільна відмова від неї за велінням вищого етичного закону. Саме ця неволя, відмова від свободи рятує індивіда від знищення абсолютною свободою. Ця здатність добровільно обмежити власну свободу свободою іншого є основою для багатьох Лесиних героїв: Руфін у “Руфіні і Прісціллі”, Долорес у “Камінному господарі”, Антей в “Оргії”.

*І я сконаю, тим-то саме час
мої всі вади розсудити щиро.*

*Скажу тобі: я справді гріх вчинив,
я одурити хотів, але не їх, і не тебе...
себе, Прісцілло [3;4,285].*

Як бачимо, етична свобода — це воля індивіда до сповідування вищого духовного закону, це обов'язок, що нав'язаний особистості зовнішніми обставинами. Однак за концептуальною авторською логікою зовнішній обов'язок, зовнішня залежність може призвести до духовного полону, до руйнації внутрішньої свободи і знищення особистості. Найвищим проявом реалізації концепту “свобода” є етична свобода, коли індивід спрямовує всі свої зусилля та волю на реалізацію власного “я” в ім'я вищого духовного закону чи в ім'я свободи іншої людини. Такий психологізм та розширення потенційної семи концепту свобода приводить до бажання “своїм життям до себе дорівнятись”, тобто реалізується прагнення індивіда проявити власне “я” у межах цього вищого етичного закону. Спроможність такого вибору залежить від тих моральних цінностей, якими керується індивід, які є визначальними для його внутрішньої свободи.

Та внутрішня свобода (етична) неможлива при фізичному рабстві, як у випадку з Антесом в “Оргії”. У цьому творі переплелися три типи свободи — фізична, естетична, етична. Для Антея, який прагне етичної свободи, перебування у фізичному й духовному полоні стає смертельним. Звільнення від цього полону можливе тільки через смерть. Для ряду персонажів Лесі Українки свобода через смерть є тим катарсисом, тим вивільненням духу, що веде до фізичного знищення тіла, заради збереження духу. Свобода через смерть стає бажаною для Антея “Оргія”, Кассандри “Кассандра”.

*Колись була пророчиця Кассандра,—
вона згоріла на пожежі в Трої,
слова її пророчи спопеліли,
і вітер їх розніс ген — ген по морю...[3,4,99].*

Як зазначає у своїй роботі Л.Демська, “наскрізне осмислення проблеми індивідуальної свободи у драматичній спадщині Лесі Українки можна схематично представити у вигляді певного філософського трикутника, у якому фізична свобода виступає першо-

основою естетичної та етичної, а точка перетину двох останніх є тим ідеальним станом, до якого, за світоглядними уявленнями Лесі Українки, повинна прагнути особистість” [5,13].

Таким чином, концепт свобода у драматичних творах Лесі Українки репрезентує особистість, яка по-справжньому може бути вільна в умовах зовнішньої та внутрішньої свободи, тобто коли для самореалізації немає перешкод, коли прагнення серця не суперечить моральним духовним законам. Різні типи свободи представлені опозиціями, а найбільше-потенційними семемами, що ілюструють авторське розуміння свободи і втілюються в системі персонажів драматичних творів.

1. Степанов Ю.С. Словарь русской культуры. Константы. — М., 1997.
2. Гак В.Г. Сопоставительная лексикология. — М., 1977.
3. Українка Леся Зібрання творів: У 12 т. — К., 1976-1978.
4. Мейзерська Т.С. Проблеми індивідуальної міфології (Т.Шевченко-Леся Українка). Автореф. д-ра філол. наук. — К., 1997.
5. Демська Л. Проблема індивідуальної свободи в драматургії Лесі Українки. Автореф. ...канд. філол. наук. — К., 2000.

Е. В. Боєва

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТОПОСУ В ПРОЗІ М. КОЦЮБІНСЬКОГО І В. ВИННИЧЕНКА

Резюме

Стаття присвячена вивченню засобів актуалізації художніх конотацій та стилістичного потенціалу реального українського топонімікону в художніх текстах М.Коцюбинського і В.Винниченка.

Ключові слова: топонім, художній твір, Україна, Дніпро, Київ.

Summary

The article is devoted to the investigation of the means of foregrounding of artistic connotations and stylistic potential characteristic to real Ukrainian toponymicon of K.Kotsyubinsky and V.Vinnitchenkos' artistic prose.

Key words: toponym, art work, Ukraine, Dnieper, Kyiv.

Торкаючись процесу концептуалізації топоназв у художньому тексті (ХТ), зазначимо, що цей шар онімної лексики невіддільний від просторового фактора. Як відомо, саме художній простір визначає художній локос, що, у свою чергу, породжує певний топо-

німікон, впливаючи на всі компоненти онімного простору, а в результаті — на весь лексикон, на усю систему художніх засобів. Вимогливий добір письменником топонімів та включення їх у належні контексти робить ці власні назви одним із найважливіших компонентів твору й дійовим художнім засобом. Як і будь-яка лексема, конструкція, топоназви органічно “вплітаються у словесний потік..., де функціонуючи, розкривають свою номінативну природу, зокрема топонімічний зміст (ТЗ)” [10:86]. На нашу думку, слово взагалі і художнє слово зокрема є своєрідним духовним кодом національної культури. За останнє десятиріччя зростає кількість досліджень концептосфери (праці Н.Д.Арутюнової, А.Вежбицької, Т.А.Космеди, О.С.Кубрякової, Ю.С.Степанова), коли слово вивчають з позицій реалізації знання у мові, породження способів його репрезентації в тексті та особливостей відповідних логіко-семантичних зв’язків. В основі мовознавчих розробок концептів української ментальності (праці Т.В.Радзівської, В.М.Русанівського, І.В.Кононенко та ін.) лежить з’ясування мовної природи слів-символів, вивчення процесу переходу від загального символу до власне національного, локалізованого. Ми цілком згодні з думкою О.Ю.Карпенко, що у ХТ “безперечними концептами є власні назви, що знані усіма, зокрема наймення відомих географічних об’єктів та історичних осіб” [5:82]. Говорячи про українські концепти-топоніми, зазначимо, що у тканині художнього твору вони набувають специфічних особливостей, обумовлених низкою історичних, локальних, соціальних причин становлення і розвитку української нації. Так, порівнюючи концепти-оніми, які безпосередньо характеризують українську культуру (**Україна, Дніпро, Київ** та ін.), у творах талановитих українських прозаїків М.Коцюбинського і В.Винниченка спостерігаємо явище багатой символічної семантизації внаслідок поширення конотативного значення топонімічних концептів. Легкість і прозорість художньої тканини шедеврів цих двох митців, ненав’язлива “гра” усіх компонентів художнього простору ховає за собою величезний письменницький труд, наполегливі пошуки, прискіпливий відбір лексичних еквівалентів задуму. Вишуканості й невимушеності топонімічного вписування у контекст передують уважне продумування усіх деталей і нюансів, постійні пошуки топонімічних

фарб. Зазначимо, що ХТ як образна модель світу завжди передбачає “творче, особистісне прочитання — декодування, в якому значну роль відіграє певний життєвий, культурно-естетичний досвід індивіда” [8:21]. На нашу думку, актуалізація художніх конотацій та стилістичного потенціалу концептів-топонімів в ХТ сприяє створенню національного ментального простору, відповідної картини світу, що виникає у свідомості читача (слухача).

Одним із частотних макротопонімів, що спостерігаються у творах М.Коцюбинського і В.Винниченка, є **Україна**, що набуває у ХТ властивостей концепта. Увага обох митців до **України** цілком закономірна в умовах постійних утисків, заборони слова, культури, паплюження самої національної ідеї. **Україна** — рідний край, згорьована ув’язнена країна, що роздирається протиріччями, іноді своїми нещирими дітьми, постає у творах письменників сповненою особливих фарб.

Про що б не писав М.Коцюбинський, у самих пейзажах навіть без конкретизації вчувається Батьківщина: *“Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?...”* [6,1:194]. Так починається картка з щоденника “На крилах пісні”, написана у 1895 році, твір, сповнений новим і змістом, і формою, пройнятий такою ліричністю й таким психологізмом, що нам здається саме цей термін — 1895 рік — роком народження Коцюбинського-імпресіоніста, хоч критики позначають цей кордон пізніше [12:92]. Саме тут, через слухові подразники, письменник дає опис переживань ліричного героя при згуках української пісні: *“... по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені звуків. Я виразно почув журливо-поважний голос української пісні. Що се? У сьому глухому закутку Бессарабії — пісня моєї країни?”* [6,1:194-195]. Власне хоронім **Україна** тут, у цьому творі, відсутній, але як легко зрозуміти, про що йдеться! Вже на самому початку картки, коли немає ще прикметникової позначки пісні — українська, вже з самого добору контрастних протиставлень рідна країна — чужина, з ліричної тональності, навіть з графічного позначення — крапок на початку й у кінці цього абзаца-зачина, змодельованого

у формі риторичного питання, за яким так відчутне риторичне ствердження. У цей контекст хоронім **Україна** входить як підтекстовий компонент, відчутний, зрозумілий одразу, вистражданий і ліричним героєм, і читачами.

Та цей прийом підтекстового введення макротопоніма Україна, що пізнається з контексту, М.Коцюбинський чередує з його констатацією у найрізноманітніший спосіб у численних творах — “Помстився”, “Хо”, “Для загального добра”, “Посол від чорного царя” та багатьох інших. Хоронім стає тим важливим прийомом, який дозволяє створити нищівну характеристику “філові” Макару Івановичу Літкові з казки “Хо”, сентенції якого так контрастують з його боягузливим ставленням до всього українського: *“Може, се небезпечно? Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пуху. Так! Не помилилася громада, називаючи його патріотом... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Вкраїна, чого б він не зробив для неї!..”* [6,I:185] (тут і далі виділено нами. — Е.Б.). Справжнє ество цього псевдопатріота викривають у контексті численні чинники, та нам здається особливо вагомим топонімічний — *“хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні... “Малоросії”?”* [6,I:180]. Ці дві назви Батьківщини — **Україна** й презирливе, бундючне “Малоросія” (порівняти — у В.Винниченка **Малоросія** — **Хохлатчина** в оповіданні “Уміркований” та “Щирий”) та ще з графічним акцентуванням лапками в устах “філа” — ось воно, те справжнє обличчя цього “патріота”, висловлене гранично відверто й до мінімуму лаконічно—одним хоронімом “Малоросія”, який сприймався з відтінком зневаги до провінції та провінціалів” [9:20].

Україна ввижається персонажеві оповідання “Посол від чорного царя” в **Бессарабії**, він пізнає її *“на чужині, немов у закутку Вкраїни, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки...”* [6,II:8]. У такій же тональності вписаний цей онім-концепт в оповіданні “Помстився”: *“Чотири роки блукаю я по Бессарабії, гадаючи втекти від лиха, що залишив на Вкраїні...”* [6,I:158]. Згадується рідний край з різних причин, іноді дивних: *“таких попів він (Тихович. — Е.Б.) не бачив на Вкраїні”* [6,I: 244].

Дві **України** — **Лівобережна**, зі своїм локосом, назвами сіл, звичаями, проблемами в повісті “Fata morgana”, інша, закута гірськи-

ми кряжами й лиховісним скреготом **Черемошу** в “Тінях забутих предків”, і в кожному фрагменті вчувається підтекстова течія, у кожній топонімічній деталі ця історична розкряяність на дві частини; імпресіоністичне письмо дає змогу письменнику гранично містко виявити цю роз’єднаність, психологічно виявити її в лексичному тлі.

Велике й розмаїте топонімічне тло утворює “географічну площину” у творчості письменника. Досить часто вживані назви губернських міст — **Київ, Миколаїв, Винниця**, невеличких містечок, провінційних, таких як **Бобрик, Межибож, Галац, Рені, Сорока, Зарванці, Умань, Тульча**, селищ — **Мовчани, Круги, Піски, Берези, Млиниці, Веселий Бір** та ін. Значно рідше зустрічаються хороніми як назви країв — **Уманщина, Поділля**, один раз у контексті повісті “*Fata morgana*” вживана розмовна форма **Адес**, а паралельно й нормативне **Одеса** в новелі “Він іде!”. Так, реальний топонімікон в умовному всесвіті письменника стає одним із засобів концептуалізації національного простору.

Як відомо, ономасторчість майстра завжди базується на ономастичному доробку його попередників і ономастичних реаліях народу, враховує онімну творчість літературного процесу в цілому. Так, тема **України** стає наскрізною й у творчості іншого геніального українського письменника — В.Винниченка, головною особливістю мовного матеріалу якого був “високий інтелектуалізм, поєднаний з абсолютним мовним реалізмом” [11:41].

У ХТ Винниченка такі оніми-концепти, як **Україна** і **Дніпро** вживаються з великим діапазоном семантичних алюзій, з метафоричністю, персоніфікацією і символікою. Крім того автор користується ними як “зною читачам даністю для злиття створеного ним віртуального світу художнього твору з реальним світом реального життя” [5:84].

Україна, її історія, славне минуле і жалюгідне сучасне весь час у полі зору письменника. В оповіданні “Хома Прядка” (1914р.) персонаж-оповідач говорить такі щирі слова, що за ними вбачається сам письменник: “*В той час в душі моїй жили козаки, Січ Запорозька, гайдамаки, вперте, велетенське прагнення волі та боротьба за неї. Україна мені здавалася безкрайною, невичерпаним джерелом*

великих можливостей, і через те, що вона була безкрая, я й хотів власними ногами обійти її, власними очима побачити всі тайни її” [1:707].

Гетьмани, рух за відродження самостійності країни в романі “По-свій!” сполучаються з виразною й насиченою концентрацією, з топонімічним згустком, промовистим і лаконічним прийомом письма В.Винниченка: “... їхня газетка, “**Відродження**”... Така газета була б якраз до речі, маючи на увазі цілі, котрі ставив собі Микульський. Ті традиції історичної **України**, гетьмани, булави й таке інше, про яке з таким запалом говорить Водосвятський, нічого зашкодить не могли би, навпаки, приваблювали б тільки симпатії мас. **Січ** **запорозька**, **козаки**, **бунчуки**... -...в яких кругах має силу відродженство? В яких місцевостях? -Як сказати? Цей рух почався поза **Україною**, в **Петербурзі**, в **Москві**, в **Галичині**... Але тепер він захоплює всі видатні центри **України**... В **Києві** він досить великий...” [3, VII:86-87].

Однак, той самий онім у різному мікроконтексті навіть в одного митця і в одному творі може бути використаний по-різному. Сполучення топоніма з різним контекстом дає різні відтінки, зайвий раз підтверджуючи необхідність аналізувати онім не у відриві, а в тісному зв’язку з лексичним супроводом. Так, варто порівняти два прямо протилежні мікроконтексти з роману В.Винниченка “Хочу!”:

“...він... до фанатизму любить свій рідний край, **Україну**...” [3, X:40]

“...такі вірні сини України, а за нашою спиною – розпинають цю саму нещасну Україну” [3, X.:152]

Безперечно, той самий макротопонім — **Україна**, позначаючи уявлену землю, у мікроконтекстовому лексичному оточенні набуває певних метаморфоз, але скрізь займає чільне місце, додаючи особливих позначених фарб висловлюванню, розставляючи чіткі акценти.

Україна — це **Київ**, це **Дніпро**, і з цими топонімами В.Винниченко поводить особливо, як із чимось надто святим і близьким його серцю. Це простежується і в його “**Щоденнику**”, і у творах художніх, де оніми сполучаються з таким лексичним оточенням, яке може посвідчити про постійну тугу за батьківщиною і самого

митця, і його персонажів: “Запах кошеного сіна по дорозі. Відпочинок на галявинці біля дороги. Дух трави такий же, як і на **Україні**. Рої образів, спогадів: **Київ, Дніпро...**” /16.VI.1925/ [4,II:575].

Таке сполучення топонімів-концептів у романі “Рівновага”, пов’язаних з партією одного з улюблених Винниченкових персонажів — з Танею: “Таня втомлено схилила голову на руку. От так би перенестись би на **Україну, на Дніпро, а Дніпро теплий, голублячий. Сонце палає і пісок, як черинь гаряче напаленої печі. Лягти в видобаний човник на м’яку, пряну, запаїну постіль з лугового сіна, заплющити очі й віддати всю волю ніжному колисанню **старого Дніпра...**” [3,VI:241].**

Нам здається досить закономірним таке переплетення тональності — в записах “Щоденника” і романному тлі. Безперечно, саме життя митця, його уподобання, переживання, мрії віддзеркалюються в контекстовому плинні його творів, і Винниченкова туга й постійний біль за втраченою батьківщиною з такою яскравою чіткістю окреслює його улюблених героїв. Топонімічне ж позначення надає контекстові особливо визначених акцентованих смислових відтінків, працюючи й на текстотворення, й на характеротворення. Так, одна з кращих героїнь письменника — панна Ольга — Наяда з повісті “На той бік” гаряче, з болем говорить про розчавлену незалежність держави, згадуючи горезвісну вивіску. У цьому контексті хоронім **Україна** вживається лише один раз, та яке навантаження він несе! По суті, розставляються соціальні акценти, проявлюється самий сенс персонажа, виявляється статус ще одного героя — доктора Вернидуба. На нашу думку, цей центральний монолог Ольги стає особливо виразним, насиченим завдяки топонімічному компоненту, сполученому з низкою підсилюючих його лексичних показників: “- Ви — українець?

– Так, я — малорос або, як тепер модно говорити, українець.

Панна Ольга жорстко посміхнулась.

– Коли ви малорос, то не знаю, чи ви мене зрозумієте. Ви бачили, як ті мерзотники скидали українську вивіску в калюжу?..

...Так отак Леніни і Машкові роблять з усією **Україною**. Вони не винні? Перехресні точки історичних і ще якихось там сил? Я — теж перехресна точка!” [2:59].

До макротопоніма **Україна** письменник додає лексеми украї-

нець малорос, і текст набуває особливих фарб: малорос не зрозуміє біль панни Ольги, українець зрозумів би. Українець свідомий своєї нації, свого народу, приниженого становища своєї країни. Головну партію — топонімічну, безперечно, веде онім-концепт **Україна**, лексеми **українець**, **малорос** — контрастне підкріплення топонімічного акценту. **Україна** порівнюється письменником з **Елладою** [3,Х:219]. **Дніпро** нагадає **Італію**: *Дніпро* — *кожен човен співає* — *якось Італія* [3,Х:197].

Персоніфікований, в яскравих барвах імпресіоністичного письма, **Дніпро** — справжній персонаж у творчості В.Винниченка, персонаж, наділений своїм простором, своєю партією, своєю вагомістю в ХТ. Останнє речення в останньому абзаці оповідання “**Хома Прядка**” змодельоване з потамонімом **Дніпро** і стає заключним акордом до всього ХТ, замикаючи, як ключиком, сюжетно-тематичний плин: “*Над далекою блискучою смужкою Дніпра стояв місяць і дивився на мене з теплим розумінням*” [1:715]. Величною партією **Дніпра** наповнений ХТ оповідання “На пристані”; потамонім створює художнє обрамлення текстовому тлу, починаючи й закінчуючи оповідь. Між початком і закінченням, де так яскраво виграє партія **Дніпра**, цей потамонім уводиться в текст лише один раз, але й це вживання є своєрідним текстовим перегуком з обрамленням, створюючи топонімічний “місток” — зв’язку. Нам здається, що наскрізний ланцюжок **Дніпро** — **на** Дніпро — **на** Дніпрі — **на** Дніпро — **Дніпро** в ХТ оповідання створює суцільну топонімічну течію, розпочату й закінчену лексичним компонентом — **Дніпро**. Все це утворює замкнене коло, що проймає текстове тло наскрізними асоціативними зв’язками, пов’язаними з цим топонімічним показником.

У романі “Хочу!” топопростір **Дніпра** великий і розмаїтий, пов’язаний з пейзажами, з ущільненими просторовими партіями персонажів. Він присутній в оповіді, він творить текстове тло, пов’язане з характеротворенням усіх героїв, хоч великих замалюнків майже немає у творі. Та вже самі мікротексти стають його супроводжувальним фоном, повертаючи сюжетну оповідь у відповідності з потамонімом-концептом. Наведемо деякі конструкції з онімом Дніпро; це допоможе побачити, як “вмонтований” потамонім у ХТ: *лисїє старий Дніпро* [3,Х:92]; з чудовим краєвидом на

Дніпро [3,Х:121]; *прогулки по Дніпрі* [3,Х: 22]; *щодня ходив до Дніпра* [3,Х:123]; *пішли на Дніпро кататися на човні* [3,Х: 88]; *Дніпро це щось цілком фантастичне!* [3,Х:197]; *Кожен човен співає. Якесь Італія*, — *усі співають* [3,Х:197]; *високий берег Дніпра* [3,Х:170]; *красвид на Дніпро* [3,Х:181]; *далека блискуча луска Дніпра* [3,Х:182]; *острів цей лежить між двома рукавами Дніпра* [3,Х:217]; *берег там піскуватий, підмитий Дніпром* [3,Х:217]; *батько Дніпро* [3,Х:218]; *Дніпро під ногами* [3,Х:292]; *дідуся Дніпро* [3,Х:297].

Дніпро — важливий компонент текстового розгортання і в романі “Записки Кирпатого Мефістофеля”, творі, який зберігає чарівний колорит тогочасного **Києва**. Отож і сполучається тут топонімічна лінія **Дніпра** з **Києвом**, з його топонімічними ознаками: **Володимирська гірка** — **Дніпро** — **острови і Слобідка** — **дніпровські гори** — **Поділ** — так вимальовується місто **на Дніпрі**, так створюється колорит **Києва**.

Аналогічним чином, чіткість і визначеність місця дії у творах М.Коцюбинського завжди сполучається із законами художнього письма — з наповненням топонімів особливим, індивідуально-художнім смислом. Так, починаючи оповідання “Помстився”, у першому ж реченні використовується уривок з народної пісні про тихий **Дунай**: “*Стиха, стиха Дунай воду несе*”... *а ще тихіше, ще спокійніше над тихим Дунаєм*” [6,І:155]. Пейзаж, пов’язаний з описом берегів **Дунаю**, краси південної природи, загострює увагу на потамонімі й супутній повторюваній лексемі тихий: “*А на румунському боці, ген-ген понад тихим Дунаєм зеленою лавою простягся кучерявий гай вербовий*...” [6,І:155].

Чіткість локалізації умовно-географічного місця дії у М.Коцюбинського породжує особливо яскравий пейзажний колорит. Його пейзажі входять в сюжетний плін, одухотворені його поетичною персоніфікацією. На сторінках його шедеврів топонім поступово перетворюється в дійову особу, що співпереживає разом із героями оповідань, страждає, гине й перемагає разом з ними. Пісенне, поетичне речення-зачин “Стиха, стиха Дунай воду несе...” до оповідання “Помстився” визначає увесь тон оповіді, налаштовує на ліричні роздуми про долі людські, про трагізм повсякденного життя представників народу, що нерозривними зв’язками поєднані з оточуючою природою. Поступово з плином оповіді потамонім

тихий Дунай, який виступає головним онімічним концептом у ХТ оповідання, перетворюється у наскрізний образ твору: відтворюючи велич природи, він перегукується зі шляхетністю душі простої людини Свирида, його безкорисністю, чесністю, щирістю, відтіняючи одночасно всю ницість його благородія поручика Луки Йвановича Гаєвського. Логічно, ненав'язливо входить **тихий Дунай** в оповідь, сполучаючись то із сумними думками Свирида про щастя, що промайнуло, то зі споминами про Марію, то з його оповіддю про неї: *“Свирид замовк. Сонце вже сідало. Високо, високо під небом вечірнім пролітали величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним звуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка пронялась на заході вогняною барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, по-чорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув парохід...”* [6, I:160-161]. **Тихий Дунай** сполучається з численною локалізуючою безіменністю й темпоральністю. Він супроводжує всю оповідь, усі сюжетні компоненти, стає заключним акордом у творі: *“З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихім Дунаю...”* [6, I:165].

Чіткість прив'язки до місця дії, вказівка на конкретний берег — лівий, на населені пункти — **Галац**, **Джурджулешти**, **Слободзею** не заважають авторській умовності оповіді, не заважають перетворенню словосполучення **тихий Дунай** у поетичний лейтмотив. Топонімія з її окресленістю наче лише той фон, наче театральні декорації дії, а персоніфікований потамонім-концепт стає високим символом краси людських стосунків, шляхетності вчинків, властивих представникам з народу. *“Художня модель — зазначав Ю.М.Лотман, — завжди ширша й життєвіша, ніж її тлумачення”* [7:141].

Повна протилежність тихому Дунаю потамонім **Прут**. Він пов'язаний із конкретними життєвими ситуаціями і стає символом труднощів, які постають перед героями. Тричі вживаний в невеликому оповіданні, **Прут** пов'язаний з думками про труднощі переправи через нього, що очікують на головних персонажів, уже на початку оповіді: *“- Трудно нам буде, Луко, через Прут перехопитись у Молдову, бо й Прут, кажуть, стоїть повний, як повесні...”*

[6, I:156]. І в закінченні оповідання думки героїв спрямовані на те, як би “легше перехопитись **через вузький Прут...**” [6, I:165].

Своїм контекстуально-художнім смислом **тихий Дунай** і **вузький Прут** протиставлені, це потамоніми — антиподи оповіді, що в якійсь мірі можливо відбивають і контрастність персонажів твору — Свирида й Луки, їх протиставленість у всіх ситуаціях і всіх гранях характеру.

Невіддільний компонент оповіді, художньо-образного змісту твору **Дунай** і в “Дорогою ціною”. Просякнута пристрастным очікуванням волі, пориванням до неї, оповідь уся сповнена символічністю переосмислень. І чітка локалізація — **Бессарабія, на півдні Бессарабії, от бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю** — не лише не заважає, а навпаки — посилює переосмислення: персоніфікований **Дунай** стає символом волі. *“На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або на ведмеда. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...”* [6, II: 91]. Імпресіонізм письма, як нам здається, тут, у цьому тексті створюється тим сполученням лексичної визначеності онімного плану з невизначеністю безіменності, що створює тональність недосяжності, вимріяної швидкоплинності поривань, що не справдяться, не здійсняться за людське життя, лишаться десь там, за обрієм людського ества, у мріях-маревах.

Дунай у повісті М.Коцюбинського — персоніфікований, переосмислений, наділений особливим поетичним серпанком стає дійовим засобом поетизації й романтизації оповіді. У кінці твору ще раз об’єднає ці поняття — **воля** і **Дунай** у гірких словах Остапа: *“Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає її не дочекається, коли злучиться з нею...”* [6, II:145].

У контексті повісті “Дорогою ціною” письменник знову розділяє функції двох потамонімів — **Дунає** й **Прута**. Якщо **Дунай** — втілення волі, жаданої й недосяжної, то **Прут** стає уособленням майбутньої трагедії, посилюючи негативну тональність в оповіді:

“Вони обігнули з правого боку Рені і подались понад Прутом. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Крайнеба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Іноді над берегом Пруту проскакував вершинок і зникав за крутим поворотом річки. За Прутом була Туреччина” [6,II:108]. Сполучаючи топонімію з безіменним локосом, письменник досягає особливої сили й впливовості контексту, сповненого зловісного звучання, передчуття трагедії. **Прут** у цьому сполученні посилений лексичним оточенням, що в цілому перетворює потамонім на символ нездійсненності, недосяжності мрій про волю.

Таким чином, результати дослідження реального топонімікону у ХТ М.Коцюбинського і В.Винниченка показали, що ключові топоназви набувають рис концептів національного характеру і виступають обов'язковими компонентами входження читача у мікросвіт художнього твору. Зв'язані з іншими лінгвістичними й екстралінгвістичними прийомами письма, такі топоніми-концепти відбивають традиції народно-мовленнєвого топосу, діють у чітко заданому авторському ключі, сприяють творенню глибинного внутрішнього сюжету, всієї підтекстової течії художнього твору.

1. **Винниченко В.** Краса і сила: Повісті та оповідання. — К., 1989.
2. **Винниченко В.** На той бік. — Нью-Йорк, 1972.
3. **Винниченко В.** Твори. — К.- Відень, 1919. — Т. VI, VII, X.
4. **Винниченко В.** Щоденник. — Едмонтон, 1980. — Т. II (1921-1925 pp.).
5. **Карпенко О.Ю.** Концептуалізація власних назв у художньому творі // Записки з ономастики: Зб.наук.праць. — Одеса, 2002. — Вип. 6.
6. **Коцюбинський М.М.** Твори: В 7 т. — К., 1973-1975. — Т. I-II.
7. **Лотман Ю.М.** Тезиси к проблеме “Искусство в ряду моделирующих систем” // Труды по знаковым системам. — Тарту, 1967. — Т.3.
8. **Мойсієнко А.К.** Текст як аперцепційна система // Мовознавство.-1996. — № 1.
9. **Пономарьов А.** Історія імені — історія народу // Наука і суспільство. — 1993. — № 3 / 4 .
10. **Пура Я.О.** Топонімічний контекст і топонімічна система // Українське мовознавство: Респ.міжвідом.наук.зб. — К., 1977. — Вип. 5.
11. **Русанівський В.М.** Сила і краса (Особливості мови творів В.К.Винниченка) // Українська мова і література в школі. — 1992. — № 2.
12. **Федоренко Є.** Пошуки Михайла Коцюбинського — стиліста // Українське слово. — К., 1994. — Кн. I.

**ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИЙ КЛАС АД'ЕКТИВІВ
У ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ**
*(морфолого-семантичний, морфолого-словотвірний
і структурний аспекти)*

Резюме

У статті досліджується експресивно-конотативний потенціал лексико-граматичних категорій прикметника, що реалізується в поетичному мовленні, а також функціональний бік структурних різновидів означеної частини мови.

Ключові слова: лексико-граматична категорія, поетичне мовлення, прикметник.

Summary

Expressive connotative potential of lexico-grammatical categories of adjectives that are realized in poetical speech as well as the functional side of structural varieties of this part of speech are analyzed in the article.

Key words: lexical-grammatical category, poetical speech, adjective.

Сферою нашого зацікавлення є вивчення експресивно-конотативного потенціалу морфологічних параметрів виразності поетичного мовлення. Марковані ад'єктивні словоформи в ідіолектах поетів і в поетичному дискурсі шістдесятників як єдності численних ідіостилістичних інтерпретацій і трансформацій мовної системи — це вербалізована рефлексія на об'єкт і його аксіологічні параметри, передавана засобами імпліцитної морфології. Вивчення функціонального навантаження означених одиниць потребує систематизації множинності їх текстових реалізацій, розробки інтерпретативної моделі, об'єктивації отриманих результатів шляхом проведення психолінгвістичних експериментів, пов'язаних із з'ясуванням спектра інтра- й екстралінгвальних асоціацій, детермінованих своєрідним порушенням коду. У межах цієї статті ми спробуємо стисло і схематично визначити ті динамічні елементи лексико-граматичного класу ад'єктивів і їх граматичних параметрів, які сприяють передачі найбільш доцільним способом ідейно-художнього задуму, семантичній компресії тексту, уточненню його експресивних і емоційних параметрів.

Якісним прикметникам притаманні специфічні граматичні властивості, а саме: вони, як правило, можуть зазнавати ступенюван-

ня і входять як словоформи до парадигми категорії співвідносної інтенсивності ознаки та як нові лексеми — до категорії кількісної модифікації ознаки; утворюють антонімічні пари; частина їх може мати співвідносну нечленну форму; служать мотивуючою базою для абстрактних іменників, для прислівників із суфіксами *-о*, *-е*. Відносні прикметники відрізняються від якісних і за семантичними ознаками, і за граматичними, тобто не мають тих граматичних ознак, якими характеризуються якісні.

У поетичному мовленні okazіональне розширення семантико-граматичних властивостей ад'єктивів пов'язане з метафоризацією і широко представлене як серед тих якісних, що в узусі позбавлені перерахованих ознак, так і серед відносних прикметників.

1. Динамічні процеси в межах категорії співвідносної інтенсивності ознак у поетичному мовленні. Структура цієї семантико-граматичної категорії має тричленну парадигму, яка складається із грамеми помірною, або нульового ступеня, грамом компаратива і суперлатива. Всі можливі обмеження, визначені у прескрипціях щодо утворення словоформ з такими граматичними значеннями, легко долаються у поетичному мовленні. Стисло окреслимо актуальні напрями творчого використання митцями слова експресивних можливостей цієї категорії.

Модифікації інтенсивності вияву зазнають ті якісні прикметники, які в силу семантичних, структурних, генетичних особливостей не можуть в узусі мати форм ступенювання. Пор.: *Хто б зміг пройти / межі двома смертями і лишились / живішим за живих* (В.Стус); *І варто відкинути жупел / царату й супутніх матерій, — / не більше журби їхні журби, / а смерті — ніяк не **смертельніш*** (Б.Нечерда); *І може б, за квартою старого доброго елю / (позаяк натоді не водилось ерзац-горілок) / віщий Боян і трохи **менш віщий** Байрон / узгодили б те, що необачно пізніші мудрагелі / напхом понатихали в тісні наші голови* (Б.Нечерда); *Тому-то, мабуть, тітка Показуха / **Безсмертніша**, ніж брат її Коцей* (Ю.Кругляк).

Творчо втручаючись у лексикалізовані сполучення, в яких ад'єктивні лексеми зазнають певної або повної десемантизації, поети актуалізують притаманні експресемам метафоричні значення: *А на денці чашки лихо чорне, // Навіть кави чорної **чорніше**!* (С.Стриже-

нюк); *Хто ми? За що назвалися людьми?// Чи білий світ не зацвіте біліше?//* (П.Скунець).

Марковані словоформи з графемами інтенсивності ознаки можуть утворюватися і від тих якісних прикметників, які в узусі мають форми ступенювання, але запропоновані форми вираження є ненормативними (це стосується і відад'єктивних, і відадвербіальних утворень). Пор.: *...навмисно вперто нюхати чашечку з кавою,// ждати нежиті, уповати на протяг, аби лишень// не вловлювати ніжною вовчою ніздрею// як коли-не-коли від нього (а надто ж від неї)// **солодкіш** — а повіє — війне// духом занепаду й тління...//* (Б.Нечерда); *Така ласкава в тебе вдача,// що стала ти у цілім світі// **І найдорогша**, і найближча,// і люба всім трудівникам//* (В.Мисик); *...а щоб краціше бамбіляли дзвони, шпільтеру до міді добавляв//* (Л.Костенко). Ступенювання можуть зазнавати й ад'єктиви-оказіоналізми: *І напившися спрагло,// зрозуміти — як є,// що із тисячі прагнень,// **найпрагкіше** — твоє//* (М.Ткач).

Суперлятивні форми можуть утворюватися з порушенням структурних і семантичних обмежень і при цьому супроводжуватися ненормативним формотворенням (модифікатори най-, щонай- додаються до нульового ступеня порівняння): *Сомнамбулами бродять **щонаймертві*** (В.Стус); *На відліті рука — на вильоті — рука// то з каменем, то з яблуком **найдарчим**//* (Б.Нечерда); *зійшли семигоряни// із семи гір:// Семилінько Спанько// Семипокоренко Боязкий// Семілакімець Неситий// Семисловоблуд Відступник// Семізаздрець Зависний// а останній (щоб йому не тільки// язика, а й рученьки і ніженьки// покрутило)// Семіперекинчик Потурнак// та й похваляються// чий гріх **найсемигрішен**//* (І.Калинець).

Зустрічаються й випадки діалектного формотворення компаративних форм, що слід визнати художнім прийомом: *Гуляй, гуляй, невісточко,// док-ись молоденька.// Урвалася тота струна,// що **май файно** гула,// віддалася тота дівка,// що **май файна** була//* (П.Скунець). Форми ступенювання з використанням запозиченої частки **май** (<рум. *mai* <лат. *magis*) притаманні закарпатським, гуцульським і деяким покутським говіркам української мови. Поєднання частки **май**, що дорівнює за значенням формотворчим суфіксам -ш-, -іш-, з нульовим ступенем порівняння ад'єктива утворює аналітичну форму компаратива [6:17].

У поетичному мовленні шістдесятників активно продукуються компаративні і суперлятивні форми від відносних прикметників, які зазнають метафоризації. Марковані форми навіть можуть повторюватися в різних ідіолектах: *Летіла радість голосна, // що світ не буде більш розп'ятим... // О найвесняніша весна // У незабутнім сорок п'ятім! //* (С.Зінчук); *І серед білих і жовтих розмаїв // Хтось ітиме в найвеснянішій лісі... (М.Саченко); Я Словчий — бо іду на лови // щонайсловеснішого слова... [М.Мірошниченко]; Пишу — болить. Мовчу — стократніш мука. // Земля тутніє, западає в гніт... //* (М.Ткач).

Процес свідомої рефлексії щодо передачі граматичного значення компаратива двома оказіональними словоформами — яскравий морфологічний прийом художнього увиразнення: *Взагалі // чи як Вас там, // мосціпане, // пошліть // завтра вранці // в суботу // 26-го червня // 1993-го року, // на Вудкрест Евеню // найдовготелесійшого / / (найдовшетелесого?) янгола //* (Ю.Тарнавський).

Оказіонального ступенювання зазнають і займенникові прикметники: *Було всього, а буде ще всьогіше // І що не день — все гірше, й гірше, й гірше //* (Л.Костенко); *...гавкнувсь телевизор, але з-поза вікон вовком // дивиться та вис тутній світ, // тутній, ба тутешній, ба мійніший, // ніж би просто визначити: мій //* (Б.Нечерда); *Пощо їм знатися на втечах, // на зооху його семижил, // і як йому там ведеться, // самішому з найсаміших!... //* (Б.Нечерда).

Грамматичні значення компаратива і суперлятива органічно вносяться і до структурного значення віддієприкметникових ад'єктивів: *Я не про тих солодких поетес, // чий зітхання повнили альбоми... // Про тих — найбільш уярмлених — дочок // народу, що в годину під 'ярмну // топив не в шинку кров свою буремну (С.Йовенко); Я у тому святому, // Що торкає мене, // Що вертає додому // Найзасніжнішим днем (М.Саченко); Я вчора ще бачив: мислив. // Найтоніші відточував звуки // І найвідтоншений вислів //* (О.Богачук).

Процес утворення оказіональних форм з актуалізованими грамами категорії співвідносної інтенсивності ознаки поширюється і на іменникові форми: *Ожина стала ще ожіша, // Горіх, так той свого горішиша // Вже ж натрусив — земля в дірках! //* (М.Вінграновський); *Там купка, там. Вже ціле гнойовище. // І Наливайка ж видали свої. // Такі орли, один орліший іншого //* (Л.Костенко).

О.О.Потебня зауважував, що відмінність між іменником і прикметником, ступінь диференціації цих частин мови зменшується в напрямі до минулого, тобто ступінь атрибутивності іменника раніше був значним. І це є доказом того, що в давньоруській мові функціонував відіменниковий вищий ступінь порівняння на зразок: з бережѣе (ближче до берега), звѣрѣе, скотѣе. Він не погоджувався з твердженням Ф.І.Буслаєва, що ці словоформи утворені від присвійних прикметників, і писав: “Саме від прикметника присвійного вищий ступінь був би менш можливий, оскільки вищий ступінь від присвійного означав би “більш притаманний або належний звіру”, а не “більше звір” [8:37]. **Орліший** у Л.Костенко передає саркастичне ставлення до тих наших “більше орлів”.

2. Динамічні процеси у межах категорії кількісної градації ознаки. Виразальний потенціал цієї морфолого-словотвірної категорії активно використовується у поетичному мовленні. Перевага віддається маркованим словоформам, що передають значення збільшеної кількості ознаки (синтетичні й аналітичні різновиди), а точніше — суб’єктивне сприйняття ознаки в індивідуально-мовній картині світу. Оказіональної градації ознаки зазнають і якісні, семантика яких не дозволяє модифікації вияву ознаки, і відносні прикметники, аб *definitio* позбавлені такої можливості. Пор.: *Хоч би взулась та взута// Тікала сюди, у цей світ.// А то босий, однаковий,// Дуже босий вже слід* (І.Драч); *Все є — як є... Чорнобиль. Групи-рок.// Повії на сто першім кілометрі.// І ці старенькі — легші за перо, —// що на нещастя недостатньо мертві* (Б.Нечерда). *Він бачив світ крізь дуже грецькі міфи,// охочий був почути щось нове* (Л.Костенко). *Ні вікна, ані зорі, —// комарюють комарі.// Гарні, добрі, сірі, мрійні.// Тільки дуже малярійні* (Л.Костенко).

Ступінь активізації якісних сем у структурі відносних прикметників різниться, і від цього залежить ступінь новизни маркованих утворень: *Тільки надто травнений вечір// пропливає,// як синя ріка* (П.Скунць); *Щоб нам не говорили,// а світ наш — Евклідів! Правда,// з точки зору горили —// геометричний надто* (Б.Нечерда).

Експресію особистісного ставлення адресанта до об’єкта відбивають і okazіонально градуйовані ад’єктиви у складі сталих сполук: *Ми всі у море кидаєм монетку, // в це Чорне море, в дуже Чорне море* (Л.Костенко); *І на тобі, грім ясенний! Явився незнаний зай-*

да// та й цупить мою кровиночку, наче своє бере//; Було за подвиг:
бабу темну// на мить одну відволікти,// щоб **диво** те **несусвітенне**/
/ лизнути крадьки — і втекти// (Б.Нечерда). Втягуються в цей процес і займенникові прикметники: У мене вороки// і сволоки,// і хата, взята на кілок.// Такий жупан. **Такенна** шапка!// І скрині ковані, ая./ / Тартак. Гамарня. Зеленаста жабка// у копанці — і та моя.// Така ж моя, **така ж моїсенька!**// (Л.Костенко).

3. У поетичному мовленні шістдесятників процес оказіонального приписування відносним прикметникам семантико-граматичних ознак якісних не обмежується виключно ступенюванням. Це стосується й оказіонального утворення від них прислівникових форм. Пор.: Будяки **малиноголово**// Про сніги подумали й собі// (М.Вінграновський); Це оказіональний прислівник від якісного прикметника, в узусі позбавленого можливості бути мотивуючою базою для нього, а решта прикладів — від відносних: Я народився, коли тебе, **Україно**,// навсебіч роздирали вороги;// росилась кров синів твоїх **калинно**,// від сліз і горя танули сніги// (М.Ткач); **Вже чути** дзвін трамвая,// **Вже ніч автобусно** летить// А я стою. **Годинник** зупиняю.// **Бо вас не можна зупинить**// (М.Саченко); **Світлінь** — очей несила відвернути.// **Чого ж від неї боляче мені**,// **Чого ж так серцю банно?** Не збагнути...// (В.Забаштанський); **Впізнаю тебе, спосна Русь**,// і — **склотарно вітаю**// (Б.Нечерда).

Численні метафоричні оказіональні прислівники від відносних прикметників — ознака індивідуально-образного мислення поетів. Словоформи яскраві, легко декодуються в текстовому континуумі, вживання їх супроводжується актуалізованою конотацією. Ця здатність відносних прикметників набувати ознаки якісних підтверджує думку про те, що немає чіткої межі між лексико-граматичними розрядами якісних і відносних прикметників, що це недискретний простір, це динамічна єдність. Міжрозрядна межа у поетичному мовленні може проходити не між лексемами, а всередині тієї самої лексеми в залежності від синтагматичного оточення, напр.: ...зникає **тінь**, **лукавство промина**,// коли — **сердечності безсмертя**,// коли **вивітрюють на голоснім**// і голубім **сіянні** — **шпаді**,// / **весінні сили**, **притаманні всім**,// і **кволості**, що **листопадні**... (В.Барка); **Довго-довго давнє літо давніло**,// **Де не йшло** — **стояла синя мела**.// / **Мамалижна хмара на Молдавію**// **Ще одну рябеньку повела**//

(М.Вінграновський); **Макулатурного** Дюма// *Ти перечитуси зято.// Та пляшка пепси, зокрема,// Про вік нагадає двадцятий*// (Л.Талалай).

Якщо в ад'єктивних лексемах **листопадний, мамалижний** домінують якісні семи (метафорична транспозиція), то в експресемі **макулатурний** одночасно зазнають актуалізації і сема відносності, і сема якості. Белетристику в 70-80 рр. можна було придбати виключно як обмін на макулатуру, і та белетристика була не найкращого гатунку — Д.Мережковського, З.Гіппіус, М.Бердяєва, П.Флоренського, М.Бахтіна там не друкували.

На периферії більшості відносних наявні якісні семи, які можуть актуалізуватися — і змінити, “модифікувати” значення лексеми, і разом з тим призвести до оказіонального розширення парадигми, заповнення семантико-граматичних лакун. До речі, у решті відносних такі метафоричні значення закріплені навіть у словниках: кам'яний — кам'яне серце, залізний — залізні нерви. У той самий час у поетичному мовленні **кам'яне серце** може знов вживатися з актуалізованою семою відносності, тобто в прямому значенні — зроблений з каменю: *Уклонюсь тобі вітряк, —// Мій учителю крилатий.// Ти, обшарпаний, старий,// Похилився на дорогу.// Розкажи мені, відкрий// Тайну серця кам'яного*// (М.Руденко).

4.Структурні різновиди ад'єктивів і їх репрезентації у поетичному мовленні. За характером морфемного складу ад'єктиви в сучасній українській мові бувають повні (членні, відмінювані) і короткі (нечленні, невідмінювані). Повні мають два морфологічних варіанти — стягнений і нестягнений. Немаркованими вихідними словоформами, які вживаються без обмежень у всіх стилях літературної мови, вважаються повні стягнені форми. Повні нестягнені форми вживаються обмежено — у фольклорі та поетичному мовленні — з метою створення урочистості, для стилізації народнопоетичної мови, з версифікаційних вимог [10:221-223; 7:147].

Широко використовуються членні нестягнені форми у поетичному мовленні шістдесятників: **Крем'янистую** ж ниву і путь нелегку та завійну// **Як єдинеє** щастя обрали для себе Ви, жінко// (Н.Кашук); **Мати наша — сивая** горлиця// **Все до її** серденька горнеться// (Б.Олійник); **Піду собі по** клеверній землі// **В луги мої, у річища долиннії**// (І.Муратов); **І диво дивнеє** в очу —// **в очу розлучнім** —

неблизькім// (І.Калинець). Це стосується як власне, так і займенникових прикметників: *Нашії дзвони*// *Нашії думи*// *Нашес щастя і перезва...*// (Д.Чередниченко). Вживаються такі форми із іншим навантаженням, наприклад, з метою іронічного відтворення мови-суржика, мови-перекруча і комічності реакції на ситуацію (бабуся попросила забити кабанчика): *Ті із двору: — Оце маєш —// чого захотіла!// Ти, бабуля, нас толкаєш// на мокрос діло*// (В.Дзюба), де маркована словоформа за структурою — членна нестягнена, але зі “зрусілою” флексією, сигналізує про вихід комунікантів на певний рівень урочистості, а семантика — про зниження цього рівня. Конфлікт форми і змісту — джерело комічного.

Зустрічаються випадки контрастного вживання членних і нечленних форм: *Більшого сволочизму*// *ніж той, що в мені, нема. Ні*// *Я не потрібен вітчизні*// *Був я потрібний мамі*// (Б.Нечерда). Оскільки Б.Нечерда багато років прожив у російськомовному оточенні, в Одесі, і вільно володів російською мовою, можливо, у нього відбулась категорійна інтерференція, тобто членна і нечленна форма вступили в один із різновидів відношень, притаманних російській мові: постійна ознака передається членною формою, а ознака, що актуалізується зараз, обмежена теперішнім часом, сьогоднішньою ситуацією — нечленною, наприклад: *весельй* (постійна ознака) — *весел* (зараз, в цей час), *больной* — *болен*, *трезвый* — *трезв* і т.ін. [4:226-229; 9:513-514]. Отже, він зараз **не потрібен** вітчизні і постійно **потрібний** матері. До речі, більшість респондентів психолінгвістичного експерименту (~70%) поділяє нашу позицію.

Спостерігаються випадки зіткнення узуальних і маркованих форм займенникових прикметників: *І тієї пляшки скалки*// *Долетіли аж до балки*// *А з тії, де був кагор*// *Полетіли за бугор*// (Ю.Кругляк).

Активність вживання членних нестягнених форм у поетичному мовленні шістдесятників дещо суперечить твердженню О.Д.Пonomарева: “З погляду сучасної мови прикметникові форми типу **рідная, великая, сучаснес, незалежнії** у віршах треба вважати за поетичну вільність (якщо майстри слова не зловживають!), а в прозових текстах — за відхилення від літературної норми” [7:157]. Характеризуючи означені форми, А.П.Грищенко зауважує, що

стягнені закінчення — основні, літературно-нормативні, а вживання первинних з хронологічного погляду нестягнених закінчень — факультативне, стилістично підкреслене [2:63].

Короткі (нечленні) ад'єктиви функціонують лише в називному-знахідному відмінку однини чоловічого роду, утворюються переважно від якісних прикметників, сфера вживання — фольклор, поетичне мовлення. Форми, як правило, емоційно марковані, функціональне навантаження в реченні — виступають у ролі складних іменних присудків або означень. І.П.Ющук, каталогізуючи нечленні форми, доходить до висновку, що в сучасній українській мові в ролі присудка можуть вживатися тільки такі короткі прикметники: варт, винен, годен, згоден, здоров, ласкав, повен, повинен, потрібен, рад [13: 90]. У поетичному мовленні цей список значно розширюється: *І чутен частий (як у двері) грюк// годинників, прив'язаних до рук//* (Б.Нечерда); *Невже це я вчинив державний злочин —// Невже це я, той самий?// Той самий, що ходив у знаменитих// І славен був би у безділлі//* (М.Руденко); *Хто не люб// спонелю// а котре люб'яж// зі мною ляж//* (І.Калинець); *У всякого народу// є свій Родень// коли він благородень//* (Д.Чередниченко).

У ролі означень нечленні форми у поетичному мовленні — частотне явище: *клен// смутен// пір'я// губить//* (М.Воробйов); *Над наці вже горуять нації,// І лікар — сив і ясночол —// По цій останній ексгумації// Різьбить свій підпис в протокол//* (І.Драч); *Знов споневіра спалює чоло,// і дивен див біжить поверхи древа//* (В.Стус). Концентрація означених форм в ідіолекті І.Калинця — характерологічна риса: *Сад сиз пір'ям затріп,// Став золоті гнізда класти,// соняшні яєчка висиджувані//; ...від стріхи до стріхи// ходє чорен віхоть* (І.Калинець).

Привертає увагу і просторічна дієслівна словоформа *ходє*, форма-солецизм. Це термін античної риторики, яким позначається морфологічне або граматичне порушення норм літературної мови без пошкодження значеннєвого змісту лексеми [3:274-275]. Форма має позитивну стилістичну значимість, і в сукупності всіх маркованих елементів сигналізує про вихід мовця на певний рівень стилізації народнопісенного жанру.

Отже, сучасній українській мові властиві дві основні тенденції у використанні нечленних ад'єктивів: предикативне вживання і

оказіональне вживання із стилістичною метою в ролі означення з неповним виявом парадигми [2:63]. Аналогічне функціональне навантаження притаманне цим словоформам і в поетичному мовленні, тільки частотність їх вживання свідчить про актуальність таких форм для ідіолектів поетів-шістдесятників. “У поетичному тексті всі елементи взаємно співвіднесені зі всіма нереалізованими альтернативами, отже, семантично навантажені [5:81]. Ад’єктивиморфостилеми — це характерологічна ознака концептосфери адресата і релевантний мовний знак інтенціонального поетичного мовлення.

1. **Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.** Граматика української мови. Морфологія. — К., 1993.
2. **Грищенко А.П.** Прикметник в українській мові. — К., 1978.
3. **Квятковский А.П.** Поэтический словарь. — М., 1966.
4. **Краткая русская грамматика**// Под ред. Н.Ю.Шведовой и В.В.Лопатина. — М., 1989.
5. **Лотман Ю.М.** О поэтах и поэзии. — С.-Петербург, 1999.
6. **Німчук В.В.** Ступенювання у верхньонадборжавських говірках// Питання граматики і лексикології української мови. — К., 1963.
7. **Пономарів О.Д.** Стилістика сучасної української мови. — К., 1993.
8. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике. — Т.3. — М., 1968.
9. **Современный русский язык**// Под ред. В.А.Белошапковой. — М., 1997.
10. **Сучасна українська літературна мова: Морфологія**// За заг. ред. І.К.Білодіда. — К., 1969.
11. **Сучасна українська мова**// За ред. А.П.Грищенка. — К., 1993.
12. **Сучасна українська мова**// За ред. О.Д.Пономарева. — К., 1997.
13. **Ющук І.П.** Практичний довідник з української мови. — К., 1998.

**ЕРГОНІМИ ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМИ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

Резюме

У статті розглянуто ергоніми, в основі яких наявні народнопоетичні символи й символи нових культурно-побутових реалій.

Ключові слова: ономастика, ергонім, ментальність, свідомість.

Summary

The article deals with ergonyms based on people poetic symbols and symbols of cultural realia.

Key words: onomastics, ergonym, mentality, conscience.

Кінець ХХ століття для лінгвістики відзначився “усвідомленням мови як етноспецифічного явища, елемента культури та індикатора соціопсихології народів” [15:19], де національно-культурна картина світу “закодована в іменах” [10:192]. Оними ж “віддзеркалюють не тільки суспільні смаки тієї чи іншої епохи, але й характеризують світосприйняття людей, їхні взаємовідносини, ідеологію, суспільні традиції” [13:242]. Особливим видом онімів є ергоніми, які одночасно можуть надавати інформацію про властивості об’єкта, культурно-освітній рівень номінаторів і стати підґрунтям виникнення певних емоційних станів. На сьогодні сфера ергонімії відзначається підвищеною номінативністю, що пов’язано з екстралінгвальними факторами, які спричинили появу інноваційних форм утворення, експансію запозичень тощо. На думку І.Д.Фаріон, “новий ономастичний простір творитиме нову ментальність, нову систему буття” [16:74]. Ментальність же являє собою “усталену аксіоматику смислових орієнтацій потенційної діяльності, пов’язану з раціонально-ірраціональним діапазоном можливих мисленнєвих реакцій та поведінкових комплексів” [7:14]. О.І.Бондар твердить, що ментальність — це “особливий спосіб мислення, світобачення, властивий даній нації як своєрідний вияв національної психології” [2:37-38]. Ознаки ментальності “позначаються на звичаях, традиціях, людській поведінці, на діяльності у будь-яких сферах” [9:451]. Проте ментальність містить “не тільки психологічні чинники, а й — обов’язково — мовленнєве існування людини, її “вербалізований ментальний лексикон” [7:17].

Н.В. Бардіна зауважує, що “у центрі української лінгвальної ідентифікації — властивості, якості розрізнявальних предметів; саме на атрибутивних фрагментах астратем найчастіше фіксувалася... свідомість етнолінгвальних та контамінаційних українців” [1:240]. Одним із шарів української мови, який відбиває лінгвоментальні риси українства, є ергоніми. Основа ергонімних одиниць може містити різноманітні лексеми / оніми, народнопоетичні символи, “своєрідні символи нових культурно-побутових реалій, пов’язаних з поняттями престижності, статку, відповідності духу часу та ін. Вони активно проникають у тезаурус мовної особистості 90-х років, набувають у мовленні особливих відтінків” [11:15]. Це відбито в таких однокомпонентних ергонімах: “*Мобіла*” (мобільні телефони) — розмовний варіант, скорочення від мобільний телефон, стилістично знижена лексема; “*Екстрим*” (все для екстремального відпочинку) — розмовний варіант, скорочення від екстремальний, екстремізм тощо.

Народнопоетичні символи, які є “естетично і стилістично маркованим словами, що міцно вросли в культурно-національний контекст” [19:212] і з’явилися внаслідок “канонізування асоціативних зв’язків між багатьма явищами природи й людського життя” [19:214], фіксуємо в ергонімах “*Барвінок*” (продтовари) — символ краси, сили, постійності та вічності, молодості, кохання, шлюбу і щастя [20:63]; “*Батько*” (торговельна фірма) — голова роду, родини, господар [6:52]; “*Ластівка*” (автоперевезення) — одна із найшанованіших в Україні пташок, приносить щастя [3:54]; “*Домовик*” (товари для дому) — “хатнє” божество, що опікується життям усієї родини, яке живе в одній хаті [12:68]; “*Мальва*” (ательє, продукти) — найбільш поширена й улюблена на Україні квітка [4:121]; “*Рута*” (продукти) — має магичну силу, священна рослина [4:122]; “*Сяйво*” (електротовари), “*Водограй*” (ресторан), “*Мрія*” (одяг), “*Русалка*” (зоомагазин) — ці поетичні слова “образні, підсилено виразні, їх особливий статус серед усього лексичного багатства нашої мови освячений традицією, тобто спирається на естетичні смаки не одного покоління” [19:227].

Перевага однолексемних ергонімів полягає на тому, що вся інформація в них лаконічна, сконцентрована, вони швидко запам’ятовуються, зручні в усній мові.

Двокомпонентні назви мають свої позитивні властивості — ергоніми містять більший обсяг мотивуючих ознак. Представлені ці найменування як традиційними, так і інноваційними моделями. Отже, у двокомпонентних ергонімів спостерігаємо такі типи словосполучень: 1) метафоричні сполуки — несумісне за експресією поєднання, що є свосерідним оксимороном. Тут наявна лексема, якій притаманна інгерентна конотація — ознака “найвищий ступінь чогось”, і лексема, що не відрізняється експресивністю, є нейтральною. За синтаксичними відношеннями — об’єктні словосполучення (апелятив + апелятив): “*Лабораторія моди*” (одяг) — внутрішні творчі процеси; “*Світ дерева*”, “*Світ взуття*”, “*Світ електроніки*”, “*Світ телефонів*”, “*Світ каменю*”, “*Мобільний світ*” — вказують на вид продукції/послуг; 2) метафоричні сполуки з лексемою *новий*: атрибутивні — атрибутив (прикметник) + апелятив: “*Нова канцелярія*” (канцелярські речі), “*Нова реальність*” (побутова техніка) — слово *новий* і похідні слова від нього у кожному конкретному випадку окрім лексикографованих значень (*вперше створений*, *виник нещодавно*) викликає додаткові смислові відтінки на основі асоціативних зв’язків. Ці відтінки містять ту чи іншу, як правило, позитивну оцінку характеризованого об’єкта, “що призводить до закріплення функціонально зумовленого прирощення значення слова — лексему *новий* належить розуміти як “*найкращий з усіх*” у *будь-якому відношенні*” [8:81]; 3) метафори, що містять ознаки *найкраще*, *вишукане*: “*Гранд дама*” (косметика) — *гранд* — спадковий титул найвищого дворянства, *дама* — заст. жінка з інтелігентних, переважно матеріально забезпечених міських кіл, тобто продукція пропонується забезпеченим інтелігентним жінкам або тим, хто бажає себе такою почувати; “*Принц ночі*” (ресторан) — позначає власника ночі, належність до королівських осіб; 4) метафоричні сполуки з лексемою *золотий*, що у Фразеологічному словнику пояснюють як ‘той, хто/що на вагу золота’ [17:343]. О.О.Тараненко твердить, що “метафоричні значення слів *золото* і подібних спираються на ознаку “цінність” у вихідному значенні цих слів” [14:29]. В.А.Чабаненко уналежнює лексему *золотий* до народнопоетичних слів [19:213] — “*Золота роса*” (комерційна асоціація) — *роса* — народнопоетичне слово, “*Золота троянда*” (косметика); “*Золоте яблуко*” (ювелірний ма-

газин); “Золотий каштан” (бар); “Золотий фазан” (ювелірний магазин); 5) метафоричні сполуки з емоційними домінантами: “Вільна хвиля” (Спілка українського студентства) — *вільний* — емоційно-оцінно-експресивна лексема, *хвиля* — народнопоетичне слово [19:212]; “Рідна гавань” (страхова компанія) — *рідний* — народнопоетичне слово [19:213], *гавань* — у переносному значенні притулок, укриття, сховище; “Рідна природа” (виставковий центр) — *рідний* — народнопоетичне слово [там само]; 6) фразеологічні сполуки, специфічною рисою яких є те, що вони “являють собою мікротексти” [5:234] і їм притаманна експресивна забарвленість [там само]. Зафіксовані ергоніми, в основу яких покладений а) цілий фразеологізм і б) трансформований, з видозміненою синтаксичною структурою. Отже, конструкції із цілим фразеологізмом: за синтаксичними відношеннями — а) єднальні — “Тут і там” (зброя) — у багатьох, різних місцях, скрізь, усюди [18:904], семантична скерованість фразеологізму та екстралінгвальний чинник (профорієнтація) асоціативно орієнтовані на потенційний результат від використання продукцією, тобто містить ознаки “надійність, упевненість”; б) атрибутивні: “Новий світ” (люстри) — Америка, що була відкрита пізніше, на відміну від Старого Світу — Європи, Азії, Африки [18:784], тут фразеологізм став об’єктом своєрідної гри каламбурного характеру; 7) метафоричні сполуки іншомовної, інноваційної форми утворення: а) однакове смислове навантаження притаманне двом лексемам, які доповнюють одна одну, розширюючи обсяг значення: “Егоїст-джинс” (джинсовий одяг) — *егоїст* — емоційно-оцінно-експресивна лексема, *джинс* — розмовний варіант; “Естет-хол” (аксесуари для дому) — *естет* — емоційно-оцінно-експресивна лексема; б) одна з лексем виконує функцію конкретизатора галузі підприємства, фірми, і переважно є рекламним експонентом: “Глобус-тур” (авіаквитки), “Интер-контакт” (оцінювання), “Комплект-сервіс” (автозапчастини), “Магнолія-тур” (туристичне агентство), “Профі-центр” (підбір персоналу) — *профі* — невластиве для укр. мови скорочення від *професіонал*, “Темп-люкс” (промтовари).

Отже, двокомпонентні ергоніми традиційної та інноваційної моделі дають змогу ширше описати об’єкт, його властивості.

Таким чином, номінатори різного культурного, освітнього

рівня стають творцями назв, які віддзеркалюють лінгвоментальну специфіку українства. Ергонімні одиниці є своєрідними показниками нової ціннісної орієнтації соціуму та особистості зокрема.

1. **Бардина Н.В.** Языковая гармонизация сознания. — Одесса, 1997.
2. **Бондар О.І.** Лінгвосоціум: до розбудови термінологічного апарату лінгвістичної екології // Мова. Науково-теоретичний часопис. — Одеса, 2001. — №5-6.
3. **Булашев Г.О.** Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди і вірування. — К., 1993.
4. **Дмитренко М., Іванникова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалак О.** Українські символи. — Київ, 1994.
5. **Эшназарова Т.Ф.** Газетный заголовок как явление фразеологической аттракции // Вісник Харківського університету. — Вип. 33. — Харків, 2001.
6. **Жайворонок В.В.** Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення // Культура народів Причорномор'я. — Симферополь, 2002.
7. **Ковалевська Т.Ю.** Вербальні вияви автостереотипів // Записки з українського мовознавства. — Вип. 11. — Одеса, 2001.
8. **Коваленко Н.Л., Унченко В.В.** “Ключевые слова” в рекламных текстах // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах.—Дніпропетровськ, 2003.
9. **Літературознавчий** словник-довідник. — К., 1997.
10. **Лукаш Г.П.** Поетика історичного топоніма в українській поезії // Наукові записки — Вип. 37. — Кіровоград, 2001.
11. **Семенюк О.А.** Мова епохи та мовна особистість у сатирико-гумористичному тексті: Автореф. ... докт. філол. наук. — К., 2002.
12. **Словник символів** культури України. — К., 2002.
13. **Суперанская А.В.** Общая теория имени собственного. — М., 1973.
14. **Тараненко О.О.** Метафоричні моделі у світлі прагматики // Мовознавство. — 1976. — №5.
15. **Токарева И.И.** Межэтническое общение в свете этнолингвистики // Е.Ф.Карский и современное языкознание: Матер. IX междунар. Карских чтений: В 2 ч.- Ч.2. — Гродно, 2003 .
16. **Фаріон І.Д.** Креативна функція антропонімної лексики // Наукові записки. — Вип. 37. —Кіровоград, 2001.
17. **Фразеологічний словник** української мови. — У 2-х т. — Т.1. — К., 1993.
18. **Фразеологічний словник** української мови. — У 2-х т. — Т.2. — К., 1993.
19. **Чабаненко В.А.** Стилїстика експресивних засобів української мови. — Запоріжжя, 2002.
20. **Чудак М.Д.** Українські обрядові символи, пов'язані з народженням дитини, в українців Придністров'я // Мова та стиль українського фольклору. — К., 1996.

**ТВОРЧЕ ПЕРЕТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ
У СУЧАСНІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ ЯК ВИЯВ
УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ**

Резюме

Стаття присвячена аналізу творчого перетворення фразеологічних одиниць у сучасній публіцистиці як вияву української ментальності на рівні комплексних засобів індивідуально-авторської інтерпретації сталих словосполучень.

Ключові слова: фразеологія, ЗМІ, ментальність, семантика.

Summary

The article is devoted to the analysis of the art transformation of the phraseological units in the modern publicistics as the realization of the Ukrainian mentality at the level of the complex means of the constant phrases individual-author's interpretation.

Key words: phraseology, mass-media, mentality, semantics.

Сучасний публіцистичний дискурс в Україні є невід'ємною частиною загальних інтелектуальних надбань держави. Усвідомлення цього незаперечного постулату спричинило появу цілої низки цікавих досліджень із питань становлення і розвитку оновленого публіцистичного стилю незалежної України (назвемо, наприклад, окремі статті Костенко Н. [2], Литвиненко О. [3], Покровської О. [5]). Головним фактором, що визначає характер мовних змін взагалі і на фразеологічному рівні — зокрема, є свобода слова, зникнення офіційної мовної цензури на продукцію засобів масової інформації. Метою даної наукової розвідки є висвітлення значення контексту як основи журналістського матеріалу будь-яких жанрів, який є основою всіх творчих новацій сучасних журналістів.

Контекст є, по-перше, тією основною реалією, у межах якої виявляються всі семантичні і граматичні зв'язки сталих словосполучень; по-друге, завдяки контексту “у мові відбувається безперервний процес слово- і фразеотворення, відбувається перерозподіл між членами контексту і поява нових сем у окремих слів та фразеологізмів” [8:15], і, нарешті, по-третє, фразеологічний контекст реалізує потенційні виражальні можливості сталих словосполучень. Так, серед комплексних засобів індивідуально-авторського перетворення фразеологічних одиниць найбільш популяр-

ним є об'єднання в одному контексті переносного вживання сталого словосполучення і — одночасно — його поширення: *“До речі, отим переможцям-ветеранам, які тепер об'єднані в спілки і фронти, суспільство не виставило головного рахунку. Як же це вони, переможці найстрашнішої в історії війни (честь і слава їм за це), та допустили криваві репресії у сорокові-п'ятдесяті роки; чому ж це переможена Німеччина за рівнем життя у кілька разів переважала країну-переможницю?”* (“Культура і життя”, 17.07.93). Переносне вживання фразеологізму виявляється в метафорі, побудованій за моделлю “неживому — живе” (“...суспільство **не виставило головного рахунку**...”). Стале словосполучення поширюється прикметником, що стоїть в інтерпозиції і виконує функцію максимального уточнення іменного компонента.

Слід зазначити, що подібне індивідуально-авторське перетворення фразеологічних одиниць, очевидно, стало окремим оказіональним засобом, який очікує свого узагальнювального наукового найменування, тобто окремого терміна, оскільки трапляється на шпальтах сучасної преси дуже часто. Може змінюватися хіба що модель утворення метафори, а загальний принцип формування індивідуально-авторського засобу інтерпретації фразеологічних одиниць лишається незмінним: *“Від імені тих, хто заварив криваву кашу, президент РФ обіцяв загадкові “оргвисновки” — найстрашнішу номенклатурну кару”* (“Демократична Україна”, 20.06.95). Метафора побудована за моделлю “живому — живе”, прикметник-поширювач стоїть в інтерпозиції (“...**заварив криваву кашу**...”). У даному випадку сам контекст підказує атрибутивний додатковий елемент *кривава*: оказіональне словосполучення, що має у своїй структурі постійний прикметник-поширювач **заварити криваву кашу**, завжди на шпальтах газет асоціюється з війною, а в конкретному контексті, що розглядається, мається на увазі, звичайно, війна у Чечні.

Але фразеологічна одиниця може набувати й оказіонального змісту залежно від характеру прикметника-поширювача, оскільки виникають додаткові елементи значення, зрозумілі тільки на тлі даного контексту: *“Лише час від часу лунають поодинокі голоси мудріших з росіян, що їхня країна стане привабою для інших, а не світовим пугалом, коли на своїх неозорих просторах утвердить су-*

часну цивілізацію” (“Культура і життя”, 31.07.93). Метафора, як і у попередньому випадку, побудована за моделлю “живому — живе”. Прикметник-поширювач в інтерпозиції є носієм додаткової експресії оказіонального сталого утворення: саме в ньому сконцентрована вся нищівна іронія автора газетної статті (ідея прекрасна, але *голоси*, на жаль, *поодинокі*...). Не випадково у подальшому контексті виникає стале словосполучення *світове пугало* (за аналогією з фразеологічною одиницею *жандарм Європи*, як колись іменували Російську імперію). Таким чином, іронічне забарвлення контексту створено суто фразеологічними засобами.

Зведення двох або кількох фразеологізмів на основі зближення однакових компонентів як засіб індивідуально-авторської інтерпретації фразеологізмів трапляється в публіцистиці не дуже часто, але завжди робить контекст яскравішим та емоційнішим. Подібне поєднання двох сталих словосполучень може ускладнюватися іншими засобами, наприклад, вже відомим нам поширенням останніх, що дуже часто виступає в контексті як допоміжний засіб творчого перетворення фразеологічних одиниць: “*Стешенко привела його до мене, аби допомогти оцінити колекцію одного покійного академіка. Справа була вельми делікатна й не потребувала зайвого розголосу. Але я зрозумів, що робити це треба, бо частина раритетів на тоді вже сплила за кордон, а частина потрапила до шулерів, що юрмилися довкола письменницької книгарні (тепер вона називається “Сяйво”)*” (“Слово”, число 8-9, 1993 р.). Компоненти-поширювачі не впливають у даному контексті на “високе” стилістичне забарвлення фразеологічного утворення, хіба що тільки уточнюють його. Але привертає увагу збіг “високої” та “низької” лексики у фразі “...частина раритетів...сплила за кордон”. Незважаючи на те, що фразеологізми в принципі можуть видаватися в публіцистичному контексті занадто емоційними, попри складність утворення, у тому числі і стилістичну, чергового різновиду контекстних засобів індивідуально-авторської інтерпретації фразеологічних одиниць, емоційна домінанта контексту припадає не на фразеологічний, а на лексичний рівень написання газетної статті (що, до речі, трапляється у письмових формах будь-якого викладу дуже рідко).

Нанизування фразеологізмів як засіб індивідуально-авторської

інтерпретації сталих словосполучень складається з двох різновидів: по-перше, це ампліфікація, тобто сполучення синонімічних фразеологізмів, у тому числі і контекстуально синонімічних; по-друге, — зведення фразеологічних одиниць у бінарний ряд контрастних членів. Ампліфікація може використовуватися для якісної характеристики дії чи стану: *“Та яких би висот не досягали представниці слабкої статі у підкоренні чоловічих професій, була галузь, де вони лишались незмінними королевами і **правили бал**. Це виховання дітей. Удома і на роботі”* (“Освіта”, 8.09.92). Нанизування сталих словосполучень-синонімів у даному випадку вказує на ступінь прояву дії, на інтенсивність цього прояву. Слід також зазначити, що один із фразеологізмів-синонімів використовується автором газетної статті в інверсійній формі: *висот [не] досягали* (первісна форма сталого словосполучення — *досягати (досягти) висот*). Якщо у фразеологічній одиниці, утвореній за моделлю “дієслово + іменник”, відбувається винесення у препозицію іменникового компонента, то такий порядок слів є однією з ознак розмовного забарвлення не тільки самого фразеологізму, а й усього газетного контексту [7:130]. До речі, стале словосполучення-синонім *правили бал*, що має первісне “високе” забарвлення, також змінює його відповідно до загального розмовного забарвлення контексту. Таким чином, ампліфікація, як і інші засоби індивідуально-авторського перетворення фразеологічних одиниць, може ускладнюватися іншими подібними засобами, які, у свою чергу, можуть змінювати як структурну будову, так і основне значення, і стилістичне забарвлення сталих словосполучень.

Зведення фразеологічних одиниць у бінарний ряд контрастних членів — ще один різновид нанизування фразеологізмів. Контрастна ситуація будується на базі зіткнення сталих словосполучень, що протиставляються одне одному: *“Може, все-таки варто подумати над тим, щоб такий важливий для держави загальний обов’язок реалізувався з повною мірою справедливості стосовно кожного і був би **не бічем божим** чи каторгою, як це намагається дехто часом показати, а **справою честі і гідності**? На мій погляд, воїнська служба повинна бути не тільки загальнообов’язковою, а й заохочуваною”* (“Народна армія”, 20.09.94). Цікаво, що у даному випадку використовуються протилежні за значенням, але однакові за сти-

лістичним забарвленням фразеологізми — “високого”, “книжнього”, “урочистого” забарвлення (одне з двох сталих словосполучень є біблійним). Очевидно, семантична і стилістична структури такого протиставлення повинні підкреслити важливість проблеми, що розглядається у статті: служба в армії та її можливі альтернативні варіанти.

Повторення як індивідуально-авторський засіб інтерпретації фразеологічних одиниць теж має кілька найбільш популярних різновидів: повторення компонента у фразеологічно зв’язаному значенні, у вільному значенні, повторення всього сталого словосполучення та синтезоване повторення.

Основою повторення може бути еліптичне вживання сталого словосполучення, тобто вживання фразеологічної одиниці у “скороченому” вигляді, коли свідомо пропускається її компонент або кілька компонентів, що легко потім відновлюються у контексті [4:179]: *“Тут треба ясно і чітко заявити: у нас уже не тільки російські шовіністи, а наше державне керівництво хоче воскресити **синдром раба**. А рідній мові — уготувати роль вічно другої, не основної, другорядної, побутової, селянської. Але ж і той, хто прагне це зробити, є таким же носієм цього **синдрому**, як і ті, кому його хочуть прищепити”* (“Сільські вісті”, 7.09.94). Слід зазначити, що у даному випадку еліптичне використання сталого словосполучення викликано суто стилістичними настановами: щоб не повторювати двічі компонент-означення **раба** і не перевантажувати тим фрази, замість нього вживається займенник *цього*, що значно полегшує змогу відновити структурний компонент фразеологізму. У контексті, що розглядається, повторення компонента у фразеологічно зв’язаному значенні, крім конструктивної, також виконує ще й підсилювальну функцію, тобто акцентує увагу читачів на головній думці газетної статті. Нарешті, таке повторення відіграє не останню роль у створенні іронічного стилістичного забарвлення контексту, яке наприкінці переходить у сарказм, чим допомагає журналістові висловити своє обурення ситуацією, що описується.

Повторення усього фразеологізму в основному виконує підсилювальну функцію: *“Милосердя повертається — допомогою самотнім, покинутим, старим, немічним, хворим. Повертається в*

наші душі негучними, далеко не парадними милосердними акціями. І це, гадаємо, **ознака часу**, повернення з небуття нормальної людської властивості — допомогти в біді ближньому. Візьму на себе сміливість стверджувати, що Віктором Петровичем Охрименком, генеральним директором об'єднання, керувало те ж саме почуття, що й працівниками відділу соцдопомоги, — почуття милосердя до самотніх. І те, що сьогодні ми розповідаємо про таких самотніх людей — теж **ознака часу**, рівень нашої громадськості, як **ознака часу** — повернення милосердя” (“Київська правда”, 1.05.90). Таке багаторазове повторення стійкого словосполучення може створювати експресивність, притаманну саме цьому контексту (у даному випадку — піднесеності, урочистості, пафосності). Але цим засіб індивідуально-авторського перетворення фразеологічних одиниць, що розглядається, не обмежується: багаторазове повторення фразеологічної одиниці може виконувати не тільки емоційно-експресивну функцію, а й почасти конструктивну: фраза будується за принципом синтаксичного паралелізму.

Таким чином, недарма велика кількість дослідників називає контекст основною сферою розкриття фразеологічної експресії, як основної, так і додаткової. Саме в ньому стали словосполучення можуть змінюватися структурно та семантично у процесі вживання і внаслідок цих змін актуалізувати свої образні якості. При цьому яскраво проявляється складна, неоднозначна природа контексту: з одного боку, контекст — це “експериментальна лабораторія, де особливо інтенсивно діють процеси утворення мовних новацій, найчастіше шляхом мовних комбінацій вже існуючих елементів мови, за вже відомими моделями” [1:63]; з другого боку — “будь-яке виведення слова з “автоматизму сприйняття” (тобто його “актуалізація” чи “деактуалізація”) у тексті пов’язане з виникненням образних структур” [6:64].

1. Гельгардт Р.Р. Теоретические основы исследования стиля художественной речи. Избранные статьи. — Калинин, 1967.

2. Костенко Н. Мас-медіа у виборах: ціннісні орієнтації політичної сфери // Політична думка, 1994. — № 4.

3. Литвиненко О. Інформаційні впливи та пострадянське суспільство // Політична думка, 2001. — № 1-2.

4. Павлова З.А. Эллипсис и обособление компонентов фразеологических еди-

ниц в газетних заголовках: На матеріалі “Morning Star” // Фразеологія. — Челябінск, 1973.— Ч. 1.

5. **Покровська О.** Характеристичні риси мови засобів масової інформації // Вісник Харківського університету. — № 426. — Харків, 1999.

6. **Поэт и слово:** Опыт словаря. — М., 1973.

7. **Сиротинина О.Б.** Современная русская разговорная речь и ее особенности. — М., 1974.

8. **Черданцева Т.З.** Язык и его образы: Очерки по итальянской фразеологии. — М., 1972.

О. В. Нарушевич

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ ФУНКЦІОНУВАННЯ СПОНУКАЛЬНИХ КОНСТРУКЦІЙ У МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Резюме

У статті здійснено комунікативно-прагматичний аналіз засобів спонукальності, вживаних у мові сучасної української преси.

Ключові слова: спонукальна конструкція, прагматика, ЗМІ, комунікація.

Summary

Communicative pragmatic analysis of means of imperativeness used in the language of modern Ukrainian press is undertaken in the article.

Key words: imperative construction, pragmatics, mass-media, communication.

Розвиток сучасного мовознавства засвідчує, що вивчення мови як засобу спілкування неможливе без звернення до комунікативно-прагматичного аспекту її функціонування, який передбачає врахування всіх екстралінгвістичних чинників, котрі відрізняють один комунікативний акт від іншого, всіх тонкощів стосунків між учасниками спілкування. Формулюючи певне висловлення, мовець часто має на меті не тільки інформувати співрозмовника, а й показати своє ставлення до повідомлюваного, певним чином вплинути на адресата. Тому реалізація впливової функції мови привертає значну увагу лінгвістів. Підкреслимо, що саме прагматичний підхід поряд з урахуванням сфери функціонування мови і мети комунікації особливого значення надає вивченню впливу мовця на адресата шляхом мовленнєвого акту і спонукання його до реакції у відповідь.

У цій статті робиться спроба виявити вплив комунікативного

завдання на мовленнєву організацію газетних текстів і дослідити специфіку функціонування у них спонукальних конструкцій.

З позицій прагматики, на наш погляд, мова газети заслуговує на особливу увагу, оскільки в ній якнайповніше реалізуються такі параметри публіцистичного стилю, як загальнодоступність, інформативність, суб'єктивність оцінки, переконання. Основними комунікативними завданнями газетних текстів є активний вплив на адресата, спонукання його до діяльності з метою вирішення суспільно-політичних питань, відстоювання і пропаганда певних ідей, думок, переконань, агітація за втілення їх у життя [2:227; 1:10]. Перед автором газетної публікації завжди стоїть потреба свідомого, цілеспрямованого добору мовних засобів для передачі певного змісту, який покликаний справити запрограмований прагматичний ефект на читацьку аудиторію. Газетні тексти, отже, відбивають дію сукупності прагматичних чинників, якими є: комунікативні завдання тексту, орієнтація на певного адресата, вплив на одержувача інформації, присутність автора і виразний вияв авторської індивідуальності.

На нашу думку, дослідження закономірностей функціонування категорії спонукальності та засобів її реалізації в мові преси, виділення деяких загальногазетних спонукальних синтаксичних конструкцій дає можливість розширити і поглибити наші уявлення не тільки про специфіку даного підстилю, а й характерні виразні ознаки публіцистичного стилю в цілому. Будь-який газетний текст так чи інакше передає ситуацію спілкування, відбиває в синтагматичній і смисловій структурі речення взаємодію учасників комунікативного акту. Проведені нами дослідження показали, що на будову мовлення у газетному підстилі впливають такі компоненти комунікативної ситуації: 1. Стосунки між учасниками мовленнєвого акту в публіцистичній сфері спілкування субординаційні й офіційні. Мовець (автор) може представляти у тексті себе особисто чи говорити від імені офіційного органу, організації, установи. 2. У газетному тексті адресування спонукання може бути експліцитним та імпліцитним. У ситуаціях прямого звернення, відбитих у текстах виступів, доповідей, інтерв'ю, листів, мовець відкрито спонукає до дії, що може проявлятися у використанні звертань, виражених особовими займенниками та іменниками, які

конкретизують адресата спонукання (це іменники — власні назви людей, назви осіб за родом діяльності тощо). Навіть якщо в таких ситуаціях адресат не названий, він легко визначається з контексту. У ситуаціях непрямого, прихованого спонукання, відбитих у статтях, інформаціях, оглядах, коментарях, адресат найчастіше не експлікується. 3. У конкретних ситуаціях спілкування стосунки між мовцем і адресатом можуть характеризуватися взаємною незалежністю комунікантів, залежністю мовця від адресата чи залежністю адресата від мовця. У більшості випадків ці стосунки зумовлені соціальними статусами учасників спілкування (наприклад, звернення читачів до Президента України, членів уряду), в інших ситуаціях залежать від того, як ставить себе мовець: вище чи не вище за адресата (наприклад, журналіст — автор публікації може звертатися до адресата як офіційної особи або як до приватної особи, “читача-друга”; читач у деяких ситуаціях вважає, що має право (це право надане йому нормою, правилом, становищем, законом тощо) вимагати від адресата певних дій, адресат же повинен дотримуватися тієї чи іншої соціальної конвенції). 4. Важливу роль відіграють комунікативний намір, мотиви мовця. 5. Добір мовних засобів для здійснення комунікативного наміру значною мірою залежить від апперцепційної бази адресата (текст завжди складатиметься з урахуванням попереднього досвіду того кола читачів, яким він адресується, їхніх знань, інтересів, актуальних для них потреб).

Центральне місце серед засобів вираження спонукання в газетному мовленні належить конструкціям із формами 2-ї особи множини і 1-ї особи множини наказового способу, що зумовлено властивими цим формам такими семантичними характеристиками: 1) прямою комунікативною спрямованістю на адресата; 2) чітким вираженням волевиявлення мовця. Формі 2-ї особи однини наказового способу також властиві ці ознаки, однак, порівняно із двома вищеназваними формами, в газетних текстах вона є рідше вживаною, що пояснюється офіційністю і субординаційністю стосунків між учасниками мовленнєвого акту в публіцистичній сфері спілкування.

Із трьох названих вище форм наказового способу найбільший семантичний обсяг має форма 2-ї особи множини. Висловлення з

цією формою реалізує більшість мовленнєвих актів, зафіксованих нами у газетних текстах. Наведемо лише деякі приклади. **Вимога:** *Відмийте візитки Криму!* (ГУ, 2001, 12 червня); **заклик:** *Прокинь-теся, люди, ви втрачаєте Вітчизну!* (ГУ, 2001, 15 червня); **пропозиція:** *Згадайте сумнозвісний мораторій на будівництво нових блоків* (УК, 1998, 18 липня); **порада:** *Тож перш ніж опустити в урну бюлетень, ще раз подумайте, за яке майбутнє України ви віддаєте свій голос* (Дум. пл., 1999, 29 жовтня).

Форма 1-ї особи множини наказового способу слугує для вираження спонукання до спільної дії (мовець сам готовий взяти участь у дії, до якої він спонукає адресата). У таких випадках за адресатом залишається свобода вибору: виконувати чи не виконувати волевиявлення мовця. Ця ознака зумовлює значно вужчий семантичний потенціал форми 1-ї особи множини наказового способу (порівняно з формою 2-ї особи множини наказового способу) в газетному мовленні: вона використовується лише для вираження спонукання на розсуд адресата, зокрема в ситуаціях пропозиції, поради, заклику. Тут слід підкреслити, що в ситуаціях заклику форма 2-ї особи множини наказового способу за частотністю використання навіть поступається формі 1-ї особи множини наказового способу. Наведемо приклади. **Пропозиція:** *Пригадаймо нервову атмосферу торговельних залів старих часів, тривожне “що дають?”... (УК, 1998, 7 липня); порада:* *Не мавпуймо Європу, а живімо в своїй мовній і музичній стихії, адже і українська мова й українська пісня, естрада — це і є та сама Європа, закономірна її часточка* (ЛУ, 1996, 4 січня); **заклик:** *Побратими-співвітчизники, народе багатотраждальний, люди добрі, при всіх сучасних негараздах і ускладненнях — захистімо нашу рідну, державну, прекрасну, святу для нас українську мову* (ЛУ, 1998, 15 жовтня); *Пам’ятаймо про тих, хто боровся за рідну землю!* (ГУ, 2001, 26 червня).

Як ми вже зазначали, найменш частотною в газетних текстах з трьох вищезгаданих форм наказового способу є форма 2-ї особи однини. Використання форми однини ніби зменшує дистанцію між мовцем і адресатом, надає висловленню відтінку більшої взаємодовіри між ними. У газетних матеріалах висловлення з цією формою вживаються мовцями для вираження **поради, пропозиції, заклику та застереження:** *Допоможи собі сам, але не відмовляйся й від*

сторонньої допомоги (УК, 1998, 16 липня); *Зупинися, перехожий. Зверни погляд на ці куполи!* (ГУ, 2001, 12 червня); *Голосуй і вибирай майбутнє!* (Дум. пл., 1999, 29 жовтня); *Не поспішай довіряти* (ГУ, 2001, 27 червня).

Нерідко в публіцистичних текстах для вираження пропозиції і заклику мовці використовують речення, в яких присудок виражений формою наказового способу, утвореною сполученням частки *давай (давайте)* з інфінітивом або з дієсловом у 1-й особі майбутнього часу доконаного виду. Ці засоби спонукання переважають у ситуаціях, коли мовець хоче надати спілкуванню неофіційності: *Так давайте ж не будемо тими, що роблять революцію, а уважно придивимося до кожного з кандидатів, зважимо, хто є хто, аби в черговий раз не втратити в халепу* (Дум. пл., 1999, 20 серпня).

У системі засобів вираження спонукання, які організують газетні тексти, важливе місце належить інфінітивним реченням. Цей факт можна пояснити тим, що їх предикативний член у формі інфінітива виражає спонукання, звернене до множинного адресата (до уряду, певної групи осіб, які складають той чи інший колектив, організацію, чи невизначеної кількості людей, широких народних мас), а саме такі ситуації найбільш характерні для публіцистичного мовлення. Крім того, модальні модифікатори (*треба, потрібно, необхідно, слід, пора, час* тощо), які часто використовуються в цих конструкціях у сполученні з інфінітивом, підкреслюють назрілу потребу, необхідність, доцільність виконання дії і семантика спонукання передається, таким чином, однозначно й дуже переконливо.

Досить активно інфінітивні речення функціонують у мові преси для вираження заклику, що пов'язано з такими їх рисами, як лаконічність, емоційність та експресивність: *Не мовчати! Пам'ятами — на твоєму боці — закон* (ГУ, 2001, 1 березня).

У зв'язку з тим, що інфінітив передає волевиявлення у більш категоричній формі, ніж інші засоби спонукання, конструкції з незалежним інфінітивом часто реалізують у газетних текстах мовленнєвий акт вимоги: *Відновити статтю про обов'язкове вивчення державної мови!* (ЛУ, 1998, 1 жовтня).

Аналіз газетних текстів засвідчує, що в них інфінітивні речення з модальними модифікаторами найширше представлені в ситуа-

ціях **настанови, пропозиції, поради, вимоги, заклику**: *Дорогі молоді друзі! Не просто чекайте цього моменту в розрахунку на те, що посправжньому жити і діяти будете після закінчення вузу. **Розвивати** риси та якості, які допоможуть іти в ногу з бурхливим часом, **треба** вже сьогодні, зі студентської лави (УК, 1998, 22 вересня). То може, враховуючи ситуацію, **варто знизити** вартість путівок до крайньої можливої межі, аби хоча б щось маючи, не втратити все (ГУ, 2001, 14 липня); Тому перед купівлею **слід подумати** — чи варто ризикувати здоров'ям? (УК, 1998, 2 липня); **Слід покласти край** подібним випадкам проти України і її народу! (ЛУ, 1998, 15 жовтня); Отже, нам, освітянам, **слід робити** висновки, єднатися в боротьбі за свої права (ГУ, 2000, 30 вересня).*

Еліптичні структури, для яких основною сферою функціонування є розмовний стиль, потрапляють з нього до публіцистичного стилю. У газетних матеріалах еліптичні речення мають певні особливості: усталену синтаксичну будову, специфічне лексичне наповнення. Характерним є використання їх у ситуаціях **заклику і вимоги**: *Отже, до походу, об'єднані патріоти!* (Укр. слово, 1999, 22 липня); *Державній мові — державне забезпечення!* (ЛУ, 1998, 1 жовтня).

Здійснений нами аналіз газетних текстів засвідчив і активне функціонування в них перформативних речень, які допомагають авторам публікацій з найбільшою вірогідністю досягти запланованого прагматичного ефекту. У досліджуваному матеріалі перформативи найбільш вживаними виявилися в ситуаціях прохання, пропозиції і заклику, значно рідше вони використовуються мовцями в ситуації вимоги, натрапили ми й на кілька випадків використання перформативних речень у ситуації застереження. При цьому відзначаються такі закономірності: перформативні висловлення, які мають ілокутивну силу прохання, найбільш широко функціонують в опублікованих листах читачів; мовленнєвий акт вимоги за допомогою перформативів переважно реалізується у відкритих зверненнях громадських організацій, трудових колективів, окремих громадян до Президента України, членів уряду, різних інстанцій тощо; пропозиція, порада, застереження можуть виражатись перформативами в опублікованих виступах, інтерв'ю, газетних матеріалах інформаційно-повчального змісту. В інших

спонукальних ситуаціях перформативних висловлень у газетному мовленні ми не спостерігали. Підтвердимо наведені вище твердження конкретними прикладами. **Прохання:** *Просимо розглянути доцільність згаданих рішень, допомогти зберегти надзвичайно цінний музей книги і друкарства, сприяти у вирішенні питання про ремонт корпусу №9 та наданні музесві додаткової площі для фондосховища* (ЛУ, 1998, 10 вересня); **пропозиція:** *Від імені правління Літфонду пропоную ввести до нашого Статуту положення про те, що будь-яка угода про продаж спілчанського майна або здачу його в оренду дійсна лише тоді, коли схвалена і підписана трьома особами — головою Спілки, головою правління Літфонду і директором Літфонду* (ЛУ, 2001, 25 жовтня); **порада:** *Радимо намотати це на вус і не смішити чесний люд, не образжати багатомільйонний народ* (ЛУ, 1998, 12 листопада); **вимога:** *Вимагаємо скасувати антизаконне розпорядження Кабінету міністрів щодо передачі бібліотеки банківським структурам, знайти кошти для продовження будівництва* (ЛУ, 1996, 28 березня); **заклик:** *Закликаємо не брати гріха на душу і не віддавати злочинних, незаконних наказів* (ГУ, 2001, 6 лютого); *Через те закликаю читачів цього інтерв'ю активно вплинути на ці вибори, агітувати за українолюбні сили* (ЛУ, 1994, 24 листопада).

Форми дійсного способу дієслів із семантикою волевиявлення в публіцистичному стилі не є частотними. Це пояснюється досить прихованим вираженням цими формами волевиявлення і значною контекстуальною зумовленістю їх спонукальної функції, у той час як автори публікацій якраз прагнуть уникати неясності, незрозумілості повідомлення для читача. З усіх форм дійсного способу, які можуть використовуватись у спонукальних висловленнях, нами були зафіксовані в газетних текстах лише форми 2-ї особи множини майбутнього часу, форми першої особи однини та множини теперішнього часу (ці форми, як ми вже зазначали, використовуються в перформативних реченнях, де стають експресивним центром вислову). Спонукальні висловлення з формами 2-ї особи множини майбутнього часу в газетних текстах виражають **пропозицію** (*Схилимо голови перед подвигами наших батьків і дідів, тих, хто 60 років тому вступив у смертельний двобій з ворогом — гітлерівським фашизмом і в кривавій боротьбі відстояв честь, свободу і*

незалежність Вітчизни (ГУ, 2001, 26 червня) і **заклик** (*Не віддамо української преси на поталу чужинцям!*) (ЛУ, 1998, 3 грудня).

Дослідження також показали, що вживання конструкцій з формами умовного способу в газетних текстах обмежується лише ситуаціями прохання і пропозиції і не є характерним для публіцистичного стилю. Слід додати, що в матеріалі, який потрапив у коло наших досліджень, конструкції з формами умовного способу представлені лише кількома моделями. Наведемо приклади. **Пропозиція:** *Чому б нам сьогодні не організувати вечірні базари та нічні ярмарки, де безпосередній товаровиробник без перекупників, посередників і зборів міг би реалізовувати свою продукцію?* (Од. вісті, 2000, 12 вересня); **прохання:** *Чи не могли б фалеристи з президентської Адміністрації роз'яснити, що ж символізує "Золота Зірка" і розв'язати мої сумніви* (ЛУ, 1998, 24 вересня).

Здійснений нами комунікативно-прагматичний аналіз засобів реалізації спонукальної функції мови в газетних текстах, дає змогу зробити такий висновок: прагматичний розрахунок авторів газетних публікацій на швидкість і адекватність сприйняття повідомлення адресатом, комунікативне завдання спонукати адресата до необхідних, важливих, на думку мовця, дій, зумовлює той факт, що автори газетних публікацій віддають перевагу експліцитним засобам вираження спонукання і тим імпліцитним засобам, які найменш приховано виражають певну спонукальну ілокутивну функцію висловлення. Проведене дослідження також дало можливість виділити ті синтаксичні структури сучасної української мови, вживання яких має стилетворчий характер і які стають показниками публіцистичного стилю в цілому.

1. Глушик С. В. та ін. Сучасні ділові папери. — К., 1998.
2. Мацько Л. І., Сидоренко О. М. Українська мова: Посібник. — К., 1996.

Ю. О. Карпенко

ТОПОНІМІЯ ЯК НОСІЙ ЕТНОГЕНЕТИЧНОГО КОДУ

Резюме

У статті обґрунтовано вагомість ономастикону як етногенетичних та ментальних ознак нації.

Ключові слова: топонімія, праслов'яни, гідроніми, етніоніми.

Summary

In the article, the wight of the onomastycone as the ethnic-genetical nad mental traits of the nation is proved.

Key words: toponymics, old Slavs, hydronyms, ethnonyms.

Мало є слів, про які було б написано так багато, як про слово слов'яни. Літописець Нестор виводив цей етніонім від слава, але то неправильно, бо всі слов'янські мови мають тут форму з о, пор. у самого Нестора: “сѣли суть Словѣни по Дунаевѣ”. Рос.форма з а славяне є наслідком акання й фіксується уперше тільки Іваном Посошковим (1652-1726), та й “славними” народи себе не називають. Не буду зупинятися на інших фантазійних чи малопереконливих інтерпретаціях (їх багато), зазначу лише, що нині серед учених найпоширенішим є виведення слов'ян з лексеми слово. За цією гіпотезою назва слов'яни розуміється як “ті, що вміють говорити” і з'явилась як антонім до слова німці — “ті, що не вміють говорити”. Тобто йдеться про можливість чи неможливість зрозуміти того, хто говорить: якщо розумієш — то слов'янин, якщо не розумієш — то німець (від прикметника німий). Цю гіпотезу підтримували й поглиблювали такі видатні мовознавці, як Роман Якобсон та Олег Трубачов.

Однак вона все одно є помилковою. По-перше, слово нѣмци, фіксуючися з XII ст., початково позначало-таки германців, пор. у тій же “Повісті минулих літ”: “Римляне Нѣмци Корлязи Веньдици Фрягове й прочии”. Значення “будь-який іноземець західноєвропейського походження” набуло широкого вжитку лише в XVI-XVII ст.: “А с нѣмецъ съ аглинскихъ, и съ барабанскихихъ, съ

шпанскихъ, и съ иныхъ нѣмецъ имати судовая проѣзжая пошлина велѣно по тому жъ, какъ и съ русскихъ людей” (1588 р.); “А съ ними французские й швейские нѣмцы” (1614).

За межами східнослов'янських текстів слово німці (НемЯттой) зафіксоване вже в IX ст. у Костянтина Багрянородного, однак дуже сумнівно, що воно народилося одночасно зі словом слов'яни. Це вже по-друге. Адже самоназва слов'яни не могла не з'явитися разом з окремою слов'янською, тобто ще праслов'янською мовою, а вона існує з II тисячоліття до н.е. Слово ж німці, найімовірніше, народилося як результат взаємостосунків праслов'ян із готами, на що нібито вказує давніший його сенс у давньоруських пам'ятках.

Та головним, третім уже контраргументом “німецької” гіпотези є не це, а структура слова слов'яни. Суфікс *-яни* чи давніше *-ѣни* є однозначним: він позначає тільки людей за їх помешканням чи походженням з території, названої твірним словом, основа якого передує цьому суфіксові. Пор. селяни, міщани, громадяни, львів'яни — люди, що живуть у селі, місті, громаді, Львові, пор. і етноніми, назви східнослов'янських племен поляни, деревляни, волиняни — члени племінних союзів, що мешкали в полі, тобто в причорноморських степах (пересунення їх на північ, у ліси, в район майбутнього Києва сталося внаслідок тиску “кочових імперій”, що заповнили причорноморські степи), в Деревях, тобто в лісі, навколо зниклого міста Волинь.

Наявність у лексемі слов'яни суфікса *-яни* засвідчує, що йдеться про назву людей — мешканців території, яка іменувалася Слова. Де шукати цю територію? От у пошуках і допомагає топонімія, демонструючи свої властивості етногенетичного коду. Маємо на увазі стародавню слов'янську назву головної української ріки, яка нині іменується Дніпро. Сліди цієї стародавньої назви збереглися в кількох випадках:

1) у “Слові о полку Ігоревім” Ярославна, тужачи за своїм чоловіком, князем Ігорем, звертається до Дніпра: “о Днѣпре-Словутицю”. У формі Словутицю (кличний відмінок) маємо цокання, тобто вторинну заміну ч на ц, що зумовлено місцем написання копії, яка дійшла до Мусіна-Пушкіна. Сама побудова Дніпре Словутичу (дефіс тут зайвий) створена за типом антропоформули “ім'я

та по батькові”, яка в XII ст. була дуже престижною й могла стосуватися тільки осіб княжого роду. Отже, Ярославна обрала найпрестижніше звертання, з якого висновуємо, що Дніпро кваліфікується як син Словута.

2) Цей Словута фігурує в кількох українських історичних думках, створених пізніше, і присвячених подіям пізнішим, ніж похід князя Ігоря: “Та понад Дніпром-Славутою” тощо [3:64]. Тут маємо вже назву без -ич, але все одно зіперту на гідронім Дніпро як уживаніше наймення ріки. Ця форма, з явно вторинним а (мав бути Словута), свідчить, що в часи створення відповідних дум генетично слов’янська назва Дніпра була ще відомою. Вона тут не добувається до форми по батькові, оскільки в Україні по батькові антропонімічної категорії так і не виникло. Існували іменування дітей за ім’ям батька на взірець Марченко, Марчук, але це були їх додаткові, уточнюючі наймення, що статусу окремої антропонімічної одиниці “по батькові” так і не набули і згодом перетворилися на прізвища. По батькові як компонент антропоформули з часів Київської Русі зберігся завдяки його ієрархічній вагомості в Росії і проник в Україну вже як факт русифікації тільки після Переяславської угоди. Як спосіб ідентифікації людини компонент “по батькові” є зайвим, і тому він зник в усіх слов’янських народів, які не входили до складу СРСР. Натомість усі народи, що в СРСР входили, цей компонент мають і нині від нього потроху позбавляються.

3) Досі існує реальна річка Славута, права притока Ужа, що впадає справа до Прип’яті, притоки Дніпра, і протікає Коростенським районом Житомирської області — стародавньою й історично славетною територією, яка була колись центром деревлян [4:509]. Топонімісти вже давно помітили, що старі назви річок дуже часто не зникають, а зберігаються на периферії, у басейні даної ріки як назва якоїсь дрібної річечки. Так, у басейні того ж Дніпра маємо назву Ібр, що належить лівій притоці Тетерева, який упадає в Дніпро [4:218]. Якщо слов’янська назва Дніпра Слова, про яку ми розповіли вище, давніша за форму Дніпро, то Ібр чи без подзвінчення *Іпр є назвою Дніпра, ще давнішою за Слово. Вчені, зокрема І.М.Железняк та О.С.Стрижак, давно звернули увагу на збіг цього Ібра з назвами річок Ибър у Болгарії, Ибар у Сербії,

Евго в Іспанії та ін. Тому можна думати, що дніпровський Ібр є назвою не фракійською, як я вважав раніше [3:64], а ще доіндоєвропейською, тобто даною людьми (у нас трипільцями), що заселяли Європу до приходу туди давньоєвропейців. Та в усякому разі давньоєвропейці, а від них фракійці засвоїли цю назву Ібр і осмислили її (із семантичними варіаціями) як “широка”. Додамо, що значно пізніше на цю ріку Ібр прийшли скіфи та й додали до неї свій термін “річка”, по-скіфськи danu. У результаті виникла назва Дніпро, д.-рус. Дънѣпръ.

Наслідком викладеного вище є висновок: етнонім слов’яни означає буквально “дніпряни”, пор. назву одного зі східнослов’янських племінних союзів бужани (сиділи по Західному Бузі). Цю “географічну” гіпотезу чи, мабуть, уже теорію походження назви слов’яни з тими чи іншими видозмінами підтримують такі відомі вчені, як Макс Фасмер та Василь Німчук.

Що ж означає гідронім Слова, реконструйована вище давня слов’янська назва Дніпра? Йдеться про успадкований слов’янами добре відомий індоєвропейський корінь *kleu- /*klou- “текти” (форми з чергуванням е — о). Отже, реконструйована слов’янська назва Дніпра Слова означає “та, що тече”. Така семантика вказує на значну архаїку. У давнині ріку називали просто рікою, водою, течією, вологою. Саме цей сенс у назвах Амур, Лена, Об, Єнісей, Волга, Ніл, Нігер, Міссісіпі тощо. Ці назви — пряма відповідь на питання: що? Назви, що відповідали на питання яка?, вказуючи на певну ознаку ріки, з’явилися значно пізніше. Пор. наприклад, Криничка, Кринкувата, Крицький, Кріпенька, Кровна, Кропивна тощо.

Відношення між гідронімами Слова і Словута — це стосунки віддієслівного іменника та дієприкметника (праслов’янське *slovēt-). Сучасні активні дієприкметники теперішнього часу (вони практично всі перетворилися на прикметники) мають суфікс -уч- (також -юч-, -ач-, -яч-): болючий, блискучий, пекучий, текучий та ін. Але давнішою тут була форма -ут-, що розвинулася з -ēt- [пор. 5 :166]. Це пізніше суфікс -ēt- долучив до себе ще один суфікс -j- для підсилення, а взаємодія т з йотом дала ч. Поряд з дієприкметником могучий маємо утворення могутній, де старий дієприкметник могут- долучив до себе не -j-, а інший суфікс. Отже, Слова й

Словута — не два паралельні утворення від того самого дієслова із сенсом “текти”. Імовірно, Слова й Словута початково були паралельними назвами Дніпра, точніше — двома формами тієї ж назви. Зрозуміло, що утвердилася коротша назва. Типологічно вона була й давнішою, бо прямо відповідає на питання що?, тоді як дієприкметникова форма Словута налаштована на питання яка?

У зв'язку з викладеним вище варто згадати про урочище Кловь, відоме в Києві з давньоруських часів. Існувала й Кловська височина, і Кловський яр [1:68], і річка Клов, права притока Либеді [4:254]. Річ у тім, що індоевропейський корінь *kleu- /*klou-, що став джерелом гідронімів Слова, Словута, починався середньо-язиковим k, рефлeksi якого поділили всі індоевропейські мови на дві групи — на мови сатемні й кентумні, бо в одних мовах це k перейшло у c, зокрема у слов'янських, іранських, а в других — у k, наприклад, у грецькій, італійських, германських, пор. д.-рус. съто, лат. centum “сто” (римляни вимовляли кентум, як і, приміром, Кікерон, це вже в середньовіччі почали говорити “центум”, “Цицерон”). Чи треба відривати топонім Словута, Слова від топоніма Клов, давно й міцно вкоріненого в Києві? Скоріше, тут маємо два рефлeksi однієї стародавньої, ще давньоевропейської назви, яка в говірках протослов'ян набула форми Слова, а потім і Словута, а в говірках якоїсь іншої, кентумної протомови (протогерманської?) — Кловь, ще до германських пересунень приголосних. Якщо це так, то наявність форми Кловь є ще одним доказом існування (і глибокої давнини) слов'янської назви Дніпра Слова. Водночас існування в центрі східнослов'янської землі топоніма з кентумним рефлексом засвідчує складність слов'янського етногенезу.

Топонімічне походження назви слов'яни, її давній сенс “дніпряни” дає чітке, по суті однозначне розв'язання давньої, вже майже 200 років дискутованої, але досі не розв'язаної проблеми прабатьківщини сло'ян. Раз слово слов'яни позначає “дніпряни”, то й слов'янську прабатьківщину слід шукати на Дніпрі, пор. східнослов'янський племінний союз бужани, що сиділи на Західному Бузі. Але початково ця прабатьківщина не сягала території майбутнього Києва, знаходячись нижче по Дніпру на правобережжі — аж до моря [2:4].

Серед найпоширеніших нині прип'ятської (Макс Фасмер, Ми-

кита Толстой), вісло-одерської (Гадеуш Лер-Сплавінський, Віктор Мартинов) та дунайської (Олег Трубачов) гіпотез прабатьківщини слов'ян до пропонованої найближча перша. Відтіснені від Чорного моря войовничими степовиками, що прийшли зі Сходу, праслов'яни мусили пересунутися на північ, у лісостеп і ліс. Так одне з праслов'янських племен поляни, що жили, як видно з їх назви, в полі, тобто в степу, опинилися в лісі, не залишаючи Дніпра, і згодом заснували там Київ, а всі праслов'янські племена потрапили переважно в басейн Прип'яті, зберігаючи за собою й південніші території. Тому басейн Прип'яті з прилеглою частиною Дніпра на сході й верхів'ями Західного Бугу на заході можна вважати другою, пізнішою прабатьківщиною слов'ян, бо зазначене пересунення з півдня на північ відбулося ще до розпаду праслов'янської мови. Цей розпад, між іншим, призвів до того, що праслов'янські племена, переважно перетворившись уже в союзи племен, виявилися роздвоєними, а то й розтряними. Так, ті ж поляни, залишившись з праслов'янських часів чільним племенем східних слов'ян, опинилися і серед західних слов'ян (пор. поляки, Польща), і серед слов'ян південних (діалектно-етнічна група польчани в Болгарії).

Можна сказати, що топонімія (і ширше — вся ономастика) становить собою етногенетичний код у всьому, що стосується етногенезу та ментальності народу. І чим давніший час ми вивчаємо, тим вагомішими стають свідчення цього коду. Залишається тільки адекватно його відчитати.

1. **Етимологічний словник** літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985.
2. **Карпенко Ю.О.** Українська гіпотеза // Мовознавство.- 1993.- №5.
3. **Карпенко Ю.А.** Днепр // Восточнославянский лингвистический сборник.- Донецк, 1994. — Вып. I.
4. **Словник** гідронімів України. — К., 1979.
5. **Трубачев О.Н.** Названия рек Правобережной Украины. — М., 1968.

СЛОВ'ЯНСЬКА НОМІНАЦІЯ НАЗВ РОСЛИННОГО СВІТУ ЯК ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Резюме

У статті розглянуто особливості номінації слов'янських назв рослинного світу, які ілюструють лінгвоментальну специфіку.

Ключові слова: менталітет, номінація, рослинний світ.

Summary

In the article, the peculiarities of nomination of the Slavic fauna names, which illustrate the linguistic-mental specifics, are considered.

Key words: mentality, nomination, fauna.

Кожна слов'янська мова має багату номінацію рослинного світу. Це й зрозуміло, бо людина й рослина тісно пов'язані, залежність людини від рослин виявляється як у тому, що рослини служать їй для харчування, господарювання, годівлі худоби тощо, так і в тому, що вони є природним середовищем її існування, дають людині естетичне задоволення. Недаремно інше оточення — місто — дістало образне найменування “кам'яні джунгли”, що знову ж таки переносить нас до рослинної номінації.

Зрозуміло, що у свідомості людини реалії рослинного світу посідають значне місце. Людина вирізняє їх за певними ознаками, даючи їм назви, тобто створює свою картину рослинного світу, яка, безперечно, має історичні корені. Зміни в характері цього бачення пов'язані, з одного боку, зі зміною звичного рослинного середовища при міграції населення, при подорожуваннях, географічних відкриттях, а з другого — з появою нових рослин у звичному для даної людини середовищі або з іншим вирізненням їх, зумовленим практичним використанням рослин.

Нерідко людина надає рослинам гіперболізованого значення і тоді вони стають символом. Рослина-символ є соціально та політично визнаним знаком. Це ми бачимо на прикладах такої рослинної символіки, як *липа* — у слов'ян, зокрема в Чехії та Словенії, *ліванський кедр* на державному прапорі Лівану, *квітка каштану* як символ Києва, *квітка лотосу* як символ Камбоджі, історично відома війна *Білої та Червоної Троянди* у Франції, *лавровий вінок* як атрибут уславлення та ін. Тут ми спостерігаємо перехід (чи утворен-

ня) певної символіки на вищій, юридично та історично зафіксований рівень; символіка рослин на народному (побутовому) рівні є значно багатшою, різноманітнішою та різноплановою. У народній поезії символізуються рослини, квіти, плоди. Так, для української поезії *червона калина* (плоди) є символом дівочої краси, *барвінок* (рослина) — смерті, самотня *тополя* — нещасливої жіночої долі, цвіт *папороті* на Івана Купала — щастя, довгого життя. Така символізація зумовлена, перш за все, об'єктивно — певними властивостями рослини — яскравістю барви, формою квітів чи листя, лікувальними властивостями; по-друге, ментально, через функціонування рослинних номінацій у казках, прислів'ях, у широко відомих авторських творах. Наприклад, реп'ях дістає постійну негативну семантику “нав'язливості”, “чіпляння до чого-небудь” завдяки прислів'ю “причепився/вчепився як реп'ях”.

У дослідженнях, присвячених рослинній номінації, основна увага звертається на *мотивацію* найменування. Визначається кілька (8-9) ознак рослин, за якими певна рослина дістала свою назву. Це праці історико-етимологічного характеру: вони враховують, чи рослина їстівна (корисна) чи отруйна, чи лікує вона якусь хворобу, чи має квіти тощо. При цьому зовсім, наскільки нам відомо, не звертають увагу на той *ментальний потенціал*, який має та чи інша мова, на той потенційний ‘арсенал’, з якого людина бере ту чи іншу назву для вирізнення певної рослини, нерідко при цьому на його базі утворюючи нову номінацію. Підкреслюється тільки, що в механізмі номінації можлива така операція, як перенесення назви за дійсною чи уявною подібністю, або ж номінація однією назвою групи подібних рослин (укр. *нідбіл* та ін.).

Говорячи про специфіку слов'янських назв, що використовуються носіями цих мов для найменування рослин, зазначимо, що вони є переважно однослівними (простими чи складеними), рідше — двослівними; дво- та трислівні назви частіше бачимо в науковій ботанічній термінології, зокрема, у відповідності з латинськими найменуваннями. Цей виразний принцип номінації, з одного боку, пов'язує рослинну номінацію з іншими сферами людського буття, він є зручним з практичного погляду, а з другого — формує таке цілісне розуміння рослинного світу, коли назва

і денотат (реалія) виступають як безпосередньо пов'язані факти, без додаткових ознак певної реалії.

Аналізуючи слов'янські назви рослин, ми помічаємо, що поширеною є така номінація, яка пов'язана з уявленнями *Бог, богородиця, дух*. Позитивна (вищою мірою) характеристика цих понять надає певній частині рослинності ознак незаперечної вагомості, значущості. Це укр. *божа кривця, божа роса, божа рука, боже ребро, боже тіло, боже убранне, божі чобітки, божа чарка* та ін. *Богородиця* — укр. *богородичник, богородичине зілля, богородичина трава, коса божої матері, богорожник*, рос. *богорожник* “різновид глоду”, п. *boïoroïes. Дух, дихати* — укр. *духовий цвіт, духмяник*, рос. *душица, душинка, душка*, бр. *душыца, бабіна душа, душанка*, серб. *душица мајкина*, хрв. *duljica tajkina*, слн. *duljica svinjka* і под.

До назв уявної (міфічної) сфери з негативною аксіологією належать численні утворення від чорт: укр. *чортполох, чортгориз, чортогон-трава, чортове помело, чортів хліб, чортове зілля, чортова борода, чортове ребро, чортове яйце, чортове насіння, чортів терен* та ін. Вони наявні в усіх слов'янських мовах і пов'язуються здебільшого з отруйними чи “злими” властивостями рослини. Рідше виступає номінація зі складником *янгол*. Цікавим є такий факт, що лише у словенській мові існує назва рослини, пов'язана з іменем святого — це Ульріх (Urth) — *urhovka, urhca, urhovica* (застосовується при лихоманці), а також *•elje svetega Urha, ro•a svetega Urha* [1:86].

Таким чином, це коло назв має чітко визначений характер, тут не використовуються назви з компонентами *Христос, Ісус, праведний, святий, віра*; так само можна говорити, що в рослинній номінації переважно немає назв з іменами святих чи апостолів (укр. *Петрові батоги* навряд чи пов'язані зі св. Петром).

З негативно оцінюваної сфери майже не залучено такі лексеми. як *біс* (укр. *бісина, біс-дерево* “дурман”), *нечистий, диявол, водяник, русалка* та ін., тобто номінація використовує тут основне поняття-назву.

Можна цілком погодитися з думкою А.М.Шамоти: “Назви рослин, як літературні, так і народні, становлять багате і досить надійне джерело для деяких культурно-історичних, етнографічних,

географічних висновків, що виходять за межі суто лінгвістичних завдань” [1:155].

Аксіологічно близькою до сфери понять *Бог, богородиця* є сфера, пов’язана з *матір’ю*: укр. *материнка, материна* (=душиця, чебрець), рос. *материнка*, бр. *мацѣранка*, п. *macierzanka*, ч. *mateřinka*, болг. *матерка*, а також: укр. *матичка*, рос. *маточник*, бр. *маташник*, п. *macicznik*, ч. *mateřinško* та ін.

З материнською любов’ю пов’язані назви на ознаку *душі*: укр. *материдушка* (=чебрець), рос. *маткина душка, душица*, бр. *мацѣрдушка* (=материнка), п. *macierduška* (=материнка), ч. *mateřindouška*, слц. *materidůška*, хрв., слн. *materina dušica*.

У слов’янській ментальності існує зв’язок понять *любов і краса*; оскільки ці характеристики можна набувати й втрачати, то номінація рослин з ними поширюється або на лікарські (магічні) рослини, або ж на рослини з яскравими квітами: укр. *любисток, любка, любчик*, рос. *любисток*, бр. *любіста*, п. *lubistek, lubist, lubek*, ч. *libeček, libec*, слц. *subuek, libьnk*, схв. *љубачац*, слн. *ľubьtrek*, вл. *lubuik*, нл. *libьtok* — пор. нім. *Liebstockel* “любисток”. *Краса* — “врода”: укр. *красоля*, рос. *красоля, красуля*, (пор.бр. *красаваця* — “цвісти”).

У рослинній номінації відсутні похідні назви від назв спорідненості *батько, отець, син, донька* та ін. Є, правда, народна назва рослини *тещин язик*, з негативною конотацією; є *бабки* — “подорожник”, а також *братки* (=брат і сестра).

До високої сфери ментальної оцінки належать і назви від *сонця*: *соняшник, сонях*, рос. *подсолнух, подсолнечник* та ін., хрв. *sluncokret*. *Зірка* — укр. *зірочник* (=мокрець), ч. *hvezdiuku* (асоціація за формою квітки).

Яро “весна” — номінація з цим елементом виступає лише в чеській та серболужицьких мовах, де ця основа має ще значення “гіркий”, “пекучий”: ч. *jhrovac* “кінський каштан”, вл. *jerowc*, нл. *jarow, jerow, jerow* “те саме”.

У номінації рослин важливе місце посідає *кольористика*. Кольорове бачення світу властиве людині взагалі, проте в рослинній номінації існує своя специфіка, пов’язана з мотиваційною основою найменування і в меншій мірі із зовнішнім кольором. Так, у слов’янських назвах рослин переважають кольори: *чорний*, що має дуже багато назв (*чорнобиль, чорноклен* та ін.), включно з асоціа-

тивним зв'язком з *чорт*: *чортолох*, *чортогон-трава*, *чортогриз*, *чортола смердюча*, *чортів хліб*, *чортове зілля*, *чортова борода*, *чортова колючка*, *чортове насіння*, *чортове ребро*, *чортове помело*, *чортове яйце*, *чортові волочи*, *чортові плеті* та ін. Серед інших кольорів слід назвати *білий*, *голубий*, *жовтий*, *зелений*, *красний*, *червоний*, *сірий*, *синій*, *багрянний* (*багрянки*, *багрівки*), *золотий*: укр. *золотобородник*, *золотопера* (=ситник розлогий), *золототисячник*, а також укр. *золотоцвіт*, рос.*золотоцвет*, п. *ziotokwiat* — на означення хризантеми.

Щодо назв квітів, то слід погодитися з О.Брюкнером: “Промова не розрізняла квітів і трав, називаючи їх усі “травами” або “билинами”... Лише в праслов'янській мові почали розрізняти й називати рослини-квіти, однак не за їхнім ароматом чи кольором, а за очікуваними результатами лікування або за поживністю (їстівністю)”[2:677]. Як бачимо, підхід до визначення квітів мав суто прагматичний характер; менталітет слов'ян був спрямований на використання квітів відповідно до їхніх властивостей і навіть кольористика відходить тут на задній план.

І далі О.Брюкнер продовжує: “Вирощування квітів у садах — справа пізня: квіти і рослини привозили з Сирії через Грецію та Рим, для монастирських садів. Лише в 16 і 17 ст., з Константинополя через Венецію і Відень, почалося збагачення європейської флори” [2:678].

Ментальність слов'ян виразно виявилася не в номінації квітів, а інших рослин — переважно билин, дикоростучих та трав'янистих рослин. Варто лише пригадати ті висловлювання, що стали фразеологізмами та прислів'ями, з лексемою *трава*: ч. *Kudy se zhusta jezdn, trbva neroste*; хрв. *Kud kola gusto prehadajaju, nerodi trava*; ч. *Prvŭ ne• trbva vzroste, kŭtŭmŭe*; серб. *He lupiši, maġarĉe, dok trava naroste*; ч. *Po nŏľ vek bude, a po nŏľ tuġba• ani trbva nerostla*; рос. *По наш век будет, а после нас хоть и трава не расти*; хрв. *Nebude veġ zelene travice tlaul*; ч. *Puġstal trbvy tlaciti*; укр. *Не буде рясч монґати* [3]. Приклади прислів'їв свідчать, що трава є ознакою природного середовища, їжею для худоби, і разом з тим вона дістає філософське узагальнення — стає синонімом усього сутнього, *трава=життя/смерть*.

Слов'янська номінація має ще одну важливу сферу, пов'язану з

домашньою худобою чи птицею: ч. *kozlnk* — валеріана, п. *kozlek* — те саме, хрв. *konjsko kopito*, *bjelokopitniak*, хрв. *jahned* (= чорна тополя), слн. *jagned* (те саме), з назвами шкідливих домашніх комах: *блоха* — укр. *блховник* (= м'ята болотна), рос. *блошница*, *блошник*, ч. *blešňnk*, слц. *blešňnk*, *блощиця* — укр. *блощва*, *блощичник*, рос. *блошчичник*, ч. *plöšňňnk*, *клоп* — укр. *клопівник* (= хрінниця смердюча), рос. *клоповник*, а також з назвами *гадюка*, *змія*: укр. *гадяче зілля*; калькою з латинської назви *dracoscephalum* є укр. *змієголовник*, рос. *змеєголовник*, бр. *змеєгалоўнік*, слн. *zmajeglavka*, а також укр. *змійка* (= батіг рожевий), серб. *змијак*, *змијачак*.

Рослинна номінація майже не зачіпає дієслівну категорію, слов'янські назви рослин рідко пов'язуються з рухом чи змінами стану. Якщо така назва, як *водозбір* має деякий дієвий відтінок, все ж це граматично іменникове утворення. Дієслівними можна вважати чеські *rozrazil* (= вероніка), *vstavau* (= зозулинець) — рослина, яка “встає” з сонцем і падає на землю після його заходу. Менш вживаними, периферійними щодо засад слов'янської номінації, є похідні назви від характеру місцевості (укр. *калюжниця*, ч. *blatouch ba•inny*), від етнічних назв (укр. *жидовник*) тощо.

Таким чином, у слов'янській рослинній номінації виразно переважає оптимістичне світобачення, позитивне світосприйняття; з мовного арсеналу обираються назви тих сфер, що відображають високе, світле. Для найменування негативно діючих рослин використано назви або реальних чи міфічних “злих” істот (*чорт*, *теща*, *гадюка*, *змія*), або ж означення чи елементи слова, що позначають неприємний запах, колір, смак (хрв. *smrdljika* (= клюк-ва), укр. *чорнобиль* тощо).

1. **Шамота А.М.** Назви рослин в українській мові. — К., 1985.
2. **Вгьскнер А.** Słownik etymologiczny jzyka polskiego. — Warszawa, 1957.
3. **Helakovská Fr. L.** Mudroslovník národu slovanského ve rshnslovnhch. — Praha, 1949.
4. **Етимологічний словник української мови.** — Т. 1-4. — К., 1982 — 2003.

СКОРОЧЕННЯ: мови — болг. — болгарська, бр. — білоруська, вл. — верхньо-лужицька, нл. — нижньо-лужицька, нім. — німецька, п. — польська, рос. — російська, серб. — сербська, слн. — словенська, слц. — словацька, укр. — українська, хрв. — хорватська, ч. — чеська.

**ПРОБЛЕМИ ЕНЕРГЕАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ**

Резюме

Статтю присвячено створенню нової антропоцентричної моделі мови, яка пов'язує гумбольдівське уявлення про мову як *енергею* з комплексним аналізом мовного існування. Спираючись на результати психолінгвістичних досліджень, авторка пропонує оригінальну діяльнісну модель української лінгвоментальності, яка віддзеркалює динаміку нейрофізіологічних, соціальних та когнітивних параметрів *Homo loquens*.

Ключові слова: мовні фільми світу, українська ідентичність, антропоцентричне моделювання, прикладна когнітивна лінгвістика, психолінгвістика.

Summary

The article is devoted to creation of the new penetrative model of the language in anthropological sphere which unites ideas of Humboldt's *energeia*-linguistic with the complex analysis of the language existing. Basing on results of psycholinguistic researches, the author offers original activity model of Ukrainian linguistic world-image which includes dynamics of neurophysiological, social and cognitive parameters of *Homo loquens*.

Key words: linguistic world-films, the Ukrainian identity, anthropological modeling, applicable cognitive linguistics, psycholinguistics.

“Де ми є, хто ми є?

Плаваєм, поки є сили,

І летять, як горять, наші дні...”

“Океан Ельзи”

Епіграфом до цієї статті обрано рядки з пісні одного з найпопулярніших зараз в Україні музичного гурту. Це не випадково: класичні проблеми етнопсихології, ментальності цікавлять сьогодні не тільки і не стільки істориків і політиків, скільки звичайних мешканців України; молодь, яка має відшукати підставу для самоідентифікації і подолання так званого “пострадянського синдрому”, “комплексу меншовартості”, має відшукати підґрунтя для консолідації у справах державотворення.

Науковці можуть допомогти в цих пошуках, тому що саме наукове мислення відрізняється від так званого побутового, найважливішого, системністю, чіткістю у визначенні аналізованих понять. Принаймні, це має бути так. І тому, що тема статті торкається декіль-

кох проблемних понять, вважаємо за потрібне зупинитися на кожному з них.

Ментальність — це операціональне поняття гуманітарного знання, що було актуалізовано у Франції, а потім поширилося в Німеччині в рамках антропології та етнічної психології. Зазвичай його розуміють як етнічні особливості світосприйняття. Але при цьому, як влучно зазначає Л.І.Шевченко, у розумінні категорії ментального можна знайти лінгвістичний парадокс: “Ментальність корелює з певною картиною світу (тоді як картина світу відбиває насамперед первісний, язичницький світогляд), і ментальне ж, як правило, розглядають у контексті національних характеристик, тобто нівелюється логіка історичного, понятійного й ретроспективного аналізу мовних явищ” [26: 169].

Тут треба визначити, що етнокультурна ментальність і ментальність національна — це різні речі, хоч у більшості наукових досліджень ці поняття вживаються як синонімічні.

Поняття *етносу* має багато визначень. За Л.М.Гумильовим, етнос — це субстанція біосфери, тобто вона залежить як від ландшафту (концепція Ш.Монтеск’є), так і від соціокультурних умов існування (концепція Д.Юма) [16].

Нація — це явище соціальне. Це надетнічний, вторинний феномен, який може базуватися не тільки на одному, а на декількох етносах. Головною рисою нації є наявність *охопленості ідеєю державотворення*. Тому, коли йдеться про визначення лінгвоментальності сучасної людини, ми маємо пам’ятати, що це утворення багатопларове, воно віддзеркалює і картини світу наших пращурів, і особливості нашої сучасної “неволі” — керованості стереотипами світосприйняття, що притаманні суспільству, частиною якого ми себе вважаємо. Ментальність національна — явище соціально-політичне, це ознака представників державного утворення. Усвідомлення ментальності етнокультурної спільноти — явище історичне, воно базується на колективних міфах, емоційному сприйнятті спільної історії, звичаїв, обрядів тощо [докладніше див.: 9].

Лінгвоментальність, таким чином, можна визначити як систему мовних стереотипів конструювання і сприйняття світу, принципи мовного існування етносу і нації, які для людини частково є підсвідомими і успадкованими, а частково — культивованими.

Культивована частина має при цьому спиратися на ґрунтовну наукову *модель* частини неусвідомлюваної. І тому лінгвістичні дослідження ментальності набувають політичного значення, від їх адекватності залежить, кінець-кінцем, єдність нації, гармонія міжетнічних відносин, гармонія душі кожної мовної особистості.

Ключовим моментом цих досліджень стає **принцип** моделювання: перед тим, як збирати факти, треба визначити, **які** ж саме факти нам потрібні, **що** саме може об'єктивувати етнокультурну ментальність у мовному існуванні людини.

Ми усвідомлюємо, що наукова **модель** — це певне спрощення, уявлення про будову предмету, який ми аналізуємо. І *уявлення* це має бути раціональним, а не емоційним. Як стверджував А.Ейнштейн, модель — це теорія, що викладає сутність, а не описує дургорядні дрібниці або вторинні явища [28], до котрих при моделюванні ментальності треба віднести симпатії, антипатії, амбіції науковця. Мовознавець не оцінює факти, а лише їх констатує та систематизує згідно з обраним системотвірним принципом. Моделювання — наскрізний метод дослідження, який фіксує ставлення науковця до світу, систему його знань та прагнень. Модель можна визначити як соціально-історично зумовлену інтерпретацію, що містить евристичний, когнітивний, прагматичний та пояснювально-прогностичний етапи [12]. Таким чином, першим етапом моделювання лінгвоментальності стає пошук системотвірного принципу розрізнених фактів та явищ, формування адекватної системи термінів.

Традиційно лінгвоментальність пов'язується з епістемологічним поняттям мовної картини світу, тобто вербальним членуванням навколишньої дійсності. Найпоширенішим засобом моделювання особливостей світосприйняття є виявлення специфіки словникового складу мови, порівняння когнітивних шляхів створення метафор та фразеологізмів. Цей засіб зумовлений розумінням мови як семіотичної системи: кожному значенню має відповідати певна форма (з урахуванням асиметрії знаку). І він дав змогу отримати багато цікавих результатів.

Але ж в останні десятиріччя відновився гумбольдтіанський підхід до *мови як діяльності існування*. В.Гумбольдт, як відомо, використав для визначення сутності мови аристотелівський термін

ενεργεια — *незакінчуване створення*. З його погляду, мова — це не інструмент, а сама дія, безперервне синтезування ідеального (світу духу) з матеріальним (світом звуку). Причому кожен “синтез”, природно, має свій *метод*, притаманний лише конкретному етносу [15]. Цей метод створює *координати існування людини*, формує підвалини його мовної “оселі буття” [25] Від нього залежить сприйняття дійсності, особливості рефлексійної діяльності.

Безперечно, одна концепція мови не виключає іншу. Ми можемо моделювати і “мову-систему знаків”, і “мову-діяльність входження до Всесвіту”, — це уможливило сучасна загальнонаукова парадигма постмодернізму. Потреба моделювання на тих чи інших підставах зумовлена потребами суспільства. Згадаймо: ще за 100 років виникнення такої особливої галузі мовознавства, як прикладна лінгвістика, науковці, які переймалися питанням “хто ми є?”, усвідомлювали цю мовну подвійність. Так, наприклад, В. Антонович (поляк за походженням, але українець за усвідомленим світосприйняттям) намагався провести зіставний аналіз української, польської та російської ментальності. Звернувши увагу на психологічні, комунікативні специфічні ознаки представників кожного етносу, мову він назвав ознакою “зверхньою”, яка не впливає на ментальність особистості [2]. Дійсно: людина може вживати будь-які конвенційні стереотипи комунікації, але при цьому зберігати успадковану матрицю знакового членування світу. Людська свідомість не механічне явище: *мова-код* і *мова-дух* різною мірою співвідносяться в кожному Homo loquens.

Якщо ми намагаємося моделювати *мову-дух* як форму існування особистості у світі, то для цього ми маємо не тільки залучити мало усвідомлювану в реальному мовленні етимологію слів і конструкцій, як це відбувалося в традиційному мовознавстві (до речі, з боку лінгвоментальної специфіки етимологію можна описувати лише на порівняльному ґрунті), але, насамперед, звернутися до *моделі самої людини-мовця*.

Відомо, що давати дефініцію людині дуже небезпечно. Паскаль додав до переліку аристотелівських категорій — найзагальніших понять нашої свідомості — саме цю нову категорію “людина”. Але ж ми зважилися визначити її в рамках наукового дослідження як

біосоціокогнітивну систему [7]. Таким чином, моделювання ментальності набуває структурованості і передбачає аналіз кожної із складових частин: *біо, соціо, когнітивної*.

Біологічні — або нейрофізіологічні параметри мови зумовлені тим, що для того, щоб стати інструментом спілкування і діакриктизації свідомості, мова має набути матеріалізації в певних активаціях головного мозку і рухах мовленнєвого апарату. І це віддзеркалюється не лише у фізіологічних актах щелепи, язика, губ, але й у наданні переваги мовним одиницям та категоріям, що пов'язані з роботою певної півкулі головного мозку.

Біолінгвальний аспект моделювання мови є одним з найстаріших і найпопулярніших. Згадаймо, що Ш.Монтеск'є, наприклад, пов'язував жорсткість “московітів” із холодним кліматом мешкання російських мовців. В.Антонович пропонував описувати мовлення українців (русинів), росіян (москалів) і поляків, спираючись на особливості етнічного темпераменту: меланхолічного в русинів, флегматичного в москалів, сангвінічного в поляків.

Сучасні лінгвістичні дослідження вимагають більш обґрунтованих та менш категорично узагальнюючих висновків.

Мені вбачається, що найбільш перспективними опертями моделювання на нейрофізіологічному екрані є *артикуляція, просодичні особливості та акцентуація в роботі півкуль* головного мозку.

Викладачі іноземних мов вже давно пов'язують артикуляцію з етнокультурними особливостями мовленнєвої поведінки. Напівжартома, наприклад, методисти зауважують, що англійську мову з її послабленістю м'язового напруження мовленнєвого апарату зручно вивчати, сидячи в кріслі з люлькою в зубах, а німецьку — стоячи струнко [23 : 35]. І в цьому є реальне підґрунтя. Помічено, наприклад, що мови гірських народів мають фонетичну надмірність, а вимова представників етносів, що посідають невелику територію, має тенденцію до напруженості.

Українську мову, на відміну від, наприклад, російської, теж можна, на мій погляд, залучити до “струнких” мов із підвищеною артикуляційною напруженістю. Про це свідчить і відсутність редукції лабіалізованих (навпаки, склади з ненаголошеним [o] перед складом з наголошеним [y] набувають ще більшої закритості

й напруженості), і відсутність асиміляції за глухістю приголосних, і динамічний характер словесного наголосу.

Ці нібито суто матеріальні особливості артикуляції органічно пов'язані з лінгвоментальною тенденцією до зберігання уособленості індивідуума, його певної закритості, що відзначали як характерну рису українців також у межах етнопсихології.

Просодичні характеристики мовлення, насамперед спонтанного, в останні десятиліття теж описують як віддзеркалення світосприйняття особистості (див. роботи школи У.Чейфа).

Дослідження Р.Якобсона, О.Лурії, Л.Балонова, В.Дегліна, Вяч.-Вс.Іванова та інших лінгвістів та нейрофізіологів свідчать, що обробка різних мовних одиниць виконується за допомогою активності різних півкуль головного мозку. Голосні звуки в мовах консонантного типу як безпосередні сигнали обробляє права півкуля, яка до цього ж відповідає за емоційність, стереотипність мовлення, образне мислення, просодичні характеристики, музичальність, наше минуле тощо, а приголосні, які в мовах цього типу несуть найголовнішу інформацію, — ліва. Саме її традиційно пов'язували з обробкою логічної, символічної інформації, абстрактною лексикою тощо. І лише нещодавно з'ясовано її "відповідальність" за балакучість, орієнтацію людини на майбутнє [докладніше див.: 30]

Збереження напруженості ненаголошених голосних, з одного боку, і дзвінкості приголосних, з іншого, разом з більшою кількістю приголосних звукотипів у системі української мови в порівнянні з російською, наприклад, або словацькою, може, таким чином, стати першим засновком висунення гіпотези щодо більшої динамічності та акцентованості перемикування півкуль головного мозку в українських мовців порівняно з представниками російської лінгвоментальності. З цього випливає припущення про те, що під час комунікації представник української ментальності частіше і швидше змінює логічне й емоційне ставлення до світу, стереотипні та оригінальні комунікативні дії при збереженні певного протиставлення себе іншому комунікантові.

Релятивна ж фонетична спрощеність словесного наголосу, невиразність протиставлень комунікативних типів інтонації [4] на тлі емоційної просодичної різноманітності свідчить про підвищен-

ну акцентуацію правої півкулі, тобто більшу емоційність, більше тяжіння до конкретних явищ природи, ніж до символів. Цікаво, що ця гіпотеза знаходить підтвердження при аналізі інших екранів енергетичного моделювання лінгвоментальності.

Соціолінгвальний екран моделює особливості включення представника етнокультури до комунікації, соціалізованого мовлення.

В.Антонович колись підкреслював, що “москалі” авторитарні та нігілістичні у спілкуванні, а “русини” аналітичні, скептичні (“се діло треба розжувати”), потайливі, злопам’ятні та нещирі. На цей параметр ментальності, звичайно, впливала різниця в активності державотворення, тобто на етнічну свідомість нашаровувалася свідомість національна, яка знайшла чи не знайшла свою реалізацію. Дослідник словацької ментальності А.Юровський, відзначав такі ж самі риси в етнічному характері словаків, які, подібно до українців, довгий час мусили пристосовуватися, зберігаючи свою ідентичність у межах чужих національних утворень [33].

Для діалектичного, енергетичного моделювання лінгвоментальності в рамках науки варто згадати недостатньо ще використану в мовознавстві французьку школу дискурсивного аналізу: про лінгвоментальність особистості свідчить і те, про що вона говорить, і те, про що вона мовчить, і те, над чим вона посміхається, і те, що вона лає, і те, що вона читає, і про що співає.

До *соціальних* складників ментальності ми віднесли опозицію “Я — Ти— (“свій — чужий”), інтенціональність — рефлексивність мовної поведінки, комунікативну відкритість — закритість.

Багаторічні експериментальні дослідження особливостей соціального мовлення представників різних субетносів України [описи експериментів див.: 5-11] показали, що, незважаючи на певну розбіжність у мовному існуванні мешканців різних регіонів України, є змога виокремити декілька спільних особливостей, які можливо в подальшому використовувати як чинники посилення єдності нації.

По-перше, відзначимо, що в українців збереглося гостре усвідомлення опозиції “свій — чужий”, афектація думки “що скажуть інші”, “що про мене подумають”. Ця комунікативна риса підкріплює відому думку про “українську душу” як кордоцент-

ричну: українець воліє втекти до “малого гурту”, де всі “свої” і саме тому там можуть бути теплі стосунки, і байдужий до інтересів більших спільнот, багатоетнічних держав [28-29].

У великому мовному колективі українці не асимілюються легко, інколи навіть підкреслюють свою “інаковість” своєрідним акцентом, жестами, тематикою розмови [див.1], але легко пристосовуються. Діалектика уособленості та соціальної комплементарності варіюється в різних субетносах. За результатами наших експериментів, найбільш замкненими виявилися мешканці Західної України, найбільш комплементарними — мешканці Півдня та Вінниці [9].

Другою характерною рисою мовної поведінки українців можна назвати підвищену рефлексивність, орієнтованість на чутки та плітки, обережність у висловленні своєї думки, якщо це якимось чином може торкатися соціального статусу мовця. Під час бесіди типовий українець завжди оцінює себе в очах інших, порівнює свої почуття з вимогами досягнення комунікативної мети. Називати цю рису “нещирістю”, як інколи роблять культурологи та філософи, лінгвістам не варто: орієнтація на стан речей, а не на слова природно викликають добір саме тих соціальних формул спілкування, які б оптимізували взаємовідносини комунікантів. І так звана “щирість” у цьому разі зовсім недоречна. Виявлено, що коли українець не в змозі знайти оптимальної формули висловлювання в певній соціальній ситуації спілкування, він відмовляється від комунікації зовсім (замовкає, або ставить модальні риторичні запитання, які є, власне, показником відмови від комунікації [докладніше див.: 5]).

Когнітивні особливості мовного існування людини ми пов’язуємо із системотвірним принципом: яку б формальну знакову систему мовець не використовував, все ж таки в його пам’яті зберігається саме та аксіосистема, яка була притаманна етносу на етапі його формування. І саме тому людина може вживати іноземний код (справно артикулювати, не робити жодної помилки в граматиці), але з когнітивного кута зору — говорити при цьому рідною мовою.

Найвиразніше етнокультурна специфіка мови виявляється в тенденції лексикалізувати найпотрібніші колективу, ціннісні для нього “пучки ідей”, у своєрідному профілюванні позамовної ситуації.

При цьому зв'язок між аксіосистемою народу й синтетизмом тих або інших смислових зон стає очевидним: відмінності між предметами, властивостями та відношеннями, які хоча й усвідомлюються людиною, але не зафіксовані з граничною лаконічністю у звукових стереотипах і не є частотними в реальному мовному існуванні, виступають як менш значущі, другорядні в етнокультурній лінгвоментальній аксіосистемі [докладніше див.: 6].

Як показали наші дослідження мовного існування українців, найбільш активованими для них є зона “відношення” та контрастність світосприйняття. Це виявляється і в лексикалізації складних відношень у великій кількості прийменників та прислівників (типу *обабіч, понад, поза*), частотності порівняльних конструкцій у текстах різного типу, зосередженості на просторових та якісних кваліфікаціях речей, релятивності у профілюванні будь-якої ситуації.

Цікавою особливістю спонтанного розгортання дискурсу є прагнення максимальної точності в типізації явищ. Причому, залежно від рівня освіти й типу субетносу, відчуття неадекватності підбраного слова чи виразу викликало або жартівливе “самовисміювання”, або несподіваний перехід на невербальну комунікацію, або відмову від подальшої розповіді.

Таким чином, моделювання української лінгвоментальності за допомогою трьох евристичних екранів виявляє збіг багатьох характеристик і вбачається перспективним для створення послідовного синтетичного українського “фільму світу”, який — на відміну від поширених “картин світу” — відповідатиме сучасному розумінню мови як енергейі народу, мовної особистості.

Таке моделювання має й велике прикладне значення: воно допомагає а) знайти спільне та особливе в мовному існуванні українців, що належать до інших націй, б) виявити лінгвоментальні риси, що об'єднують субетноси в рамках одного етносу, в) оптимізувати мовну політику, побудову текстів ЗМІ, реклами, ідентифікацію особистості в лінгвістичній експертизі.

1. **Ажнюк Б.М.** Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999.

2. **Антонович В.Б.** Три національні типи народні // *Моя сповідь: Вибрані твори.* — К., 1995.

3. **Аристотель.** Соч. В 4-х тт. — Т.2. — М., 1978.
4. **Багмут А.Й., І.В.Борисик, Г.П.Олійник, Н.П.Плющ.** Типологія інтонації мовлення. — К., 1977.
5. **Бардина Н.В.** Языковая гармонизация сознания. — Одеса, 1997.
6. **Бардина Н.В.** Когнитивная конденсация как принцип этнолингвального варьирования // Слов'янський збірник. — Вип. III. — Одеса, 1998.
7. **Бардіна Н.В.** Когнітивний підхід до визначення поняття “рідна мова”// Матеріали обласної науково-практичної конференції “Громадянський патріотизм і проблеми викладання україністики у вузах Одещини” . — Одеса, 2001.
8. **Бардина Н.В.** Дискурсные стратегии как лингвоментальные константы // Актуальные проблемы межкультурной коммуникации в новых геополитических условиях: Матер. междунар. научно-практ. конф. 27-29 мая 2002 года. — Тирасполь, 2002.
9. **Бардіна Н.В., Ковалевська Т.Ю.** Взаємодія категорій “властивість” і “відношення” в системі української лінгвоментальності // Мовознавство. Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. — К., 2002.
10. **Бардіна Н.В.** Мова як ознака нації: три вири проблеми // Записки з загальної лінгвістики.- Вип.5. Мова та національна свідомість. — Одеса, 2002.
11. **Бардина Н.В.** Методологические проблемы моделирования “языкового кинематографа” // Мова і культура. — Вип.5, том II/2 — К., 2002.
12. **Бардина Н.В.** Обратная сторона ЛОГОСА: вербальный конструктивизм и деконструктивизм в современной лингвистике // Hsadanie ekvivalentnosti: Zbornik prispevkov z medzinbrodnej vedeckej konferencie. — Прельов: 2003.
13. **Вартофский М.** Модели. Репрезентация и научное понимание. — М., 1988.
14. **Гнатенко П.И.** Украинский национальный характер. — К., 1997.
15. **Гнатенко П.И., Павленко В.Н.** Идентичность. Философский и психологический анализ. — К., 1999.
16. **Гумбольдт В.** Язык и философия культуры. — М., 1985.
17. **Гумилев Л.** Этнос: Мифы и реальность // Дружба народов. — 1988. — №10.
18. **Залізняк Леонід.** Від склавинів до української нації. — К., 1997.
19. **Кісь Р.** Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). — Львів, 2002.
20. **Кульчицький О.** Основи філософії і філософічних наук. — Мюнхен-Львів, 1995.
21. **Либшер Х.** Научные понятия модели // Эксперимент. Модель. Теория. — М.-Берлин, 1982.
22. **Монтескье Ш.** Избранные произведения. — М., 1955.
23. **Оливерийус Зденек Ф.** Фонетика русского языка. — Praha, 1974.
24. **Потебня О.** Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. — Нью-Йорк, 1992.
25. **Радевич-Винницький Я.** Україна: від мови до нації. — Дрогобич, 1997.
26. **Фурман А.** Психокультура української ментальності. — Тернопіль, 2002.
27. **Хайдеггер М.** Письмо о гуманизме // Проблема человека в западной философии. — М., 1988.

28. **Храмова В.** До проблеми української ментальності // Українська душа. — К., 1992.
29. **Шашкевич Я.** Національна свідомість українців на зламі XVI-XVII ст.. // Сучасність. — 1992. — №3.
30. **Шевченко Л.І.** Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. — К., 2001.
31. **Эйнштейн А.** Физика и реальность. — М., 1965.
32. **Якобсон Р.** Мозг и язык // Р. Якобсон. Избранные работы. — М., 1985.
33. **Jurovská A.** Slovenskб pбrodnб povaha // Slovenskб vlastiveda. — Zv.II. — Bratislava, 1943.

Н. В. Гуйванюк

СИНТАКСИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КРІЗЬ ПРИЗМУ МЕНТАЛЬНОСТІ НАРОДУ

Резюме

У статті йдеться про самобутні риси українського синтаксису. Розкрито специфіку граматичних форм у зв'язку з ментальністю народу, особливостями його мислення та світосприйняття (за основу взято граматичні праці українських мовознавців 20-30-х рр. XX ст.).

Ключові слова: синтаксис, ментальність, нація.

Summary

The peculiarities of Ukrainian syntax, its grammatical forms through the relations of nation are described in this article (the article is based on the grammatical works of the Ukrainian linguists 20-30-s of the XX century).

Key words: syntax, mentality, nation.

Аналіз будь-якої мови в етнологічному аспекті доводить, що це колективний витвір духовної енергії народу, його ментальності. Дух мови міститься в її національній специфіці, — підкреслював О.О.Потебня: “Мову й дух, як послідовні прояви духовного життя, як можемо, разом повинні виводити з “глибини індивідуальності”, тобто із душі як початку, що утворює це явище і обумовлює їх своєю потаємною сутністю” [7:69]. Говорячи про тісний зв'язок мови і мислення, учений радив дуже уважно ставитися до кожної граматичної форми. Наприклад, за наявності варіантних форм О.О.Потебня наголошував на тому, що “заміна простої форми не є лише латка на старому платті, а створення нової форми людської думки” [8:66]. Подібні висловлювання знаходимо і в “Граматичі української мови” В.Сімовича, який був переконаний,

що дух народу проявляється передовсім у його мові, а вже потім у звичаях, традиціях, вчинках тощо. Кожна мова, вважав В.Сімович, має свою характеристичну будову, свою власну прикметну словотворчість, форми вислову. Навчитися мови, на його думку, означає не лише вміти говорити тією мовою, а й думати тією мовою, використовуючи при цьому у всій різноманітності лексичні й граматичні ресурси. “Тільки ж учитися мови зі словарів...— це дурниця. Назверх така мова, вивчена зі словаря, буде українська — слова будуть українські, дух мови — буде чужий”, — підкреслював автор граматики [9:23]. У своїй праці він постійно радить надавати перевагу тій граматичній формі, яка більше властива українській мові, звертає увагу на національно-специфічні риси граматичної системи української мови.

Про те, що дух мови — це передусім її синтаксис, стверджував М.Гладкий. Саме в синтаксичній системі, в будові фрази втілюється спосіб мислення, мовні інстинкти індивіда, що належить до певного етносу. Найкраще дух мови, спосіб національного мислення відображено в народній складні і становить “своєрідний колорит індивідуальності мови” [1:100]. Українська синтаксична система як найважливіший чинник національної свідомості відображає всю складність “української душі”, характерними рисами якої є шляхетність, внутрішній аристократизм, м’якість характеру, емоційність, меланхолійність та ін. Тому, на думку української дослідниці О.Курило, “своєрідним характером, тим так званим “духом” своїм мова спирається передусім на стилістиці, складні (синтаксисі — Н.Г.), фразеології та словотворі” [4: 7]. Синтаксис народної мови виявляє властиву даній нації “звичку думати”, розкриває “українську душу”, характерними рисами якої є шляхетність, внутрішній аристократизм, емоційність, меланхолійність та ін. Саме такою постає мова творів кращих українських письменників, що стилізували її під мову народну (Г.Квітка-Основ’яненко, Т.Шевченко, П.Куліш, М.Вовчок, Б.Грінченко та ін.).

Мовознавці 20-х-30-х рр. (О.Курило, М.Гладкий, О.Синявський, С.Смеречинський, М.Сулима та ін.), що наголошували на потребі повернути українській мові її специфічно національні риси, звертали увагу саме на синтаксичні звороти та конструкції, адже граMATика — це наука про закони побудови мовних одиниць, які

використовуються у процесі безпосереднього людського спілкування і прямо відображає спосіб мислення. Саме граMATика найповніше відображає “живе життя мови”, “безпосередню дійсність думки”, “філософію людського слова”, а отже й “мовну картину світу”. Дослідники граMATичної самобутності української мови, вказуючи на “поправні”, за їх термінологією, форми проти “хибних” синтаксичних форм, керувалися так само передусім тим, наскільки поширений той чи інший зворот у мові народній та в мові кращих знавців українського слова, і радили обминати все те, “що могло б відбивати суб’єктивною вподобою” [3:11].

Українська мова в її сучасному вияві засвідчує значну кількість давніх (архаїчних) граMATичних форм, які широко вживаються у розмовній мові та територіальних діалектах. Це свідчить про давність і самобутність її граMATичних традицій, що й складають, національну специфіку побудови української фрази. Завдання дослідників — “побачити”, актуалізувати ці форми, почасти уже дещо периферійні в літературній мові через чужомовні впливи й інші причини, що мали часто й ідеологічне підґрунтя. Тому, говорячи про синтаксичні засоби створення мовної картини світу, звернімося до українських граMATичних праць 20-30-х рр. ХХ ст. М.Гладкого, М.Сулими, О.Курило, С.Смеречинського. Метою їх створення було репрезентувати єдину, соборну, українську граMATичну систему, яка б достатньою мірою виявляла самобутність української мови, зберігала її національний дух — національний код нації.

Специфічними, характерологічними рисами української “складні” (українського синтаксису) автори граMATичних праць (В.Сімович, а за ним і інші мовознавці), вважали: 1) перевагу дієслівного вислову над іменниковим; 2) великий нахил до безпідметових речень та “неособових” висловів у формах пасивного стану (*Поховали козаченька, Козаченька вбито*). Українська мова знає чимало способів такого “неособового” вислову (у формі 2-ої особи однини, 3-ої особи однини, 1-ої особи множини, 3-ої особи множини, форми дієприслівникові, інфінітивні, вигуків дієслівні форми (типу *сін, скік, дзень* і под.).

Однією з характерологічних ознак українського синтаксису є порівняно висока частота вживання односкладних речень з безосо-

бовою дієслівною формою на *-но*, *-то*, при якій можлива форма прямого об'єктного поширювача [2:285]. Подібні речення зафіксовані у ранніх пам'ятках давньоукраїнського і староукраїнського періоду розвитку української мови [6:63]. Активно фіксують ці форми українські народні пісні та календарно-обрядова поезія. Наприклад: *В неділеньку рано по всім село заграно. Заграно, забубнено, бояри побуджено* (Нар.тв.). С.Смеречинський у “Нарисах з української синтакси” звертає увагу і на етнологічні параметри безособових значень. “Безособові речення, що в них діє ніби щось таємне, невідоме, якась сила” — так називає окремих розділ своєї “синтакси” С.Смеречинський, пов'язуючи синтаксис з фразеологією та стилістикою, а також зазначаючи, що “у безпідметових зворотах такого типу українська народна мова дуже кохається” [10:22]. Ними підкреслюється “таємність”, невідомість того, хто чинив, діяв (чи чинить, чинитиме) [10:32]. І.Огієнко вважав, що українська мова витворила особливу форму безособових структур з дієсловами на *-лю* під впливом давніх релігійних вірувань [5: 145-146], напр.: *Водило мене, водило та привело до пасіки* (Розм.). *Кудись його понесло* (Розм.). Безпідметовість таких речень пояснюється явищем табу на вживання назв деяких демонічних сил. Безперечно, вони надають українській мові певного характерологічного колориту.

Специфічною формою українського синтаксису є кличний відмінок, який, на думку деяких сучасних мовознавців, виявляє ще й такі риси української ментальності, як “кордоцентричність”, ліричність та поетичність вдачі. Через звертання мовець виражає цілий спектр суб'єктивно-модальних значень: любов, повагу, жагу, закоханість (позитивна експресія) і роздратування, зневагу, гнів, ненависть (негативна експресія).

Характерні українському розмовному мовленню і конструкції “ніякого роду”. С.Смеречинський зазначає умову його вжитку у реченнях (замість чоловічого або жіночого роду): “Коли хочемо виявити до когось чи до чогось своє почуття: 1) симпатії (жалість, ніжність, ласка — здебільшого і надто в розмовах за діти, хоч часто і за дорослих, за молодь) або навпаки; 2) антипатії (погорду, зневагу, глум, бажання принизити)” [10:139]. Порівняймо: *Аж заплачу, коли побачу малого хлопчика в селі: мов одірвалось од гілля,*

одне-однісіньке під тином сидить собі (Т.Шевченко). *Воно й учились, нівроку йому. Страх яке до книжки було* (А.Тесленко).

Як характерологічну рису українського синтаксису дослідники називають також вживання псевдозайменника **воно** в неособових реченнях, що становлять формально двоскладні структури (типу “*Що воно за цяця?*”, “*Якось воно буде*” і под.) [11].

Характерною для українського синтаксису є також сполука дієслівної форми з інфінітивом, що передає повинність, пор.: **Було не рубати** зеленого дуба, **було не займати**, як тобі не люба (Нар. пісня) // *Ти не повинен був рубати зеленого дуба...* Подібні речення передають і пресупозицію умови, як-от: **Було тобі**, Грицю, *та на вечорниці не ходити* (М.Старицький) // *Якби ти, Грицю, не ходив був на вечорниці...*

До специфіки українського синтаксису можна зарахувати й випадки функціональної транспозиції форм наказового способу, що використовуються як способи передачі інших семантичних відношень (умови, допусту, повинності, мети тощо), як-от: *Ану ще слово скажи, то так і вилетиш з хати* (Сл. Грінч.) // *Якщо ти тільки скажеш хоч слово, то вилетиш з хати; Щось би сказав, але най мовчу, най шаную* образи в хаті (В.Стефанік) // *Щось би я сказав, але краще я мовчатиму...; Утни батьку, орле сизий, нехай я заплачу...* (Т.Шевченко) // *...щоб я заплакав; Співай дитині, най не плаче* (В.Стефанік) // *...щоб не плакала.*

Національну специфіку українського синтаксису становлять і особливі форми складених присудків з допоміжними компонентами — дієсловами *стати* (у значенні *почати*) і *мати* (у значенні *повинності*), як-от: *Дивилися чорні очі та й плакати стали...* (тільки у формі минулого часу). *Ой я не знаю, з ким жити маю. Як я маю до тебе ходити, коли нас будуть вороги судити* (З нар. тв.). За прикметну рису українського синтаксису можна вважати і часовий зворот з родовим відмінком та прийменником *за* (типу *за Нерона, за Польщі, за давніх часів, ще за царя, не за нашої па'м'яті*).

Надзвичайно типовою стилістичною рисою української фрази є підсилення в ній окремих компонентів через **тавтологію**, повтор однокореневого слова, типу: *Війська сила-силенна* (повтор іменника); *Дивуйся, брате, дивним дивом!* (повтор дієслова, прикметника та іменника). Ставок **глибокий-глибоченний** (повтор прикмет-

ників, один з яких має суфікс суб'єктивної оцінки) тощо. Підсилення ознаки відбувається і словом-синонімом, найчастіше з префіксом *не-*, як-от: *Молодий козаче, смутний, невеселий...* *Купи черевки малі, невеличкі...* *Ох темная та невидная ніченька була!* (З нар.тв.). Сполучення двох синонімічних слів актуалізує увагу слухача або, як на думку О.Курило, повтор “виказує повільний процес думання”, напр.: *Інший стане та свій смуток-жаль повістить* (М.Вовчок). *Ждала, ждала козаченька й плакати стала* (Нар. тв.).

Окремі специфічні риси, що складають мовну картину світу українців, наявні і в царині складних речень. “Найбільша й найхарактерніша особливість української народної мови, що проймає її наскрізь, є паратакса”, - зазначав С.Смеречинський [10:243].

Для зображення портретних характеристик використовуються досить часто конструкції з *називним відмінком*, граматично не пов'язані зі структурою основного речення, як-от: “*Стоїмо: я, Сергійко, штанці у смолі, Марушка в спідничині пістрьовенькій*”; “*Сидить слідчий за столом, борідка русява*”; “*Красуня якась, стіжок на голові, поруч з ним (учителем)*” (З тв. А.Тесленка). Такі конструкції досить характерні для синтаксису української розмовної мови, дають широкий простір для асоціацій, стимулюють інтенсивну уяву читача.

Наводячи речення “*Ой у полі дві тополі, верхи зелененькі*”, С.Смеречинський вважає, що образ передається у ньому так, як ми його бачимо й сприймаємо. Ця конструкція стисла, енергійна, свіжа, образна, що наближає українську мову до легкого, гострочіткого стилю французької мови [10:235]. Народна українська мова, за висловом вченого, “наскрізь проросла... паратактичними сполуками: від сполуки окремих слів і до сполуки цілих речень та інших сполук”. Їм характерні образність, лаконічність, енергійність, економність уваги до самої думки, природність, більша глибина та гострість. У гіпотаксі думка “розбивається”, а у паратаксі — одразу справляє увагу на суть, а не на відтінки залежності [10: 261]. Порівняймо у Шевченка: *Вона все ходить — з уст ні пари; Широкий Дніпр не гомонить; Розбивши вітер чорні хмари, Ліг коло моря відпочить.*

Щодо специфіки складнопідрядного речення української мови, то можна вказати на підрядні означальні, що сполучаються віднос-

ним займенником **що**, напр.: *Ой чия пшениця, що довгії гони? Прийди ж, козаченьку, що чорнії брови. Нема того козаченька, що сумського полку (Нар.тв.)*. Специфічні для українського синтаксису й безпідметові підрядні речення часу з генітивом та сполучниками **доки, поки, скільки** як-от: *Робитиму, поки сили. Не перестану тебе любить, поки мого віку (Розм.)*.

Таким чином, у царині синтаксису українська мова має низку відмінностей від інших слов'янських мов. Виведення української мови з-під “східнослов'янської стріхи” дає змогу відзначити глибинний рівень її спорідненості з іншими слов'янськими мовами, а також ту специфіку, що становить особливу самобутність українського синтаксису. Це підтверджують численні своєрідні синтаксичні моделі, що становлять національний колорит мови, її самобутність. Текстотвірні засоби, що використовуються в процесі структурування фрази, відповідають лінгвоментальній комунікації українців, що має більш як тисячолітню історію.

1. **Гладкий М.** Практический курс украинского языка. — К., 1924.
2. **Історія** української мови: Синтаксис. — К., 1983.
3. **Караванський С.** Пошук українського слова, або боротьба за національне “Я”. — К., 2001.
4. **Курило О.** Уваги сучасної української літературної мови.—Краків; Львів, 1942.
5. **Митрополит Іларіон** (І.Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.
6. **Німчинов К.** Український язык в минулому і тепер. — Харків, 1926.
7. **Потебня А.А.** Мысль и язык // Эстетика и поэтика. — М., 1976.
8. **Потебня А.А.** Из записок по русской гармматике. Т.1-2. — М., 1958.
9. **Сімович В.** Грамматика української мови. — Київ-Лейпціг, 1919.
10. **Смерчинський С.** Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). — Харків, 1932.
11. **Сулима Н.** Українська фраза: Коротенькі начерки. — Харків, 1928.

ЛОКАТИВИ-УНІВЕРБИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Резюме

У статті розглянуто лінгвістичну специфічність словотвірної категорії локатива-універба.

Ключові слова: словотвір, локатив, елементарне речення, синтаксис.

Summary

In the article, the linguistic peculiarity of the word-forming category of univverb locative is considered.

Key words: word formation, locative, elementary sentence, syntax.

Локативи-універбати на відміну від локативів з акцентованою предикатною ознакою посідають незначне місце у структурі словотвірної категорії локатива. Механізм їх формування в семантико-синтаксичній позиції локатива елементарного речення принципово відрізняється від механізму утворення локативів у такій же позиції складної конструкції. Суть його полягає в універбації, тобто злитті в єдиний компонент локативного предиката і залежного від нього локатива. Саме це дає підстави вважати, що іменники, які постають на основі цього єдиного семантико-синтаксичного компонента крім значення місцеперебування виражають приховано відповідне значення локативного предиката, пор.: *є за греблю* → *загребелля*; *є перед горою* → *передгір'я*.

За своєю словотвірною структурою локативи-універбати однотипні. Це виявляється насамперед у тому, що їхня коренева морфема завжди збігається з коренем відмінкової форми іменника, що входить до складу прийменниково-іменникової сполуки, вжитої в позиції локатива. По-друге, різні прийменники-префікси реалізують свою словотвірну функцію переважно з одним суфіксом — суфіксом *-j/-*, у позиції перед яким кінцевий приголосний кореневої частини зазнає фонетичних змін — подовження, вживання апострофа тощо. Різноманітним є натомість потенціал словотворчих префіксів відприйменникового походження, які визначають різні параметри локалізації чого-небудь щодо просторового орієнтира. На основі локативних значень цих префіксів відприйменникового походження формуються словотвірні типи префіксально-суфіксальних (конфіксальних) іменників-універбативів.

Залежно від параметрів локалізації ці словотвірні типи можна об'єднати в чотири основних групи. Перша група охоплює ті словотвірні типи, просторові префікси відприйменникового походження яких визначають місце, здебільшого простір, його частину, територію тощо, за їхньою дистантною локалізацією щодо просторового орієнтира по горизонталі. До них належать префікси *за-* і *перед-*: перший вказує на розташування по той бік просторового орієнтира, роль якого виконує відмінкова форма іменника, пор.: *загір'я, загребелля, замор'я, заозер'я, заокеання, заріччя, Закарпаття, Закавказзя, Забайкалля*, а другий — на передування такому просторовому орієнтиру, пор.: *передгір'я, переддвер'я, передмістя, передмостів'я* тощо. Напр.: *Передвечір'я, передвечір'я...* Чи ти з *загір'я*, чи ти з *загір'я*? (П. Усенко); На *загребеллі* живе (Словник Б. Грінченка); Вечоріє. Небо де-не-де засвітило сяйво зір бліде, в *заозер'ї* захід над тайгою оповило світло габою (О. Гончар); Немов людські великі сподівання, Світанки ті за спалахом зорі пливуть в глухе *заокеання*, Де їх чекають мужні трударі (Я. Шпорта); Спасо-Преображенська церква була на *заріччі*, за Хоролом (Ф. Бурлака); Вони дійшли до краю величезного лісового масиву. Тут гори сходами спадали поволі у *передгір'я* (В. Петльований); Перед ним простерлись його рідні руїни. Це були мертві *переддвір'я* Києва — стерті з лица землі Бровари, Дарниця, Слобідка, Вигурівщина, випалений Труханів острів (О. Довженко); Тепер тут місто, А колись було Тут *передмістя*, схоже на село (Л. Забашта).

До другої групи віднесено словотвірні типи, просторові префікси відприйменникового походження в яких встановлюють місце за його дистантною локалізацією щодо просторового орієнтира по вертикалі. Цю функцію виконують також два префікси — *над-* і *під-*, перший із них вказує на розташування поверх, а другий — нижче від просторового орієнтира, пор.: *надбрів'я, надлоб'я, надперенісся, надпліччя, надкрилля, надмор'я, надріччя, надхмар'я і підгорля, підґрунття, підземелля, підкрилля, підмостя, піднебесся, підхмар'я* та ін. Напр.: Примружить старий очі від сонця, поставить долоню біля *надбрів'я* і, позираючи на сині Карпати, тихо веде далі: — Радуються моє серце, коли я читаю листи від своїх синів (В. Кучер); Це був невисокий, світло-русий чоловік з клиноподібною борідкою і зарано лисіючим *надлоб'ям* (Ф. Бурлака); Від

плечового суглоба [Орлюка] гангрена поплазувала вже через *надпліччя* до шиї (О. Довженко); Година й негода часто міняються в *надмор'ї* (Л. Дмитерко); Теплий вересень гнав *надріччям* легкі туманці (Із газети); Ти [народ] завойовуєш *надхмар'я*, Вогонь ти крешеш із води, Виховуєш у Заполяр'ї Землі південної плоди (М. Рильський); Гребінь у нього [півня] сявав перестиглим воском каліни, а *підгорля* просвічувалося од сонячного проміння (Є. Гуцало); Біжи-лийся [струмочок] з *підгір'я* на ті любі поділля, Що степами розляглись, Понад морем простяглись (П. Куліш); Для успішного росту плодкових дерев велике значення має не тільки ґрунт, а й *підґрунтя*, в якому розвивається значна частина кореневої системи дерев (Із журналу); Слід зібрати необхідне для душової манаття і тріумфально з'їхати ліфтом у гуртожитське *підземелля* (Ю. Андрухович); Відзвучала пісня, подалися зі сцени дівчата, і вже піднявся на *підмостя* високий хлопець-красень (І. Цюпа); — Я літаю, я шугаю, наче орлиця в *піднебессі* понад верхами гір (І. Нечуй-Левицький); За високою стрункою дзвіницею.. десь у білому *підхмар'ї* зникають лебеді (М. Стельмах).

Третя група представлена словотвірним типом, префікс якого є нейтральним щодо параметрів горизонтальної і вертикальної локалізації [60: 205]. Такий статус має префікс *між-(межи-)*, що визначає місце між двома однаковими просторовими орієнтирами, пор.: *міжбрів'я*, *міжгір'я*, *межигір'я*, *міждоріжжя*, *міжріччя*, *міжряддя*. Напр.: Насміхаються карі, виразні на білому виду очі парубка, а в *міжбрів'ї* тремтить навкисна, як човник, складка (М.Стельмах); Ми з Тайжаном умовилися на завтра їхати в *міжгір'я* по беркутів (З.Тулуб); Лунко покотилось *межигір'ям* гучне іржання розсідланих коней (О.Гончар); І так ідуть [Михайло й Ніна] по вузькому трав'янистому *міждоріжжі*, обрізаному з двох боків глибоко втиснутими коліями (М.Стельмах); Широкий степ в *міжріччі* Дінця і Оскола! (П.Автономов).

Четверта група охоплює найбільшу кількість словотвірних типів. Вони утворені просторовими префіксами контактної локалізації, тобто тими, що визначають місце, яке розташоване поблизу від просторового орієнтира або прилягає до нього. Серед них префікси *при-, над-, по-, о-, уз-*, кожен із яких передає це інваріантне локативне значення з певним семантичним відтінком.

Напр.: З *пригірка* від Пилип'юкової хати ще раз застогнала трембіта і затихла (І.Франко).

Типовим спеціалізованим засобом вираження контактної локалізації з просторовим орієнтиром є префікс *при-*, який утворює два конфікси — із суфіксом *-/j/-* та *-ок*, які мають своє лексико-семантичне коло твірних іменників, пор.: *прибережжя, прикордоння, приозер'я, прияр'я, Придністров'я, Придніпров'я, Прикарпатт'я і придолінок, пригорок, пригорбок, прибалок, приселок, прилісок, приярк*. Напр.: Пахло свіжістю води, молодими травами *прибережжя* і бруньками столітніх груш (П.Загребельний); В штабі на Бугові Жолкевському негайно сповістили про якихось непевних людей, що блукають на шляхах *прикордоння* (І.Ле); Дорога.. летить назустріч неймовірно швидко: село виринає з *придолінка* раз у раз ближче (Г.Косинка); Маруся глянула... З *пригорбка* спішно біжить якийсь чоловік (Г.Хоткевич); — Отут у *прибалку* братимеш... Не зважай на стрілянину гарматну, бери льон (І.Ле); За *приліском* починалося кукурудзяне поле (В.Земляк); Стоять у *приярку* артилеристи та мінометники (О.Гончар).

Словотвірний тип із конфіксом *при-* — *-/j/-* у межах невеликої кількості локативів-універбативів синонімічний словотвірному типові з конфіксом *над-* — *-/j/-*, для якого характерне, як уже відзначалося, значення просторової локалізації по вертикалі, пор.: *прибережжя і надбережжя, Придністров'я і Наддністров'я, Придніпров'я і Наддніпров'я* [367: 292—293].

Словотвірний тип із конфіксом *по-* — *-/j/-* вказує на те, що місце, переважно місцевість, територія тощо розташовані вповдовж просторового орієнтира, до якого вони прилягають, пор.: *побережжя, пограниччя, помор'я, пониззя, поріччя, Подніпров'я, Подністров'я*. Напр.: Піна б'ється в *побережжя*... Вітерець із моря віє... (А.Кримський); З *пониззя* Дніпра долинув басистий гудок пароплава (С.Скляренко); А чутка.. прогула долинами та *поріччям*, наче її вітер розніс (А.Свидницький).

Спільнокореневі локативи-універбативи, до складу яких входять префікси *при-*, *над-* та *по-*, функціонують як семантичні синоніми, тобто такі синоніми, що відрізняються відтінками свого спільного значення, пор.: *прибережжя, надбережжя і побережжя, Придністров'я, Наддністров'я і Подністров'я, Придніпров'я,*

Наддніпров'я і Подніпров'я. Напр.: Від *прибережжя* запахло солонкувато-кислим намулом і лускою (М.Стельмах); Весна кримського *надбережжя* огорнула його старе тіло, мов соки землі вливалися в душу (Ю.Яновський); Пейзажі змінювалися по долинах, сопках і узгір'ях легендарного Примор'я, один від другого глухіший і таємничіший. Немає нічого в світі схожого на це *побережжя* (О.Довженко).

Словотвірний тип із конфіксом *о-* — *-/j/-* акцентує на тому, що місце прилягає впритул до просторового орієнтира, пор.: *огруддя, охрястя, острішиця, осердя, охвістя*. Напр.: Він [лікар].. потис *огруддя*, зробив інші маніпуляції, щоб стимулювати дихання (Ю.Смолич); Із щілин темного *острішиця* клубочився білий дим, немовби хата загорілася з усіх чотирьох сторін (С.Чорнобривець); Військовий .. мовчки взяв гранчастий олівець з червоним *осердям* (О.Гончар); Кілька юнаків і дівчат клеїли дивовижні.. ковпаки, .. спотворені голови. Тут же й фарбували їх в найрізноманітніші кольори, приклеювали до них якісь пацьорки, *охвістя* (Ю.Бедзик).

У словотвірного типу з конфіксом *уз-* — *-/j/-* особливим є те, що він визначає місце як крайню частину того, що контактує з просторовим орієнтиром, пор.: *узбережжя, узвишиця, узлісся, узбіччя, узгір'я*. Напр.: Зі степу знову долітали сумні квиління чайки, та на *узбережжі* пищали кулики (Г.Епік); Всміхається з *узвишиця* дітям Кобзар, мов світоч, над Дніпром (М.Терещенко); Вранці полк вийшов на відкрите *узлісся* і, вражений, зупинився в німому зачаруванні: далеко на горах уже видно було їм золотoverхий Київ! (О.Гончар); Хоча була й північ, спати не хотілось. І він рушив від вагончика *узбіччям* шляху в степ, щоб віддатися його тиші (І.Цюпа); Здалека над могилою новою, Що Канівське узгір'я засмутила, Полянською схилюся головою: Преславна будь, Тарасова могило! (М.Зеров). Крім того, два останніх словотвірних типи втратили свою продуктивність у сучасній українській мові.

Кілька конфіксальних словотвірних типів налічує по одному-два локативи, що засвідчує непродуктивність цих типів у сучасній українській мові, пор.: *відсоння, середгір'я, середстіння, черезсмужжя* тощо. Напр.: І дні весняні ще на осінь схожі, А на *відсоння* вже повзуть жуки (Л. Дмитерко); Темні хмари котитимуться небом,

не зупиняючись над замкненим у *середгір'я* селом (Г.Хоткевич); Нерідко поміщицька земля вклинювалася смугою і розрізала на частину селянську землю. Поміщики свідомо зберігали *черезсмуж-жя* селянських і поміщицьких земель (Із підручника).

Отже, іменники із значенням місця, які витворилися шляхом злиття вокативного предиката і залежного від нього локатива, посідають скромне місце у структурі словотвірної категорії локатива.

1. **Вихованець І. Р.** Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.

2. **Словотвір** сучасної української літературної мови / За ред. М. А. Жовтобрюха. — К., 1979.

Л. Є. Азарова

МОВА ЯК ГЕНЕТИЧНИЙ КОД НАЦІЇ

Резюме

У статті розглянуто проблему співвідносності мови й національної свідомості.

Ключові слова: мова, національна свідомість, мислення, система.

Summary

In the article, the problem of correlation of the language and the national conscience is considered.

Key words: language, national conscience, thinking, system.

Проблема “мова як генетичний код нації”, що була однією з найважливіших у європейському мовознавстві 19 ст., знову набуває своєї актуальності в наш час. При спробі розв’язання цієї проблеми слід врахувати весь комплекс особливостей мови та різних сторін духовної культури нації, специфіку співвідношення компонентів культури з мовою, її рівнями. Мова, передаючи інформацію про світогляд народу, який розмовляє нею, є також відображенням його духовної культури, взаємодіє з нею. Мова тісно пов’язана з історією народу — носія даної мови — та з історією культури з формуванням свого культурно-історичного ареалу. Вона безпосередньо пов’язується також із соціологією і психологією не тільки в плані вироблення моделей, зразків мовної поведінки, а й мовної свідомості, що формує життєву і виробничу поведінку нації.

Метою даної статті є спроба показати мову як феномен, як генетичний код нації з її проблемами, перспективами розвитку.

Засоби загальнонародної мови, що вступають в мовленнєву діяльність людини і народу, пов'язані і взаємодіють в єдиному процесі свідомої мовно-мислительної діяльності по відображенню дійсності. Але мислення, як відомо, входячи у свідомість, не дорівнює їй, свідомість особи і народу — поняття значно ширше. Мислення розуміється як процес відображення дійсності в аналітико-синтезуючих формах понять, суджень, умовиводів. Втілюються вони в лексичних, семантичних, граматично організованих висловах тексту.

Єдність відображення дійсності в будь-яких формах, включаючи відчуття, уявлення, емоційні, вольові, естетичні стани людини, визначається її свідомістю (слово *свідомість* у даному тексті не вживається в тому значенні, яке виражається терміном “суспільна свідомість”, як сукупність суспільних поглядів, ідей). Ось тому ми маємо дбати про такі морально-етичні категорії, як любов до рідної мови, мовно-національну самосвідомість, які стають реальною силою при активному ставленні до слова. Активне користування мовою потребує шліфування мовлення, навичок постійно вчитися вслухатися і сприймати слово як засіб породження і вираження думки, володіти словом як засобом думання.

Отже, зв'язок мови, мовлення і свідомості, практичної діяльності особистості допомагає збагнути життєву дійсність, таку складну в аспекті науково-технічної революції і нею зумовленого соціального розвитку людства, того соціуму, який відзначаємо термінами нація, національний розвиток економіки, культури, людської особистості. Мову називають акумулятором, інтегратором суспільства і культури.

Завжди йдуть у парі мова й освіта. Ми звикли вимірювати освіченість членів суспільства загальною кількістю людей, що мають середню та вищу освіту. А чи замислюємося над тим, як віддзеркалюється в мові людини її освіченість, бо ж мова — це й характер мислення, а отже, й здатність діяти, створювати щось нове. Мову людина пізнає впродовж усього життя й шліфує своє мовлення в постійному протиборстві і взаємодії усних і писемних стилів. Освіта, наука, мистецтво, театр, побутова культура пов'я-

зані з мовним вихованням, мовною політикою. Усі сфери життя суспільного охоплює мова. Її живий складний організм реагує не лише на стан мовної освіти в суспільстві, а й на функціонування таких, здавалося б, формальних чинників, як інформативна реклама, вивіски, оголошення. Тому на цьому етапі важливо, на наше переконання, побачити з боку політичного, соціального, психологічного сам об'єкт навчання — українську мову, визначити її стан і статус, перспективи розвитку. Ось чому дуже важливим є те, що зараз відбуваються методологічні зміни в сучасній лінгвістиці, що вимагає і методичного осмислення: перехід від лінгвістики “імманентної” з її акцентом на вивченні мови в самій собі й для себе до лінгвістики антропологічної, що передбачає вивчення мови в тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю. Кращі майстри художнього слова — І.П.Котляревський, Т.Г.Шевченко, І.Я.Франко та інші — вдихнули в мову життя, збагатили її словник, відшліфували й удосконалили, дали неперевершені зразки використання мовних засобів [1:125].

Контактна роль мови в середовищі, яке вона обслуговує, проявляється через зв'язок мовних елементів, одиниць, їхньої структури з відповідними предметами, явищами, подіями оточуючої людини світу. Мова виступає (при участі свідомості і мислення) засобом пізнання і створення відповідної моделі тих чи інших сторін, блоків, вузлів, проблем життя як окремої людини, так і всесвіту. Ось чому мова є “найбільшим і найдорожчим добром у кожного народу”, — вважав І.Франко; “життя духовного основа”, — уточнив думку попередників М.Рильський, а О.Гончар називав слова генофондом нації. Цей список афористичних висловів про рідну мову, роль слова в житті народу і людини визначав своїм обов'язком поповнити майже кожен поет чи письменник, тому що мова і мовлення — це найголовніші засоби самовираження особистості. Через властиву тільки свідомості поета єдність породженого смислу з історичним і життєвим досвідом народу говорить душа поета і письменника про те, що вона бачить, що її турбує.

Відомо, що мова кожного народу явище давнє, і її коріння сягає в доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком мате-

ріальної та духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово — це символ сформованої ідеї, витвореної у великих зусиллях людини проникнути у світ природи, у саму себе. Національна мова — це здобуток культури, духовної діяльності певного народу, а одночасно здобуток культури всього людства, бо кожна мова доповнює іншу, а разом — вони витвір світового колективного людського розуму. Мова — найбільше багатство народу. Тому кожне суспільство, кожний народ оберігає її як святиню і дбає, щоб усі його члени добре знали свою мову, правильно користувалися нею. “Тільки через мову живе народ: її смерть — його кончина”, — твердив видатний чеський філолог минулого століття Й.Юнгман [2:36].

Понад 3 тисячі мов є у світі, але для кожного народу, кожної нації найближчою і найдорожчою є його рідна мова. Рідною мовою української нації є українська мова. Поняття рідної мови невіддільне від думки про рідний край, батьківську хату, материнське тепло. Рідна мова є одним із найважливіших засобів формування патріотичних почуттів, гордості за свій народ; вона є виявом його національної культури. Мова єднає між собою різні покоління людей, вона передається як заповіт, як найдорожча спадщина. Піклування про рідну мову, любов і повага до неї має бути в центрі уваги кожної нації. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя. Коли зникає народна мова — народу більше нема! Поки мова народна в устах народу, до того часу і народ.

Не можна не захоплюватися тим, що ще наші предки розуміли грандіозну важливість мови. Так, Володимир Мономах у своєму “Поученні” дітям пояснював це так: людина народжена для добра, але щоб діяти добре — вона повинна знати світ, розбиратися, що є добро, а що — зло. У цьому зв’язку насамперед треба знати, вважав славний князь, свій рід і родовід, цілісну сутність світу в його різноманітності та своє призначення в ньому. Щоб пізнати вселюдське, цілісне, треба знати свою мову й мови інших народів [3:89].

Цілком логічно, що не лише Володимир Мономах, а й Іларіон Туровський та інші славні мужі Київської Русі знання мови пов’язували з культурою й освітою, прогресом Руської землі. Розумін-

ня ролі мови в житті народу визначає й естетичне кредо Л.Українки, М.Коцюбинського, В.Винниченка, П.Павличка, О.Довженка, М.Хвильового, А.Малишка, М.Рильського, О.Гончара, М.Стельмаха, провідних митців слова молодших генерацій — Д.Павличка, Л.Костенко, Ю.Мушкетика, Б.Олійника, В.Симоненка, І.Драча, Р.Іваничука, М.Вінграновського, Т.Тютюнника.

Беручи початок зі спільносхіднослов'янської прамови — давньоруської мови, українська мова формується протягом багатьох століть одночасно з формуванням трьох народів — російського, українського і білоруського. З часом відмінності у мовах цих близьких народностей посилювалися, і приблизно з XI ст. починається самостійний розвиток кожної з них. В українській мові — безсмертя духу народу. Століттями гнана й переслідувана у великодержавній казармі-імперії, вона все ж існувала у піснях і думках, казках і переказах, у приказках і прислів'ях, у самобутніх словах і зворотах. У чорні для неї часи безправ'я, переслідування її притулком найчастіше була сільська хата. Чиновницьке панство вважало українську мову непридатною для культурного вжитку, у той же час видатні вчені, прогресивні діячі були іншої думки. Ще в 1834 році відомий учений-мовознавець І.Срезневський писав, що українська мова є однією з найбагатших слов'янських мов, що вона навряд чи поступається чеській достатком слів і виразів, польській — мальовничістю, сербській — приємністю. “Ця мова, — писав він, — може рівнятися з освіченими мовами гнучкістю й багатством синтаксису... мова поетична, музикальна, мальовнича”. І.Срезневський широко сподівався, що жива українська мова стане літературною. Він вірив, що “мова Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Палія, Кочубея, Апостола повинна передати нащадкам славу цих великих людей України” [4:167].

Не оминули увагою нашої мови й іноземці, які бували на українській землі. Француз П'єр Шавельє, який перебував тут у XVII столітті, за Хмельниччини, у книжці “Історія козаків проти Польщі” згадує, що українська мова дуже ніжна і сповнена пестливих виразів та надзвичайно витончених зворотів. А німецький поет XIX століття Ф.Боденштедт, який подорожував Україною, підносить її найвище серед слов'янських сестер. “Українська мова, — пише він, — наймелодійніша й найголосніша поміж усі-

ма слов'янськими мовами, з великими музичними можливостями. Ніде дух народної поезії не відбивався настільки виразно й сонячно, як він відбився в піснях українських” [4:168].

Українська мова є мовою українського народу, отже, вона і тільки вона повинна бути рідною для кожного, хто вважає себе належним до української нації. Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації, і словник — це те, що нація знає про світ, а граматики — це те, як вона про цей світ говорить. Знати, берегти і примножувати ці знання — обов'язок кожного українця. Ось як про це висловився М.Рильський: “Мова — втілення думки, що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її. Борімося за красу мови, за правильність мови, за присутність мови, за багатство мови...” [5:46]. Людина, яка не розуміє значення рідної мови, віддаляє себе від культурно-історичного досвіду і досягнення свого народу, його культурно-духовних надбань. Для неї вмовкає українська пісня, дума, легенда, прислів'я, перед нею зачиняє двері мистецтво рідного слова. За допомогою слова людина пізнає світ. Словесність — початок усіх наук. Вона — як джерело, звідки починається струмок, який ширшає, набирає сили і розливається могутньою рікою: знанням рідної мови.

Мова — явище суспільне. Суспільство здорове, життєдайне, коли воно складається не з безликих індивідуумів, а з громадян, патріотів своєї землі. Патріотизм починається зі ставлення до своєї мови. Поняття рідної мови виступає поряд із поняттям вітчизни, тобто мова сприймається не просто як засіб комунікації і навіть не тільки як знаряддя формування думок, а значно інтимніше — як одне з головних джерел, що оживляють патріотичні почуття, як рецептор духовно-емоційного життя людини. Рідна мова є одним із головних засобів, за допомогою яких створюється соціальний механізм успадкування культури від покоління, тобто вироблення національної культурної традиції.

Прилучення дитини до рідної мови — це входження її в суспільство, підключення до колективного розуму. Усвідомлення себе як людини здійснюється через мову рідних дитині людей, а тому протягом усього свого життя кожен сприймає цю першу мову в оточенні спогадів про батька і матір, братів і сестер, про рідний

дім. Позбавити людину рідної мови — аморально, це те ж саме, що підрізати коріння її духовності. Не умовних звуків тільки вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, а п'є духовне життя і силу з рідної мови.

Отже, сьогодні, коли в суспільно-політичному житті іде переоцінка моральних етичних цінностей, відроджується національна самосвідомість народу, знання рідної мови набуває особливого значення. Українська мова — це не мова простолюду, а мова цілої нації, чие місце на право самостійного розвитку в ряду цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим. Мовну політику розглядають як діяльність людей, що спілкуються між собою і цим самим привносять у лексичний склад елементи, зумовлені потребами їхньої виробничої і духовної діяльності. При цьому мова розглядається як творча практика особистостей, які, спілкуючись між собою, розвивають свій генофонд, орієнтуючись як на власні надбання, так і на зовнішньомовні запозичення, зберігають у ній культуру попередніх поколінь і вносять свою відповідно до розвитку цивілізації. 90-ті роки ХХ ст. — це час відновлення української державності, а тим самим і нових можливостей висхідного розвитку української мови. Надання українській мові статусу державної сприяє всебічному розвитку національної культури українського народу, а тим самим здійсненню найвищих гуманістичних загальнолюдських ідеалів.

1. Кононенко П.П., Кадомцева Л.О., Мацько Л.Г. Українська мова. — К., 1990.
2. Ладоня О.І. Українська мова. — К., 1993.
3. Олійник О. Українська мова. — К., 1998.
4. Скуратівський Л.В., Шевхова Г.Т., Парфьонов М.Г., Піскорська Л.І. Українська мова. — К., 2000.
5. Шелехова Л.Т., Остогор Я.І., Скуратівський Л.В. Рідна мова. — К., 1995.

ДОМІНАНТНІ СИМВОЛИ НАЦІОНАЛЬНО-ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
(методологічний та теоретичний аспекти)

Резюме

У статті систематизовано та узагальнено основні напрямки наукової думки ХХ ст. стосовно проблеми домінантних символів національно-етнічної свідомості. Указано на особливості їх експлікації в поезії кінця ХІХ-початку ХХ ст.

Ключові слова: символ, національно-етнічна свідомість, фольклор.

Summary

In this article, the basic scientific tendencies of the XX — th century concerning the problem of dominant symbols of national consciousness are systematized and generalized. The peculiarities of their explication in the poetry of the end of XIX-th and the beginning of the XX-th century are pointed out.

Key words: symbol, national-ethnic conscience, folklore.

Гуманітарна думка 90-х років ХХ ст. у межах ряду наукових дисциплін звернулася до проблеми стійких структур культурної свідомості, що можуть бути експліковані в різних формах творчої діяльності. Сьогодні вже нагромаджено певний досвід осмислення цих структур свідомості й ізоморфних їм компонентів тексту в естетиці, мистецтвознавстві, культурології, психології, літературознавстві та лінгвістиці. Така широка база спеціальних наукових досліджень дає змогу, узагальнивши їх результати, представити досвід вивчення одного з аспектів даного питання — проблеми домінантних символів національно-етнічної свідомості в методологічній і загальнотеоретичній площинах, що і зроблено в даній статті.

Очевидно, що рішення будь-якої проблеми, пов'язаної із сталими чи історично змінними компонентами національної культурної свідомості, передбачає осмислення онтологічних показників останньої. Принципово значимим для гуманітаріїв кінця ХХ ст. у цьому питанні стали здобутки російської критичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. — В.Соловйова, М.Лосського, М.Бердяєва, Г.Федотова та ін. Не менш актуальним сьогодні при осмисленні національно-культурної свідомості стає етнопсихологічний підхід, обґрунтований на початку ХХ ст. Г.Шпетом у роботі “Вступ до етнічної психології”. Трохи згодом культурно-істо-

рична школа в психології, на чолі якої стояв Л.Виготський, розробила інструментальний метод, який дав змогу в подальшому розглядати національно-етнічну самосвідомість як компонент національної психології.

Протягом ХХ ст. було запропоновано кілька методологічних концепцій вивчення національної свідомості, що в кінці століття дали поштовх до широкої наукової дискусії про природу і генезу етносу [8]. Наукова аргументація з даного питання в 90-ті роки була значно розширена, завдяки входженню в наш науковий простір західних досліджень. Авторитет французької школи “нової інтелектуальної історії” (М.Блок, Л.Фебр, Ж. Ле Гофф та ін.) визначив інтерес до теорії ментальності. Тоді ж А.С.Ахієзер писав, що “ментальність може бути вираженою як особливий, гранично стійкий спосіб аргументації, структури освоєння, осмислення світу через систему основоположних дуальних опозицій” [1:185]. То ж ментальність розглядалась як найбільш закріплена, глибинна частина свідомості етносу. Вона менш здатна до змін і детермінована в більшій мірі традицією і культурою, аніж типом соціальних відношень. Ментальність має особливі канали трансляції, що дають змогу їй закріплюватися в культурі й через найбільш авторитетні тексти (сакральні, фольклорні, ціннісно актуальні в етнічній свідомості художні твори, структури мови, предмети повсякденного вжитку, стійкі моделі поведінки), передаватися з покоління у покоління.

У 90-і роки ХХ ст. саме звернення вітчизняної гуманітарної думки до категорії ментальності багато в чому визначило інтерес різних наукових галузей до стійких структур свідомості. Оскільки менталітет пов'язаний з архетипічними характеристиками, ясно, що процес вираження ментальності будується на символізації найбільш актуальних смислів, які відповідають домінантним показникам світорозуміння та світосприйняття етносу. Однак практичне вивчення процесу закріплення стійких етноментальних кодів в різних формах культурної діяльності (у тім числі в літературі та мові) передбачало визначеність методологічної посилки, у якій історично було задано дві лінії. Редукціоністська методологія, що була обґрунтована в кінці ХІХ століття А.Бергсоном, передбачала можливість зведення (редукції) більш склад-

них форм людського існування і відповідно людської діяльності до деякого найпростішого першопочатку. Сама ж модель свідомості, за Бергсоном, містить багато шарів: від поверхових — до глибинних, до рефлексивних, не змінених ще інтелектом та мовою [2]. Усі більш високі форми буття свідомості в такому разі вважаються лише умовними “проявами” “першопочатку”. У цій процедурі по суті справи символ зводиться до знаків: якщо смисл символу не може бути розкритим до кінця, то смисл знаку може бути вказаний однозначно. Редукціоністська доктрина, що знімала питання про етно- та соціокультурну функцію символічних структур, актуалізувала біологічний рівень потреб людини, що окреслено, наприклад, у концепції Ніцше, який бачив найпростіші першопочатки в біологічно зрозумілому “житті”. При цьому сам процес створення символічних форм трактувався як вторинний і необов’язковий.

Найбільш радикальною формою вираження протилежного кута зору стала концепція Е.Кассіра, який зводив культуру до сукупності символічних форм, що служать не для окреслення, а саме для формування всього світу культури. Для кожної сфери культури (у тім числі для міфу, літератури, мови) характерний свій спосіб надання форми буттю. З кута зору Е.Кассіра, до “першопочатку”, якщо таке взагалі існує, неможливо “пробитися” поза роботою із символічними формами. Первісна здатність слова “само-розгортатися” була схарактеризована Е.Кассіром як така, що майже ніколи не відома чистим теоретикам і дістала свого найяснішого вираження й означення в думці поета [4]. У ключі антиредукціоністської доктрини природу символічних компонентів культурної діяльності тлумачив і К.Юнг. Він розвинув концепцію взаємодії свідомості та підсвідомості у психіці індивіда через суб’єктивне переживання архетипічних структур, що виражається в їх символічному оформленні.

Ясно, що формування концепції етнічних символів стало можливим на базі “глибинної психології” К.Юнга, “філософії символістських форм” Е.Кассіра, культурологічних обґрунтувань А.Ф.Лосева, П.Флоренського, М.Бахтіна. Варіанти семіотичного, культурологічного, етнопсихологічного тлумачення проблеми етнічних символів у західній традиції знаходимо і в роботах

Ч.Пірса, Д.Армстронга, А.Сміта та ін. Дослідження відзначених авторів дають змогу зробити ряд загальних висновків:

– Етнічні символи певним чином організують обрядово-ритуальні, релігійні й художні практики етносу. У цьому контексті їх можна трактувати як особливі матричні утворення, що забезпечують системну єдність етносу через уніфікацію його ціннісних установок, знакових смислів, емоційно-когнітивних проявів.

– На підставі когнітивних зв'язків етнічні символи створюють специфічні символічні моделі, що виступають як один із соціокультурних регуляторів буття етносу.

– Знаковість етнічних символів дає змогу контролювати відношення всередині самого етносу, вказуючи на ієрархію ціннісних смислів та ідей, що вироблені етносом у процесі свого розвитку.

– Етнічні символи слід розглядати як системне утворення; вони характеризуються семантичною цілісністю й відображають існування етносу в єдності його світовідчуттів і світостановлень.

– Етнічні символи формують не лише основи для усвідомлення своєї національної ідентичності, але координують і тип реальності етносу, нову смислову дійсність, яка об'єктивується в системі моралі, релігії, мистецтва.

Очевидно, що в національній свідомості формується шар символів, що здійснює в історичному бутті етносу зв'язок між минулим і майбутнім, минулим і теперішнім, зміцнюючи його хронотопічну єдність. Ю.М.Лотман писав: “Символ ніколи не належить до якогось одного синхронного зрізу культури — він завжди пронизує цей зріз по вертикалі, приходячи з минулого, зникаючи в майбутньому. Пам'ять символу завжди древніша, ніж пам'ять його несимволічного текстового оточення” [5: 92]. Перетворення символу в домінуючий тип ряд авторів пов'язують з його роллю у вираженні актуальних смислів національно-етнічного існування в конкретно-історичний період часу. При тому, що домінуючі символи виражають найбільш значимі компоненти етнокультурної картини світу, вони слугують індикаторами нових параметрів етнічної свідомості при зміні соціального середовища. У символах даного типу містяться “дві безкінечні серії відношень: одна назад, до об'єкта, інша вперед, до інтерпретанти” [3:36-37].

Полісемантична структура символу в його етнічно-домінант-

ному варіанті координується національно-етнічним міфом, конструювальною національною ідеєю. Міф виступає як форма об'єктивації, форма специфічного зв'язку домінантних символів. Їх семантичні поля набувають властивості взаємодоповнення, тобто, перекриваючи один одний, вони створюють можливість для перекодування смислових елементів, для об'єднання і взаємодублювання. У релігійних, фольклорних і власне художніх формах домінантні символи здатні маркувати смисли національно-етнічного існування. Як елементи літературно-художньої системи, домінантні символи набувають додаткових властивостей і можливостей, пов'язаних з їх функціонуванням у просторі вербального мистецтва. І це не можна не враховувати при їх тлумаченні. Маючи сильне семантичне поле, вони здійснюють вплив на всі компоненти образної системи і часто координують її у відповідності до своєї онтології.

Характерно, що в перехідні культурно-історичні епохи, коли етнічна свідомість відпрацьовує нові ціннісно-смислові парадигми, художня культура взагалі й література в тім числі звертається до пам'яті етносу, що зафіксована на її архетипному рівні, який неохопним для свідомості механізмом визначає основні концепти мислення, принципи художнього світотворення. У творчому процесі через конкретно-образне втілення транслюються певні смислові аспекти архетипу, що корелює з колективним несвідомим етносу. Актуальність зв'язку творчої свідомості з етнічним ґрунтом особливо рельєфно видно на прикладі творчості письменників перехідної епохи початку ХХ ст. Синтезуюча оптика їх художнього бачення мала відповідне вираження на рівні структури та смислів слова, тексту, художньої системи окремих авторів та національних літератур в цілому, де за новими моделями спрацьовувала діалектика відношень загального та окремого, зовнішнього та внутрішнього, етноментального та індивідуально-творчого. Відкрити архетипічні смисли символічних образів, що розгортають етнічні коди в художньому творі, звертаючись тільки до його внутрішньої структури, неможливо. Необхідно зіставлення із загальним культурно-історичним контекстом етносу, узятим у синхронічному та діахронічному зрізах.

Таким шляхом пішла Т.Шестопалова, яка в інтерпретації

міфологем поезії П.Тичини проводить цікаві аналогії: “У поетичному циклі “Родина” видатного російського символіста О.Блока часто фігурують образи коня, коней, кобилиць. У російській літературі цей образ з усіма на те підставами можна трактувати як символ саме завдяки високій концентрації в ньому специфіки національного духу (коли мати на оці стрімке поширення російської людини на чужих територіях і відповідно ідеологію російського слов’янофільства). В українській літературі відповідного періоду цей образ виступає уособленням, художнім вираженням лише певних, спільних для всіх народів, цивілізаційних етапів. Багато ближчим українському народові є образ вітру, який адекватно відбиває специфіку духовності нашого народу (волелюбного, але захитаного на історичних перехрестях, народу на землі, не захищеної жодними природними кордонами. Саме тому в українській літературі **образ вітру** виростає колосальним мистецьким символом” [7: 46-47].

Л.Ставицька, досліджуючи прояв кордоцентризму як рису національної художньої свідомості, що своєрідно позначилась у творчості письменників початку ХХ ст., констатує: “Внутрішній світ людини — це динамічна за своєю природою субстанція, і тому для естетичного втілення потребує таких слів-образів, які б містили сему руху. У надрах міфопоетики закладені такі назви. Так, слово *вітер* регулярно включається в лексико-семантичну структуру образів душі та серця; ця природна стихія динамізує внутрішній світ за принципом етимологічного зв’язку вітер — дух — душа: “Душа вважалась за істоту повітряну, подібну до вітру” (Афанасьєв А.И. Живая вода и вещее слово. — М., 1988. — С.356)” [6:79].

Характерно, що й у творчості Ю.Клена (Освальда Бургардта), художній світ котрого зумовлений кодами різного етнокультурного середовища, активно оживають образи природних стихій—Дошу, Сонця тощо. Наскрізним у його поезії теж став **образ вітру**, де через градацію вітер—буран—бура автор виражає смислові грані образу. Ю.Клен проектує соціальний зміст образу — епохальну катастрофу, і як О.Блок, проєцює його на внутрішньо-психологічний світ особистості (“ ... в бурі пристрасті жаги й отчаю ...”). Модерні поети, створюючи символічні образи на рівні

об'єктно-предметного ряду художньої реальності чи в межах цілісної художньої форми вірша, прагнули до вираження їх ізоморфності із структурами свідомості. Семантику таких образів багато в чому визначав складний емоційно-інтелектуальним стан поетів перехідної епохи, що відбивав модуси їх екзистенції, коди психосфери, зануреність в широкі культурно-міфологічні контексти.

Гетерогенний стан поетичної свідомості, домінування в ній культурологічного та комунікативного модусів, тяжіння до узагальнень ускладнили семантичну структуру авторського символічного образу, який в поезії в цей період активно експлікує етнічні коди та національні ідеали. Сенси такого типу образів корелюють із домінуючими етноментальними інтенціями, але ними не обмежуються. Тому в наших інтерпретаціях символічних компонентів поетичних текстів початку ХХст., які характеризуються розширенням парадигм значень, необхідно враховувати і вектор аксіологічної орієнтації авторської свідомості, що визначений перехідною культурною ситуацією.

1. **Ахизер А.С.** Россия: критика исторического опыта. В 3-х т. — М., 1991. — Т.1.
2. **Бергсон А.** Опыт о непосредственных данных сознания // Бергсон А. Собр. соч. В 4-х т. — М., 1992. — Т.1.
3. **Знаково-символические системы** в социальных и когнитивных процессах. — Новосибирск, 1990.
4. **Кассирер Э.** Символ — ключ к природе человека // Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. — М., 1998.
5. **Лотман Ю.М.** Символ в системе культуры // Лотман Ю.М. Избранные статьи. В 2-х т. — Таллинн, 1992. — Т.1.
6. **Ставицька Л. О.** Естетика слова в українській поезії 10-30-рр. ХХ ст. — К., 2000.
7. **Шестопалова Т. П.** Міфологеми поезії Павла Тичини: спроба інтерпретації.-Луганськ, 2003.
8. **Этнос** и его сознание. — М., 1989; **Бороньев А.А., Смирнов П.И.** Россия и русские: характер народа и судьба страны.— СПб., 1992; **Козлов В.И.** Проблемы этнического самосознания и его место в теории этноса // Советская этнография. — 1997. — №2.

УКРАЇНЬКА ФОНЕТИКА ЯК ПРОЯВ ГЕНЕТИЧНОГО КОДУ НАЦІЇ

Резюме

У статті розглядається генетичний код нації, його значення у біологічній схильності людини до оволодіння мовою. У цьому аспекті наголошено на значущості фонетики рідної мови.

Ключові слова: ментальність, нейролінгвістика, фонетика.

Summary

A genetic code significance for the person's biological inclination in mastering of a language is considered in the article. In this aspect, the native phonetics significance is especially emphasized.

Key words: mentality, neurolinguistics, phonetics.

1. Якщо говорити про біологічний аспект мови, то необхідно передусім назвати той факт, що людина має біологічну схильність до оволодіння мовою. Тут на відміну від високоорганізованих тварин людина має мовний ген. Наявність біологічного аспекту мови підтверджується теорією вроджених структур Н.Хомського, яка зводиться до того, що дитина народжується із закладеними в її мозку певними мовними структурами [11:157]. Н.Хомський зауважує, що той, хто займається вивченням людської природи й людських здібностей, повинен так чи інакше взяти до уваги той факт, що всі нормальні людські індивіди засвоюють мову, тоді як засвоєння її найелементарніших зародків не є притаманним явищем для людиноподібної мавпи, хоч і розумної в інших відношеннях. Однак уважне дослідження комунікації тварин дає мало підстав для подібних припущень. Навпаки, ці дослідження підтверджують унікальність людської мови як явища, що не має значущого аналогу у світі тварин. Якщо це так, то немає жодного сенсу розглядати проблему пояснення еволюції людської мови з більш примітивними системами спілкування, які з'являються на нижчих рівнях інтелектуальної здібності [17:85-86]. Насправді усе виявилося ще серйознішим.

2. Якщо далі заглиблюватися в людську природу, то слід зазначити, що асиметрія може бути фізичною основою функціональних розбіжностей між лівою та правою півкулями мозку. Коли

вперше з'явилися про це дані, деякі вчені висловили припущення, що асиметрія в будові мовленнєвих зон може розвиватися внаслідок навчання мови. Однак така ж асиметрія притаманна й мозку людського плода. Отож, анатомічна різниця тут скоріше причина, ніж наслідок.

3. Відомо, що хід великих судин мозку відображає анатомію оточуючої тканини. Завдяки такому співвідношенню вдалося встановити, що сильвієва борозна (іноді її називають латеральною борозною) — глибока щілина в корі мозку, що відділяє скроневу частку від решти кори, — у лівій півкулі вона довша, а у правій — сильніше вигнута вверх. Така асиметрія виявилась і при вивченні викопаних черепів неандертальської людини; це дозволяє припустити, що асиметрія півкуль, вірогідно, становить частину генетичного спадку *Homo sapiens*. Дані про те, що асиметрія будови мозку в новонароджених дітей відображає функціональні відмінності, отримані при вивченні викликаних потенціалів, що виникають при звуках людського мовлення у немовлят, яким ледве виповнився тиждень. Отож, наш мозок і анатомічно, і фізіологічно, очевидно, від народження є підготовленим для переробки словесних сигналів [2:186-187].

4. Що ж до визначення терміна “ген”, то він є терміном біологічним; походить від грецького *genos* “рід, походження”, що позначає “матеріальну одиницю спадковості” [13:117]. У генетичному й цитогенетичному словнику теж бачимо тільки його біологічне визначення [15:66]. Немає в цьому словнику й визначення гена як мовної одиниці або визначення генетичного коду [15:66-74]. Однак в іншому біологічному словникові знаходимо визначення генетичного коду — “система “запису“ генетичної інформації в нуклеїнових кислотах у вигляді послідовності нуклеотидів” [1:137]. Багато чого нам може сказати визначення генетичної інформації, спадкової інформації — “сукупність відомостей про склад, будову й характер обміну речовин організму і пов'язані з ними функції” [1:136], що перегукується з позначенням генетичного спадку. Французькою мовою слово “код” має значення системи умовних позначень або сигналів [13:235]. Абстрактний же, до речі, “характер мовної системи спричинився до розрізнення понять мови і мовлення, або мови як коду, знакової системи та

мови як реального звукового та семантичного явища, розрахованого на сприймання й відтворення” [8:90]. Отже, можна припустити, що генетичний код — це біологічний термін, який до мовознавства не належить. З іншого боку, є терміни у біології (це “майже” терміни) “генетичний спадок”; “генетична інформація”, “спадкова інформація” (два останніх терміни позначають те саме), що мають якесь відношення до лінгвістики.

5. Постає інша проблема — як відноситься термін генетичного коду до мовознавства. Тут треба було б почати з іншого поняття — рідної мови. “Рідна мова” — це термін, це “перша мова, якою почала розмовляти дитина (мова батьків), або мова, з якою індивід увійшов у культуру в період свого свідомого життя” [8:92]. Між іншим, про це читаємо і в словнику, виданому трохи раніше: “... мова, яка природно засвоюється в ранньому дитинстві від батьків, дорослих, що є носіями цієї мови” [7:130], тобто не бачимо тут суспільного значення рідної мови. Проф. М.П.Кочерган підкреслює однозначність понять (і термінів) “спільна, єдина, рідна мова” [11:167,169]. З цим, мабуть, перегукується його зауваження: “Дитина говорить мовою оточення, а не обов’язково мовою батьків. В умовах ізоляції дітей від суспільства діти не говорять зовсім...” [11:156-157]. Далі про (рідну) мову: “Хто якою мовою думає, той до того народу належить” (В. Даль) [11:168]. Поняття (термін) рідної мови пов’язане з поняттям нації. Існує поняття націєтворчої функції мови, що поєднується з її державотворчою функцією [8:90]. Узагалі, “мова — головна ознака нації” і, разом з тим, “головна етнічна ознака людини” [9:77]. Але ототожнювати цю ознаку не слід почуттям патріотизму, українськості. Люди часто через різні обставини не володіють рідною мовою, однак при цьому зберігають щирі почуття до України. Чимало з них використовують найменші можливості для оволодіння мовою свого народу і залучають до цього інших [9:77-78]. Можна сказати, що “це добрий симптом, бо свідчить, що в українців пульсує живе чуття мови” [4:9]. З чим поєднується це “живе чуття мови” або, інакше кажучи, той же генетичний код (або, ще трохи інакше, генетичний спадок)? До певної міри це споріднені слова.

Проф. М.П.Кочерган пише, що “після самовідомості (генетичного коду, генної пам’яті) найбільше значення для утворення ет-

носу має мовний код (соціальна пам'ять)” [11:169]. Тобто, здається, неможливо перше і друге значення відірвати від існування рідної мови. Збереження рідної мови виступає нашим завданням, але з якої галузі? Можна дійти такого висновку, що це — мовна політика (“... уведення нових або збереження старих мовних норм...” — [11:180]), оскільки вона пов'язана з кодифікацією. “Боротьба за державність української мови — це боротьба за українську державу... У національній державі ототожнюються такі поняття, як держава, нація і мова” [11:170]. Ось так мовна політика пов'язана з біологічними основами через соціальні.

6. Генетичний код імовірноше вважати не поняттям, а концептом — “мова як генетичний код нації”. Уже “Великий тлумачний словник сучасної української мови” містить таке визначення: “Концепт... 1. *філос.* Формулювання, загальне поняття, думка” [3:452]. Тут бачимо вже певні відмінності від поняття. Ще більше розгалуження концепту й поняття знаходимо у *всесвітній енциклопедії з філософії*: “Концепт (лат. *conceptus* — поняття) — зміст поняття, його смислова наповненість в абстрагуванні від конкретно-мовної форми його вираження” [5:506]. Нарешті, у новій філософській енциклопедії можна знайти й таке визначення цього терміна: “Концепт (лат. *conceptus* — збір, сприймання, зачаття) — акт “схоплення” смислів речі (проблеми) у єдності мовленнєвого висловлення... Концепт як висловлює мовлення, тобто, не тотожний поняттю” [14:306]. На жаль, багато (у т.ч. сучасних) дослідників не помітили вживання нового терміна для позначення смислу висловлення, тому в більшості філософських словників й енциклопедій концепт ототожнюється з поняттям. Між тим терміни концепт і поняття необхідно чітко розмежовувати один від одного. Термін “концепт” був уведений у філософію Абеляром у зв'язку з аналізом проблеми універсалій, що вимагали розчеплення мови й мовлення. Оскільки в мовленні до того ж проглядаються об'єктивно-мовні форми вираження, то термінологічно концепт від поняття важко відрізняється; він є двозначним терміном [14:306-307].

7. Значення концепту “мова як генетичний код нації” можна зрозуміти, розглядаючи стан у сучасній українській фонетиці. За даними Київського інституту міжнародних досліджень, у Донецьку, наприклад, проживає 51% українців, з яких 30% вважає рідною

мовою українську, а перевагу у використанні української мови надає лише 6%. В Одесі відповідно 75,41 і 10 (%). Відсоток українців у різних містах — від 51 до 76. Рідною мовою українську вважають від 30 до 63 (%) населення [12:9]. Отож, “наплив російськомовного населення в Україну, що свідомо сплановував союзний центр, призвів до того, що міста, де в основному поселялися переселенці, поступово русифікувалися, витіснивши із ужитку українську мову. Збільшення населення зрусифікованих міст за рахунок вихідців із села, що мало місце в повоєнний період, призвело до ще більшого скорочення носіїв української мови” [11:164].

8. Але цей стан населення міст зумовив таку картину. Під артикуляційною базою (або фокусом) “розуміють сукупність звичних для даної мови рухів і положень мовних органів” [16:208]. Наприклад, кінчик язика з прилеглою до нього частиною спинки, очевидно, є найбільш рухомим, найбільш активним органом творення приголосних звуків; на нього припадає найбільша частина артикуляційної роботи (зокрема, палаталізовані [с', з'] тощо). Передньоязикові тверді, м'які й напівм'які переважно спостерігаються в дорсальному (*dorsum* — спинка) різновиді, однак апікальне (*apex* — кінчик) і навіть какумінальне (*cacumen* — вершок) положення язика при їх творенні властиве теж українській мові. Але вважалося, що приголосні [т', д', н', л'] в українській літературній мові також можуть артикулюватися як передньоязикові, проте поширенішою є їх середньоязикова артикуляція. (До середньоязикових належить також [j]). Разом з тим, робиться висновок, що “на долю середньої та задньої спинки язика припадає менша артикуляційна робота, ніж на передню її частину” [16:208].

Нам же здається, що вимова слів, наприклад, *тягне, дядько, осінь, лягти* з середньоязиковою артикуляцією звуків [т', д', н', л'] є в наші часи не зовсім доцільною. Або, інакше кажучи, телевізійний запис літературної української мови за радянські часи здебільшого видається як занадто сильно пом'якшений, коли йдеться про м'які та напівм'які приголосні.

Зовсім не так у російській мові. При вимові якраз м'яких приголосних звуків, на відміну від відповідних твердих, середня частина спинки язика наближається до центру твердого піднебіння (саме до цієї точки найближче всіх артикуляція [j]). Тобто вимова

м'яких (палатальних) потребує значної енергії й напруги органів вимови. М'якість, наприклад, звуків [т', д'] характеризується у фазі розкривання зімкнення значним фрикативним (щілинним) елементом (це значить, що вони звучать як [т'с', д'з']). У багатьох мовах (наприклад, у романських і германських) звичайні відтінки з твердості-м'якості приголосних є несамостійного, залежного характеру, коли ствердіння або пом'якшення залежить від якості наступного голосного. Палаталізовані приголосні (пом'якшені, не м'які) в іноземних мовах — це звуки з порівняно послабленою артикуляцією [6:47-48]. Тут, як бачимо, ближче до цього стану знаходиться українська мова. І саме тут, серед інших проявів, ми чуємо український акцент, коли українець спілкується російською мовою.

9. Отож, як же відбувається засвоєння і сприйняття рідної мови, тобто сприйняття генетичного коду на фонетичному й фонологічному рівнях? Проф. Ю.О.Карпенко зазначає: “Акустична характеристика звуків у принципі є істотною, важливішою за характеристику артикуляційну. Адже для мови в кінцевому рахунку важить не те, як що вимовляють, а те, як вимовлене чується, як його сприймають” [10:53]. Значення мають тут, здається, акустичні ознаки “дієзність-недієзність” (“...дієзними є всі м'які та напівм'які приголосні...” [10:57]), і саме така, акустична характеристика засвоюється людиною, а не артикуляційна. Це єдине, чим відрізняються, наприклад, [д] і [д'], [к] і [к'] тощо [10:60]. Що ж до російської мови, то тут ця різниця у дієзності-недієзності стосується вже кодифікаційних норм реальних акустичних характеристик звуків.

Таким чином, кодифікація як спосіб існування коду є головним статусом мовного гена нації. Це зразок уживання мови саме так, а не інакше. Передавання мовного гена нації виступає як акумулятивна, націєтворча функція мови, що її передає суспільство.

1. **Біологічний словник.** — 2-е вид. — К., 1986.
2. **Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л.** Мозг, разум и поведение. — М., 1988.
3. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови. — К., 2002.
4. **Волошак М., Сербенська О.** Про культуру мови і культуру слова // Думська площа. — 2002. — №29.
5. **Всемирная** энциклопедия: Философия. — М., 2001.
6. **Ганиев Ж. В.** Русский язык: Фонетика и орфоэпия. — М., 1990.

7. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985.
8. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К., 2001.
9. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — 3-є вид. — Дрогобич, 1992.
10. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. — Одеса, 1996.
11. Кочерган М. П. Загальне мовознавство. — К., 1999.
12. Кочерган М. П. Мова як символ соціальної солідарності // Мовознавство. — 2003. — №1.
13. Локшина С. М. Краткий словарь иностранных слов. — 9-е изд. — М., 1987.
14. Новая философская энциклопедия: В 4-х т. — М., 2001. — Т. 2.
15. Ригер Р., Михаэлис А. Генетический и цитогенетический словарь. — М., 1967.
16. Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. — К., 1969.
17. Хомский Н. Язык и мышление. — М., 1972.

В. В. Ярошинський

ЛІНГВОМЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК ЗМІН У ФОНЕТИЧНІЙ СИСТЕМІ

Резюме

У статті розглянуто проблему взаємозв'язку ментальності та усного мовлення, що її було сформульовано ще В.Гумбольдтом у концепції внутрішньої форми мови.

Ключові слова: ментальність, фонетичні зміни, нейролінгвістика, психолінгвістика.

Summary

The problem of interdependence of mentality and the sounding speech is mentioned in the article, which W.Gumboldt formulated in his concept of the internal form of language.

Key words: mentality, phonetic changes, neurolinguistics, psycholinguistics.

Сучасне мовознавство переживає момент зміни парадигми, тобто зміни уявлень про те, що саме є ознакою науки, у чому полягає принцип поділення цілісного наукового пізнання на окремі царини. У зв'язку з цим багато моментів із теоретичної лінгвістики, що вважалися цілком доведеними, аксіомами, починають трактувати з інших позицій, по-іншому залучаючи їх до цілісної теорії лінгвістики. Тема цієї статті — спроба трактувати фонетичні зміни

в національних мовах з позицій антропоцентричної лінгвістики. Можливо, запропоновані ідеї сприйматимуться як надто суб'єктивні, але, як відомо, у кожному науковому знанні обов'язково наявний суб'єктивний момент, момент погляду дослідника на попередні теорії та їх евристичну спроможність, на перспективи використання інших методів інтерпретації.

Ментальність у лінгвістиці протягом останніх 100 років пов'язували з особливостями членування світу за допомогою вербальних знаків [див.7]. Таким чином, найактуальнішими стали саме лексикологічні, семантичні дослідження. Пізніше, з розвитком когнітивної лінгвістики, почали звертати увагу на сценарії комунікації, моделі мовленнєвої поведінки.

Фонетичні зміни, процеси традиційно описували як зумовлені т.з. “внутрішніми законами розвитку мови”, ніби жива мова може існувати й розвиватися без її носіїв. Ця тенденція мовознавчого опису була викликана намаганням усунути суб'єктивний компонент із науки взагалі, причому нерідко суб'єктивність ототожнювали із суб'єктивністю, тобто зосередженням уваги на мовленні окремої людини. З іншого боку, діяла тенденція зробити мовознавство суто матеріалістичною наукою, пов'язати всі міркування з конкретними фактами. Безумовно, вимова звуків найорганічніше поєднана з фізіологією, з роботою мовленнєвого апарату. І тому спроби пояснити всі фонетичні зміни фізіологічними тенденціями мовця були нерідкими для історії мовознавства.

Молодограматики вперше оголосили принцип дослідження мовної діяльності як діяльності психічної, на яку впливає безліч чинників. Звукову форму мови вони намагалися пояснити, перш за все, як фізіологічно впорядковану. На думку Г.Курціуса, наприклад, причина всіх фонетичних змін — у зручності вимови: саме тому вибухові переходять у щілинні, а не навпаки. Щілинні набагато легше вимовляти, вони не потребують фокусованості м'язового напруження. Так, саме “зручнішими” для мовця зазвичай є передньоязикові в порівнянні із задньоязиковими [див. 10]. Цю ідею про те, що в основі всіх фонетичних змін лежать людські лінощі, підтримував також російський мовознавець Є.Поліванов [6:81]. Таке розуміння звукових історичних процесів не сприймається як застаріле й сучасними фахівцями.

Звичайно, можна знайти певні суперечності між тлумаченням звукових законів як універсальних (а тенденція до економії зусиль притаманна кожній людині, кожному етносу) і наявністю фонетичних особливостей окремих мов. Це протиріччя між тенденцією до посилення матеріалістичності науки й тенденцією до елімінації мовлення, психофізіологічних характеристик конкретної людини, індивідуума, можливо, й призвело до ідеї про існування “внутрішніх законів розвитку мовної системи”. Іманентність розвитку мови була підтримана не лише завдяки концепції Ф. де Сосюра. Ф.Енгельс колись іронічно зауважив, що з мовознавця, котрий спробує довести, що звукові процеси визначаються розвитком суспільних відносин, можна лише глузувати [10].

Соціальні фактори не могли, на думку багатьох мовознавців, суттєво вплинути на структуру мови. Про це свідчить і критика концепції А.Мейє, який вбачав причину фонетичних змін у зміні типів цивілізації, наявності у певного колективу прагнення до єдності [9]. Але якщо зараз ми повертаємося до антропоцентричної моделі мови, то маємо згадати, що фундатор діяльнісної лінгвістики, побудованої на уявленні про мову як органічну властивість людини, що виявляє його належність до певної етнокультурної спільноти, — В.фон Гумбольдт, пов’язав внутрішню форму мови з поняттям методу, специфікою синтезування світу ідеального із світом артикульованого звука. Саме звук, вважав В.Гумбольдт, є диханням нашого буття [2:319]. Звукова форма — один з найголовніших складників існування людини у світі, саме він закріплює, об’єктивує ментальність як систему стереотипів орієнтації людини у світі. Ментальність, у свою чергу, зумовлена й особливостями розвитку нації, й антропологічними характеристиками її представників [11].

Таким чином, цілком доречно ввести до схеми фонетичного опису (у широкому значенні цього слова) ментальність як систему й стверджувати при цьому, що звук та ментальність перебувають у тісних органічних взаємозв’язках. Власне оголошена проблема при цьому набуває амбівалентності: з одного боку, особливість звукового формування духу визначає ментальність, з іншого — ментальність є силою, що керує змінами у вже сформованій системі артикульованого звука. Зміна екологічних, соціальних

умов існування етносу стає в цій системі опису одним із чинників, що — опосередковано — впливають на зміну фонетичної системи певної мови. У межах емпіричних прикладних досліджень це означає, що спостереження над тенденціями фонетичних змін у певну епоху надає можливість робити висновки про зміни світосприйняття народу. І навпаки, трансформації у світогляді етносу або нації під впливом трансформації ноосфери свідчать про можливість змін у синтезі “звук — дух”.

Першим практичним кроком для перевірки цього припущення став для нас порівняльний аналіз змін у фонетичних системах української та російської мови протягом останніх 30-40 років. Початковим моментом цього аналізу нами було обрано т.з. Закон Бодуена, сформульований ним у 1877 році: у більшості слов'янських мов система голосних спрощується, а система приголосних ускладнюється. Це позначає, що голосні відіграють все меншу роль у розрізнюванні слів. Це обумовлено трьома причинами: 1)усе менша кількість голосних зустрічається в даній позиції, 2)з'являється “монополіст” у фонетичній системі — найчастотніший звуко-тип у мовленні, 3)деякі голосні втрачають самостійність, бо входять у відношення додаткової дистрибуції [цит по:10-12].

По-друге, ми спиралися на аналітичний і дуже глибокий огляд Р.Якобсона щодо співвіднесення мовних одиниць із центральною нервовою системою [13]. Спираючись на дослідження багатьох нейрофізіологів та експериментаторів-лінгвістів, він показав, що ліва півкуля головного мозку обробляє переважно фонологічні, символічні ознаки фонації, а права — немовленнєві, образні, музикальні, природні [13:274-275]. Інактивация саме лівої півкулі викликає дефіцит варіативності сприйняття мовленнєвого сигналу.

Обрані теоретичні системи склали підґрунтя для спостережень щодо українського та російського мовлення в засобах масової інформації. Виявилось, що “закон Бодуена” діє переважно в російській мові. Саме там послідовно скорочується кількість голосних, що можуть зустрічатися в ненаголошених позиціях. Ця тенденція, до речі, чітко окреслюється протягом двох століть: колись голосні зовсім не нейтралізувалися, потім до процесів нейтралізації були залучені *А* та *О*, потім *И*, *Е* та “*Ять*”. У середині ХХ століття зареєстровано нейтралізацію ненаголошеного *У*.

Спочатку йшлося про суфікси дієприкметників, типу [бор'ь]щийся, [кол'ь]щий. Потім це захопило другий переднаголошений склад [ррь]кава, [ккъ]куруза, [штть]катур. Зараз можна знайти навіть пару слів, які завдяки цієї нейтралізації повністю збігаються у своєму звучанні: [пол'ьсу] = по лесу и полюсу.

Таким чином, у російській мові інформаційна вагомість голосних невідворотно знижується. Система приголосних при цьому ускладнюється: знижується їх позиційна обумовленість. На думку М.В.Панова, це викликано впливом соціальних чинників: поширення публічного мовлення закріплювало саме розбірність приголосних, наближало вимову до писемного тексту [8:13-14].

В українській мові відбуваються інші фонетичні процеси. Протягом останніх 50 років система голосних не змінилася. Зберігається увиразнена напружена артикуляція голосних у ненаголошених позиціях (за винятком *И – Е*). Орфоепічні вимоги до приголосних теж залишаються жорсткими, у суспільстві поширюються правила асимілятивних змін, деякі факти свідчать про тенденцію до спрощення українського консонантизму. Так, якщо в 50-60 роки ХХ століття вимова губно-губного та губно-зубного варіанта фонем */В/* була зумовлена позицією, то у 80-90 роках уже безперечно став переважати губно-губний варіант [див.4:34-35]. Тут вбачаємо також вплив соціальних чинників, але іншого плану, ніж у російській мові. Державна розбудова, кодифікація української мови орієнтують на відродження “класичної” вимови, увиразнення розбіжностей між писемним та усним мовленням, протиставлення української орфоепії російській. Можливо, це пов'язано з такою відомою рисою української ментальності, як тенденція до “окремішності”, відособленості. Крім того, збереження інформативності голосних на фоні їх нівелювання в російській мові відповідає підвищеній емоційності українців. Процеси, що відбуваються у фонетичній системі російської мови, з нейролінгвістичних позицій можна тлумачити як загальне зростання значущості логічного мислення за рахунок зниження емоційності. Соціальні чинники, що впливають на орфоепічну кодифікацію української мови, кінець-кінцем, сприяють підкріпленню нераціонального, але об'єктивного сприйняття дійсності.

Подальше вивчення всіх змін у фонетичних системах, змін у

принципах лінгводидактики надасть можливість перевірити наші міркування щодо етнокультурних особливостей “синтезу духу з артикульованим звуком”.

1. **Бардина Н.В.** Языковая гармонизация сознания. — Одеса, 1997.
2. **Гумбольдт В. фон.** Избранные труды по языкознанию: — М., 1984 .
3. **Гумбольдт В. фон.** Язык и философия культуры. — М., 1985.
4. **Карпенко Ю.О.** Фонетика і фонологія сучасної української мови. — Одеса, 1996.
5. **Плющ Н., Бас-Кононенко О., Дудник З., Зубань О.** Сучасна українська літературна мова. Фонетика. — К., 2002.
6. **Поливанов Е.Д.** Где лежат причины языковой эволюции // Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. — М., 1968.
7. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т.І-ІІ.
8. **Русский язык** и советское общество (социолого-лингвистическое исследование). Фонетика современного русского литературного языка. Народные говоры. — М., 1968.
9. **Слюсарева Н.А.** Социологическое направление // Лингвистический энциклопедический словарь. — М, 1990.
10. **Серебренников Б.А.** Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление. — М., 1988.
11. **Шпет Г.Г.** Введение в этническую психологию. — СПб., 1996.
12. **Якобсон Р.** Звук и значение // Р. Якобсон. Избранные работы. — М., 1985.
13. **Якобсон Р.** Мозг и язык // Р. Якобсон. Избранные работы. — М., 1985.

**КОДИФІКОВАНА ВИМОВА ЗВУКОСПЛУК
У ПАМ'ЯТКАХ ХІХ ст.**

Резюме

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови звукосполук української літературної мови у ХІХ ст.

Ключові слова: орфоепія, кодифікація, першодруки, рукописи.

Summary

The article is dedicated to the problem of the formation of pronunciation norms of the sound correlation of the Ukrainian literary language at the end of the XVIII th century — 60's of the XIX century.

Key words: orthoepics, codification, first-prints, manuscripts.

Проблеми, пов'язані із становленням орфоепічних норм, є актуальними й зараз. Найголовніші з цих проблем пов'язані з процесом вироблення вимовних літературних норм та їх відповідністю найістотнішим особливостям усного народного мовлення. Як зазначає М.М.Фашенко, критеріями вироблення орфоепічних норм є їх відповідність найістотнішим вимовним особливостям загальнонародної мови, виразність в усному народному мовленні, фіксація у пам'ятках та наукових джерелах [18:49].

Серед досліджень орфоепічної системи української мови — відомі праці П.П.Житецького, А.Ю.Кримського, В.І.Сімовича, О.Н.Синявського, Л.А.Булаховського, А.А.Москаленка, М.Ф.Наконечно-го, М.А.Жовтобрюха, Л.І.Прокопової, Н.І.Тоцької та ін. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І.Огієнка, Я.Рудницького, О.Горбача. Становлення української орфоепії висвітлюється певною мірою в працях, присвячених історії української орфографії. Маємо зокрема, у монографіях М.А.Жовтобрюха “Мова української преси” (1963), “Мова української періодичної преси” (1970) та А.А.Москаленка “Нарис історії українського алфавіту і правопису” (1958). Попередниками у дослідженні окремих питань проблеми — передусім процесу відбиття орфоепічних норм української літературної мови в рукописах Т.Г.Шевченка — можна назвати Б.В.Кобилянського, М.М.Фашенко. Б.В.Кобилянський у праці “Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови” роз-

глядає такі вимовні особливості: асиміляцію твердих приголосних, асиміляцію шиплячих у сполученні з м'якими свистячими, асиміляцію [т'с'] — [ц'ц'], асимілятивне пом'якшення твердих зубних приголосних перед м'якими, прогресивно-асимілятивне подовження приголосних [8]. М.М.Фашенко у статті “Т.Г.Шевченко і становлення норм української орфоепії” наводить мовні факти, які свідчать про те, що в рукописах творів Т.Г.Шевченка відбиті майже всі вимовні норми, які стали орфоепічними [19].

Кодифіковані норми вимови, які формувалися у тісному зв'язку з орфографічними, простежуються ще в рукописах, першодруках старої та нової української літературної мови, а перші дослідження вченими особливостей української літературної вимови, які становлять теоретичне обґрунтування орфоепічних норм нової української літературної мови, викладені ще у працях ХІХ ст.

Про особливості української вимови, зокрема особливості вимови звукосполук, які згодом стали орфоепічними нормами, є свідчення у багатьох правописних системах, побудованих більшою чи меншою мірою на фонетичних засадах. Зокрема, такі свідчення знаходимо у пам'ятках ХІХ ст.: у граматиці О.Павловського, у “Словнику” П.Білецького-Носенка, у творах П.Куліша, надрукованих у журналі “Основа”, у рукописах Т.Г.Шевченка та західноукраїнських джерелах: у альманасі “Русалка Дністровая”, у граматиці Я.Головацького, у граматиці М.Осадци. Фіксація живої народної вимови, зокрема вимови звукосполук, у писаних текстах дає можливість говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми. Хоч у мовленнєвій практиці їх доля різна: одна норма є більш засвоєним, інша найменш засвоєним орфоепічним явищем, але в теорії орфоепії вони чітко викладені.

Свистячий приголосний перед шиплячим є слабким і зазнає змін — звучить як шиплячий через асиміляцію за місцем творення. Асиміляція свистячого перед шиплячим зрідка передається в граматиці О.Павловського: **рожжалувався** (83), у словнику П.Білецького-Носенка: **дзижчати** (115), у рукописах Т.Г.Шевченка: **ближченько** (I: 61), **Туреччині** (II: 26), в альманасі “Русалка Дністровая”: **брящят** (74), в граматиці М.Осадци: **нижшій** (37). Не фіксується ця вимовна особливість в журналі “Основа”: **розжеврїли** (1861, 1: 32), у граматиці Я.Головацького: **зь жалю** (31), **розчинати** (31).

Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII-XIV ст.: **ижьженуть** (Єв. 1270,20), **ижьженеться** (Рязан. корч. 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки XIV-XVI ст.: **сожьженого** (Р.Гр., 1352, 6), **жжирають** (П.Є., 1556, 1561, 175) [7:207], **роширити** (Гр. Західн. Полісся, 15) [17:14-15]. Зустрічається така асиміляція й у пам'ятках XVII-XVIII ст., писаних у різних місцевостях Полтавщини: **прикажчики** [4:20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим знаходить відбиття у літописі С.Величка: **рожжаковало** (187) [4:172], у фразеологічній збірці К.Зіновієва: **зь'вжжень** (225), **ро(ш)-чину** (235) [10:157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується в багатьох пам'ятках різних періодів.

У досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови виявлено: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим у граматиці О.Павловського: **засмі'ється** (80), **пресься** (91), **печуроцьці** (82). Яскраво представлена ця вимовна особливість у П.Куліша: **запорозці**, **запорозцямь** (1861, № 11-12: 5), **книзці** (1862, № 1: 157), **довідається** (1862, № 1: 57), **ріцц'ї** (1861, № 11: 2). Вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення не засвідчується на письмі у словнику П.Білецького-Носенка: **запорожській** (147). Очевидно, вимова [ж] перед свистячим була різною, тому засвідчуються паралельні написання у рукописах Т.Г.Шевченка: **запорожци** (I: 33, II: 16), **запорозци** (II: 45; II: 47). Зрідка представлена вимова [ш] перед свистячим як [с'] в альманасі "Русалка Дністрова": **виберається** (197), **зведється** (100), але **напешся** (18), **зс'ччешся** (50), у граматиці Я.Головацького: **см'ється** (217), але **хвалишся** (183). Виразно зафіксовано вимову [шс] як [с'с'] і в рукописах Т.Г.Шевченка: **сміється** (I: 393), **птаства** (II: 235). Вимова [чц] як [ц'ц'], започаткована ще в "Енеїді" І.П.Котляревського: **юпоцц'ї** (I: 15), у рукописах Т.Г.Шевченка передається двома літерами **цц** або однією **ц**: **вкупоци** (I: 33), **хатиноци** (I: 73), **ріцці** (II: 267), **купоци** (I: 272), однак відповідна асиміляція не засвідчується у західноукраїнських джерелах: **доцц'ї** (6) у "Русалці Дністровій", **точц'ї** (246) — у граматиці М. Осадци.

Отже, майже всі пам'ятки української літературної мови

XIX ст., правописи яких ґрунтувалися на фонетичних засадах, чітко фіксували вимову [шс'] як [с'с'], [чц'] як [ц'ц'] і лише зрідка [жц'] як [з'ц']. Вимова шиплячого перед свистячими пам'ятками старої української літературної мови, крім фразеологічної збірки К.Зіновієва: **свасцѣ** (225), не фіксується [10: 157].

Африкатизація [т], [т'], [д], [д'] перед свистячими по-різному відбита у досліджуваному матеріалі.

Африкатизація в буквосполученні **ться** послідовно фіксується тільки у граматиці О.Павловського: **барыцьця** (6), **схаменуцьця** (60), у "Малій книжці" Т.Г.Шевченка: **дивиця** (I: 17), **пасуця** (I: 31). Етимологічне ться як [тц'] засвідчено у творах П.Куліша, надрукованих на сторінках "Основи": **зоветця** (1861, № 9: 53), **добратьця** (1862, № 1: 63), у "Більшій книжці" фіксується то тц, то цц, тобто позначається свистячий [ц']: **здаєця** (II: 29), **прибереця** (II: 199), але **дивитця** (II: 247). Лише один випадок **розільєця** (65) свідчить про відбиття африкатизації [т'] перед свистячим у альманасі "Русалка Дністрова". У всіх інших досліджуваних джерелах НУЛМ ця вимовна особливість не передається на письмі: у словнику П.Білецького-Носенка: **верзется** (90), **дієтся** (118); у граматиці Я.Головацького: **кончаються** (184), **отмѣняются** (183); у граматиці М.Осадци: **выговоряются** (37), **дивятся** (38) (II: 45; II: 47). Оскільки не було вироблено принципів передачі цього явища на письмі, як і багатьох інших, то непослідовність щодо передачі етимологічного ться [т'с'] виявляється у правописах II пол. XVIII-XIX ст.: 1)у правописі "Енеїди" І.П.Котляревського передане через тся: **робытця** (Москаленко А.А.); 2)у правописі Метлинського через тся: **выютця** [12: 23]; 3)у слобожанському правописі фіксувалося то -тця, то -цця, то ться, тся: **збираютьця, умиваюцця, ховаться** [12: 22].

Африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим у досліджуваних джерелах не передається: у П.Куліша: **громадську** (1862, № 1:62), **людцями** (1862, № 1:188), у словнику П.Білецького-Носенка: **людськость** (215), у "Русалці Дністровій": **молодці** (29), у граматиці Я.Головацького: **по людски** (211), у граматиці М.Осадци: **молодцѣ** (204), **одинадцать** (85). Хоча у старій українській літературній мові зрідка трапляється: **людзського** (250) у збірці К.Зіновієва [10:148]. У рукописах Т.Г.Шевченка відповідна вимовна норма теж не відбита:

людського (I:53), **людського** (II:92), але єдиним прикладом засвідчується асиміляція [т]+[с']> [ц']: **солдацьке** (I:40).

Африкатизація [д] перед шиплячими, за винятком одного слова **одже** у граматиці О.Павловського, не відбита у пам'ятках XIX ст. Африкатизація [д], [д'] загалом є найменш засвоєним орфоепічним явищем. За свідченням М.М.Фашенко, із 15 студентів I курсу набору 1998 р. правильну вимову слів **пора[д'з']ся, пі[д'ж]живити** не зафіксував ніхто, в основному вимова ототожнювалася з написанням. Показники звукової реалізації [т], [т'] інші: вимова **відмі[ц']ся** чи **відмі[ц':]а** подана у 60-65% анкет [18:49].

Загалом африкатизація [т'], [д] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, з початку XVIII ст. і то зрідка: **людзского** (250), **вернеца** (240), значно переважають традиційні написання [10:148].

Асиміляція [т] за місцем і способом творення [тч]>[чч] — ч у переважній більшості випадків в основі **квітч-** представлена у рукописах Т.Г.Шевченка: **квичала** (I:43), **квичану** (II:69), **заквичала** (I:229), але **заквітчай** (II: 250), **заквитчане** (I:294), зрідка — у словнику П.Білецького-Носенка: **чесніоче** (388), але **заквітчитися** (182), **цвитчастый** (380), у творах П.Куліша: **квічали** (1861, № 11:31), **уквічаютьця** (1861, № 11-12:2), але **квітчаною** (1861, № 11-12:15).

Матеріал граматики Я.Головацького не відбиває зміни проривного [т] на шиплячий [ч]: **отче** (31), **братчикъ** (39). У граматиці М.Осадци простежуємо аналогічне явище: **отчизна** (154), **отче** (29). В усіх інших джерелах спостереження не могли провести через відсутність матеріалу. При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна спиратися на рукописи Т.Г.Шевченка, у яких часто фіксується ця особливість.

Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А.А.Москаленко, відбувалося десь у кінці XII ст., бо вже з XIV ст. поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються й у пам'ятках: **осуженню** (Єв. Верковича, 14), **привилля** (Володимир-Волинська, кгородська, 1567), **спротивленне** (Лексис Зизанія, 1596), **лятця** (Лексикон П.Беринди) [11:51]. Як вважає П.Житецький, в розмовній мові XVI ст. мали вже довгий приголосний, але графічно фіксуються ще такі форми: **пытанѧ** [6:76]. За перший приклад правильної передачі подовження приголосного П.Житецький вважає **свинне** (**свини**) (Уч. Єв., 1604), але А.Кримський навів ще низку

прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV-XV ст.: **осуженню** (Єв. Верковича), **обведаннь** (Буков гр., 1462). Про це говорить П.Бузук у праці “Нарис історії української мови”. Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть у XVIII ст. у творах Г.Сковороди виявили лише один приклад — **зорання** (290). Із пам’яток XVII ст. можна навести ще — **карання** (Унів. Б.Хмельн., запис в Жит. 1650) та ін. [2:59].

Зрідка це явище фіксується в “Енеїді”: **убрання** (I:13), але **весѣля** (I:4), у словнику П.Білецького-Носенка: **рилля** (313), але **бадильє** (48). Послідовно асимілятивне подовження приголосних засвідчено в граматиці О.Павловського: **багатыѣѣ** (7), у творах П.Куліша: **браття** (1861, 9:28), в “Малій книжці” Т.Г.Шевченка: **ключчямь** (I:65). У переважній більшості прикладів ця особливість передається в “Більшій книжці”: **зараньне** (II:116), але **коріня** (II:252). Абсолютно не фіксується асимілятивна довгота приголосних в альманасі: **зѣля** (30), у граматиці М.Осадци: **спасьне** (13), у граматиці Я.Головацького: **весельє** (15). Однак у дієслові **ссати** (143, 188) в останній граматиці передається подовження.

Спрощення в групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам’ятками вже з XIV ст: **исного з истыного** (Р. гр., 1388, 37), **исныи** (гр. 1393, 49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам’ятки XV ст.: **чесныхъ** (Р. гр., 1435, 32), **кажному** (гр. 1446, 152), **мѣсца** (гр. 159, 171), **намснику** (Рус. Гр. 1489, 47). У деяких староукраїнських пам’ятках XVI-XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Креховському Апостолі (1566) — **власный** (182), **жалосный** (113), **ремесник** (649), **серце** (9), **щасливий** (656); у Пересопницькому Євангелії (1556-1561) — **мѣсци** (284), **власьными** (389); у “Синонімі славенороскій” XVII ст. — **власность** (102), **власный** (103), **серце** (155); у “Віршах. Приповістях посполитих” Климентія Зіновієва — **щасливь** (101), **позно** (252); у літописі Величка (1720) — **намѣсникъ**, **празникъ** (202). Однак поряд із цим весь час зберігається й традиційне написання: **властныхъ** (АЖ. 1583, 59), **извѣстно** (“Лексикон” П.Беринди, 45), **честнымь** (К.З., XVII — XVIII), **бесвѣстни** (Л. Вел., 3) [7:202-203].

Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у

творах П.Куліша: **чесне** (1862, № 2:34), **намісниківъ** (1861, № 11-12:9), **власних** (1861, № 10:22). Непослідовно фіксується спрощення в альманасі: **серце** (2), але **честний** (116), у словнику П.Білецького-Носенка: **пидвласный** (279), але **пропастиця** (303), у рукописах Т.Шевченка: **сонце** (II:9), але **честную** (II:209), у граматиці Я.Головацького: **серце** (36), **мѣсце** (41), але **первѣстный** (24), у граматиці М.Осадци: **власний** (28), **ровесникъ** (162), але **честнымъ** (IV).

Спрощення в групах приголосних наявне у старій та новій літературних мовах, що й вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові.

Традиція дисиміляції [чн] послідовно дотримана у словах **мірошникъ** (46), **соняшникъ** (73) граматиці О.Павловського, **сердешная** (I:11), **рушники** (I:46) у рукописах Т.Г.Шевченка. Приклади дисиміляції наявні у словнику П.Білецького-Носенка: **рушникъ** (318), **соняшникъ** (335), у граматиці М.Осадци: **рушницѧ** (36), **сердешный** (36), зрідка — в альманасі: **рушник** (10), але **ручницями** (98), у творах П.Куліша: **помішниця** (1862, № 2:45).

Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: **вѣшно** (Рус. Гр. 1499, 31), **брашно** (Сл. Лекс. XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: **ручниця**, **ручников** (АЖ 1584, 107) [7:218]. Сполучення чн, як правило, не змінюється в **шн** у Величка: **ручного** (93), **туточныхъ** (227), хоча у словах, похідних від прислівників тут, там, як правило, — **шн**: **тутошныхъ** (57) (Ген. Слідство, 64), **ручницю** (Акт. кн. Полт. гор. упр. I, 30), але **помощниками** (Самовид., 11) [4:176].

Отже, найменше фіксуються на письмі у досліджуваних пам'ятках африкатизація [д], [д'] перед свистячими, асиміляція [тч]-[ч]. За винятком одного слова одже у граматиці О.Павловського, зовсім не фіксується африкатизація [д] перед шиплячим.

Можна впевнено сказати, що ті норми вимови звукосполук, які хоча чинним нині правописом не фіксуються, але тривалий час фіксувалися на письмі у XIX ст., є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості звукосполук, що не фіксувалися у пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Отже, НУЛМ розвивала й вдосконалювала ті традиції СУЛМ, які спиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимови

звукосполук, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибоке коріння.

Відбиття процесу становлення вимови звукосполук у першодруках та рукописах ХІХ століття

Вимовні особливості	Першодруки та рукописи							
	Словник П.Білецького-Носенка (1847)	Граматики О.Павловського (1818)	“Русалка Дністрова” (1843)	Твори П.Куліша (1861 – 1862)	Граматики Я.Головацького (1864)	Граматики М.Осадци (1864)	“Мала книжка” Т.Г.Шевченка (1847 – 1850)	“Більша книжка” Т.Г.Шевченка (1847 – 1860)
Вимова свистячих перед шиплячими	+	+	-	-	-	+	+	+
Вимова шиплячих перед свистячими	-	+	+	+	-	-	+	+
Африкатизація [т´с´]	-	+	+	+	-	-	+	+
Африкатизація [д], [д´]	-	-	-	-	-	-	-	-
Асиміляція [т ч]	+	+	-	+	-	-	+	+
Асимілятивне подовження приголосних	+	+	-	+	-	-	+	+
Дисиміляція	+	+	+	+	але ссати	+	+	+
Спрощення	+	+	+	+	+	+	+	+

1. Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. Підг.до видання В.В.Німчука.–К., 1966.

2. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія. З додатком історичної хрестоматії. — К., 1927.

3. **Волох О.Г.** Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток XVII– XVIII ст. // Питання історичного розвитку української мови: Тези допов. міжвуз. наук. конф. 15-20.12.59. — Х., 1959.

4. **Волох О.Г.** Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII ст. // Уч. зап. Харківськ. ун-ту. — 1960. — Т. 111: Тр. філол. ф-ту. — Т. 9.

5. **Головацкий Я.** Грамматика русского языка. — Львов, 1864.

6. **Житецкий П.** Описание пересопнической рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других Евангелистов и 4 страниц снимков. — К., 1876.

7. **Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренко В.Г.** Історія української мови. Фонетика. — К., 1979.

8. **Кобиланський В.** Лекції з курсу “Історія української літературної мови”. — Львів, 1965.

9. **Котляревський И.** Енеида на малороссійській языкъ перелицованная И.Котляревскимъ: Ч. 1-3 // Иждивеніємъ М.Парпуры. — СПб, 1798. — 32, 38, 72, 24 с (окрем. пап.).

10. **Микитин М.Л.** Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці “Вірші. Приповіді [або те(ж) прислів'я] посполитые...Климентія Зіновієва” // Мова та стиль українського фольклору. — К., 1996.

11. **Москаленко А.А.** Історична фонетика давньоруської і української мови. — Одеса, 1960.

12. **Москаленко А.А.** Нарис українського алфавіту і правопису. — Одеса, 1958.

13. **Осадца М.** Грамматика русского языка. — Львов, 1864.

14. **Основа.** Южно-русский литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861-1862.

15. **Павловский А.** Грамматика малороссійскаго нарѣчія. — СПб, 1818.

16. **Русалка Дністрова.** Фотокопія з видання 1837 р. — К., 1950.

17. **Українські грамоти XV ст.** / За ред. В.М.Русанівського. — К., 1965.

18. **Фашенко М.М.** Орфоепія дієслівних форм // Записки з українського мовознавства. — Вип. 9. — Одеса, 2000.

19. **Фашенко М.М.** Т.Г.Шевченко і становлення норм української орфоепії // Т.Г.Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доп. та пов. міжвуз. наук. конф. — Одеса, 1989. — Ч.2.

20. **Шевченко Т.Г.** Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. — К., 1989.

21. **Шевченко Т.Г.** Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850 рр. — К., 1989.

СИЛЬНІ (СТІЙКІ) ТА СЛАБКІ (НЕСТІЙКІ) ЛІТЕРАТУРНІ НОРМИ ЯК
ПСИХО- Й СОЦІОЛІНГВІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ
(на матеріалі медичної професійної мови)

Резюме

Стаття присвячена теорії сильних (стійких) і слабких (нестійких) літературних норм.

Ключові слова: норма, психолінгвістика, соціолінгвістика, літературна мова.

Summary

The article deals with the theory of weak (untough) and strong (tough) literary standards.

Key words: norm, psycholinguistics, social linguistics, literature language.

Культура мови як лінгвістична дисципліна, для якої важливим є регулятивний аспект, що передбачає культивування української літературної мови, її підтримку, захист та охорону від несприятливих і руйнівальних впливів, оперує термінами сильні / стійкі та слабкі / нестійкі норми. В українському мовознавстві ці терміни не мають чіткого визначення. Тому окреслимо й уточнимо зміст цих понять.

У статті оперуватимемо також термінами *автоматизація* і *деавтоматизація*. Вживатимемо їх у значеннях, сформульованих у працях Я.Мукаржовського, Б.Гавранека: *автоматизація* — звичне (узуальне) вживання відповідного мовного засобу, що забезпечує легке і безпосереднє його сприйняття, тобто таке використання мовних засобів, ізольованих або взаємопов'язаних між собою, яке є звичним для певного завдання вираження, при якому вираження саме собою не привертає уваги з погляду форми; *деавтоматизація* — використання мовних засобів, що привертає увагу саме собою і сприймається як незвичне, деавтоматизоване (див.[13:41-43]). Це буде стосуватися вживання кодифікованих мовних засобів, яке незвичне для комунікантів, що не знають конкретної літературної норми. Застосовувати в цьому значенні термін *актуалізація* вважаємо недоречним, оскільки він більшою мірою стосується творення образно-естетичного ефекту, експресії [3:14].

Стійкість (міцність, стабільність, традиційність) — це головна риса літературної норми (див. [4:388; 5:94; 6:20; 9:24]). Ця стійкість, стабільність не абсолютна. Є норми, які майже не порушуються мовцями, їхнє відтворення і сприйняття майже завжди автоматизоване. Це *сильні*, або *стійкі*, *норми*. Вони зберігають стійкість мови. У практиці мовного спілкування спостерігаються типові відхилення від норми, автоматизоване вживання позалітературних елементів. Це, як правило, зумовлене недостатнім рівнем мовної компетенції певної частини комунікантів, їхньою нездатністю (нездібністю) розмежувати в процесі спілкування літературні та позалітературні, діалектні, розмовні, просторічні, іншомовні співіснуючі в їхній свідомості мовні факти. Це *слабкі*, або *нестійкі*, *норми*.

Слабкі / нестійкі норми ослаблюють, розхитують структуру мови, уможливають мовні зміни, еволюцію мови (див. міркування про сильні (стійкі) та слабкі норми у кн. [11:18-22], про “міцність” літературної норми та її еволюцію у кн. [12:36-43]). Проте нині поряд з різноманітними “еволюційними” змінами відбувається т. з. явище “забруднення” мови, про яке пише зокрема О.О.Тараненко: як в усних виступах, що тепер масово тиражуються радіо- і телеефіром, так і в писемній формі простежується величезна кількість позанормативних елементів [10:41]. Слабкі / нестійкі норми уможливають і це негативне явище. Тому дуже важливо описати слабкі норми, щоб мовці й літературні редактори знали ці варіанти і “підтримували” слабку норму, сприяли її підсиленню і переходу до групи сильних норм.

Очевидно, в теорії навіть можна розрізняти як різні поняття, з одного боку, *сильні і слабкі літературні норми*, і, з другого боку, *стійкі і нестійкі літературні норми*. Назва *сильні і слабкі літературні норми* відбиває первинну природну сутність зазначених норм. У конкретній нормі існує потенційна сила чи слабкість. Наприклад, норму щодо наголошення омографів *лікарський* і *лікарський* обов’язково буде порушувати частина мовців; те саме стосується українсько-російської контрастивної лексики, зважаючи на сучасну мовну ситуацію. Хоч пропаганда літературної норми й адміністративні заходи можуть сприяти підсиленню слабких норм. Найменування ж *стійкі і нестійкі літературні норми*

наголошує актуальний аспект норми, стійкість чи нестійкість норми в мовній практиці конкретної групи людей в певний час.

Певне співвідношення існує між *слабкими / нестійкими літературними нормами, складними випадками сучасної літературної норми та труднощами українського літературного слововживання* (про мовні труднощі див. у передмовях до словників [7:3-8; 1:3-6; 2:3-7]). У сучасних умовах українсько-російської двомовності вони часто пов'язані з контрастивними елементами систем цих мов [8:13-16]. Слабкі / нестійкі літературні норми і складні випадки сучасної літературної норми — поняття майже тотожні. Норма звичайно розхитується, ослаблюється у місцях, що є складними випадками літературної норми. Хоча у кожній такій конкретній ділянці норма не завжди може бути слабою. Тобто слабка / нестійка літературна норма — поняття, що відображає динамічний процес, складний випадок літературної норми — постійну якість.

Мовні труднощі є насамперед категорією психолінгвістичною, вони — усвідомлені, стосуються насамперед тих випадків у вживанні слова, щодо яких мовці мають сумнів і звертаються за відповіддю до словників, граматик і мовознавців. Але труднощі можуть виникати як щодо слабких літературних норм, коли мають сумнів щодо вибору між літературним і позалітературним варіантом, так і щодо диспозитивних літературних норм, коли сумніваються щодо вибору з двох синонімічних рівноправних, дублетних чи стилістично маркованих літературних варіантів. Слабкі / нестійкі мовні норми мовці можуть не усвідомлювати та інтуїтивно не розпізнавати. Їх можуть виявити мовознавці за допомогою різноманітних методів наукового дослідження (це поняття соціолінгвістичне). Тому в зарахуванні тих чи інших фактів мови до мовних труднощів існує більше суб'єктивізму, ніж у виявленні слабких / нестійких літературних норм.

І нарешті, на сучасному етапі мовні труднощі, насамперед труднощі слововживання (поява сумнівів і звернення за консультацією), часто пов'язані з дистанціюванням української та російської мов. Причину цього явища можна пояснити тим, що після впровадження у 90-х рр. XX ст. у сферу офіційної комунікації українську мову почала застосовувати значна частина тих мовців, які на недостатньому рівні володіють нею (раніше кори-

стувалися російською мовою), насамперед її писемним варіантом. Звичайно, частина цих комунікантів — люди, що намагаються “правильно” спілкуватись цією мовою, з природних причин постійно сумніваються у правильності власного вибору мовної одиниці та, вибираючи із синонімічних засобів, переважно уникають схожих до російських слів (з логічних міркувань, оскільки українська і російська — різні мови, так і під впливом популярних пуристичних підходів до нормування мови, а також з метою самовираження) — та інтуїтивно часто відчують неприродність свого вибору і звертаються за порадою до мовних авторитетів, які є в їхньому середовищі. Дистанціювання української та російської мов, звичайно, може призвести до змін у мовній системі, до збіднення мови.

Слабкі / нестійкі літературні норми, навпаки, сприяють послабленню мовної структури і можуть сприяти (на сучасному етапі еволюції мови) процесам зближення з російською мовою. Це пов'язано з тим, що слабкі літературні норми порушують навіть ті, що стверджують: “Я спілкуюсь чистою українською літературною мовою”. Інша частина мовців, з низьким рівнем мовної компетенції, не переймається мовними питаннями і застосовує суржик (порушуючи майже всі слабкі мовні норми) — і ніяких труднощів. Таке ставлення до мови загрожує значними структурними змінами в мові, втратою національних мовних особливостей. Тому дослідження слабких / нестійких літературних норм є важливим завданням теорії і практики культури мови.

Ми проводили виявлення слабких / нестійких літературних норм у стереотипах медичної професійної мови серед лікарів м. Тернополя протягом 1997-2002 рр. На початку дослідження за допомогою методики безпосереднього і “включеного” спостереження щодо друкованих і рукописних текстів, живої мови респондентів під час відвідувань медичних закладів, прослуховування медичної радіо- й телереклами було окреслено коло терміносплучень, у вживанні яких мовці систематично допускають порушення літературної норми. З метою одержання додаткових даних про стереотипність виявлених мовних явищ в роботі застосовано методику бесіди. Частину матеріалу, зібраного під час спостереження та бесіди, підтверджено кількісними даними анкет на завершаль-

ному етапі дослідження. Для цього було розроблено спеціальний питальник. З метою одержання достовірних результатів анкета містила крім питань, з допомогою яких можна визначити мовні смаки та уподобання респондентів (підкреслити в синонімічних рядах мовні стереотипи, яким віддають перевагу), так і завдання активізованого типу, що передбачають певну мовну діяльність (поставити наголос у словах, перекласти терміни). Анкетне опитування було очним і анонімним. Із 120 розданих одержано від лікарів 60 анкет. Респондентами були чоловіки і жінки віком від 23 до 67 років, лікарі м. Тернополя, переважно викладачі Тернопільської державної медичної академії ім. І.Я.Горбачевського. Результати анкетування опрацьовано методом кількісного аналізу з допомогою електронної таблиці Microsoft Excel 2000 з пакета програм Microsoft Office 2000.

Звичайно, точної картини дотримання кодифікованої норми у стереотипах медичної професійної мови анкетне опитування не може дати. Тут респонденти не перебувають в умовах медичної професійної комунікації, що здійснюється за моделлю “лікар — медик”, “лікар — немедик”. Анкетування — це діалогічне спілкування дослідника і піддослідних (респондентів-лікарів), які чітко усвідомлюють цю роль. Результати анкетування показують, у кращому разі, тільки пасивне володіння мовою, знання кодифікованої норми, уявлення респондентів про те, як треба говорити, про ідеальну мову. Тому навіть незначні цифри незнання кодифікованої норми в стереотипах медичної професійної мови, у 5-10 % від кількості респондентів, можуть свідчити про регулярність вживання таких нестандартизованих мовних стереотипів у невимушеній комунікації, про слабкість цієї літературної норми. Крім того, у нашому анкетуванні переважно брали участь лікарі (86,67 %), сімейною мовою яких є українська. Російськомовні медики, носії суржику переважно або відмовлялися брати анкети, або не віддавали їх. Тому отримані кількісні результати щодо дотримання кодифікованої норми у мовних стереотипах медичної професійної мови, очевидно, слід вважати вищими за середні навіть для західноукраїнського регіону.

У результаті такого комплексного аналізу термінів і нетермінологізованих стандартизованих одиниць медичної професійної

мови виявлено слабкі / нестійкі літературні норми різних мовних рівнів.

Слабкими кодифікованими акцентуаційними нормами є наголошування терміносполучень, які мають у своєму складі графемно ідентичні слова з неоднаковим наголошенням (залежно від значення): *лікарська діляниця* — *лікарський збір*; *часткове голодування* — *частковий бронх* — *часткова пневмонія* — [*часточкова пневмонія*]; *наривна поверхня* — *наривний засіб* тощо. Так, анкетування показало, що 75 % респондентів у всіх значеннях у слові *лікарський* переважно ставлять наголос на першому складі навіть не здогадуючись, що тут часто необхідний наголос на другому складі. Літературну норму *частковий бронх* правильно вказали тільки двоє опитаних з шістдесяти (3,33 %), всі інші наголосили або перший склад (*частковий бронх*, 23,33 % респондентів), зберігаючи наголошування твірної основи (*частка*) і намагаючись здійснити певне семантичне розмежування, або поставили наголос на другому складі (*частковий бронх*, 58,33 %). Кодифіковану норму *наривна поверхня* правильно вказали 7 респондентів з 60 опитаних — 11,67 %, *наривний засіб* — 33 респонденти, 55 %, хоча й намагалися здійснювати семантичне розмежування: *наривна поверхня* і *наривний засіб* (14 респондентів, 23,33 %).

Особливо часто порушують кодифіковану норму лікарі, наголошуючи деякі складні терміни. Насамперед це стосується слів, запозичених з грецької та латинської мов або створених на їхній основі, з кінцевим терміноелементом на **-ія**. Так, анкетування щодо наголошення медичних термінів, підтвержене методами бесіди і спостереження, показало, що автоматизованими в комунікаціях лікарів є акцентуаційні варіанти *флюорографія*, *рентгенографія*, *ортопедія*, *логопедія*, *дозиметрія*, *анізокурія*, *аналгезія*, *астазія*, *асфіксія*, які не відповідають нормі, кодифікованій в більшості сучасних медичних словників (кодифікована норма: *флюорографія*, *рентгенографія*, *ортопідія*, *логопідія*, *дозимітрія*, *анізокорія*, *аналгізія*, *астбзія*, *асфіксія*). За статистичним критерієм ці варіанти мали б бути нормативними, протягом майже ста років кодифікували їх по-різному: то давньогрецький, то латинський наголосовий варіант. Вище наведені автоматизовані варіанти цілком можна вважати стійкими нормами медичної професійної мови і

фіксувати в спеціальних словниках. Про споріднені варіанти *комфора*, *психопатія* тощо не можна сказати так категорично, бо існує українська традиція кодифікації: завжди *камфорб* і *психопб-тія*. Наголос *підліткувий*, *кишкб*, *сечб*, *залоза*, *очний*, *клубовий* у цих питомо українських словах не фіксують словники української мови, ці варіанти слід розцінювати як суржикові, нелітературні. Те, що в усній комунікації лікарів замість таких нормативних термінів, як *кишка*, *сйча*, *зблоза*, *учний*, *м'я?зовий*, *підлітковий*, *щипці*, *сируватка* переважно вживаються просторічні наголосові форми, які виникли під впливом російської мови і жаргону російськомовних лікарів, свідчить про порушення глибинних механізмів продукування мови.

Ослаблена впливом російської і латинської мов лексична норма щодо вживання слів *масло* // *олія*. Анкетування лікарів підтверджує цей висновок. Так, російське терміносполучення *касторовое масло* 20 % респондентів переклало нормативним *рицинова олія*, 30 % — *касторова олія*, 36,67 — *касторове масло*, *касторка*, інші ухилились від відповіді. Тобто літературну норму щодо вживання слова *олія* на позначення рідкої жирової речовини, яку добувають з деяких рослин, знає тільки половина респондентів.

Нестійкими нормами медичної професійної мови є також ціла низка мовних стереотипів, що містять контрастивну українсько-російську лексику: стереотипи з терміном *ділянка* на позначення різних частин організму: *під'язикова ділянка*, *ділянка повіки*, *крижова ділянка*, стійкість 70 % (тобто кодифіковану норму під час анкетування правильно вказали 70 % респондентів-лікарів); терміносполучення *охорона здоров'я*, стійкість 70 %, і мовні стереотипи, до словотворчої бази яких воно входить: *пункт охорони здоров'я*, стійкість 10 %, *Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)*, *відділ охорони здоров'я*, *заходи щодо охорони здоров'я* та ін.; терміни і терміносполучення *вступний наркоз*, 5 %; *сприятливий (добрий) прогноз хвороби*, 43 %; *перебіг хвороби*, 65 %; *видужання (одужання)*, 73 %; *запобігання хворобі*, 5 %; *запаморочення*, 47 %; *гістологічний висновок*, 42 %; *сибірка*, 20 %; *витяг з медичної карти*, 43 %; *грудна клітка*, 70 %; *крижі*, 61 %; *виписування рецепта*, 32 %; *справжня гематурія*, 67 %; *краплинне вливання*, 22 %; *струминне переливання*, 50 %; *щеплення*, 75 %; *отрусення*, 87 %; *виразка (шлунка)*, 87 %;

поперек, 83 %; *клубовий (здухвинний)*, 83 %; *надниркова залоза*, 10 %; *мігруюча бешиха*, 62 %; *м'язовий*, 47 %; *розродження*, 13 %; *перейми*, 77 %; *нудота*, 87 %; *загоєння (загоювання) ран*, 73 %; *довідка*, 88 %; *скарга*, 88 %; *ресстратура*, 63 %; *лобова закрутка (звивина)*, 8 %; *неосудність (несамовитість)*, 37 %; *кукса*, 50 %; *недорікуватий (недомовний)*, 25 %; *розтрощена (розчавлена) рана*, 35 %; *медичний огляд*, 20 %; *незв'язність мови*, 55 %; *кавун звичайний*, 48 %; *журавлина болотна (болотяна)*, 13 %.

Наведені факти свідчать, що нині з літературною нормою в необхідному обсязі ознайомлені далеко не всі носії (користувачі) літературної мови, багато конкретних кодифікованих норм у комунікативній практиці різноманітних спеціалістів, зокрема лікарів, є нестійкими. Така ситуація вимагає пильної уваги фахівців-мовознавців, які дбають про вироблення і пропаганду зразкової літературної мови, її впровадження в усі сфери спілкування.

1. **Головащук С.І.** Складні випадки наголошення: Словник-довідник. — К., 1995.
2. **Головащук С.І.** Українське літературне слововживання: Словник-довідник. — К., 1995.
3. **Єрмоленко С.Я.** Актуалізація // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2000.
4. **Єрмоленко С.Я.** Норма мовна // Там само.
5. **Пилинський М.М.** Мовна норма і стиль. — К., 1976.
6. **Пономарів О.Д.** Стилїстика сучасної української мови. — К., 1993.
7. **Словник** труднощів української мови. — К., 1989.
8. **Ставицька Л.** Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти // Дивослово. — 2001. — № 11.
9. **Струганець Л.** Теоретичні основи культури мови. — Тернопіль, 1997.
10. **Тараненко О.** Українська мова в сучасній Україні//Культура слова. Вип. 53-54. — К., 2000.
11. **Васильєва А.Н.** Основи культури речі. — М., 1990.
12. **Культура** русської речі. — М., 2000.
13. **Разинкина Н.М.** О понятии стереотипа в языке научной литературы (к постановке вопроса) // Научная литература: Язык, стиль, жанры. — М., 1985.

**ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПТУ *СОРОМ* В СИСТЕМІ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ**

Резюме

У статті розглянуто концепт “сором” з позицій когнітивного підходу. Аналіз концепту етичної системи шляхом дослідження його в текстах різних епох виявляє етнічну специфіку у розумінні даного поняття і динаміку його змісту.

Ключові слова: когнітивний аналіз, лінгвоментальність, етична система, соціо-оцінний концепт.

Summary

This article shows conception of shame from cognitive approach. The analysis of the conception of ethic system by researching texts of different epochs shows ethnic peculiarities in the sense of this notion and changes in its meaning.

Key words: cognitive analysis, linguamentality, ethic system, socio — evaluating conception.

У сучасному мовознавстві актуальним став когнітивний підхід до опису мови, який передбачає міждисциплінарний аналіз особливостей відтворення певної ділянки світу в системі знань людини, етносу. Це дає можливість відтворити мовну картину світу етнокультурних спільнот, певним чином оптимізувати функціонування мови в суспільстві.

Проблематичною досі залишається процедура когнітивного аналізу. Більшість дослідників використовує поняття “концепт”, який теж не має єдиного визначення. Найпереконливішою нам вбачається дефініція О.О.Селіванової: концепт — це ментально-психонетичний комплекс, ядром якого є диктум пропозиції (вербалізовані істинні, об’єктивні знання про позначуване), що корелює з асоціативно-термінальною частиною (неістинними, зокрема метафоричними знаннями), модусом (оцінним компонентом), а також психічними функціями: відчуттями, почуттями, образами, інтуїцією, архетипами колективного підсвідомого [7:94]. Таким чином, концепт містить інформацію про об’єктивну реальність, а також про особливості інтелектуальної та емоційної обробки цієї реальності певною мовою.

У нашій державі, що перебуває в процесі національної розбудови, дуже потрібними стали дослідження уявлень про мораль як

форму колективної свідомості, специфічне явище суспільства. У кожному суспільстві є поняття добра і зла. Ці категорії імманентно властиві людині від народження, але розуміння їх, закріплене в когнітивній системі відповідних слів, буде різним.

Дослідження етичних концептів стало в останні часи стало досить популярним у мовознавстві. Вважаємо доцільним назвати роботи російських лінгвістів Н.Д.Арутюнової, Ю.Д.Апресяна, А.А.Залізняка, Л.Н.Іорданської, Т.В.Булигіної, А.Д.Шмельова та ін. В українському мовознавстві аналізу етичної лексики присвячено роботи Т.В.Радзівської.

Особливості актуалізації концепту “сором” в українській лінгвоментальності ще не привертали уваги науковців; наскільки нам відомо, дана стаття — перша спроба дослідити актуалізацію цього концепту в художньому тексті з метою виявити особливість розуміння даного морального поняття українцями, з’ясувати динаміку його змісту. Матеріалом дослідження стали тексти двох творів, які з’явилися в різні епохи і віддзеркалюють ставлення до того, що вважали соромом у різних ситуаціях, яку об’єктивацію в поведінці, мовленні знаходив цей концепт у різні епохи.

Ще в античності було відзначено, що буття людського індивіда внутрішньо пов’язане з буттям інших індивідів, зі всією системою суспільних інститутів і відносин. Регулятором взаємодії індивідів у суспільстві виступає закон, який утримує людину від ненормативних дій або карає за здійснені вчинки, і моральні норми, що визначають людські вади і чесноти. Сором не належить до хиб і добродійностей, це біологічно зумовлена емоція, яка в ранньоантичний період “регулювала те, що було спільним для всіх людей, а страх визначав їх специфікацію відносно держави, тобто саме те, що на цьому етапі здавалось культурно домінуючим” [5:665]. Перші судження про сором зустрічаємо в Демокріта, який називає це почуття охоронцем добродійності (і до того ж більш надійним, ніж закон). Сором в його інтерпретації є результатом входження людини у світ культури, Арістотель визначає сором як своєрідний автоматичний контрольний механізм добродійної поведінки. Моральні норми в ті часи залежали від правової свідомості.

З появою християнства сором набуває значення соціо-оцінно-

го концепту. Умовою формування такого типу концептів, на думку Н.Д.Арутюнової, є “1.Наявність системи конвенційних правил — етичних, етикетних, естетичних. 2.Оцінка Іншим (іншими, соціумом) вчинку, поведінки, дії чи образу Его відносно тієї чи іншої системи норм. 3.Реакція Его на оцінку Іншого” [1:56 — 57].

У Новому Заповіті сором виникає в людини перед іншою людиною, соціумом (у Старому Заповіті — перед Богом). Етична категорія сорому одержує нове спрямування — на систему цінностей, пов’язаних із репутацією людини в суспільстві.

“У міру того як у концептуальний апарат людей входило співвідносне із соромом поняття совісті (воно присутнє переважно в християнізованих культурах), концепт сорому став зрушуватися від етики до етикету. Цей процес розвивався в міру становлення цивілізації, яка все більш жорстко регламентувала форми соціальної поведінки” [1:62]. Це дало підстави розглядати культуру як “систему додаткових обмежень”, які регулюються соромом і страхом. Ю.Лотман, розглядаючи семіотику вищеназваних понять, говорить про виокремлення в кожному типі культури соціальних груп, організованих на основі сорому і страху, що збігається з поділом на “нас” і “них”. “Кожна з цих груп розглядає себе як одиницю з більш високою організацією, ніж та, яка регулює поведінку всіх інших людей. Регулювання соромом починає сприйматися як показник вищої організації” [6:665].

У ХІХ столітті Україна була аграрною державою, і тут діяла своя система етичних правил. Віддзеркалення цієї системи можна, на наш погляд, знайти у творах Т.Г.Шевченка. Як і в інших християнських культурах, світ, створений Т.Г.Шевченком, є жорстко поділеним на Добро і Зло. При цьому поняття *сорому* чітко пов’язане з поняттям *слави*. “У світоглядній системі українця добра слава, бажання доброї слави є спонукою до добрих вчинків. Погана, зла слава, є плямою не лише її живого носія, але й після його смерті” [8:183]. Недобра слава принижує суб’єкта в очах соціуму, стимулюючи сором. У Словнику української мови в 11 — ти томах другим значенням лексеми сором виступає “недобра слава, безчестя; ганьба”, тобто те, за допомогою чого соціум намагається оберекти себе від негативних проявів індивідуума. У Т.Г.Шевченка “добра слава” — це схвалення Іншим способу життя су-

б'єкта, а “недобра слава (неслава)” — поговор, людський осуд за здійснений вчинок виступають критерієм моральності людини. Добра і лиха слава соціально-психологічні за природою і обмежені певним людським середовищем.

Найчіткіше ця етична позиція постає в поемі “Катерина”. Норми моралі, які панували в селянському світі України 19-го століття, жорстко диференціювали дозволене — недозволене у сфері міжстатевих стосунків. Дівчина, яка вступала в дошлюбні статеві стосунки (втрата дівочого сорому), заслуговувала на осуд: “Не дві ночі карі очі / Любо цілувала, / Поки слава на все село / Недобрая стала” [9:17]. Соціум не тільки осуджує того, хто посягнув на встановлені ним етичні норми, після народження позашлюбної дитини він його карає, понижуючи в статусі. У міфологічній структурі Т.Г.Шевченка це засвідчено в обряді “покривання” — відрізання дівчині волосся і покриванні голови чорною хусткою. Реакцією на стимул (зведення до найнижчого соціального стану і виштовхування із свого середовища) є внутрішній, емоційний стан сорому, який переживає суб'єкт. Неконтрольоване, негативне почуття може призвести до загибелі, що ми бачимо у випадку Катерини.

Сором, викликаний ситуацією соціального приниження, сильніший за сором, який переживає суб'єкт в ситуації приниження на міжособистісному рівні. Катерина під час зустрічі із колишнім коханим, батьком своєї дитини, просить його не цуратися сина, а її підвищити в очах суспільства — взяти за наймичку. Статус наймички, утриманки пана, повії не вважався таким ганебним, як статус покритки. “Я забуду, / що колись кохалась, / Що од тебе сина мала / Покриткою стала ../ Покриткою ... який сором! / І за що я гину!” [9:30].

Соціальна нерівність і “приниженість” сприяють виникненню ситуації сорому, в якій істотними виступають такі параметри, як *суб'єкт, причина і свідок*. Суб'єктом виступає конкретна особа, яка відступила від групової норми на очах цієї групи. Емоційний стан (Катерині соромно, коли її “покривають”, коли вона принижується перед батьком своєї дитини, коли випрошує милостиню у чумаків: “Бере шага, аж труситься: тяжко його брати!..” [9:25]) та етична оцінка, яка проявилася в “недобрій славі” й обряді “покриван-

ня”, є ознакою, яка свідчить про наявність в поемі Т.Шевченка “емоційного” і “деонтичного” *соромно*.

Почуття сорому може переживати не тільки особа, яка відступила від панівних у її соціальній групі етичних норм, але й інші, ті, хто належить до однієї з нею спільноти. Батькам Катерини соромно за дочку, яка своїм вчинком зганьбила сім’ю, підірвала їх репутацію. Тут варто згадати, що в давньоруській мові дієслово *соромитися* використовувалося в значенні “боятися” навіть безвідносно до відчуття провини... З цим же значенням пов’язано відзначене для давньоруської мови вживання дієслова *соромитися* в значенні “шанувати”, “поважати” [2:66].

Суб’єкт (Катерина) каузував відповідний емоційний стан в іншого, у результаті чого останній намагається віддалитися, відмежуватися від об’єкта сорому (батьки виганяють Катерину з дому). Таким чином, ситуація сорому приводить в рух того, хто переживає це почуття (суб’єкта). За відсутності “емоційного” *соромно*, з рухом пов’язаний Інший.

Становище учасників ситуації сорому нерівне: “Інший в тому чи в іншому відношенні займає привілейовану позицію. Їх почуття взаємообумовлені. Сором “дволикій”, двосторонній. “Я” здійснює деяку ненормативну дію — мовленнєву чи немовленнєву, навмисну чи ненавмисну. Вона підлягає етичній чи соціо-етичній оцінці. Інший є його свідком чи поінформований про неї. Він засуджує дію, а отже, і діяча (агенса). Він ніби відмежовує його від себе. Его це бачить і усвідомлює. Воно починає сприймати себе відсторонено. Воно дивиться на себе очима Іншого” [2:62]. За Іншим стоїть суспільство, а його оцінки не є сталими. У ході історичного розвитку вони модифікуються, інакше реагує “Я” на оцінки Іншого в екстремальних умовах.

У ХХ столітті, в іншій ситуації, подібна історія актуалізує зовсім інше розуміння концепту “сором”. Сором звужує свої рамки в період соціальних катаклізмів, які вихолощують людину духовно і фізично. Етична оцінка Іншого стає незначимою для Его, яке діє згідно із своїми нормами, зафіксованими в Я — концепції в кожній окремо взятій ситуації.

У відомій кіноповісті О.Довженка створюється, на перший погляд, нестандартна, алогічна ситуація. Під час відступу радянсь-

ких військ через українське село в перші місяці Великої Вітчизняної війни сільська дівчина Олеся Запорожець звертається до зустрінутого нею на дорозі незнайомого танкіста з проханням “переночувати” з нею. Автор зауважує, що дівчина була доброю, розумною і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. “Легко-важні хлопці трохи боялися Олесі, вважаючи її за горду і неприступну” [4:9]. Заборони і обмеження, накладені соціумом, моральні приписи, які побутували у її середовищі, стали і її власними установками, її переконанням “правильних” і “неправильних” дій. О.Довженко підкреслює надзвичайність вчинку: “І рішилася вона на крок нечуваний, небачений ні в її селі ніколи, ні в усім її народі” [4:9]. Порушення усталених етичних норм супроводжується відповідною симптоматикою: “... у неї захолонуло і спинилося серце” [4:10].

Ослаблення ознаки сорому, яка тяжіє до сором’язливості, каузовано переконаністю Его у своїй правоті. Его заперечує право моралі на існування в даних умовах, що робить мораль ситуативною і несуттєвою: “Прийдуть німці, замучать мене, поругаються наді мною” [4:10]. Такий крок знімає соціальні “нашарування”, повертає життя до прапервісних форм. У свідомості суб’єкта відбувається узгодження Я — концепції із своєю реальною поведінкою. Сором поступово втрачає свої ознаки. “Я” починає відчувати втрачену самоповагу.

Емоція сорому не має середини, індивідуум або відчуває сором, або не відчуває. Межова ситуація відтворена в епізоді, коли Олеся накриває на стіл: “Вона і соромилась, і ні. Вона ходила по хаті, носила йому до столу страви. Вона сповняла свій, одній лиш їй начертаний начебто закон” [4:11]. Відбувається зіткнення соціальної й індивідуальної етики, переможцем з якої виходить остання. О.Довженко пояснює це незвичайністю обставин, в яких діють персонажі.

Василь Кравчина, до якого звернулася Олеся з незвичним проханням, відчуває інший сором, чоловічий. “Я не можу ночувати з тобою, — сказав Кравчина чесно і одверто. — Я в танку горів позавчора під бомбами. Я не герой. — Ти наш. — Я одступаю. Тікаю. Броня тонка. Я покидаю тебе. Пойми мій сором. Я не герой” [4:10]. В мікродіалозі двічі повторюється “Я не герой”. Будучи високоморальною людиною, танкіст, змушений відступати,

відчуває внутрішній сором, який охороняє честь воїна. Ще в Гомеровському епосі знаходимо заклик Аякса до ахейців “вкласти в душу сором”, не бігти з поля бою. Для солдата сором є етичною нормою, характерною для всіх епох і всіх етносів.

Сором Кравчини не відомий іншим бійцям, які, відступаючи, дезертирували з армії. Їх діями керує сила страху, сором вийшов з-під їхньої влади, тобто, суб’єкт виявився не здатним на таке почуття. Звинувачення на адресу сина, який згодом став поліцаєм, прозвучало з вуст батька: “Перший поліцай фашизму Павло Хурторний! О, страмота!” [4:23]. На специфічну модальність такого висловлювання звертає увагу Н.Д.Арутюнова, зауважуючи, що воно “не тільки містить у собі негативну оцінку дії (ситуації) і звинувачення агенса, в ньому міститься понад того елемент квазі-перформативності: мовець своїми словами ніби змушує адресата відчути сором, створює в ньому ситуацію сорому” [2:69].

Отже, розгляд концепту сором в українській мовній свідомості передбачає аналіз специфіки відображуваного поняття в різні епохи, яка відбивається на змістовній стороні концепту. У свідомості українця XIX століття сором тісно пов’язаний із суспільно визнаними етичними нормами, закріпленими в християнській традиції, і служить регулятором моралі. Сором актуалізує емоційний стан, який відчуває суб’єкт в певний момент, і увлєння про панівні і загально визнані правила моралі в селянській структурній спільності. Нестандартна ситуація (періоди соціальних потрясінь) відкидає етичні норми, провокує усунення моралі, але не приводить до переходу людської субстанції у тваринну. Сором залишається справжньою цінністю, яка керує людиною, зміщуючи акценти із соціальної етики на індивідуальну.

1. **Арутюнова Н.Д.** О стыде и совести // Логический анализ языка: Языки этики. — М, 2000.

2. **Арутюнова Н.Д.** О стыде и стуже // Вопросы языкознания. — 1997. — № 3.

3. **Біблія** або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. — М., 1988.

4. **Довженко О.П.** Твори: В 5-ти т. — Т.2. — К., 1984.

5. **Лотман Ю.М.** О семиотике понятий “стыд” и “страх” в механизме культуры // Семиосфера. — С.- Петербург, 2000.

6. **Почепцов О.Г.** Языковая ментальность: способ представления мира // Вопросы языкознания. — 1990. — № 6.

7. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. — К., 2000.
8. Стебельський Б. Ідеї та творчість. — Т. 3. — 1991.
9. Шевченко Т.Г. Кобзар. — Сімферополь, 1969.

С. П. Павелко

ОДИНИЧНІ ІМЕНА В АНТРОПОНІМІЇ КОСОВА

Резюме

У статті аналізуються чоловічі одиничні імена, які функціонували в антропонімії м.Косова Івано-Франківської обл. з 1880 по 1998 рр.

Ключові слова: антропонім, функціонування, частотність.

Summary

Male singular names are analyzed in this article. These names were functioning in the anthroponymical system of the town of Kosov of the Ivano-Frankovsk region from 1880 until 1998.

Key words: anthroponym, functioning, frequency.

Власні імена кожного народу — це найдавніша антропонімічна категорія, яка пройшла довгий шлях свого розвитку. Ім'я має величезне значення для кожного з нас, супроводжуючи протягом усього життя. Воно є “своєрідним довговічним дзеркалом, у якому відбиваються певні риси історії, життя й культури народу, його інтернаціональні зв'язки”[2:5], “це символ міцного зв'язку окремої особи з народом” [5:59].

Особові імена здавна викликали інтерес у багатьох дослідників. Вони є предметом зацікавлення філософів, психологів, істориків, етнографів, літературознавців. Однак у першу чергу імена ставали об'єктом пильної уваги мовознавців. Інтерес до наукового вивчення особових імен виник ще у XIX ст. і тісно пов'язаний з іменами таких учених, як І.Я.Франко, М.Ф.Сумцов, А.Степович, М.М.Тупиков, В.Сімович, М.Морошкін, В.О.Охрімович, В.М.Ястребов та ін. У сучасній лінгвістиці значна увага приділяється вивченню саме власних імен. Вагомий внесок у розвиток цього класу антропонімів зробили праці російських учених: В.А.Никонова, В.К.Чигачова, В.Д.Бондалетова, О.В.Суперанської, Н.В.Подольської, Е.Ф.Даниліної, О.В.Суслової, С.І.Зініна, Л.М.Щетиніна, Л.В.Успенського, А.А.Угрюмова та ін.

Останні десятиріччя позначилися істотними успіхами в галузі

української антропоніміки. Надруковано ряд теоретичних робіт відомих ономастів: П.П.Чучки, Л.М.Худаша, Ю.О.Карпенка, І.І.Ковалика, В.О.Горпинича, І.Д.Сухомлина та ін. З'явилися ґрунтовні дослідження Л.Л.Гумецької, Р.Й.Керсти, Ю.К.Редька, М.О.Демчук, С.П.Бевзенка, Л.Т.Масенко, А.П.Коваль, І.М.Железняк, Р.І.Осташа, С.Є.Панцьо, О.Д.Неділько, Г.Є.Бучко. Виконуються кандидатські та докторські дисертації, які базуються на сучасному та історичному матеріалі. Спостерігається також помітне поживлення в дослідженні особових імен. Щоправда, накопичений і вивчений матеріал стосується лише окремих регіонів України. Найповніше вивчена антропонімія Закарпаття (П.П.Чучка), Буковини (Л.В.Кракалія), Лемківщини (С.Є.Панцьо), Правобережного Побужжя (Т.Д.Космакова), Одещини (О.Ю.Касім, О.Ю.Карпенко, Л.П.Зайчикова, С.Л.Брайченко), Ізмаїльщини (Д.О.Жмурко, О.Ю.Медведєва), Херсонщини (Р.Д.Петрова), Волині (І.Д.Скорук), Донецька (Т.В.Кравченко).

Однак багато теоретичних і практичних питань цієї галузі антропоніміки потребують ще подальшого вивчення. Особливої уваги заслуговує система особових імен певної території — району, населеного пункту, етнічної групи. Дослідження регіональної антропонімії, в якому б аспекті воно не проводилося, на сьогодні є вельми актуальним. Одним із найменш досліджених питань української регіональної антропонімії є вивчення складу та динаміки особових імен, якісних та кількісних змін на різних хронологічних зрізах. Для вирішення цієї проблематики необхідні обстеження масового матеріалу на великому часовому проміжку.

Особові імена Косівщини, одного з дуже давніх і самобутніх регіонів України, ще не були об'єктом спеціального дослідження. Відсутність всебічного й комплексного аналізу іменника цього історико-географічного ареалу, яке б ґрунтувалось на обстеженні відповідного матеріалу в синхронному та діахронному аспектах, зумовлює актуальність обраної теми. Суцільне обстеження антропонімікону м.Косова передбачає розгляд чотирьох статистичних груп: 1)найуживаніші імена (перша десятка); 2)частотні імена нижче десятки; 3)рідкісні імена; 4)одиначні, тобто імена, вжиті на певному зрізі тільки один раз.

Попередньо ми уже розглядали найуживаніші антропоніми

цього регіону — імена першої десятки [8]. У даній статті ми ставимо за мету проаналізувати одну із чотирьох груп чоловічого іменника м.Косова з 1880 по 1998 роки — одиничні імена. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: 1) виявити усі чоловічі імена, які входили до складу одиничних протягом досліджуваного періоду;

2) визначити склад одиничних чоловічих імен за походженням (календарні імена, слов'янські, новіші запозичення та ін.); 3) встановити питому вагу одиничних імен на кожному хронологічному зрізі.

Загальний фонд чоловічих одиничних антропонімів був укомплектований 91 одиницею. Їх склад виявився досить неоднорідним, тому усі лексеми ми розділили на 3 групи: 1) імена, які покращували своє вживання; 2) імена, які повторювались серед одиничних на декількох зрізах; 3) імена, які більше не повторювались (разові).

Найбільша кількість імен з розряду одиничних належить до першої групи — 43. Сюди входять антропоніми, які в той чи інший період ставали більш уживаними, зокрема, піднімалися до рідкісних, частотних чи навіть до першої десятки: *Андрій, Йосип, Назар(ій), Олександр, Тарас, Теодор, Ярослав*. Імена, які піднімалися до рівня частотних та рідкісних: *Анатолій, Антон(ій), Арсен(ій), Валерій, Григорій, Євген(ій), Любомир, Мирослав, Олександ(ій), Онуфрій, Павло, Святослав, Станіслав*. Імена, які піднімалися тільки до частотних: Максим. Імена, які піднімалися тільки до рідкісних: *Аркадій, Артем (Артим), Афанасій (Атаназій), Борис, Вадим, Валентин, Денис, Едуард, Зеновій (Зиновій, Зіновій), Зорислав (Зорислав), Ілля (Ілья), Кирило, Лев, Леонід, Маркіян, Марко, Стефан, Федір, Юліан, Яків, Ярема*.

14 імен входять до другої групи: *Адам, Всеволод, Вячеслав, Данило, Діонісій, Еміліан, Євстахій, Зорян, Костянтин, Мартин, Матеуш, Мирон, Остап, Пилип*. Це оніми, які повторювались на декількох зрізах, але ніколи не покращували свого місця в іменнику, залишаючись завжди одиничними. Мінімально вони повторюються на двох зрізах, максимально — на п'яти.

Третю групу представляють лексеми, які зустрічалися тільки на одному хронологічному зрізі, тобто мали тільки одного носія.

Дослідники ще називають їх іменами разового використання. У наших матеріалах ми зафіксували 34 такі антропоніми: 1880-1890рр. — *Адольф, Аполінарій, Йосафат, Лео, Лук'ян, Микита, Теофіл*; 1891-1900 рр. — *Євтихій, Ігнатій, Казимир, Лука, Мефодій, Юхим*; 1901-1910 рр. — *Карл*; 1911-1920 рр. — *Стахій, Феодосій, Франциск*; 1921-1930 рр. — *Леон*; 1931-1940 рр. — *Маріян, Софрон*; 1941-1950 рр. — *Милитон-Любомир, Нестер, Яким*; 1951-1960 рр. — *Леонтій*; 1961-1970рр. — *Альбій, Геннадій, Радислав*; 1971-1980 рр. — *Андріан, Світозар*; 1981-1990 рр. — *Ернст, Макар, Радіон*; 1991-1998 рр. — *Роберт, Ян*.

Антропоніми, які перебували у групі одиничних, виявилися дуже різноманітними за своїм складом. Найчисельнішими є імена християнського календаря, тобто ті, що з'явилися на Русі у X ст. з введенням християнства. Переважно це лексеми грецького походження: *Анатолій, Андрій, Аполінарій, Аркадій, Арсен, Артем, Афанасій (Атаназій), Геннадій, Григорій, Денис, Діонісій, Євстахій (Евстафій), Євген (ій), Євтихій, Зеновій (Зиновій, Зіновій), Кирило, Лев, Леон, Леонід, Леонтій, Макар, Марко, Мефодій, Милитон, Микита, Мирон, Нестер, Олександр, Олексій, Онуфрій, Остап, Пилип, Радіон, Софрон, Стахій, Стефан, Тарас, Теофіл, Федір, Феодосій, Юхим*. Ці імена у різний час входили в іменник міста і користувалися неоднаковим попитом у найменувачів. Антропоніми, які покращували своє вживання, вже частково аналізувалися, тому звернемо увагу лише на ті, які ніколи не змінювали свого статусу, тобто на всіх хронологічних зрізах залишалися одиничними, повторюючись зрідка чи не повторюючись зовсім.

Імена *Аполінарій, Микита, Теофіл* функціонували в антропоніміконі м.Косова тільки по одному разу на першому хронологічному зрізі (1880-1890рр.). Перше ім'я є фонетичним варіантом оніма *Аполлінарій*, яке вчені пов'язують з античним богом Сонця, мудрості, мистецтва Аполлоном. На місцевому ґрунті, зокрема в наших матеріалах, це ім'я втратило подовження *л*. Онім *Микита* також ніколи не був популярним на Косівщині. Ще рідше тут використовувалось ім'я *Теофіл*, яке яскраво засвідчує субституцію звука [ф] звуком [м]. Відомо, що звук [ф] з'явився у нас разом з прийняттям християнства, однак він довго не приживався в Україні. Іншим було входження його в російську мову. З цього при-

воду Ю.О.Карпенко зазначає: “ На Півночі легко проникали в живу мову з грецької слова з **φ**: рос. *фасоль, Филипп, Феофил, Теофан, Фекла, Феверония*, в тому числі й негрецького походження — *Фома, Фаддей*, при укр. *квасоля, Пилип, Теофіл, Теофан, Текля (Векла), Хівря*, також *Хома, Тадей* тощо... Християнські імена йшли на Північ через Київ, але в Києві **φ** зазнавало субституції на інші звуки, а ось на Півночі ці імена зберігали своє **φ**...” [3 : 79].

Ще два оніми — *Євстахій і Пилип*, які фігурували у цей же час, але не покращували свого становища, тобто залишалися одиничними, хоча й зрідка повторювалися в іменнику. Перше ім'я зустрічалося на трьох зрізах — першому, третьому, п'ятому. Востаннє воно зафіксовано у фонетичному варіанті *Евстафій*.

Ім'я *Пилип* фігурувало двічі — на першому та дев'ятому зрізах.

На другому хронологічному зрізі використовувались антропоніми *Євтихій, Мефодій, Юхим*. Останні два імені функціонували в іменнику у 1898р. Їх наявність у репертуарі косівчан можна пов'язати з релігійним фактором, який на досліджуваній території був і залишається дуже вагомим. Народження обох хлопчиків співпало з днем, коли православна церква вшановувала пам'ять святих Мефодія — 3 липня і Юхима, церковний варіант Єфим, Євтимій — 2 лютого. Ім'я *Євтихій* отримав незаконнонароджений хлопчик, який народився 17 квітня 1897 року. День святого Євтихія припадає на інший місяць — 5 вересня. Припускаємо, що це ім'я міг дати священник проти волі матері, щоб підкреслити факт позашлюбної появи дитини на світ. Реальні випадки такого свавілля з боку служителів культу на Косівщині справді були, у сільській місцевості ми зафіксували їх ще у 20-30 рр. ХХ ст. [9:24-25].

Антропонім *Діонісій* — церковна форма імені *Денис* — уперше потрапив до іменника на третьому хронологічному зрізі, у 1908 р., у 1911р. підтвердив своє існування, а в 1933 році завершив функціонування, уступивши надалі місце народній формі *Денис*.

На четвертому хронологічному зрізі до розряду одиничних лексем потрапляють *Стахій і Феодосій*. Генетично *Стахій(Стах), Остап, Євстахій, Евстафій* — це одне ім'я, що в перекладі з грецької мови *eustathes* означає міцний, здоровий, урівноважений[12:87]. У церковному вжитку переважають повні форми, у народі, для полегшення вимови — скорочені. Безперечно, форма *Стахій* ут-

ворена від антропоніма *Євстафій*, що зазнав серйозної фонетичної трансформації: *Євстафій* > *Євстахій* > *Стахій*. Але і ця форма була важкою для вимови, тому останнім етапом видозміни стало усичення кінцевого -ій: *Стахій* > *Стах*. Офіційний варіант *Стах* зафіксувала в ономастиконі українського населення Одещини О.Ю.Касім [4:70]. Перебування в Косові оніма *Феодосій*, як і *Стахій*, було разовим.

Антропонім *Леон* увійшов в іменник на п'ятому хронологічному зрізі і використовувався у місті для іменування тільки однієї дитини. Його “близький родич” онім *Лев* також у цей же час потрапляє до антропонімікону косівчан, але користується трохи більшою популярністю. Ім'я *Леонтій*, що в перекладі з грецької мови означає левиний [13:429], потрапило до іменника у 50-х р. ХХ ст., обслуговуючи лише одного новонародженого.

Шостий хронологічний зріз (1931-1940рр.) ознаменувався появою в іменнику ще двох одиничних лексем — *Остап* і *Софрон*. Місцевому населенню більше до вподоби припало перше ім'я, яке повторювалось тут ще в наступні три десятиліття. Популярним воно було в Україні і в минулому столітті. Цей антропонім був складовою частиною псевдоніма Остап Вишня талановитого українського письменника ХХ ст. П.М.Губенка.

На сьомому хронологічному зрізі до антропонімікону міста входять три нові однолексемні оніми — *Артем*, *Мирон*, *Нестер* та один дволексемний — *Милитон* — *Любомир*. Перше ім'я зафіксовано у двох офіційних варіантах — *Артем*, *Артим*.

Другий варіант не є нормативним для сучасної української антропосистеми. Він є результатом проникнення розмовно-побутового функціонування імені до офіційної сфери, коли ще не було укладено нормативних словників і більшість імен записувалася на слух, без урахування існуючих орфографічних норм. Взагалі це ім'я принесене християнством із Візантії в канонічній формі *Артемій*, але в побуті перемогла коротка форма *Артем* [7:99], яка згодом набула офіційного статусу, знайшовши останнім часом чимало прихильників в Україні [12:11;6:7]. Онім *Мирон* з'являвся в іменнику двічі — у 1948 та 1981 роках. Востаннє його отримав хлопчик, названий у честь свого дідуся. В ономастичній літературі немає одноставної думки щодо походження та значення цьо-

го імені. У Словнику власних імен людей зазначається, що воно походить з грецької мови від слова тугоп (дієприкм. від дієслова туго — плачу) — який плаче; за іншим тлумаченням — від тугоп — миро — запашна олія, яку використовують у християнських церковних обрядах (буквально: той хто пахне миром) [12:78]. Антропонім Мирон не набув у Косові належної популярності у ХХ ст., але припускаємо, що він активно використовувався тут у минулому столітті, особливо у часи, коли формувалися українські прізвища. Свідченням цього є досить поширене на Косівщині прізвище Миронюк.

До імен разового вжитку належить антропонім *Нестер*, який був ужитий тут у 1950 році. Це фонетичний варіант офіційного імені *Нестір (Нестор)*, який, на нашу думку, проник в іменник як діалектний різновид. У 1946 році в антропоніміконі міста ми зафіксували двокомпонентний онім *Милитон-Любомир*. Вважаємо, що перший компонент є варіантом імені *Мелітон*, яке у словниках подається з позначкою застаріле та рідковживане [12:259; 13:435; 10:155]. У перекладі з грецької мови *meletio* означає наповнювати медом [13:435]. Форма *Милитон* є наслідком поплутання ненаголошених *e* та *i*, що було допущено, в першу чергу, через незнання специфіки імені, оскільки воно трапилося на практиці лише один раз. Другий компонент цього оніма записаний вірно і не потребує додаткових пояснень.

На дев'ятому й одинадцятому хронологічних зрізах у розряді одиничних побували антропоніми *Геннадій і Макар*. Однак вони тут не прижилися і належать до імен разового вжитку. Цікаво, що у Косові ім'я *Геннадій* у 60-х роках ХХ ст. тільки увійшло в іменник, а в місті Донецьку, за даними Г.В.Кравченко, у цей же час воно набуло популярності і увійшло до першої десятки імен.[6:7]. Отже, антропонімічні зміни, які відбуваються у великих центрах, доходять до периферії з великим запізненням.

Трохи менше виявилось в наших матеріалах імен латинського походження: *Альбій, Андріан, Антон, Валентин, Валерій, Еміліан, Ігнатій, Костянтин, Лео, Лук'ян, Лука, Максим, Маріян, Маркіян, Мартин, Павло, Юліан*. На першому хронологічному зрізі з даної групи вживались три імені: *Еміліан, Лео, Лук'ян*, однак вони мали різну частоту вживань. Онім *Еміліан* функціонував тут три

десятиліття поспіль — з 1880 по 1910 роки, потім двадцятирічна перерва і востаннє, вчетверте, зафіксований у 1935 році. За походженням він споріднений з іменем *Омельян*, *Омелько* (рим. родові ім'я *Aemelius*; *aemulus* — суперник, учасник змагань) [12:86]. Частіше цей антропонім представлений на Косівщині розмовно-побутовим варіантом *Мілько*. *Лео* і *Лук'ян* функціонували в іменнику тільки по одному разу. Дискусійним є походження імені *Лео*. Воно не зафіксовано у Словнику російських імен Н.О.Петровського, немає його і в українському Словнику — довіднику Л.Г.Скрипник, Н.П.Дзятківської. У Довіднику власних імен народів РСФСР за ред. О.В.Суперанської існує подвійне тлумачення: перше, що це німецьке ім'я, скорочене до Леопольд; друге, що воно споріднене з іменем *Лев*, запозичене з грецької мови (*leop* лев; лат.*Leo*) [13:428-429]. Отже, в наших матеріалах це або давня латинська форма *Leo*, або західноєвропейське запозичення. Ім'я *Лук'ян* не набуло у Косові належної популярності, однак у селах району воно вживалося досить активно.

Наступний період (1891-1900рр.) ознаменувався появою в іменнику ще двох нових імен — *Ігнатій*, яке використовувалось тільки один раз, та *Костянтин*. Останній антропонім повторився ще тричі — 1951- 1960 рр., 1971-1980 рр., 1991-1998 рр. Вперше він зафіксований як *Constantinus*, вдруге — *Констянтин*, втретє і вчетверте — *Костянтин*. Словник власних імен подає ще варіант *Кость* [12:69], який не зустрівся нам у місті, але поширений у селах району.

Серед одиничних на третьому, п'ятому, шостому хронологічних зрізах перебували антропоніми *Мартин* та *Маріян*. Перший онім використовувався тут двічі. Один раз його отримав незаконнароджений хлопчик, який народився 2 вересня 1903 року, другий раз — хлопчик, який народився 11 серпня 1912 року. День святого Мартина церква вшановує 24 серпня [11:322]. Припускаємо, що в обох випадках основну роль при виборі імені відіграв релігійний фактор. Антропонім *Маріян* використовувався тільки один раз — у 1933 році. Таке ім'я словники не фіксують. Очевидно, це місцевий офіційний варіант до імені *Маріан*, *Мар'ян*, що походить від апелятива *mare* — море [12:75].

Немає у словниках й антропоніма *Альбій*, який зустрівся у наших матеріалах один раз на дев'ятому хронологічному зрізі (у 1965

році). Можливо, це перекручена форма латинського імені *Альбін*, що пов'язано з *albus* — білий. У наступному, десятому зрізі, ми зафіксували онім *Андріан*. Його отримав хлопчик, який народився 13 листопада 1972 року. Інші антропоніми латинського походження, що перебували серед одиничних (*Антон*, *Валентин*, *Валерій*, *Максим*, *Маркіян*, *Павло*, *Юліан*), покращували своє вживання. Одні з них тяжіли до рідкісних, інші до частотних, тому й надалі будемо розглядати їх в інших статистичних групах.

До репертуару косівчан увіходило небагато лексем з давньоєврейської мови: *Адам*, *Данило*, *Ілля* (*Ілья*), *Йосафат*, *Йосиф*, *Назар*, *Яким*, *Яків*, *Ярема*. З них тільки одиничними в усі часи залишалися чотири імені: *Адам*, *Данило*, *Йосафат*, *Яким*. Антропонім *Адам* функціонував в іменнику аж п'ять раз — 1880-1890рр., 1891-1900рр., 1901-1910рр., 1961-1970рр., 1981-1998рр. Онім *Данило* зустрівся двічі. Один раз він зафіксований у 1898 році у формі *Daniel*, другий раз у 1952 році — у формі *Данил*. Останній запис здійснено за допомогою російської графіки і відображає розмовний варіант російського імені *Даниил*. Лексеми *Йосафат* і *Яким* вживалися по одному разу — 1880-1890рр., 1901-1910рр. Решта імен — *Ілля*, *Йосиф*, *Назар*, *Яків*, *Ярема* — покращували свій статус, вони стануть об'єктом подальших досліджень. У даній групі доцільно розглянути ім'я *Матеуш*, яке ми зафіксували двічі — на другому і п'ятому хронологічних зрізах. На думку О.В.Суперанської, воно споріднене з іменем *Матвій*, що в перекладі з д.-євр. *mattityahu* означає дар Яхве (бога) [13:435]. Через мови-посередники: англійську *Matthew(s)* Матью(з), *Mathias* Матайас, німецьку *Matthaus* Маттеус з прийняттям християнства у західних слов'ян воно потрапляє у польську мову, у якій кінцеве *-us* закономірно заступилося на *-usz*, а потім з польської в українську. Це ім'я зрідка траплялося і в селах Косівщини.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася появою в антропоніміконі міста милозвучних слов'янських імен: *Всеволод*, *Вячеслав*, *Зорян*, *Радислав*, *Світозар*, *Святослав*, *Станіслав*. Більшість з них поки що перебувають у групі одиничних, але сподіваємось, що в майбутньому число їх прихильників зросте. Трохи раніше увійшли в іменник й інші слов'янські лексеми, які уже завоювали симпатії батьків і значно покращили свій статус, піднявшись до роз-

ряду рідкісних, частотних і навіть першої десятки: *Борис, Вадим, Любомир, Мирослав, Ярослав*. На двох хронологічних зрізах (1971-1980 рр., 1981-1990 рр.) функціонував ще один антропонім — *Зореслав*, який не зафіксований у словниках, але має чітку слов'янську етимологію. Це прекрасне ім'я, реалізоване у двох варіантах — *Зореслав і Зорислав*, має трьох носіїв.

Розряд одиничних антропонімів представлений також невеликою кількістю запозичень. Серед них імена із західнослов'янських мов, зокрема польської: *Казимир, Станіслав, Ян*. А також західноєвропейські запозичення, переважно німецькі: *Адольф, Едуард, Ернст, Карл, Роберт, Франциск*. Двічі в іменнику міста зафіксовано онім *Артур*, що прийшов до нас із кельтської мови. Більша частина лексем, що має іншомовне забарвлення, вжита на останніх двох трьох зрізах. Подружні пари у пошуках чогось нового, свіжого, прагнучи назвати дитину нетрадиційним, рідкісним іменем, звертаються до запозичень або ж вишукують якісь незвичні оніми. Їх надходження не заважає існуванню традиційних імен. На думку вчених, "наявність тих та інших у антропоніміконі шліфує нові імена, які асимілюються іменними системами сучасної мови" [1:25].

З 91 антропоніма, що входив до складу одиничних, на одному зрізі трапляється від 10-ти до 17-ти лексем. Рівень питомої ваги на різних хронологічних зрізах був досить низьким: I — 3,25%, II — 3,36%, III — 3,78%, IV — 4,84%, V — 4,42%, VI — 3,80%, VII — 5,61%, VIII — 2,04%, IX — 2,34%, X — 2,38%, XI — 1,30%, XII — 2,60%. Сам факт існування одиничних антропонімів слід розцінювати позитивно, бо збільшення сучасного іменного репертуару відбувається головним чином за їх рахунок. Частина з них, не знайшовши належної підтримки у найменувачів, покидає іменник, частина тільки розпочинає своє життя. Батьки повинні бути дуже обережними при виборі імені, щоб у майбутньому дитина пишалася ним, а не порушувала питання, коли досягне повноліття, про його зміну. Дослідники антропонімії рекомендують "давати новонародженим в основному імена традиційного календарного списку" [14:21]. Надалі передбачено дослідження інших статистичних груп антропонімікону м.Косова — рідкісних та частотних імен, а також аналіз жіночого іменника в порівнянні з чоловічим.

1. **Брайченко С.Л.** Непопулярні імена мешканців Одеської області // Ономастика і апелятиви. — Дніпропетровськ. — 2000. — Вип. 11.
2. **Глинський І.** Твоє ім'я –твій друг. — К., 1985.
3. **Карпенко Ю.О.** Як і коли виникла українська мова // Мовознавство: III Міжнародний конгрес українців . — Харків, 1996.
4. **Касим Е.Ю.** Именник украинского населения Одесщины со второй половины XIX по 80-е гг. XX в.: Дис...канд. филол. наук. — Одесса, 1985.
5. **Колесник В.А.** Евгеновка / АРСА/ Ономастика. Говор. Словарь. — Одесса, 2001.
6. **Кравченко Г.В.** Динаміка українського іменника м.Донецька з 1890 по 1990-і роки. — Автореф. дис... канд.філол.наук. — Донецьк, 2000.
7. **Никонов В.А.** Ищем имя. — М., 1988.
8. **Павелко С.П.** Особливості гуцульського чоловічого іменника у місті та селі (Косів і Космач)// Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000.- Вип.10.
9. **Павелко С.П.** Традиція і релігія як мотиви вибору імені у гуцулів // Записки з ономастики. — Одеса, 1999. — Вип.1.
10. **Петровский Н.А.** Словарь русских личных имен. — 3-е изд. — М., 1984.
11. **Полная энциклопедия** быта русского народа, составленная Иваном Панкеевым. — М., 1998. — Т.1.
12. **Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П.** Власні імена людей: Словник-довідник. — К., 1996.
13. **Справочник** личных имен народов РСФСР: практ. пособие для работников загса РСФСР. — 4-е изд. — М., 1989.
14. **Суперанская А.В.** Имя — через века и страны. — М., 1990.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ВІДАНТРОПОНІМНИХ ПРИЗВИСКЬ

Резюме

У статті йдеться про морфемні та неморфемні способи творення індивідуальних прізвиськ та вуличних назв жителів Наддністрянщини.

Ключові слова: антропонім, словотвір, прізвисько.

Summary

The report deals with the morphemical and non-morphemical methods of formation of individual nicknames and streetnames of the inhabitants of Naddnistranschyna

Key words: anthroponym, word formation, nickname.

Прізвиська широко використовуються в сучасній діалектній мові. З'ясування суті цих найменувань є важливим для вивчення історії власних імен, їх ролі в історії мови і народу, а також для вирішення проблеми називання взагалі. Факти народно-побутової системи є незрівнянно багатшими і глибшими як для прикладної, так і для теоретичної ономастики. Саме тому П.П.Чучка зауважує, що вихідним пунктом для дослідника антропонімії мусить бути народнорозмовна система, оскільки саме вона є першоосною всього [11:18].

Прізвиська давно вже цікавлять ономастів. Про це свідчать праці таких учених, як В.Охримович, В.Ястребов, П.Чучка, Г.Бучко, Д.Бучко, І.Сухомлин, Р.Осташ, Г.Аркушин, М.Лесюк та ін. У своїх розвідках дослідники найчастіше намагаються з'ясувати питання термінологічної усталеності прізвиськових назв, їх лексико-семантичну своєрідність, а от на словотвір звертається менше уваги. Тому об'єктом нашої статті стали способи творення трансонімізованих прізвиськ Наддністрянщини (ще мало дослідженого регіону).

Матеріал для дослідження зібрано у населених пунктах Галицького району Івано-Франківської області.

Сьогодні в ономастичній літературі не існує єдиного погляду щодо термінологічної усталеності та структури неофіційної системи найменування. Так, Г.Бучко та Д.Бучко виокремлюють 5 видів неофіційних антропонімів, серед яких — індивідуальні прізвиська та сімейно-родові (спадкові) іменування, де перші — це особові назви, яких люди набувають у побутовому оточенні

мимоволі, часто випадково, в різні періоди свого життя за тією чи іншою зовнішньою або внутрішньою властивістю чи якимось випадком, що з ними трапився, і під якими вони потім відомі лише в близькому оточенні [3:83], а другі — особливий вид антропонімів, який ідентифікує всю родину й переважно передається у спадок, який за внутрішньою семантикою та структурою не відрізняється від прізвищ, але функціонує тільки в усному мовленні [10:5]. Слід сказати, що жителі тих населених пунктів, де ми збирали матеріал, не проводять чіткої межі між індивідуальними прізвищами та сімейно-родовими іменуваннями, але у своїх розповідях вони часто зазначають: “Так йому сі призивають” і “Так його кличут по-вуличному”. Також відзначимо й те, що не кожен інформатор погоджувався назвати чи пояснити індивідуальні прізвиська, а от вуличних назв можна було почути багато. З цього приводу дуже слушним є зауваження вже згаданих авторів: прізвисько насамперед характеризує особу (а характеристика може бути далеко не позитивною — Г.С.), і тоді ідентифікує, а сімейно-родове іменування в поєднанні з іншими компонентами антропонімійної системи ідентифікує особу [3:4].

Отже, розглянемо способи творення індивідуальних прізвищ та вуличних назв, в основі мотивації яких лежать прізвища, імена, по батькові, прізвиська носіїв та їх родичів.

Проблемі творення відпрізвищевих прізвищ присвячено ряд статей українських і російських ономастів (О.В.Бороніна, І.Л.Ніколаєв, З.П.Нікуліна, Т.Б.Мещерякова, П.Т.Поротников, Н.М.Бренер). Такого типу найменування “є самостійним видом прізвищ, майже не пов’язаних з іншими, частіше всього психологічними критеріями, які лягають в основу прізвища. Тому при аналізі цих онімів можна відволіктися від психологічних нюансів” [2:25]. З.П.Нікуліна, характеризуючи семантичний зміст прізвищ, вважає прізвища, які виникли на базі особового імені або прізвища самого носія чи на базі імені, прізвища кого-небудь з родичів, нехарактеризуючими [5:88]. Але така думка не є відображенням загальної закономірності. Звернемось до наших прикладів: прізвища, утворені від прізвищ, — **Гурачок, Морозик, Сисачок** (суфікси **-ок-**, **-ик-** дуже часто вказують на зріст носія); прізвища, утворені від імен, — **Йвасик, Йванцьо, Йванец, Янчик, Йвах,**

Йванча, Йоган; Масьо, Михалко, Місюсь, Місенько, Халко. Хасько (зауважимо, що в одному населеному пункті жодного разу не зустрічаємо двох однакових варіантів імен, які лягли в основу прізвиськ); прізвиська, утворені від імені родичів, — **Дмитро Маланка** (не посесивна форма — Маланчин, яка вказує тільки на належність до родини). Отже, такого типу найменування меншою чи більшою мірою виконують оцінно-характеризуючу функцію через наявність позитивної чи негативної конотації, яка може реалізуватися як за наявності суфіксів суб'єктивної оцінки, так і без них (**Синичка** від Синишин, **Вовк** від Вовкович).

Численну групу складають оніми, утворені неморфемними способами.

1. Лексико-семантичний спосіб відіграє важливу роль при творенні прізвиськ від інших розрядів власних назв. Як зауважує Ю.О.Карпенко, якщо одна власна назва породжує іншу власну назву, то в результаті маємо дві різні назви, два різних слова [4:5]. Цим способом творяться індивідуальні прізвиська, в основі мотивації яких лежать: а) прізвища (іноді імена) відомих історичних чи політичних діячів, спортсменів, літературних персонажів, героїв кінофільмів: **Кастро** — смаглявий, з великою бородою; **Суворов** — як вип'є, любить командувати; **Щорс** — повернувся із Сибіру з бородою, любив носити з собою бінокль; **Ковпак** — мав довгі вуса; **Чапаєв** — фірман, улюблена фраза: “Тікайте, бо Чапаєв їде”; **Петлюра** — хвалився, що бачив Петлюру, інший носій отримав це прізвисько через те, що звали його Симоном (справжнє ім'я — Семен); **Пільсуцкій** — звати Йосипом; **Гітльир** — був у полоні в Німеччині; **Штифан Штірліц** — хитрий, пробивний; **Джафар** — розбишака; **Райкін** — любить жартувати; **Ян Табачніков** — коли вип'є, любить грати на баяні; **Пушкін** — кучерявий; **Хапцаліс** (Хапсаліс) — любить грати у футбол; **Чучо, Віктор Карено** — кучеряві; **Манеті** — любить поїсти; **Ріта** (чоловіче) — подобалась героїня фільму з таким іменем; **Бейжа, Анфіса** — жінки легкої поведінки; **Джон** — працював у кузні; **Філімон** — подобався герой п'єси, **Фокс** — розбишака;

б) прізвища носіїв: **Тринацітій, Тані Ничесна**. Такі прізвища, крім номінативної, почали виконувати й характеризуючу функцію. У даному випадку важливу роль у переході прізвища у

прізвисько відіграв, по-перше, той фактор, що самі апелјативи, від яких утворено власні назви, мають яскраве конотативне забарвлення, по-друге, ці прізвиська закріплені тільки за однією сім'єю, котра проживає в конкретному населеному пункті (села Німшин та Поділля);

в) власні імена носіїв або імена їх батьків. Ці назви розподіляються між кількома групами:

– оніми, причиною виникнення яких стала деформація слів, викликана дефектами мовлення (часто дитячого): **Вафа** від Вася, **Цькола** від Микола, **Толька** (жіноче) від імені **Словка** (Ярослава), **Дзьмитро та Аванька** — такі прізвиська отримали особи через заїкання, **Штуган** від Степан (детальніше про це йдеться у статті “Особливості мовлення як джерело створення прізвиськ” [8:30-36];

– оніми, в основі творення яких лежать варіанти імен (включаючи й іншомовні) самих носіїв: **Васіль, Басько, Базель, Базилий** від Василь, **Густа** (чоловіче) від Августин (творення цього варіанта імені пояснюємо взаємодією таких явищ, як афереза та апокопа), **Михалко, Місенько, Хасько** від Михайло, **Марцин** від Мартин, **Мелясь** від Омельян, **Казик** від Казимир, **Кимоша** від Яким, **Ладимірка** від Володимира, **Лінка** від Олена, **Йвах, Йвасик, Йванцьо, Йвак** від Іван, **Йваська** від Іванна, **Галюсі** від Галина, **Дана** (чоловіче) від Богдан (афереза), **Симань, Сьома** від Семен, **Урко** від Орест, **Саварин** від Северин, **Савон** від Сава, **Стах** від Остап, **Фрон** від Сафрон (явище аферези), **Штифась** від Степан, **Мері, Маролька, Мерена** — Марія, **Феджіка** — Федір, **Андрейца** — Андрій, **Йоган** — Іван, **Фридрик** (пор. польське Фридерік) — Фрідріх;

– імена когось із близьких родичів: **Герасим, Афтанас** — імена дідів, **Дмитро Маланка** — бабуся Меланка, **Михайліна** — мати Михайлина, **Сабінка Йван** — мати Сабінка (Сабіна)

Дуже часто трапляється так, що інформатори не можуть пояснити походження того чи іншого прізвиська. У процесі збирання матеріалу мали місце поодинокі випадки, коли інформатори намагалися дати свою версію походження таких назв. Причиною незнання походження прізвиськ найчастіше є втрата інформації про предків, вихід з активного вжитку застарілої лексики чи, навпаки, створення, особливо молоддю, своєрідних оказіоналізмів,

використання жаргонізмів чи іншомовної лексики (**Кундур, Кіс, Кент, Кіля**), а також можливі й фонетичні помилки при використанні вуличної назви. Наприклад: вуличною назвою родини, прізвисько батька якої **Миханько** (від Михайло), є онім **Миханьки** (син — **Миханьків**, дочка — **Миханькова**). До правнука родове прізвисько дійшло у формі “Миханік” (хлопець не має ніякого відношення до механіки). Отож у майбутньому пояснити правильно походження цього оніма уже ніхто не зможе і, можливо, тоді велику роль відіграє народна фантазія.

2.Лексико-морфологічний спосіб. Цим способом утворено тільки одне прізвисько — **Світі** (Святі). Виникло воно на позначення не однієї особи, а двох: в одній сім’ї народилися два сини, імена яких — Петро й Павло. З часом, коли хлопці підросли, кожного з них почали називати **Світій**.

3.Лексико-синтаксичний спосіб. До даної групи відносимо теж тільки одне прізвисько — **Паньківус**, що утворене від словосполучення Паньків вус (у чоловіка були великі вуса). У результаті зрощення відбувається ще й накладання кінцевого та початкового приголосного звука **в** (гаплогія).

До прізвиськ, що творяться неморфемними способами, відносимо:

а)найменування, які виникли в результаті звукових асоціацій прізвища чи імені з іншими онімами чи апелятивами: **Бублик** від прізвища Бубенюк, **Вовк** від Вільчук, **Кир’ян** від Кирилів, **Кузнечик** від Кузневич, **Лелека** від Лилик, **Синичка** від Синишин, **Щепочка** від Щепак, **Мацько** (нерішуча людина, людина, що йде навпомацки [9;2:413]) від Мачинський, **Борман** від імені Борис, **Калинка** від Катеринка. До даної групи, мабуть, можна віднести і прізвисько, яке виникло в результаті асоціації, що побудована на основі лексико-семантичного переосмислення апелятива, який лежить в основі творення прізвища: **Цап** від прізвища Баран;

б)найменування, які виникли в результаті звукових асоціацій зі словами, що не мають відповідників серед загальновідомих апелятивів та онімів: **Біндьо** від прізвища Бендяк, **Бірнат** від Орнат, **Гаца** від Гоцул, **Гіфко** від Гіфес, **Гуріга** від Гурівський, **Диркун** від Деркевич, **Курньчка** від Коруна, **Куцоска** від Куцовський, **Рарась** від Карась, **Совка** від Савчук, **Фідлюк** від Фіголь, **Чемрик** від Че-

меринський, **Швейко** від Швець, **Бедьо** від Богдан, **Катиянка** від Катерина, **Мулька** від Марія, **Петегеса** від Петро, **Шпирдонко** — чоловік по батькові Спиридонович.

Морфемні способи творення прізвиськ.

1.Нульова суфіксація:

– чисте усічення основи прізвища чи імені (іноді з чергуванням кінцевого приголосного): **Бурдей** від Бурдейний, **Вовк** від Вовкович, **Грусь** від Грушецький, **Йордан** від Йорданка, **Кобер** від Коберницький, **Макар** від Макарів, **Паца** від Пацалюк, **Шахів** від Шаховський, **Леон** від Леонтій, **Межа** від Михайло, **Пилип** від Пилипів;

– усічення основи прізвища і додавання кінцевих **-а, -о**: **Гронда** від Грондів, **Зеба** від Зебец, **Меля** від Мельничук, **Микита** від Микитюк, **Мотя** від Мотренко, **Сорока** від Сороковський, **Цуня** від Цуник.

Творення прізвиськ типу **Макар, Вовк, Микита, Сорока**, за П.Т. Поротниковим, здійснюється шляхом редеривації (відновлення епоніма — слова, яке колись послужило твірним для даного прізвища) [7:73]. Але, як справедливо зауважує О.В.Бороніна, такий спосіб творення не можна приймати за основний, бо явище ономастичної варіативності вказує на непослідовність виявлення редеривації [2:113] (наш приклад: від прізвища Бубенюк утворено прізвисько **Бублик**, а не **Бубон**). Даний приклад засвідчує той факт, що прізвиська утворюються від прізвищ (особливо на основі асоціацій та шляхом нульової суфіксації) не просто одним дериваційним кроком (граматично), а тільки тоді, коли нове асоціативне слово чи частина прізвища будуть відповідати певним якостям денотата.

1.Суфіксальний спосіб:

–**к-, -ок-, -ик-**: **Катик** (чоловіче) від імені матері Катя, **Василик** (**Василику**) від Василь, **Галюсик** від прізвиська тещі Галюсі (Галюся), **Ганька Грегорка** від імені батька Григорій, **Грицок** від імені батька Гриць, **Кирилик** від Кирило, **Миронько** від Мирон, **Пріцько** від імені батька Проць (Прокіп), **Софранка** від імені батька Сафрон (метатеза голосних), **Тадик** від імені батька Тадей, **Федик** від Федір, **Воронка** від прізвища Ворона, **Гурачок** від Гурак, **Морозик** від Мороз, **Сисачок** від Сисак, **Грайко** від Грайчук;

–**ак-**: **Ганущак** — теща Ганна, **Климак** — дід Клим, **Процак** —

дід Проць, **Домчак** від Домко, **Миросляк** від Мирослав (відбувається усічення кінця основи);

–**еньк-**, –**оньк-**, –**уньк-**: **Петрунька** (чоловіче) від Петро, **Пилипонько** — дід Пилип, **Федоронька** (чоловіче) від Федір, **Довгенька** від Довга;

–**очк-**, –**ичк-**: **Воніфрочко** від імені батька Оніфр, **Петричка**, **Петруничка** — батьки Петри ;

–**ус-**: **Титус** від Тит; –**он-**: **Савон** від Сава; –**ч-**: **Йванча** від Іван; –**ій-**: **Магдій** від імені матері Магда, **Маланій** від імені матері Меланка, **Парасій** від імені дружини Параска (відбувається також усічення основи). Останнє прізвисько закріпилося за чоловіком, у якого були три дружини і всі на ім'я Параска.

Деякі прізвиська творяться від прізвищ шляхом заміни суфікса: **Костюк** від Костів, **Хованчук** від Хованець. Цікавим є приклад творення прізвиська **Кавун** від прізвиська **Кавочка**. Жінка колись працювала наймичкою у поляків і вважала, що для того, щоб бути “панею”, досить пити каву. Прізвисько її чоловіка утворено теж від лексеми “кава” за допомогою нехарактерного для відіменникових іменників суфікса –**ун** (пор. веселун, говорун).

Про належність найменувань із суфіксом –**их(а)** (**Батиха**, **Василиха**, **Карольчиха**, **Костиха**, **Симаниха**, **Трачиха**, **Пирожиха**) та суфіксом –**к(а)** (**Бртичка**, **Василичка**, **Данючка**, **Зозульчика**, **Козійка**, **Пастушка**) до розряду прізвиськ, звичайно, можна посперечатись. Одні дослідники не вважають їх прізвиськами, виділяючи такі оніми в особливу групу андронімів (Г.Є.Бучко, Д.Г.Бучко, П.Т.Поротников), інші ж характеризують їх як генесіологічні, що стоять ближче до оцінно-характеризуючих (З.П.Нікуліна, С.С.Аксьонов). Останні відзначають те, що в акті комунікації антропонімічні утворення набувають експресії суб'єктивної, внаслідок чого сприймаються як емоційно-експресивна група [5;70]. Г.Ліщинська, говорячи про словотвірну будову прізвиськ, розподіляє їх на “примарні та секундарні”, або первинні та вторинні. Найменування, що утворюються від прізвищ за допомогою андронімічних суфіксів –**к(а)**, –**их(а)**, авторка відносить до вторинних жіночих прізвиськ. Ми ж вважаємо, що такого типу найменування можна віднести до вуличних назв, оскільки вони продовжують жити у другому і третьому поколіннях: **Софранка** —

Софранчина Гані — Гані Софранчиної донька, Симаниха — Симанишин Місько — Тані Міська Симанишиного.

Дуже багато неофіційних найменувань (вуличних назв) утворено від прізвищ, імен та прізвиськ батьків за допомогою посесивних суфіксів **-ів-, -ов-, -ин-**: **Штефка Бобкова, Котова дочка, Герасимів хлопец, Гані Бабиного Йвана, Місюсишина Галі.**

3. Словоскладання: **Донька-Шпонька** (маленька на зріст жінка), **Семко-Дремко** (чоловік, який любить поспати) — першим компонентом цих прізвиськ є власне ім'я денотата, а другим компонентом (який до того ж римується) — характеризуюче слово.

Отже, продуктивними у творенні неофіційної системи іменування Наддністрянщини є як неморфемні, так і морфемні способи творення, які віддзеркалюють багатовікові звичаї, традиції народу, його менталітет. Тому дослідження функціонування та творення прізвиськ відіграватиме важливу роль у виявленні оригінальної мовотворчості українського народу.

1. **Аксенов С.С.** Проблема семантической организации русских прозвищ (на материале советской художественной прозы 60-80-х годов): Дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1988.

2. **Боронина О.В.** К вопросу об отфамильных прозвищах // Собственные имена в системе языка. — Свердловск, 1980.

3. **Бучко Г.Є., Бучко Д.Г.** Народно-побутова антропонімія Бойківщини // *Linguistika slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк.* — К., 2002.

4. **Карпенко Ю.О.** Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // *Мовознавство.* — 1992. — № 4.

5. **Никулина З.П.** Отантропонимические прозвища на -иха в говорах Кузбасса // *Вопросы исследования лексики и фразеологии сибирских говоров.* — Красноярск, 1975.

6. **Поротников П.Т.** Женские прозвания на -их(а) в говорах Талицкого района Свердловской области // *Вопросы топониматики.* — Свердловск, 1970. — Вып. 4.

7. **Поротников П.Т.** О способах образования отфамильных прозвищных именований // *Русская ономастика и ее взаимодействие с апеллятивной лексикой.* — Свердловск, 1976.

8. **Сеник Г.В.** Особливості мовлення як джерело створення прізвиськ // *Записки з ономастики.* — Одеса, 2000. — Вип. 4.

9. **Словарь** української мови / За ред. Б.Д.Грінченка. — К., 1996. — Т. 2.

10. **Худаш М.Л.** З історії української антропонімії. — К., 1977.

11. **Чучка П.П.** Антропонімія Закарпаття (вступ та імена). Конспект лекцій. — Ужгород, 1970.

НАЗВИ РОСЛИН І ТВАРИН В ОСНОВАХ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Резюме

Статтю присвячено розгляду прізвищ північної Донеччини, мотивованих назвами тварин і рослин. Встановлено мотиви виникнення цих прізвищ, їх словотворчі та семантичні особливості.

Ключові слова: прізвище, антропонім, фауна, флора, значення.

Summary

This article is devoted to consideration of the surnames derived from names of fauna and flora which function on the territory of Northern Donetsk region. Motives of formation of these family-names, their structural and semantic features, frequency are established.

Key words: surname, anthroponym, fauna, flora, meaning.

Цікавим і своєрідним шаром лексики є ономастичні найменування, де структурним ядром виступають назви рослин і тварин, що використовуються у творенні гідронімів (р. *Жеребець*, р. *Осикова*), топонімів (н.п. *Калинове*, н.п. *Медвеже*), антропонімів (ім'я *Калина*, прізвище *Зайченко*), де останні привертають особливу увагу мовознавців. Такі антропоніми аналізувались у працях Г.Є. Бучко, А.Й. Капської, В.О. Суперанської, Г.В. Суслової, М.Б. Оленева, у дисертаційних дослідженнях Ю.К. Редька, П.П. Чучки, Г.Д. Панчук, Б.Б. Близнюк, С.В. Шеремети, Л.О. Кравченко та ін. Частково прізвища, співвідносні з назвами фауни і флори, опрацьовувались В.Д. Познанською, проте антропооснови зазначеної лексико-семантичної групи, що функціонують на території північної Донеччини ще недостатньо вивчені: не з'ясовано мотиви їх виникнення, діалектні особливості, специфіку словотворчої структури, що і зумовлює актуальність обраної теми. У запропонованій статті цей тип прізвищ розглянуто на матеріалі антропонімікону Артемівського, Добропільського, Костянтинівського, Краснолиманського, Олександрівського, Слов'янського районів Донецької області. Унаслідок опрацювання наявних прізвищ укладено картотеку, що нараховує 10000 прізвищ, з них понад 800 антропооснов пов'язано з назвами тварин і рослин.

Семантичний зміст лексичних основ антропонімів цього типу може бути дуже широким. Наприклад, лексема *ведмідь* у прізвищі

Ведмідь могла виникнути як відображення зовнішності людини, як характеристика особливостей голосу особи, як відголосок давнини, коли лексема *ведмідь* могла виступати як “відстрашувальне, захисне” ім’я. Більшість прізвищ, співвідносних із назвами рослин і тварин, виникала і під впливом певних випадкових асоціацій, які зараз нелегко реконструювати. В.А. Никонов, аналізуючи семантику прізвищ, твірні основи яких пов’язані з лексемами на позначення флори і фауни, стверджує, що вони взагалі не утворювалися від назв тварин чи рослин: “Перший *Воронін* не полював на ворон, не торгував ними, не був схожий на ворону. Він був сином *Ворони* — людини з іменем (чи прізвиськом) *Ворона*”. Таким чином, на думку російського дослідника, “пташиних” прізвищ не було зовсім, а прізвище *Воронін* немає жодного відношення до птахів [9:194]. Це відзначає й О.В. Суперанська: “прізвиська *Вовк*, *Ведмідь*, *Заєць*, *Лиса* та ін. могли надаватися метафорично, на основі якоїсь подібності людини з певними тваринами ” [17: 65]. Можна припустити, що ці непрямі, образні прізвиська, які згодом ставали прізвищами, надавалися людині не при народженні, а протягом життя, і їх творцем були не батьки, а суспільство, середовище, колектив.

Різні обставини могли спричинити виникнення антропонімів, мотивованих назвами тварин і рослин: зовнішня подібність людини з твариною чи й рослиною; певні особливості поведінки; тварина чи рослина тощо [там само]. У цій групі прізвищ спостерігаємо найбільше припущень та різних тлумачень мотивів номінації, де панівним, на думку І. Фаріон, очевидно, можна вважати мітологічно-тотемічний вплив звірів і рослин [19:17]. І.Огієнко зауважував, що шанування звірів і рослин виявилось в так званих звіриних і рослинних прізвищах *Вовк*, *Заєць*, *Баран*, *Береза*, *Верба* та ін. [10:65]. Епоха тотемізму спричинила значну персоніфікацію звірів і рослин, що і відбито й у прізвищевому іменнику, де переважно представлені назви, що в мовній традиції виступають символами певних фізичних і моральних рис: лис — хитрий, вовк — жорстокий, заєць — трусуватий, орел — сильний; калина, береза, вишня стали символами дівочої чистоти й краси [7:72, 83, 85], верба, лоза — символи журби, самотності [7: 76, 77], явір — свідок смерті та людських бідувань [7:77], тополя — символ молодості

[7:80], дуб — символ сили [7:80], клен — дерево, що має таємничу силу [7:82], хвойні дерева символізували покору [7:85], барвінок — символ шлюбу [7:65], хміль — символ відваги [7:65], мак — символ пишноти [7:67], билина — символ сирітства, самотності та бідності [7:72] тощо. Отже, вважалося, що прізвиська (а згодом — і прізвища), пов'язані з фауною і флорою, передавали людині відповідні властивості цих тварин і рослин, виконуючи побажальну та відстрашувально-захисну функції [10:68].

При аналізі прізвиськ, утворених від назв флори і фауни, виникає найбільше труднощів, пов'язаних із полісемією й омонімією антропооснов. Наприклад, основу прізвища *Курочка* можна пояснити як похідне від 1) апелятива курка (зменш.); 2) назви хвороби [15:II,331], але в цьому випадку мотивацію прізвища пов'язуємо з першим варіантом, оскільки назви тварин в основах українських прізвиськ є набагато поширенішими порівняно з назвами хвороб. Проте застосування такого “критерія ономастичної імовірності” не завжди прийнятне, оскільки основа прізвиськ може мати декілька значень, які можуть бути використані в процесі утворення антропоніма. Наприклад, пояснення етимології прізвища *Бучко* може співвідноситися зі значеннями 1) <Бучь> Богучай [19:153]; 2) “баран” [5: I, 313]; 3) зменш. від бук; 4) палиця; 5) великий вулик [15:I,118]; *Галаган* — 1) іскра; 2) великий мідний горщик; 3) стара мідна монета; 4) поплавок (риболовля); 5) півень [15:I,346]; *Гірчак* — 1) рослина; 2) вид риби [15:I,286]; *Щур* — 1) пацюк; 2) птах; 3) рослина [15:IV,530]; *Балабан* — 1) рід хлібного печива; 2) рід рослини; 3) птах (різновид соколу) [15:I,23].

З огляду на зазначене вважаємо, що спроби семантичної класифікації прізвиськ доцільно здійснювати на рівні лексем, а не семем, розподіляючи їх на узагальнені лексико-семантичні групи [17:65]. У такий спосіб аналізований масив антропонімів розподіляємо на 1) співвідносні з назвами тварин та 2) співвідносні з назвами рослин. Відповідно першу групу прізвиськ можна розподілити на такі лексико-семантичні підгрупи:

а) дикі птахи. Ця група прізвиськ найчисельніша (152 прізвища). Б.-О. Унбегаун пояснює поширеність “пташиних” прізвиськ народною любов'ю до птахів [18:148], проте вважаємо, що брати до уваги любов до когось/чогось як критерій у питаннях суто наукових

недоцільно. В.А. Никонов вважає, що велика кількість різновидів птахів (порівняно з тваринами і рибами) послугувала однією з причин популярності цих прізвищ [9:194-195]. Однак найбільшу кількість видів у живій природі спостерігаємо у комах. В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано 68 прізвищ, утворених від назв комах, що становить дуже малий відсоток від загальної кількості аналізованих номенів і дає змогу вказати на зворотню пропорційність: що більше видів – то менше прізвищ. Тому критерій різноманітності також не може бути прийнятним.

Перш, ніж з'ясувати питання про багатоманіття прізвищ цього типу, М.Б. Оленев пропонує проаналізувати ставлення людини до тварин і птахів. У слов'янській міфології, за його спостереженнями, фауна на 74% складається з позитивних істот, і лише 13% тварин і птахів одночасно характеризуються як позитивними, так і негативними рисами [11:29]. За характеристиками християнської церкви більшість тварин безапеляційно переходять до розряду однозначно негативних істот. Серед них – вовк, лис, ведмідь, кіт, козел та ін. [11:29]. Тваринний світ у Біблії розподілено на чотири класи: тварини, що живуть на суші [2:115], риби [2:116], птахи [2:116], плазуни [2:116-117]. У межах цих класів розрізняються тварини “чисті” й “нечисті” [2:6, 116-117, 216], що відповідно позначає не їх фізичні властивості, а насамперед — їх духовний і моральний стан, призначення. М.Б. Оленев зазначає, що серед птахів переважають “чисті” й “праведні” (майже 65%) [11:29], що протистоїть світу тваринному, де 57% є “нечистими” й “демонічними” [там само]. Таким чином, християнська церква була більш благосклонною до світу птаства, ніж до тварин. На нашу думку, значне поширення прізвищ цієї групи почасти можна пояснювати, спираючись на релігійні основи та вподобання національної аудиторії.

В антропонімічному словнику північної Донеччини широко представлені прізвища, у яких відображено назви різних диких птахів: *Бусилко* (< бусил, бусиль “аїст” [5:1,306]), *Білогруд* (< білогруд [15:1,66]), *Білогур* (< білогур “міська ластівка” [5:1,196]), *Галич* (< галич “граки, галки” [15:1,268]), *Галка*, *Гагара* (< гагара “рід дикої гуски” [15:1,263]), *Деркач*, *Джежеря* (< джежора “соя, сойка” [15:1,374]), *Дрозд*, *Дрофа*, *Журавель*, *Косик* (< кос “чорний дрізд”

[5:II,449]), *Кукол* (< кукул “самець зозулі” [15:II,321]), *Орел*, *Очеретянка*, *Перепелиця*, *Постільга*, *Пугач* (< пугач [15:III,497]), *Рарог* (< раріг “балабан, порода яструбів” [15:IV,6]), *Ремез*, *Синиця*, *Снігур*, *Сойка*, *Соловей*, *Сухоніс* (< сухоніс “перелітний птах, що має бурувате оперення спини і брунатну голову і живе переважно в степових районах поблизу водоймищ” [16:IX,869]), *Удод*, *Чайка*, *Чайчук*, *Чиж*, *Шпак*, *Щиголь*. Серед них виокремлюються за своєю частотністю прізвища, пов’язані з назвами соколів, голубів, лебедів, жайворонків: *Голуб*, *Голубев*, *Голубенко*, *Голубчик*, *Горlach* (< горlach “зобастий голуб” [15:I,313]), *Жайворонок*, *Жаворонков*, *Кочубей* (< кочубей “чубатий жаворонок” [5:III,67]), *Лебеда*, *Лебедев*, *Лебеденко*, *Лебедь*, *Лебідь*, *Сокол*, *Соколенко*, *Соколов*, *Соколок*, *Соколь*. Найбільше антропонімних різновидів утворено від назв горобця як найпоширенішого в цьому регіоні птаха: *Воробей*, *Воробець*, *Воробієнко*, *Воробійов*, *Горобей*, *Горобець*, *Горобченко*, *Жевжик* (< жевжик “горобець” [15:I,478]). Назви диких птахів, збережені в антропоосновах, черпалися не тільки із загальнонародної лексики, а й із діалектної. Наприклад, з назвою коршуна пов’язані прізвища *Коршун*, *Коршак*, *Коршок* (< коршак [15:II,289]), *Рябець* (< рябець “рід коршака” [15:IV,91]), *Шуліка* (< шуліка “коршак” [15:IV,517]), *Шульпиченко* (< шульпіка “коршак” [15:IV,518]); сови — *Кувіка* (< кувіка “сова” [15:II,318]), *Лелет* (< леліт “птах з породи сов, сичів” [15:II,354]), *Сич*, *Сичев*, *Сичко* (< сич [15:V,124]), *Сова*.

б) свійські ссавці (113 прізвищ). Різноманітні назви свійських ссавців відображено в основах прізвищ *Баран*, *Баранець*, *Баранюк*, *Бирюк* (< дитяч. біря “вівця” [15:I,56]), *Бірченко*, *Британ* (< діал. британ “бульдог” [15:I,100]), *Бугаєць*, *Бугай*, *Бугайов*, *Бицань* (< биця “корова, теля” [15:I,59]), *Биченков*, *Коровка*, *Коровченко*, *Коровін*, *Кот*, *Котенко*, *Котик*, *Котов*, *Котовенко*, *Киценко*, *Кріль* (< кріль “кролик” [15:II,309]), *Риндя* (< риндя “свиня” [15:IV,17]), *Цап*, *Цапко*, *Козел*, *Козлій*, *Кізленко* (< кізлі “козел” [15:II,265]), *Козенко*, *Козлюк*, *Сучак* (< сучак “щенья” [15:IV,234]) тощо. Серед цієї групи антропонімів найчастотнішими є прізвища, пов’язані з назвами вола й коня. Такі антропооснови переважно містять вказівку на різноманітні характеристики цих тварин: *Воличенко*, *Волик*, *Бовкун* (< бовкун “віл, запряжений сам” [15:I, 78]), *Рогаль* (< ро-

галь “віл з рогами, що не розходяться у боки” [15:IV,26]), *Козій* (< козій “назва вола з рогами, що розходяться у боки, кінці яких закручені назовні” [15:II,266]), *Шмалько* (< шмалко “назва вола, що швидко ходить” [15:I,505]), *Турченко* (< турко “назва вола з рогами, що розходяться, загнутими всередину так, що їх кінці майже сходяться” [15:IV,296]), *Косменчук* (< космина “віл з неправильно посадженими рогами” [15:II,291]), *Недоступ* (< недоступ “кінь або віл, у якого задні ноги не покривають сліду передніх” [15:II, 546]), *Патика* (< патика “кляча” [15:III,101]), *Хабенко* (< хаба “кляча” [15:IV,383]), *Жеребило* (< жереб “жеребець” [15:I,479]), *Стрижак* (< стрижак “годовале лоша, у якого стрижуть гриву” [15:IV,215]), *Муштай* (< муштай “мохнатий кінь” [15:IV,17]), *Коник*, *Лошиця*, *Битюк* (< битюг “ломовий кінь” [5:I,188]), *Ступак* (< ступак “кінь, що йде доброю ступою” [16:IX,805]), *Громака* (< громак “ретивий кінь” [15:I,327]), *Бахмат*, *Багмат* (< діал. бахмат “бойовий верховий кінь” [15:I,34]) тощо. Незвичний колір та інші виразні ознаки тварин знайшли відображення у першій частині складних прізвищ *Черновол*, *Біловол*, *Білоконь*, *Білокіз*, *Сивокіз*, *Сивоконь*, *Горбоконь*, *Рябоконь* та ін.

в) дикі звірі (85 прізвищ). Найбільш поширені відзоонімні прізвища пов’язані з назвами диких звірів. Ці тварини невідмінно були героями народних казок, пісень і загадок. У фольклорі навіть склалося традиційне уявлення про їх характери, що спирається на спостереження за способом життя цих звірів. Однак до антропонімікону потрапила обмежена кількість назв диких тварин, переважно це ті звірі, які представляють живу природу північної Донеччини. Вони реалізувалися у прізвищах *Бабак* (< бабак “сурок” [15:I,13]), *Білка*, *Борсук*, *Барсук*, *Барсуков*, *Бобер*, *Бобрик*, *Бобрин*, *Бобров*, *Бобрович*, *Бобровський*, *Ведмедьов*, *Ведмедь*, *Медведь*, *Медведев*, *Медведчук*, *Медведенко* (припускаємо, що і прізвище *Великий* < великий “название медведя у гуцулов” [15:I,131] можна пояснити діалектними особливостями української мови), *Вовк*, *Волк*, *Волчок*, *Волчак*, *Диченко* (< дик “дикий кабан” [15:I,383]), *Єжак*, *Зайченко*, *Зайченко*, *Засць*, *Заяць*, *Кабанець*, *Кабанко*, *Куниця*, *Кунченко* (< куна “куниця” [15:II,325]), *Лисиця*, *Лисичка*, *Лис*, *Лисенко*, *Лисяний*, *Лисюк*, *Лисицин*, *Лось*, *Лосич*, *Лосенко*, *Рогаченко* (< рогач “олень” [15:IV,27]), *Соболь*, *Соболев*, *Тхоренко* (< тхір “хорек”

[15:IV,298]), *Хом'як*, *Щур*. В антропонімічному словнику наявні також назви звірів, які давно вимерли чи були знищені людиною ще в історичні часи. Наприклад, назва тура, чорного бика зі світлою плямою на спині і великими рогами, збережена у прізвиськах *Тур*, *Турик*, *Туров*, *Турович*, *Тураш*, *Туровський* і т.ін.

г) назви комах (68 прізвиськ). З назвами комах пов'язані прізвиська *Бинчуков* (< бинч “трутень” [15:I,56]), *Блоха*, *Бомко* (< бомка “сліпень бичачий” [15:I,85]), *Бугара* (< бугар “велика муха, що кусає скотину” [19:150]), *Буняк* (< діал. буняк “джміль” [15:I,9]), *Гнида*, *Гнидка*, *Казюка* (< казюка “комаха” [15:II,208]), *Клещ*, *Кліщ*, *Комарь*, *Мушка*, *Муха*, *Мухонька*, *Мураль*, *Мурашко*, *Паук*, *Прусенко*, *Прус* (< прус “комаха прусак” [15:III,493]), *Пчела*, *Саранча*, *Свірко* (< свірка “свірчок” [15:IV,108]), *Трутень*, *Турун* (< турун “комаха” [15:IV,297]), *Цвіркун*, *Чмілью*. Назви жуків та їхого різновидів відображено у прізвиськах *Гороховик* (< гороховик “жук, що пеє горох” [5:I,572]), *Житник* (< житник “житній хрущ” [15: I, 468]), *Жук*, *Жученко*, *Жуков*, *Жуковець*, *Наливайко* (< наливайко “хлібний жук” [15:II,498]), *Рогаль* (< рогаль “рід жука” [15:IV,26]), *Хрущов* (< хрущ “травневий жук” [15:IV,416]). Назви личинок зафіксовано у прізвиськах *Белейчук* (< белей “личинка травневого жука” [15:I,49]), *Кубраков*, *Кубрак* < кубрак “личинка” [15:II,318], *Салієнко* (< салій “личинка майського жука” [15:IV,97]).

г) назви риб (57 прізвиськ). Із гіперонімом риби пов'язано виникнення прізвиська *Рибка*, *Рибченко*, *Рибко*, *Рибін*, *Рибун*, *Рибкін*. Уважне спостереження рибалок за здобиччю дало підстави для відповідної внутрішньовидової диференціації. Назви певного виду риби представлено у прізвиськах *В'юн*, *Краснопірка*, *Сулига* (можливо, від сула “судак” [15:IV,228]), *Тарануха* (< тарануха “риба таранка” [15:IV,247]), *Чопенко* (< чоп “риба” [15:IV,470]), *Щука*, *Щучка* та ін.

д) назви домашніх птахів (30 прізвиськ). Серед основ прізвиськ, похідних від назв домашніх птахів, наявні лексеми на позначення різноманітних видових ознак цих істот: *Гусаченко*, *Гусько*, *Гусев*, *Гусаков*, *Гусак*, *Гергель* (< гергель “гусак великої породи” [5:I,498]), *Качкин*, *Крячок* (< кряча “гусеня” [15:II,317]), *Курченко* (< “курча” [15:II,331]), *Курочка*, *Куркін*, *Курочкін*, *Квочка*, *Качур*, *Качуренко*, *Пулин* (можливо, від пуля “индичка, курча” [15:III,499]), *Індючен-*

ко, Тюпа (можливо, від дитяч.тюпа “курча” [12:II,453]). В антропонімічному словнику північної Донеччини з назвою півня пов’язана не тільки загальнонародна, а й діалектна лексика: *Когут, Каплун, Каплуновський, Каплан, Півень, Півнев, Петух, Пітухов* тощо.

е) назви земноводних, плазунів, ракоподібних, червів, молюсків (25 прізвищ): *Веретільник, Веретільников* (< веретільник 1. Змія, 2. Ящірка [15:I,136]), *Вертій* (можливо, від вертій “змія медяниця” [15:I,139]), *Волосюк* (можливо, від волос “гусениця” [15:I,251]), *Гладун* (< гладун “змія, ящірка” [15:II,287]), *Дюков* (< дюк “гусениця” [15:I,461]), *Жаба, Жабич, Жабин, Земляк* (можливо, від земляк “жаба” [15: II, 149]), *Змієнко, Кордюков* (< кордюк “гусениця, улитка” [15:II,283]), *Лойко, Лойченко, Лой* (< лой “самець гадюки” [5:III,281]), *Маслюк, Маслюков* (< маслюк “слизень, улитка” [15:II,408]), *Полозюк* (< полозюк “змія з родини удавів” [15:III,286]), *Полоник* (< полоник “головастик” [15:III,287]), *Рак, Раков, Раковенко, Стонога* (< стонога “мокриця” [16:IX,730]), *Стоноженко, Червяк, Червенко*.

Одним із суттєвих боків антропонімічної сфери “Природа” є відображення у прізвищевому словнику рослинного світу північної Донеччини. У межах прізвищ, утворених від назв рослин, можна виділити такі лексико-семантичні групи:

а) трав’янисті рослини. Перше місце в антропонімічному гербарії північної Донеччини займають назви трав. Це найчисленніша (105 прізвищ): *Бречка* (< бречка “дика гречка” [5:I,254]), *Гречка, Гречко, Дурманенко, Зана* (можливо, від зана “головня зерновая” [15:II,71]), *Кулибаба, Крапива, Кропивин, Крапивка, Кропивко, Кропивка, Кошурко* (< кошур “водяна кропива” [15:II,297]), *Конопля, Копитко* (можливо, від копит “рослина” [15:II,281]), *Лобода, Полійчук* (можливо, від полій “рослина” [15:III,284]), *Плющ, Снитко* (< снитка “рослина” [15:IV,161]), *Рогоза* (< рогоза “болотна рослина” [15:IV,27]), *Хмель, Хмеленко, Чмелик, Шава* (< шава “щавель” [15:IV,522]), *Ячмінь* та ін. Серед прізвищ цієї групи виокремлюються своєю частотністю антропоніми, пов’язані з назвами бур’яну: *Будяк, Чертополохов* (< будяк “чортополох” [15:I,106-107]), *Репях, Лопух, Хопта* (< хопта “бур’ян” [15:IV,410]) та ін.

б) дерева та куці (81 прізвище). “Лісові” прізвища не дуже чис-

ленні, але в них представлені назви тих дерев і кущів, що реально відображають флору території північної Донеччини: *Балабасенко*, *Балабас* (< балабас “сорт сливи” [5:І,122]), *Береза*, *Берізка*, *Березенко*, *Березуїко*, *Верба*, *Драч*, *Драченко*, *Драчов* (< драч “колючий кустарник” [15:І,441]), *Калиниченко*, *Калинин*, *Липка*, *Липа*, *Малина*, *Ольхович*, *Сосна*, *Соснов*, *Сливка*, *Слива*, *Тополь*, *Тополя*, *Тополук*, *Тополенко*, *Шовкун* (< шовкун “безплідне тугове дерево” [15:ІV,508]), *Ялина* та ін. Назва дуба найбільш поширена серед антропооснов північної Донеччини: *Дуб*, *Дубов*, *Дубков*, *Дубяга*, *Дубчик*, *Дубик*, *Дубина*, *Дубинин*, *Дубинець*, *Дубиненко*, *Дубенко*, *Дубенков*, *Дубищук*, *Дубенцов*, *Дубинчук* тощо.

в) частини рослин та їх плоди (71 прізвисьце). Назви частин рослини також збережені у прізвиськах донеччан: *Барвінок*, *Билина* (< билина “стеблина польового злака” [15:І,55]), *Ботвиненко*, *Ботвина* (< ботвина “бурякове листя” [15:І,90]), *Галуза* (< галуза “гілка” [15:І,268]), *Горгола* (< горголя “сук” [15:І,350]), *Гиляка*, *Квітко*, *Квітка*, *Колосов*, *Колосок*, *Колос*, *Кореньчук*, *Корінчук*, *Корінець*, *Корінь*, *Огаренко* (< огарь “обожженний пень” [15:ІІІ,34]), *Прищепка* (< прищепка “привитий черешок” [15:ІІІ,454]), *Прутка* (< прутка “ніжка листа, плоду” [15:ІІІ,494]), *Садовенко* (< садовина “садові плоди, дерева” [15:ІV,96]), *Стібель*, *Стеблюк*, *Стебляно*, *Стебляк*, *Сук*, *Сученков*, *Соломина* (< соломина “стеблина соломи, соломина” [15:ІV,167]), *Тростенюк* (< тростина “стеблина очерету, комишу” [16:Х,284]), *Щепенко* (< щепка “прививка, черешок, привитий дол іншого дерева” [15:ІV,521]), *Шишко*, *Шишка*, *Яблочко* та ін. Багато антропооснов містять зв’язок із різноманітними назвами горіха та його частин: *Лузан* (< лузан “горіх, який сам вилущується” [15:ІІ,380]), *Мокляк* (< мокляк “пустий горіх” [15:ІІ,439]), *Орехов*, *Свищ* (< свищ “пустий горіх з отвором” [15:ІV,107]) та ін.

г) овочі (35 прізвиськ). Світ культурних рослин, які вирощувалися на території північної Донеччини, відображено в антропонімічній номенклатурі переліком “городніх” культур: *Бураков*, *Буряков*, *Буряк*, *Бурак*, *Бутенко*, *Бутко* (< бут “молода зелена цибуля” [15:І,116]), *Гарбуз*, *Гарбузов*, *Перець*, *Пшінка* (< пшінка “кукурудза” [15:ІІІ,504]), *Динник* (< динник “грядка з динями” [15:І,384]), *Капуста*, *Морквин*, *Редька*, *Редько*, *Ріпка*, *Цибуля*, *Цибуленко*, *Цибулько*, *Чеснаков*, *Чесноков* та ін. Зауважимо, що у

твірних основах прізвищ назва картоплі представлена лексикою не лише узуальною, а й діалектною: *Бандурко* (< бандурка “рід картоплі” [15:І,26]), *Бульба*, *Бараболін*, *Каркулько* (< каракуля “картопля” [15:ІІ,220]) тощо.

г) гриби (12 прізвищ). Прізвища, пов’язані з назвами грибів, нечисленні: *Гриб*, *Грибов*, *Грибенко*, *Грибок*. Проте наявні антропоніми, основи яких мястять назви певних видів грибів: *Боровик*, *Груздов* (< груздь “гриб, груздь” [15:І,332]), *Груздаков*, *Гливяк* (< глив’як “гриб на дереві” [15:І,289]), *Маслюк*, *Маслюков*, *Опята*, *Печериця* (< печериця “гриб (шампінйон)” [15:ІІІ,149]), *Рижканич* (< рижок “гриб, рижок” [15:ІV,16]).

Аналіз антропооснов, пов’язаних із назвами рослин і тварин, засвідчує значне поширення прізвищ цього типу на території північної Донеччини. Спостереження показали, що серед прізвищевих основ, мотивованих назвами фауни, домінують назви диких птахів і свійських ссавців. Рослинна лексика в прізвищах досліджуваного регіону відображена переважно назвами трав.

1. **Актуальные вопросы** русской ономастики. — К., 1988.
2. **Библия**. — Христианское издательство, 1992.
3. **Бучко Г.Є.** Загальнонародні та діалектні назви рослин і тварин у прізвищах Бойківщини // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. — Ужгород, 1978.
4. **Бучко Г.Є.** Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини // Слов’янська ономастика. — Ужгород, 1998.
5. **Етимологічний словник** української мови. — К., 1982.
6. **Капська А.Й.** Ономастичні утворення, похідні від назв рослинного світу // Питання сучасної ономастики. — К., 1976.
7. **Костомаров М.І.** Об историческом значении русской народной поэзии / Костомаров М.І. Слов’янська міфологія. — К., 1994.
8. **Медвідь С.** Язичницьке світосприйняття і слов’янські традиції // Слов’янська ономастика. — Ужгород, 1998.
9. **Никонов В.А.** Имя и общество. — М., 1974.
10. **Огієнко І.** Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.
11. **Оленев М.Б.** Мы — зверье (фауна в наших фамилиях) // HTML. — maximolenev@mail.ru.
12. **Онишкевич М.Й.** Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч.1-2.
13. **Редько Ю.К.** Сучасні українські прізвища. — К., 1966.
14. **Симина Г.Я.** Фамилия и прозвище // Ономастика. — М., 1969.
15. **Словарь** української мови / За ред. Б. Грінченка. — К., 1996. — Т.1-4.
16. **Словник** української мови. — К., 1970 — 1980. — Т.1-11.

17. Суперанская А.В., Сулова А.В. “Нестандартные” русские фамилии // Ономастика и норма. — М., 1976.
18. Унбегаун Б.-О. Русские фамилии. — М., 1995.
19. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII- початку XIX століття (з етимологічним словником). — Львів, 2001.
20. Щетинин Л.М. Русские имена (Очерки по донской антропонимике). — Ростов, 1972.

Н. М. Хрустик

ВІДОБРАЖЕННЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ГАЗЕТНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ А. А. МОСКАЛЕНКА

Резюме

У статті досліджується науково-популяризаторська спадщина відомого українського вченого А.А.Москаленка.

Ключові слова: мовознавство, А.А.Москаленко, українська мова.

Summary

In the article, the scientific-popular heritage of the famous Ukrainian scientist A.A. Moskalenko is examined.

Key words: linguistics, A.A. Moskalenko, Ukrainian language.

Справжньою окрасою наукової спадщини українського мовознавця А.А.Москаленка є його статті, нариси, дописи, надруковані в газеті Одеського університету “За наукові кадри” (лише окремі статті вченого опубліковані в міській пресі). 202 публікації, що виходили протягом 36 років (з 1944 до 1980 р.), у власноручно зібраних ученим газетах зберігаються нині в Одеському обласному архіві. Саме ці праці А.А.Москаленка та матеріали домашнього архіву родини Москаленків є об’єктом нашої уваги. Звернення до науково-популярних творів вченого не є випадковим. Якщо наукові публікації А.А.Москаленка є широко відомі і добре знані в мовознавчих колах, то його науково-популярні дослідження не тільки ніким спеціально не вивчались, але й взагалі мало кому відомі. Пояснюється це тим, що зазвичай науково-популярні твори прийнято вважати чимось другорядним, таким, що не є вартим серйозної уваги. Крім того, опрацювання такого роду публікацій пов’язане з певними технічними труднощами, що також не заохочує дослідників звертатися до їх вивчення. Наш інтерес до

газетних публікацій А.А.Москаленка викликаний не тільки тим, що ця частина його наукової спадщини залишається зовсім не вивченою, а й тим, що вона, як нам видається, зберігає багато цікавих думок, оригінальних ідей ученого, які з певних причин не знайшли належного розвитку або й зовсім не розкриваються в наукових працях мовознавця. Привернути увагу дослідників до цієї частини наукової діяльності видатного українського вченого-мовознавця — завдання нашої статті.

Друкувався А.А.Москаленко дуже активно. В окремі роки його публікації з'являлися на сторінках газети щомісяця, а інколи навіть по 2-3 рази на місяць.

Перша стаття А.А.Москаленка “Народная мудрость — против гитлеровцев” вийшла друком 10 грудня 1944 р. в газеті “Большевистское знамя”. Відгукуючись на тогочасні події, автор статті звертається до фольклорного матеріалу часів Великої Вітчизняної війни. Ось уривок однієї із частівок, що була записана А. А. Москаленком:

*На столі стоїть тарілка,
А в тарілці каша,
Ви не думайте, румини,
Що Одеса ваша.*

Остання стаття А.А.Москаленка вийшла 10 жовтня 1980 р., уже незадовго до того, як він пішов у небуття, і присвячена вона була його улюбленим етимологічним мініатюрам. За активну участь у роботі багатотиражної газети “За наукові кадри” А.А.Москаленку наказом по Одеському університету неодноразово оголошувалася подяка.

Що ж послужило причиною такої активної науково-популяризаторської діяльності вченого? Відповідь на це запитання не є однозначною. Одна з причин — це необхідність друкуватися. Можливості надрукувати свої праці в часи діяльності А.А.Москаленка були дуже обмежені, тому звернення до газети було чи не єдиним способом донести свої думки до читача. Інша причина (на наш погляд, — головна) прихована в характері вченого. Життєвою необхідністю мовознавця А.А.Москаленка було спілкування з людьми, прагнення донести до кожного, з ким йому доводилось зустрічатись, свої знання і любов до слова.

Науково-викладацька діяльність А.А.Москаленка, набуваючи популяризаторського характеру, виходить за межі студентської аудиторії. Статті, написані ним для газети, адресувалися для широкого загалу читачів: викладачів, аспірантів, студентів-філологів і нефілологів, працівників університету, усіх тих, хто цікавиться словом. У своїх спогадах про батька Н.А.Москаленко розповідає, що Артем Амвросійович часто і з задоволенням виступав із лекціями на запрошення в школах, у різних організаціях, на підприємствах, любив ділитися знаннями з рідними, друзями, знайомими. У родині Москаленків на свята, зокрема на день народження, від Артема Амвросійовича можна було одержати подарунок на іменини — лінгвістичне привітання з гумором та дотепами. В одному з таких привітань на честь зятя, написаному заздалегідь за дорученням членів родини, А.А.Москаленко з властивим йому почуттям гумору пояснює походження в українській мові слова **зять**. Поряд із науковим поясненням етимології цього слова (слово **зять** своїм походженням сягає лат. gens — “рід”, тому буквально означає “прийнятий у рід”) він вдається до розкриття його народної етимології. За народними уявленнями зять — це той, хто любить взять. Підтвердженням цьому є така народна мудрість: тесть любить честь, а зять любить взять; з сином позмагайся та й на печі зоставайся, а з зятем позмагайся, то й з села вибирайся; із сином сварись та й за стіл берись, а з зятем сварись — за поріг берись. Завершуючи своє жартівливе привітання, Артем Амвросійович написав: “Рука власна тестя, який після невдалих коментарів думає, що йому в майбутньому таких доручень не тільки не будуть давати, а й на іменини не будуть зазивати”.

Поява кожної статті, нарису, замітки в газеті, як правило, приурочувалась до якоїсь події, свята за політичним чи народним календарем, але тематику науково-популярних творів А.А.Москаленка визначали його лінгвістичні уподобання. Серед його праць такого характеру можна виділити 5 тематичних напрямків: 1)проблеми історії мови; 2)етимологічні розвідки; 3)інформація про нову навчально-методичну літературу та лексикографічні праці, відгуки про них; 4)інформація про наукове життя в країні, республіці, місті, університеті; 5)робота вищої школи.

Найбільшу групу науково-популярних творів А.А.Москален-

ка становлять публікації, присвячені проблемам історії української літературної мови. І це не випадково, бо об'єктом чи не найбільшого зацікавлення вченого були питання, які стосувалися історії розвитку мови. На сторінках газети він знайомить читачів з гіпотезами щодо виникнення мови, розповідає про походження слов'ян, культуру Київської Русі, викладає концепцію виникнення та розвитку української мови, зокрема в поживтневий період.

Ученим надруковано низку досліджень, присвячених видатним письменникам, мовознавцям, роль яких у становленні, розвитку та вивченні української літературної мови важко переоцінити. Це нариси про І.Котляревського як зачинателя української літературної мови і Т.Шевченка як основоположника цієї мови, І.Нечуя-Левицького як мовознавця. статті про І.Франка, М.Коцюбинського, О.Потебню, А.Кримського. Не обходить своєю увагою А.А.Москаленко і акад. Марра. Прекрасні оповіді вченого надруковані про “Лексиконъ славенороскій и именъ тлькованіе” Памви Беринди, “Грамматику малороссийского наречия” О.Павловського та “Траматику слов'янську” І.Ужевича. Усі ці матеріали є чудовим джерелом знань при вивченні таких розділів мовознавчої науки, як “Історія української мови” та “Історія української літературної мови”. Звичайно, не в усьому можна погодитись з А.А.Москаленком, з приводу окремих положень, які він обстоював, сьогодні можна було б подискутувати. Однак спадщина вченого — це не тільки наукове надбання, це наша історія, яку ми повинні не лише знати, але й з повагою та розумінням до неї ставитись.

Спостерігаючи за розвитком мови, А.А.Москаленко підготував цикл статей про неологізми, які можна було б об'єднати під рубрикою “Народилися протягом п'ятирічки” (окремі статті мають саме таку назву). У цих повідомленнях учений ділиться своїми спостереженнями за змінами, які відбулися в лексичному складі мови чи то за окрему п'ятирічку, чи то за якийсь менший відтинок часу. Автор дослідження називає кількість зафіксованих ним нових слів, з'ясовує причини їх появи, розглядає походження та особливості творення найбільш цікавих з них. Весь цей матеріал, зібраний і доопрацьований, міг би скласти нині солідну наукову працю, подібних якій в українському мовознавстві немає. Але навіть

у такому розрізненому викладі та науково-популярному висвітленні публікації про неологізми А.А.Москаленка є дуже цінним матеріалом при вивченні “Історії української літературної мови”, таких розділів “Сучасної української літературної мови”, як лексикологія, морфеміка, словотвір.

Протягом багатьох років А.А.Москаленко на сторінках газети “За наукові кадри” вів рубрику “Слово про слово”. Під цією рубрикою друкувалися не лише вже згадані статті про динаміку в лексичному складі мови, але й етимологічні розвідки, якими Артем Амвросійович так захоплювався і які так майстерно вмів писати. Значна частина публікацій ученого — це і є етимологічні мініатюри. Якби зібрати всі слова, походження яких описує мовознавець, то вийшов би невеликий етимологічний словник, своєрідна етимологія студентського життя, бо слова для пояснення добирались, як правило, ті, що якимось чином були пов’язані зі студентством. Артем Амвросійович ніколи не забував привітати віночком своїх етимологічних мініатюр першокурсників, звичним для всіх на сторінках газети був його новорічний етимологічний етюд, етимологічні замальовки, пов’язані з іншими святами, з навчальним процесом, складанням сесії. І навіть пишучи про побутові проблеми на своєму факультеті, напр., у міні-фейлетоні “Пошепки про делікатне” (такі питання також хвилювали вченого!), А.А.Москаленко обов’язково знаходив місце для етимологічних коментарів.

Ще один напрямок науково-популяризаторської діяльності А.А.Москаленка — це його публікації, присвячені новинкам наукової навчально-методичної літератури, появи нових словників.

Серед них — рецензії на праці колег-мовознавців, відгуки про нові підручники. До виходу нових підручників А.А.Москаленко особливо уважно ставився. На сторінках газети можна познайомитися з його критичними зауваженнями до багатьох з них. Однак головною метою вченого в таких випадках було прагнення донести інформацію про появу підручника до викладачів, студентів, учителів. Радо вітав А.А.Москаленко вихід “Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.”, першого “Інверсійного словника української мови”.

А.А.Москаленко уважно стежив за всіма подіями наукового життя, часто сам брав активну участь у цих подіях. Як результат

на сторінках газети “За наукові кадри” з’являлися повідомлення про роботу IV і V Міжнародного з’їзду славистів, Республіканських славистичних конференцій, інших наукових конференцій, нарад мовознавців. Регулярно знайомив А.А.Москаленко читачів з роботою кількох діалектологічних нарад, які проводилися в Одесі і ініціатором яких він був.

Наукова робота А.А.Москаленка невіддільна від його педагогічної діяльності. Як педагога А.А.Москаленка хвилювали найрізноманітніші проблеми, пов’язані з підготовкою кадрів у вищій школі, зокрема на філологічному факультеті. Саме тому він пише статті про шляхи перебудови і поліпшення роботи вищої школи, про вдосконалення підготовки учителів української мови та літератури. І нині цінними є поради Москаленка-педагога з методики проведення спецкурсів та спецсемініарів, рекомендації щодо написання дипломних та курсових робіт.

Далеко не кожний може в складному бачити просте. А.А.Москаленко вмів про складні лінгвістичні проблеми писати просто і приступно. Так могла писати лише людина з надзвичайно глибокими знаннями, талантом науковця і педагога.

Різноманітність тематики науково-популярних творів ученого, його небайдужість до всього, що відбувалося в країні, місті, університеті, на факультеті, спостережливість та своєрідне лінгвістичне бачення подій, тонкий гумор — усе це створює образ А.А.Москаленка як видатного мовознавця, палкого шанувальника українського слова, талановитого педагога, людини неординарної і багатогранної. Його наукова спадщина і сама наукова діяльність — яскраві сторінки в історії української мовознавчої науки.

**ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Резюме

У статті йдеться про вивчення діалектних явищ видатним українським ученим А.А.Москаленком, а також подається аналіз найбільш ґрунтовних праць А.А.Москаленка з діалектології.

Ключові слова: діалект, україністика, А.А.Москаленко.

Summary

This article deals with the studying of the dialectal phenomena by the prominent Ukrainian scientist A.A.Moskalenko. Analysis of the most solid Moskalenko's research works in dialectology is given.

Key words: dialect, Ukrainian linguistics, A.A.Moskalenko.

Народний дух живе у діалектній мові. Тому вивчення українських діалектів є важливою і актуальною справою. У другій половині ХХ століття українська діалектологія збагатилася значною кількістю цікавих досліджень, зокрема багато матеріалів було опубліковано у “Діалектологічному бюлетені” — спеціалізованому виданні Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР (К., 1949-1969, вип. 1-9), інших тематичних збірниках (Українська діалектологія і ономастика. — К., 1964; Українська лінгвістична географія. — К., 1966; Українська діалектна морфологія. — К., 1969; Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. — К., 1977; Структура українських говорів. — К., 1982; Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. — К., 1983; Структурні рівні українських говорів. — К., 1985; Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат. — Ужгород, 1982). Розвиток української діалектології цього періоду тісно пов'язаний з іменами В.С.Ващенко, О.І.Варченка, П.І.Приступи, Д.Г.Бандрівського, Й.О.Дзензелівського, П.М.Лизанця, А.М.Залеського, С.П.Бевзенка, П.Ю.Гриценка, А.А.Москаленка.

Серед наукового доробку А.А. Москаленка є 33 наукові праці, безпосередньо присвячені проблемам діалектології [1]. Ці проблеми цікавили дослідника на протязі всього його творчого життя.

Перша праця, пов'язана із дослідженням діалектів, з'явилась у 1940 році і мала назву “Конспект лекцій з української діалекто-

логії”. У 40–50 роках ХХ століття А.А. Москаленка особливо цікавили питання збирання діалектного матеріалу. Свідченням цього є робота “Матеріали для діалектологічного атласу українських говорів Одеської області”, що складалася із чотирьох частин. Частини ці мали назви: ”Лексика” (ч.І), “Синтаксис” (ч.ІІ), “Морфологія” (ч.ІІІ), “Фонетика і наголос” (ч.ІV). Кожна із частин являє собою анкету із ретельно продуманими питаннями до інформатора. Питанням анкети передують коротка передмова з порадами стосовно того, де і як збирати матеріали, як оформити те, що людина збрала. Анкета з лексики містить 27 запитань, анкета із синтаксису — 18, анкета з морфології (включаючи і словотвір) — 45 запитань, анкета з фонетики і наголосу — 47 запитань. Кожне запитання включає кілька варіантів відповіді, серед них треба обрати той варіант, який поширений у даній місцевості. Матеріали А.А.Москаленко збирав, вирушаючи разом зі студентами та аспірантами в експедиції. Тому достовірність зібраного матеріалу була стовідсотковою. “Матеріали для діалектологічного атласу українських говорів” виходили у світ протягом 1947-1948 рр., а у 1949 році була опублікована праця “Методика збирання діалектного матеріалу”, у якій детально аналізуються наступні питання: методи збирання діалектного матеріалу, організація експедиції, її структура, склад, вибір маршрутів експедиції, добір осіб, від яких треба записувати матеріал, методика і техніка записування діалектного матеріалу (беручи до уваги, що звукозапис лише почав входити у тодішній побут).

Результатом систематизації і обробки накопиченого діалектного матеріалу став “Словник діалектизмів в українських говорах Одеської області”, виданий у 1958 році. У словнику фіксується близько 1700 реєстрових слів. У “Передмові” до словника говориться про роль територіальних діалектів у створенні нової української літературної мови, про актуальність вивчення архаїзованих діалектних слів і форм з метою глибокого вивчення історії української мови. Відзначається, що одночасно більшість діалектних слів є архаїзмами, деякі слова є неологізмами. За своїм походженням діалектизми поділяються на ті, що мають східнослов'янське мовне походження, і на іншомовні (з молдавської, турецької, болгарської, польської, італійської, латинської і німецької

мови). Проте іншомовні діалектизми не вплинули на граматичну будову українських говірок Одеської області. У словнику після пояснення значення кожного слова наводяться дані про його географічне поширення на території Одеської області. Але вказується на поширення того чи іншого слова максимум у п'ятьох селах різних районів, хоча для багатьох слів можна назвати значно більше населених пунктів, в яких вони були зафіксовані. Кожне ресстрове слово подане в транскрипції з позначенням місця наголосу. Після діалектизмів іншомовного походження подані позначення, з якої саме мови вони в свій час зайшли в українські говірки Одеської області. У деяких випадках з'ясувати, з якої мови прийшло слово, не вдалося. Такі слова залишилися без позначень. Наводимо нижче кілька зразків словникових статей: *анцерада* — рибальський плащ (с. Маяки, Біляївський р-н); *бабайка* — невелике, товсте весло, яким тільки гребуть на поверхні води (с. Маяки, Біляївський р-н); *бабки* (мн.) — бички (риба) (с. Велика Мечетня, Кривоозерський р-н); *бабки* (мн.) — подорожник, спориш (с. Велика Мечетня, Кривоозерський р-н); *бамбула* — неповороткий, ледачий кінь, іноді так називають неповороткого чоловіка (с. Лаптево, Фрунзівський р-н; с. Миколаївка, Овідіопольський р-н; с. Олександрівка, Ширяївський р-н); *баска* — жіноча кофта, пошита в талію, а внизу широка (села Маяки, Яськи, Василівка, Біляївський р-н; с. Березівка, Балтський р-н); *бе^нбешка* — жіноча кофта зі зборками зверху (села Маяки, Яськи, Василівка, Біляївський р-н); *беука* — рідка страва, яка готується з води і невеликої кількості засипки з кукурудзяної муки (с. Семенівка, Кодимський р-н; с. Дубиново, Савранський р-н); *бе^нгер* (нім) — бучок, зручна палиця, щоб когось добре побити (с. Троянка, Голованівський р-н); *бе^нре^нжани* — жителі, які живуть по узбережжю річки (с. Біляївка, Біляївський р-н); *бул^нбока* (молд.) — глибоке місце в річці (с. Троїцьке, Троїцький р-н); *буцак* — здоровий, гладкий кінь (с. Граданиця, Біляївський р-н).

Результати проведених діалектологічних експедицій знайшли відбиття ще в одній ґрунтовній праці А.А.Москаленка під назвою “Хрестоматія зразків мови українських говорів Одеської області”. Ця робота у вигляді рукопису зберігається в Одеському обласному архіві, а в дещо скороченому вигляді основні положення цієї

роботи були опубліковані у виданні “Методичні рекомендації до практичних занять з української діалектології” (1965 рік). У “Хрестоматії зразків мови українських говорів Одеської області” вміщено зразки, записані протягом 1944-1964 р.р. Записи зроблені у 86 селах 12 районів Одеської області. Намагались добирати найдавніші населені пункти на території Одещини. Розташовані записи зразків мови за територіальним принципом з півдня на північ, спочатку подаються зразки діалектної мови південних районів Одещини, потім — північних.

Так само — з півдня на північ — подаються зразки діалектної мови окремих сіл у межах кожного району. Записи робилися на місці, в тому населеному пункті і в тому мовному оточенні, в якому проживав інформатор. Зразки діалектної мови записувались в основному транскрипцією, яка рекомендувалась у “Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови” (К.: АН УРСР, 1949). Зразки діалектної мови записувались від корінного населення різного віку, але переважно від людей старшої генерації, серед інформантів є люди, яким на той час виповнилось 110 років (Тетієвська Горпина Григорівна із села Градениці), 76 років (Білаш Петро Якович, житель Комінтернівського району). Основна кількість інформантів — люди, яким за шістьдесят років. Широкою є географія тих населених пунктів, де проходив збір матеріалів. Наприклад, лише у Фрунзівському районі матеріал було зібрано у 8 населених пунктах: с.Балашиво, с.Глибокий Яр, с.Майорівка, с.Фрунзівка, с.Лаптево, с.Краснопіль, с.Михайлівка, с.Гребінка. У “Хрестоматії...” є розділ, де йдеться про історію заселення Одеської області, починаючи із свідчень Геродота і закінчуючи другою половиною XVIII ст., коли відбувалось дуже активне заселення Одеської області у зв’язку з ліквідацією у 1775 році Запорізької Січі, у зв’язку з приєднанням у 1783 році до Росії Криму, у зв’язку з перемогою над Туреччиною (за Ясським договором 1791 року до Росії відійшла Очаківська область — територія між Бугом і Дністром до Чорного моря). “Хрестоматія...” містить також два списки літератури — “Література до історії заселення території Одеської області” (20 одиниць) і “Література до характеристики українських говорів Одеської області” (26 одиниць).

Записані зразки діалектної мови є надійним джерелом для вивчення української діалектної мови, допоміжним матеріалом для вивчення історії краю, зокрема історії його заселення; ці зразки можна використовувати на практичних заняттях з діалектології, історичної граматики, лексикології. І головне — зібраний матеріал дав змогу зробити А.А.Москаленкові наступні висновки:

1.Українські говори Одещини за їх генезисом, за фонетико-граматичними і лексичними особливостями поділяються на 3 групи: а)говори, які генетично зв'язані з подільськими українськими говорами (поширені ці говори у Любашівському, Балтському, Котовському, Ананіївському районах); б)мішані говори, генетично зв'язані з подільськими, середньонадніпрянськими і іншими східноукраїнськими говорами, вони являють собою органічне поєднання найважливіших рис названих вище українських говорів з перевагою в одних із них рис подільських говорів, в інших — середньонадніпрянських чи будь-яких східноукраїнських. Поширені ці говори в усіх районах області, за винятком названих вище 4-х північних районів. Формувались ці говори переважно у ХІХ ст.; в)говори, генетично зв'язані тільки з південно-східними говорами; вони становлять найменшу групу, але є майже у всіх районах області.

2.Усі фонетичні, морфологічні й синтаксичні риси, властиві сучасним говорах Одещини, зустрічаються і в інших говорах української мови, від інших говорів говори Одещини відрізняються тільки комбінацією цих рис. Але говори Одещини вирізняються серед інших великою кількістю лексичних діалектизмів.

Виданню “Методичних рекомендацій до практичних занять з української діалектології” та написанню “Хрестоматії зразків мови українських говорів Одеської області” передував виступ А.А.Москаленка у 1961 році на Х-ій Республіканській діалектологічній нараді, виступ мав назву “Принципи укладання обласної діалектологічної хрестоматії”. У цьому виступі обґрунтовувались основні принципи відбору матеріалу для укладання обласної діалектологічної хрестоматії.

А.А.Москаленко завжди наголошував на необхідності вивчення лексичних особливостей діалектів поряд з їх фонетичними, морфологічними та синтаксичними особливостями. У статті “Спе-

цифічна лексика українських говорів Одеської області” (1960) він зазначає, що лише з появою праці Михальчука “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины” (1887) українські діалектологи починають цікавитися збиранням і вивченням лексичних особливостей українських говорів, але і в 1960 році стан вивчення лексичних діалектних особливостей є не зовсім задовільним. На думку А.А.Москаленка, пояснюється це тим, що описувати лексичні особливості говорів значно важче, ніж фонетичні чи граматичні, і тим, що не створено зразка опису лексичних особливостей. Висновок — вивчення діалектної лексики є першочерговим завданням діалектологів. Тому у багатьох своїх роботах А.А. Москаленко намагається значну увагу приділити опису діалектної лексики, наприклад, у таких статтях, як “Специфічна лексика українських говірок Одеської області” (1960), “Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції” (1949).

Діалектна лексика дає великий матеріал не тільки для діалектолога, але і для історика мови. У цій же статті “Специфічна лексика українських говорів Одеської області” А.А.Москаленко зазначав, що до 1960 року включно ще не видано жодного історичного словника української мови, що на філологічних факультетах читається курс історичної граматики, але не читається історична лексикологія української мови. Причина — недостатнє вивчення лексики говорів української мови. Тільки синтез діалектології та історії мови може дати розуміння закономірностей розвитку мови. Більшість наукових праць А.А.Москаленка містить поєднання проблем діалектології та історії мови. Про це можна говорити, виходячи із назви однієї із ранніх книг А.А. Москаленка — “Історія української мови з елементами діалектології” (1948). У наступній своїй книзі “Основні етапи розвитку української мови” (1964) автор демонструє блискуче вміння поєднати історію мови та діалектологію, говорячи про передісторію східнослов’янських народностей та їх мов, про становлення і утворення мови української народності та мови української нації, про роль Котляревського і Шевченка у формуванні і розвитку нової української літературної мови.

Лексичні діалектизми треба досліджувати не лише на рівні син-

хронії, але і на рівні діахронії, так вважав А.А.Москаленко. Тому у вченого є цілий ряд робіт, присвячених дослідженню лексичних діалектизмів у різних пам'ятках XIV-XVIII ст.: “Лексичні діалектизми в документах Архіву княжат Любартовичів Сангушків у Славуті” (1969), “Лексико-семантичні діалектизми в молдавських грамотах XV ст.” (1970), “Лексико-семантические диалектизмы в памятниках украинской деловой письменности XIV-XVI веков” (1971), “Лексико-семантичні діалектизми в українських літописах XVI-XVII ст.” (1977), “Лексико-семантичні діалектизми в пам'ятках ділового письменства XVIII ст.” (1978), “Лексико-семантичні діалектизми в “Лексиконі словенороськім П.Беринди” (1979).

Діалектний матеріал А.А.Москаленко використовував і в процесі роботи над іншою мовознавчою проблемою — проблемою становлення та розвитку орфографії. Про це свідчить, наприклад, його стаття “Українська літературна мова і діалекти в першій половині XIX ст.”, вміщена у збірнику “Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів (1972). А.А.Москаленко був також дослідником історії розвитку української діалектології. Він видав “Нарис історії української діалектології” (1961-1962), а також “Бібліографічний покажчик з української діалектології” (1966, співавтор — Терлецька В.М.).

Внесок А.А.Москаленка у розвиток української діалектології вагомий і різнобічний. Бажано, щоб якнайбільша кількість праць А.А.Москаленка з проблем діалектології була перевидана і стала доступнішою широкому загалу.

1. **Бондар О.І.** Методичні вказівки до спецкурсу “Історія українського мовознавства”. А.А.Москаленко (1901-1980). — Одеса, 1986.

2. **Архівні матеріали** Одеського обласного архіву.

СЛОВОТВІРНЕ МОДИФІКАЦІЙНЕ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИ
ЖІНОЧОЇ СТАТІ ЯК СЕМАНТИЧНА ПОЗИЦІЯ
ДЕРИВАЦІЙНОЇ ПАРАДИГМИ ІМЕННИКА

Резюме

У статті розглядаються особливості семантичної структури іменників на позначення осіб жіночої статі, які є дериватами, що формують субстантивну зону дериваційної парадигми іменників із семантикою суб'єкта дії.

Ключові слова: словотвір, дериват, іменник, парадигма.

Summary

The article deals with the peculiarities of the semantical structure of the names for the signification of the female creatures, which are the derivates, which form the substantial zone of the names with the semantics of the action subject derivational paradigm.

Key words: words formation, derivate, name, paradigm.

Генетичним кодом нації, який “поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності” [8:76], є мова. З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, як наголошують В.Іванишин і Я.Радевич-Винницький, немає нічого, крім звуків, які комбінуються у слова, речення тощо, але за цими комбінаціями стоїть величезний світ мовних значень, що є відображенням знань народу — носія мови — про навколишній світ, його структуру, ставлення людей до нього тощо [8:70]. Одним із таких значень є словотвірне.

Модифікаційне словотвірне значення особи жіночої статі у субстантивній зоні дериваційної парадигми іменників із семантикою суб'єкта дії зумовлене власне-граматичною особливістю твірної бази: належністю базового (вихідного) слова до чоловічого роду. Саме родова віднесеність відкриває можливості для творення в українській мові похідних із модифікаційним значенням “особа протилежної статі” практично від кожного іменника — найменування особи-діяча. Тому здатність виступати базою для творення співвідносних за значенням назв осіб жіночої статі за допомогою різних суфіксів (-к-а, -ш-я, -их-а, -ш-а) є їхньою характерною особливістю. Пор.: лікар — лікарка, плугатар — плугатарка, іграшкар — іграшкарка, фельдшер — фельдшершця, монтажник — монтажниця, чабан — чабаниха, коваль — ковалиха, рибалка — рибалчиха, ліфтер — ліфтерша та ін.

Найменування жінок, зазначає О.А.Земська, завжди виступають корелятами до чоловічих і є похідними від них за формою. Відношення іншого типу, такі, наприклад, коли найменування особи чоловічого роду є вторинним щодо іменника жіночого роду, трапляються дуже рідко і справляють враження аномальності [7:148]. Пор.: *відьма* — *відьмак*, *удова* — *удівець*, *доярка* — *дояр* та ін. А тепер він давно *удівець* і вже не літає, ступає по землі, як звичайний собі чоловік (О.Гончар). За спостереженнями П.І.Білоусенка, усього від найменувань жінок в українській мові, починаючи з перших фіксацій початку XVII століття, утворено близько трьох десятків іменників на позначення осіб чоловічої статі, значна частина яких має мутаційне словотвірне значення, тобто їх лексичне значення суттєво відрізняється від лексичного значення мотивуючого слова. Наприклад: *дівич* “син діви”, *попадич* “син попаді”, *бабій* “ловелас”, *баб'як* “бабій, ледащо”, *бабич* “монах, який мав дружину до вступу в монастир”, тощо [1:45]. На нерегулярність такого словотворення вказує й відсутність спеціалізованих формантів. “Лише, здається, — зауважує П.І.Білоусенко, — за допомогою суфікса *-ар* утворено кілька іменників цього типу: *знахар* від *знаха*, інакше тут важко пояснити появу *-х-*; *дахар* “той, хто дає”, а також *узяхар*, *пустохар*” [1:45]. До цього асортименту можна додати дериват *дівкар*, пор.: Хай побачать, де бидло, а де лицарі! Бидло панське, мухоплюї, *дівкарі!* (П.Загребельний). Проте, як засвідчують матеріали дослідження, така тенденція не знайшла дальшого розвитку, і, незважаючи на тривалу історію, лише деякі з наведених дериватів закріпилися в сучасній українській літературній мові.

Учені відзначають семантичну своєрідність модифікаційної словотвірної категорії “жіночість” порівняно з іншими модифікаційними категоріями, указуючи на те, що “вона не модифікує значення базового слова, а закреслює один семантичний компонент (“чоловік”) і додає другий (“жінка”) [7:149]. Пор.: *сіяч* — *сіячка*, *викладач* — *викладачка*, *слухач* — *слухачка*, *служник* — *служниця*, *порадник* — *порадниця*, *планувальник* — *планувальниця*, *співак* — *співачка*, *пекар* — *пекарка*, *жнець* — *жниця*, *рукавичник* — *рукавичниця*, *іграшкар* — *іграшкарка*, *сіяльник* — *сіяльниця*, *писанкар* — *писанкарка*, *мітляр* — *мітлярка*, *кіоскер* — *кіоскерка*, *учитель* — *учителька*, *зцілитель* — *зцілителька*, *кухар* — *кухарка*, *строкар* —

строкарка, квітникар — *квітникарка* та ін. Наприклад: Такій *учительці*, як наша, низько вклонитися треба (О.Вишня); Далі йшли *сіячки* — жінки й удови солдатів на чолі з Василюю Бовкуною (О.Довженко); До душі був Леонід *строкарям*, а особливо *строкаркам*: веселий, білявий, як сонце, з білими навіть бровами, розкриленими високо, по-чайному (О.Гончар); Цей талант *квітникарки* відкрився в Ліни несподівано після переїзду сюди з суворох північних країв (О.Гончар); Без внутрішнього посміху не могли чабани дивитись, як ця *льотчиця* чи *підводниця*, високо підібравши спідницю, ходить тепер, мов журавлиха по колу, місить і місить після гарячих пляжних пісків холодну в замісі глину (О.Гончар).

Крім прямого модифікаційного значення “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої мотивуючим іменником”, деривати типу *мельничка, писарка, столярка, чабанка, пекарка* та ін. уживаються також у значенні “дружина особи, названої мотивуючим словом”, хоча останнє частіше в українській мові виражають деривати з суфіксами *-их-а* і *-ш-а*. Пор.: Не школярка, а молода *чабанка* стоїть перед ним, що, залишена тут за старшу, тимчасово заміняє батька, а може, й не тимчасово (О.Гончар); ...І мати, погамувавши кипіння своєї радості, терпляче жде, поки син здоровкається з *чабанами* та *чабанками* (О.Гончар); Побачила *мельничиха* цимбали — засміялася, побачила *кожухарша* розкладені камінці — заголосила, що для неї не знайшлося кращого подарунка (М.Стельмах).

Похідні на зразок *кожухарша, мельничиха* тощо, як зазначає Л.О.Родніна, в українській мові часто вживаються й у чисто модифікаційному значенні або поєднують лексико-словотвірне значення “дружина особи, названої мотивуючим іменником”, та пряме модифікаційне значення “особа жіночого роду” [10:98]. Пор.: Потім уже й світло у вікнах погасло, а Тоня все не зрушувалась з місця, застигши, мов ота *Чабаниха*, Дорошенкова мати, що й досі маячить на порозі ганку, тьмяно освітлена щербатим місяцем. Мабуть, уже сто літ цій *Чабанисі*, така вона стара, і про неї, про живу, вже склались у радгоспі легенди (О.Гончар). Зазначимо також, що Словник української мови фіксує дериват *учительша* (розм.) із значеннями: 1. Жін. до *вчитель*; 2. Дружина *вчителя*. Пор. також *писарша, управительша, ліфтерша, командирша, директорша* тощо.

Отже, у процесі розвитку української мови сформувалася ціла

підсистема іменників із модифікаційним значенням жіночої статі, які обслуговують усі її стилі та жанри. Проте, незважаючи на високий ступінь регулярності цієї модифікаційної категорії, деякі іменники, що є найменуваннями суб'єкта дії, не спроможні утворювати дериватів із таким значенням. До них належать передусім іменники *їдок, їздок, сідок, стрілок, ходок*, що означають виконавця дії, названої дієсловом. Їхні твірні основи не здатні використовувати словотвірні засоби не лише для утворення іменникових дериватів із значенням особи жіночої статі, а й прикметників та дієслів, тобто такі іменники мають нульову словотвірну парадигму.

У дериваційній парадигмі девербативів *стрілець, гонець, ловець, борець, їздець, знавець* тощо також відсутні деривати з модифікаційним значенням “особа жіночої статі щодо особи чоловічої статі, названої твірним іменником” (пор.: *жнець* — *жниця*, *купець* — *купчиха* та ін.).

На цікаву, з нашого погляду, особливість у словотворенні дериватів із модифікаційним значенням, які формують субстантивну зону словотвірної парадигми найменувань діяча на *-ець*, звернув увагу І.Г.Милославський. Він, зокрема, зазначає, що деякі похідні із заданим значенням утворюються “не в результаті одноходової комбінації, а в результаті двох ходів, а саме: перший хід веде до створення слова, яке реально не існує, але є оформленим у такий спосіб, що до нього вже легко приєднується задане словотвірне значення” [9:182]. Результатом такого словотвірного акту, на його думку, є дериват *продавщиця*. “Суб'єкт дії від дієслова *продавати* — *продавець*, — висловлює своє припущення дослідник, — проте від дериватів такої семантики з суфіксом *-ець* важко утворити назви осіб жіночої статі. Але ж дериватом із значенням суб'єкта дії від *продавати* може бути (теоретично!) і *продавчик* (пор. в укр. мові *магазинчик*: Підеш, бабо, в гамазей до *магазинчика*, і на цей папірець він тобі відважить десять фунтів жита (М.Стельмах). — З.В.) У такому разі дуже легко утворити дериват із значенням жіночої статі *продавщиця*” [9:182].

А.П.Грищенко зауважує, що в деяких випадках співвідношення “назва особи чоловічої статі” — “назва особи жіночої статі” не має регулярного, обов'язкового характеру, оскільки значна частина іменників у формі чоловічого роду використовується для

позначення осіб як чоловічої, так і жіночої статі, наприклад численні назви за професією, а отже, відповідні іменники виступають насамперед як узагальнені особові назви. Причину цього явища він, солідаризуючись із В.В.Виноградовим, убачає в тому, що “в категорії чоловічого роду яскравіше виражена ідея особи, ніж ідея статі” [3:331; 2:62]. В.П.Даниленко у зв’язку з цим указує на необхідність розрізняти ті випадки, коли “диференціація іменників за ознакою статі є дійсно важливою і коли найменування особи чоловічої статі є цілком достатнім для вираження певного поняття без модифікації ознакою статі” [4:70]. Пор.: Авторитет *учителя* починається з першої лекції, досвід, уміння — з подальших (М.Стельмах); — І хто ж *вона*, з кисільного берега? *Мельник* за фахом? — *Історик* за фахом, *лірик* за покликанням (М.Стельмах).

О.І.Дашенко і О.В.Кардашук висловлюють цілком справедливе, на наш погляд, припущення про те, що найменування на зразок *учитель*, *мельник*, *історик*, *лірик* щодо особи жіночої статі слід вважати окремими компонентами словотвірної парадигми. ”У тому випадку, коли осіб жіночої статі називають іменниками чоловічого роду, — резюмують вони, — мова йде про окремий член словотвірної парадигми” [4:120].

Відсутність дериватів із модифікаційним значенням “особа жіночої статі” у компонентному складі словотвірних парадигм деяких іменників із значенням діяча дослідники пов’язують також із особливостями формального вираження. Так, О.А.Земська, зокрема, зазначає: “Перешкодою для утворення дериватів певного типу може бути наявність у лексичній системі мови слова з іншим значенням, омонімічного тому, яке мало б утворитися” [6:201]. Саме з цієї причини, на її думку, у російській мові відсутні деякі співвідносні з іменниками — назвами осіб чоловічої статі найменування осіб жіночої статі з суфіксом *-к-а*, оскільки відповідні лексеми на *-к-а* вже функціонують у мові з іншим значенням: *пилот* — *пилотка*, *електрик* — *електричка*, *выходец* — *выходка*, *штукатур* — *штукатурка*, *матрос* — *матроска* [6:201–202]. Таке явище властиве й українській мові. Пор.: *косар* — *косарка* (“сільськогосподарська машина для косіння трави, збіжжя тощо”), *жнивар* — *жниварка* (“машина, яка жне хлібні рослини”), *молотар* — *молотарка* (“машина для обмолочування сільськогосподарських

культур”), *орач* — *орачка* (“оранка”), *копач* — *копачка* (“вид невеликого заступа або садового совка”) та ін.

На переконливу думку І.Г.Милославського, наявність омонімів не завжди є причиною абсолютних обмежень у сполучуваності морфем. Більше того, указує він, найменування осіб жіночої статі, що є співвідносними з назвами осіб чоловічої статі, можуть утворюватися не лише за допомогою суфікса *-к-а*. Те саме значення реалізують також форманти *-ш-а*, *-их-а*, *-иц-я* та ін. “У цьому випадку, — справедливо зазначає дослідник, — зовсім не зрозуміло, чому не зреалізовано ті семантично можливі (і необхідні) поєднання твірних слів із суфіксами, які не спричиняються до утворення омонімів. Чому, наприклад, немає таких співвідношень, як *пілот* — *пілотша*, *пілотиця*, *пілотеса* тощо?” [9:176]. Відповідь на поставлені запитання знаходимо у його ж монографії. “ У мові, як і в житті, — пише І.Г.Милославський, — існують обмеження і заборони, які не можливо пояснити, дивні переваги одних засобів над іншими, а також важкозрозумілі на такому тлі майже дублетні утворення. Цю обставину необхідно враховувати, коли йдеться про мовну систему, її правила та механізми. Мовна дійсність не вкладається в цю підпорядковану розумові систему. Очевидно, у такому випадку краще говорити не про обмеження в наших дослідницьких можливостях, а про принципову внутрішню властивість мови” [9:189].

1. Білоусенко П.І. З історії творення іменників з модифікаційним словотвірним значенням особи чоловічої статі // Актуальні проблеми українського словотвору: Матеріали наукових читань. — Тернопіль, 1993.

2. Виноградов В.В. Русский язык: грамматическое учение о слове. — М., 1972.

3. Грищенко А.П. Іменники — назви істот і неістот // Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. — К., 1997.

4. Даниленко В.П. Имена существительные (нарицательные) как производящие основы современного словообразования // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. — М., 1964.

5. Дашенко О.И., Кардачук Е.В. Типовая парадигма существительных со значением должности, звания, профессии, рода деятельности // Актуальные проблемы русского словообразования. — Самарканд, 1991.

6. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973.

7. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. — М., 1992.

8. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994.

9. Милославський І.Г. Вопросы словообразовательного синтеза. — М., 1980.

10. Родніна Л.О. Суфіксальний словотвір іменників // Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979.

СПЕЦИФІКА ФУНКЦІОНУВАННЯ РОДОВОГО ВІДМІНКА ЯК МОРФОЛОГІЧНОГО ВАРІАНТА ОБ'ЄКТНОЇ СИНТАКСЕМИ

Резюме

У статті з'ясовано особливості функціонування родового відмінка як морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми в структурі простого речення. Розглянуто взаємодію родового відмінка із знахідним — спеціалізованим в українській мові відмінком прямого об'єкта.

Ключові слова: граматична категорія, відмінок, синтаксема, варіант.

Summary

The author carries out the investigation of the genitive case as a morphological variant of the object syntaxeme in the structure of simple sentence. Genitive and accusative cases interaction was considered (as accusative is a particularized case of object).

Key words: grammatical category, case, syntaxeme, variant.

Об'єктна синтаксема в структурі простого речення представлена набором своїх морфологічних варіантів, основним серед яких у сучасній українській літературній мові є знахідний відмінок: *Твердохліб одсунув папір до Нечиталюка* [10:15]. Функція об'єкта є первинною семантико-синтаксичною функцією знахідного, яка корелює з типовими семантико- і формально-синтаксичними ознаками: субстанціальністю, валентним зв'язком з предикатом, пасивністю, фінальною спрямованістю, формально-синтаксичною ознакою центральності.

Первинною функцією родового відмінка є суб'єктно-атрибутивна [7:154]. У своїй вторинній об'єктній функції він функціонує як родовий власне об'єктний та родовий партитивний. В об'єктній парадигмі відмінків родовий репрезентований насамперед як партитивний відмінок, який вказує на неозначений щодо повноти охоплення дією об'єкт (родовий квантитативної партитивності) або на повне охоплення об'єкта дією, але з обмеженням в часі її перебігу (родовий темпоральної партитивності) [2:16;5:70]. Родовий квантитативної партитивності виражається іменниками із значенням речовини або назвами рахованих предметів, що при поділі на частини не втрачають своїх понятійних ознак. Коло керуючих родовим партитивним дієслів обмежується словами, що означають часткове охоплення об'єкта дією. Це: 1) дієслова, що вказують на більший чи менший ступінь інтенсивності дії (*підкидати*,

наварити): *То дров підкине дядько Шибиліст* [14:135]; 2) дієслова переміщення в просторі (*наносити, приносити*): *Наносить білого снігу у очі його запалі* [14:40]; 3) дієслова позбавлення і передачі, присвоєння і отримання (*дати, взяти*): *Хто дав чарівної отрути в своїх поцілунках мені?* [22:124].

Об'єктне значення має й родовий темпоральної партитивності. Він представлений іменниками, що не допускають вираження частковості, подільності і сполучається з обмеженим колом дієслів типу позичити, дати: *Дід відібрав бінокля і передав Григорієві* [1:76]. Нами засвідчено лише поодинокі випадки вживання родового темпоральної партитивності.

Родовий власне об'єкта як лексико-комбінаторний варіант знахідного вживається при дієсловах стану та дії, які вимагають для повноти своєї реалізації тільки родового відмінка іменників з абстрактним, рідше — з конкретним значенням: 1) дієслова модально-вольової семантики (*хотіти, потребувати*): *Всі вони хотіли добра Україні* [27:10]; 2) дієслова досягнення (*досягти, набути*): *Приблизно з середини ХІХ ст. проблема киеворуської етнічної спадщини набуває принципової гостроти* [12:4]; 3) дієслова міри наявності об'єкта (*набратися, вистачити*): *У кого наскільки сміливості вистачило* [9:11]; 4) дієслова чуттєвого сприйняття, внутрішнього стану і почуття (*бачити, чекати*): *Я ж так боялась підлості і бруду!* [14:45], 5) дієслова негативного відношення до об'єкта та позбавлення його (*зуратися, позбавлятися*): *Грицько зурався дівчини такої* [14:23]; 6) дієслова стосунку до об'єкта (*торкнутися, стосуватися*): *Микола легенько торкнувся губами її холодної щоки* [9:136].

В українській мові спеціалізованим засобом вираження об'єктної синтаксеми є знахідний відмінок, а родовий підпорядковується знахідному, “передаючи, крім об'єктного відмінкового значення, невластиві категоріальній відмінковій природі супровідні предикатні кількісні значення, у яких поєднуються значення категорій кількості і неозначеності” [21:120]. Протиставляючись за ознакою партитивність / непартитивність, і знахідний, і родовий відмінки об'єкта функціонують переважно при дієсловах доконаного виду дати, взяти, купити, принести. Знахідний відмінок при цих дієсловах вказує на чітку окресленість предмета, визначеність його: *Та візьми крейду...* [1:75].

Окрім семантичної диференціації за ознакою партитивність/ непартитивність, знахідний і родовий відмінки функціонують факультативно при дієсловах *шукати, знаходити, носити, возити: Принеси чарочку та солоненького чогось заїсти* [24:78], *Вона винесла йому води й подала через низький пліт* [13:74], *Він їй приносив дорогі дарунки, стрічки коштовні й золоті квітки* [25:140]. Об'єкт у знахідному відмінку при цих дієсловах має чітку окресленість, визначеність, а на об'єкт у родовому відмінку нашаровується певною мірою відтінок партитивності, неозначеної кількості, неозначеності взагалі. Цей відтінок наявний у родового об'єктного і в заперечних конструкціях: *Тільки Страус не знаходив собі конкретного діла* [11:65].

Факультативне вживання придієслівних знахідного і родового відмінків об'єкта зумовлене явищем втрати семантичної диференціації [7:100-101]. Так, у сучасній українській мові поширюється вживання знахідного об'єктного при дієсловах *чекати, ждати, очікувати*, які звичайно керують родовим відмінком. Нами засвідчене паралельне вживання обох відмінків при цих дієсловах, а також знахідного з прийменником на: *Чекайте відповіді надворі!* [24:229], *Представники Фронту національного порятунку чекають на “нового” Ющенка* [28:3], *Що будемо чекати від нього?* [30:4]. На вибір тієї чи іншої відмінкової форми впливає лексичне значення іменника (займенника) — чітка окресленість, визначеність об'єкта у знахідному відмінку або неозначеність його у родовому. На думку І.Р.Вихованця, розвиток конструкцій з факультативним вживанням родового і знахідного об'єктних йде по лінії поступового позбавлення відмінків частковості, неозначеності, чому сприяє проникнення в ці позиції знахідного об'єктного [7:101]. Наші спостереження підтверджують це положення: за статистикою при дієсловах, які здатні факультативно керувати і знахідним, і родовим об'єктними, вживання форми знахідного відмінка становить 44,75 %, а родового — 55,25 %.

Одну зі специфічних рис синтаксису української мови становить перехід форми родового відмінка з флексією *-а* іменників чоловічого роду однини, що не є назвами істот і не мають значення частковості, подільності, у знахідний. Це явище зумовлене впливом іменників — назв істот, який виявляється в тому, що у функції знахідно-

го відмінка може вживатися форма родового відмінка тільки з закінченням –а, а форми з –у не проникли в знахідний відмінок саме через те, що не могли спертися на паралель у назвах істот [17:76-77]. Таку форму вчені кваліфікують як другу форму знахідного у функції об'єкта, а не як родовий відмінок [7:102; 18:99], оскільки у реченні з однаковою синтаксичною будовою іменники різних родів мають той самий відмінок (*узяв книжку, узяв бінокля, узяв крісло*) [6:93-94]. Очевидно, форма другого знахідного вживається задля полегшення вимови і збереження мелодійності української мови: *По хвилі намацав і переклав ножа зручніше* [1:47], *Наш ворог настрочив на нас листа* [32:56]. Використання другого знахідного нами засвідчено у художньому стилі та в поодиноких випадках у публіцистичному, тому його можна вважати стильово-комбінаторним варіантом знахідного прямого об'єкта. Перехід форми родового відмінка з флексією –а іменників чоловічого роду однини, що не є назвами істот і не мають значення частковості, подільності, у знахідний свідчить про злиття двох форм у знахідному відмінку.

У заперечних конструкціях перехідні дієслова вимагають переважно родового відмінка. Його функціонування складає 71,3 %, а вживання знахідного — 28,6 %. Родовий і знахідний відмінки об'єкта співвідносно функціонують у заперечних конструкціях двох типів: 1) родовий і знахідний безпосередньо залежать від особового чи безособового дієслова із запереченням; 2) родовий і знахідний відносяться до інфінітива, при якому наявні заперечні слова (дієслова, слова категорії стану тощо).

Форма відмінка в реченнях, де знахідний і родовий залежать від дієслова із заперечною часткою не безпосередньо, зумовлена перш за все лексичним значенням іменника: як правило, назви конкретних предметів мають форму знахідного відмінка, а абстрактні — родового: *А ти не боїшся тигрів?* [1:118], *Навіть маржинка не давала колишньої втіхи* [15:64]. Вживання тієї чи іншої відмінкової форми об'єкта зумовлюється і лексичним наповненням керуючого дієслова: спостережено, що дієслова з більш конкретним значенням вимагають знахідного відмінка об'єкта, а з більш абстрактним — родового.

Вибір форми родового чи знахідного відмінка об'єкта залежить від повноти чи частковості охоплення об'єкта дією [17:76]. Імен-

ники — речовинні назви та назви рахованих предметів у множині, що при поділі на частини не втрачають своїх понятійних ознак, вживаються у родовому партитивному: *Не будем марно крові проливати* [16:81].

Дієслова чуттєвого сприйняття вимагають родового відмінка іменника (займенника) в заперечних конструкціях: *А от цих приладів вона ніколи не бачила* [3:25].

У заперечних конструкціях елементи, що підсилюють заперечення (частка *ні*, повторювані сполучники *ні... ні, ані... ані*), вимагають родового відмінка іменника: *Не стинила весна крові, ні злості людської* [31:110].

У конструкціях другого типу знахідний і родовий відмінки об'єкта залежать від інфінітива, при якому наявні заперечні слова (дієслова, слова категорії стану тощо). Знахідний відмінок представлений тут ширше, ніж родовий, оскільки вплив заперечної частки не на перехідне дієслово послаблений, опосередкований [6:25]. Вживання знахідного зумовлене тими ж причинами, які мають місце і при безпосередній залежності об'єкта від перехідного дієслова із запереченням: при чіткій окресленості, конкретності об'єкта (*Адже він не може оглядати особисті речі школярів на вході* [23:3]), а також якщо в ролі об'єкта виступають збірні іменники чи абстрактні назви, що мають чітко окреслене значення або відомі з контексту: *Сторони не стали відкладати ці наміри у довгий ящик* [29:4].

Іменники в родовому відмінку характеризуються абстрактністю, невизначеністю: *Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду* [20:104].

У конструкціях “заперечне перехідне дієслово + інфінітив” вживається родовий партитивний та родовий темпоральної партитивності: *Могучі сплетіння винограду не могли йому дати й одного грона* [1:40], *Ми не збираємося просити в держави пільг, доплат, підвищення пенсій* [9:2]. Не тільки семантика іменника (займенника), а й семантичне наповнення інфінітива зумовлює вибір відмінкової форми. Родового відмінка вимагають дієслова чуттєвого сприйняття (*Він не хотів нічого бачити й чути* [19:49]) та дієслова, що означають дію в певному напрямку (*Не міг закрити очей* [26:2]).

В об'єктній парадигмі відмінків родовий репрезентований насамперед як партитивний відмінок (родовий квантитативної

партитивності та родовий темпоральної партитивності). Родовий власне об'єкта як лексико-комбінаторний варіант знахідного вживається при дієсловах, які вимагають для повноти своєї реалізації тільки родового відмінка іменників переважно з абстрактним значенням. Родовий об'єкта підпорядковується домінуючому знахідному, взаємодіючи з ним в: 1)зоні семантичного розмежування за ознакою партитивність/ непартитивність; 2)зоні факультативного використання обох відмінків; 3)зоні переходу форми родового відмінка у знахідний; 4)зоні заперечних об'єктних конструкцій. За ознакою партитивність/непартитивність та в заперечних конструкціях функціонування знахідного та родового об'єктних розвивається по лінії семантичної диференціації відмінків: знахідний відмінок звичайно вказує на конкретність, чітку окресленість об'єкта, а родовий — на невизначеність його; при дієсловах *шукати, знаходити, нести, везти, чекати, ждати* тощо знахідний та родовий вживаються факультативно, втрачаючи семантичну диференціацію; перехід форми родового відмінка з флексією *-а* іменників чоловічого роду однини, що не є назвами істот і не мають значення частковості, подільності, у знахідний свідчить про злиття двох форм у знахідному відмінку.

1. **Багрянний І.** Тигролови. — К., 1991.
2. **Богдан М.М.** Значення і синтаксичні функції родового придієслівного відмінка // Українська мова і література в школі. — 1970. — № 6.
3. **Винниченко В.** Сонячна машина. — К., 1989.
4. **Вихованець І.Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
5. **Вихованець І.Р.** Родовий відмінок на тлі синтаксичної деривації//Мовознавство. — 1982. — № 3.
6. **Вихованець І.Р.** Родовий чи знахідний відмінок?// Культура слова. — 1989. — Вип. 37.
7. **Вихованець І.Р.** Система відмінків української мови. — К., 1987.
8. **Головко А.** Твори в 2-х т.: К., 1986. — Т. 2.
9. **Голос України.** К., 2001. — № 117 (6 липня).
10. **Загребельний П.** Тисячолітній Миколай. — К., 1994.
11. **Іваничук Р.** Місто. — Л., 1986.
12. **Київська старовина.** — К. — № 1, 2000.
13. **Кобилянська О.** Повісті, оповідання, новели. — К., 1988.
14. **Костенко Л.** Маруся Чурай// Поезія. Ліна Костенко. Олександр Олесь. Василь Симоненко. Василь Стус. — К., 2000.

15. Коцюбинський М. Тіні забутих предків. — К., 1967.
16. Куліш П. Чорна Рада. — К., 1990.
17. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис. — К., 1951. — Т. 2.
18. Озерова Н.Г., Смольська А.К. Формально-семантична взаємодія субстантивних категорій в аспекті функціональної граматики (на матеріалі української, російської, сербської та болгарської мов)// Мовознавство. — 1998. — № 2-3.
19. Підмогильний В. Оповідання. Повісті. Романи. — К., 1991.
20. Права громадян України. — К., 1997.
21. Пчелінцева О.С. Семантичний потенціал імен дії у сфері аспектуальності// Мовознавство. — 2001. — № 4.
22. Рильський М. Зібрання творів у 20-ти т. — К., 1983. — Т. 1.
23. Товариш. — К., 2001. — № 26.
24. Тулуб З. Людолови. — В 2-х т. — Сімферополь, 1980. — Т. 1.
25. Українка Л. Лірика. — К., 1970.
26. Українська мова та література. — К., 2001. — № 23-24.
27. Україна молода. — К., 2000. — 2 березня.
28. Україна і світ сьогодні. — К., 2001. — № 9-10.
29. Урядовий кур'єр. — К., 2001. — № 28.
30. Чорноморські новини. — Одеса, 1999. — № 99.
31. Шевченко Т. Кобзар. — К., 1979.
32. Яновський Ю. Оповідання, романи, п'єси. — К., 1984.

Л. В. Власенко

ТРАНСПОЗИЦІЙНІ ВИЯВИ В МЕЖАХ ФУНКЦІОНАЛЬНО- СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ МИНУЛОГО ЧАСУ

Резюме

У статті аналізується транспозиційні переходи форм минулого часу дієслова, розглядаються різні підходи до з'ясування переносного вживання часових форм.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, дієслово, граматики, граматична категорія.

Summary

Transpositional transformations of the past verbal form have been analyzed in the article. Different approaches to the indirect usage of tense forms was considered.

Key words: functional-semantic field, verb, grammatics, grammatical category.

Категорія часу знаходить своє вираження в лексичі й семантиці, у словотворенні, у морфології та синтаксисі. Ця категорія, як і інші категорії, виражає реальні відношення.

Транспозицією вважається використання граматичної форми в таких функціональних значеннях, які в тій чи іншій мірі відступають від її генетичного значення [5:3]. Транспозиція часової форми реалізується внаслідок зіткнення уявлення людини про об'єктивний і граматичний час певної події. При цьому показником об'єктивного часу виступає контекст, а граматичного — транспонована дієслівна форма. У процесі транспозиції відбувається накладання темпоральних планів. Його результат пояснює характер модально-експресивних відтінків, граматичних ефектів, які є наслідком транспозиції.

Порушуючи питання лінгвістичної сутності транспозиції, А.Г.Широкова акцентувала увагу на тому, що “уживання транспонованої форми завжди відповідає комунікативному наміру мовця, його ставленню до змісту висловлювання й пов'язаному з ним емоційно-оцінному моменті. При транспозиції граматичних категорій та їх членів виникає протиріччя між “вузьким контекстом”, але цього протиріччя немає між транспонованою формою й широкою ситуацією висловлювання, між формою і контекстом” [6: 37]. О.В.Бондарко, говорячи про наявність власного позитивного часового значення, основним доказом вважає протиріччя між значенням форми і змістом контексту [3: 27].

Дієслівний час, виступаючи ядром функціонально-семантичної категорії темпоральності, являє собою словозмінну категорію. Дослідники з різних позицій підходять до розгляду механізму переносного вживання форм минулого часу. Якщо розглядати транспозицію минулий час → майбутній, то слід зазначити, що О.І.Бондар відмічає: “Цей тип транспозиції пов'язаний з уявним перенесенням майбутньої дії в минуле, майбутня дія при цьому уявляється як вже здійснена [1:21]. С.С.Єрмоленко пов'язує переносне вживання минулого в значення футуризма з “метафоричним ототожненням майбутнього і минулого” [4:113].

Минулий час може вживатися у значенні майбутнього. Напр.: “Ну, я пішов, а ти прийдеш потім”, а також майбутнього для передачі припущення. Таке вживання пов'язане з вираженням супровідного модального значення — упевненості, переконання, у неминучості позначуваного ними процесу: “Я пішов, — раптом втрутився Галат, уступаючи з місця, — сьогоднішній день перела-

мав усе моє життя” (Ю. Яновський). Основою метафоричного переносу в цьому типі транспозиції виступає, по-перше, те, що з формами минулого доконаного, вжитими у вторинній функції, поєднуються займенники 1-ої особи. Очевидно, таке обмеження на вживання категорії особи пов’язане з характером цієї транспозиції, яка передбачає залежність відповідної майбутньої дії безпосередньо від волі мовця [6:86]. Емоційно-вольовий компонент думки людини про майбутню дію стосується саме плану теперішнього. По-друге, що дієслова, що вживається у функції близького майбутнього, здатні розривати перфектне значення, яке передбачає актуальність минулої дії на момент мовлення. Ці фактори зумовлюють те, що суміжною точкою двох темпоральних планів (минулого і двох темпоральних планів (минулого і майбутнього) виступає саме момент мовлення. На основі цієї суміжності і відбувається транспозиція часових форм.

Слід зауважити, що в усіх випадках транспозиції дієслів минулого часу вживаються форми доконаного виду, оскільки саме доконаність реалізує сему “результативність”, яка актуалізується в транспонованій формі. Що ж до дієслів доконаного виду, то С. С. Єрмоленко вважає переносним уживанням такий функціональний тип, як “намічене” майбутнє в минулому. [4:73-74]. Напр.: *Гандболістки здобували бронзові нагороди світової першості* (З газети).

Отже, показниками переносного вживання форм минулого на позначення майбутнього виступає як лінгвістичні фактори (інтонація), так і паралінгвістичні (ситуативний контекст).

Транспозиція форм минулого часу в зону теперішнього відбувається тільки з одночасною взаємодією, з функціонально-семантичним полем часової локалізованості, насамперед, зі сферою часової нелокалізованості [1:21]. Функція переносного вживання минулого в значенні теперішнього реалізується дієсловами як доконаного, так і недоконаного видів. Напр.: *Здається, немає нічого простішого відмірювання температури: поклав під пахву термометр і чекай собі, поки ртутний стовпчик підніметься до певної позначки* (Т.Навроцька). Як бачимо, аналізована конструкція передає причинно-наслідкові відношення. Дієслово у формі минулого часу називає дію-умову, а у формі наказового способу або теперішнього часу — наслідок дії. Причому уявлення про наслідок

дії подається, як правило, у згорнутому вигляді, пор. з наведеним вище прикладом: *Поклав під пахву термометр і чекаєш собі, поки ртутний стовпчик підніметься до певної позначки. У прямому значенні в цих умовах має вживатися дієслово теперішнього часу або теперішньо-майбутнього, пор.: Кладеш термометр і чекаєш собі.* Отже, різновид уживання минулого в значенні абстрактного теперішнього обмежений умовами: аспектуальною характеристикою дієслова; родовою ознакою дієслівної форми, віднесеністю дії, що передається обома дієсловами (у значенні умови й у значенні наслідку) до того самого виконавця.

Минулий доконаний уживається також у зіставно-протиставних, допустово-наслідкових конструкціях, де транспонована форма позначає небажану дію. Напр.: *Лишень треба, щоб нашим хлопком більше цікавились... А то як... скаже голова, що в нього в селі добре все, а йому й повірили* (Р.Іваничук). В аналізованій конструкції із допустово-наслідковими зв'язками різниця в темпоральних планах обох частин посилює конструкції, конотація небажаності дії загострюється. Завдяки реалізації функції минулого доконаного, відсутності темпорального збігу дієслівних значень обох частин посилює наслідок. Завдяки реалізації функції минулого доконаного, відсутності темпорального збігу дієслівних значень обох частин конструкція конотації, небажаності дії посилюється, загострюється.

Зустрічаються випадки вживання минулого доконаного на позначення конкретних повторюваних дій, властивих теперішньому [2:134]. Напр.: *Підстеріг де вночі, от хоч би й ти, та й шльопнув як собаку* (Панас Мирний). Дуже близьким до цього типу є використання форм минулого доконаного під час опису технологічних процесів, виконання певних дій, рецептів тощо. Напр.: *Взяли склянку цукру, три жовтки. Цукор розтерли з жовтками і додали борошно. Усе це добре перемішали.* У даному випадку кожна дія сприймається як закінчений процес. Виконання кожної наступної дії передбачає закінченість попередньої, а використання минулого доконаного найкраще передає послідовність дій у цілому.

Поширеним типом є вживання минулого недоконаного на позначення узагальненого теперішнього. На думку О.І.Бондаря, це “минулий абсолютної власне становості [1:21]. “Цей різновид транс-

позиції пов'язаний з передачею значення, що характеризує суб'єкт речення, у плані його властивостей, якостей, поглядів, схильностей тощо. При цьому характеристика суб'єкта, що стосується минулого, є ніби ґрунтом для того, щоб інакомовно зобразити відповідну якість як властиву йому взагалі" [4:87]. Напр.: *Я завжди любила спостерігати захід сонця; Мені подобались конвалії* (Розм.). Дуже близьким до минулого власне становості є минулий недоконаний у значенні розширення теперішнього. Напр.: *Я завжди люблю спостерігати захід сонця*. Загальний зміст думки не міняється, але певні відтінки втрачаються (увага мовця від самої дії зміщується на модальність констатації того чи іншого стану речей).

Отже, транспозиція минулий недоконаний у значенні узагальненого теперішнього відбувається за обов'язкової наявності в найближчому словесному оточенні лексичного показника темпоральності: завжди, ніколи тощо. Ці слова виявляють метафоричність уживання відповідних граматичних форм, оскільки ситуативний контекст тут не є індикатором переносного значення. Отже, минулий час із значенням теперішнього реалізується насамперед у плані абстрагованого та розширеного теперішнього.

Як бачимо, у вживанні дієслівних форм часу широко представлене явище функціональної транспозиції. Воно полягає в тому, що у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категоріальні функції і вживаються у вторинних значеннях. Існування транспозиційних переходів у межах категорії часу розширює виражальні можливості мови. Вторинні значення форм часу продуктивно використовуються як стилістично-зображувальний прийом у художніх, рідше в публіцистичних текстах.

1. **Бондар О. І.** Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності. — Одеса, 1998.

2. **Бондарко А. В.** Вид и время русского глагола. — М., 1971.

3. **Бондарко А. В.** Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии: — СПб., 1999.

4. **Ермоленко С. С.** Образные средства морфологии. — К., 1974.

5. **Тимофьев К. А.** О транспозиции временных форм глагола в русском языке (История языка). — Новосибирск, 1996.

6. **Широкова А. Г.** Проблема транспозиции форм времени и склонения в славянских языках. — М., 1983.

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ МОВ

В. Г. Волошин

НАВЧАЛЬНИЙ ДІАЛОГ У ЛЮДИНО-МАШИНИХ СИСТЕМАХ НАВЧАННЯ РІДНОЇ ТА ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Резюме

У статті розглянуто сучасні інтерактивні методи навчання рідної та іноземної мови.

Ключові слова: навчання, комп'ютер, моделювання, системи.

Summary

In the article, the modern interactive methods of studying the native and the foreign language.

Key words: studying, computer, modelling, systems.

Сучасні інтерактивні методи навчання мови ґрунтуються на методологічних описах властивостей і структур мови з можливостями їх комп'ютерного моделювання. Особливої уваги надається комп'ютерним навчальним системам, у яких реалізуються методи навчання учня основам певної мовленнєвої діяльності. Мета даної роботи полягає в тому, щоб дати аналіз діалогічних форм навчання іноземної мови в галузі напрацювання умінь і навичок ведення мовленнєвої діяльності.

Щоб здійснити практичну мовленнєву діяльність, необхідно набути здатності розмовляти цією мовою. Ця здатність здобувається шляхом перебудови мислення, а тривалими тренуваннями виробляються мовленнєві навички. Мовленнєві навички характеризуються, насамперед, автоматизмом і неусвідомленістю. Долучання свідомості порушує ритм мовлення і веде до збоїв, напруженості й порушення інтонаційної організації озвучуваного тексту.

Сприймання інтонації звичайно випереджає сприймання змісту мовлення. Неправильне інтонування може призвести до порушення комунікації і помилок у розпізнаванні змісту висловлення. Опанування законами і правилами інтонації іншої мови важливе на будь-якому етапі навчання. За всієї індивідуальності і неповтор-

ності інтонації кожного окремого висловлення, мовленнєва інтонація має загальні ознаки, що реалізуються у формі стійких, типових інтонаційних структур для кожного з видів мови, які прийняті в даній мові. При навчанні мовленнєвої діяльності необхідно засвоїти певний набір типових інтонаційних моделей мовленнєвого спілкування іноземною мовою. Навчання нерідної мови з опорою на інтонацію рідної неможливе; тут дидактично важливо надати конкретні дані про змістовність інтонації, навчити різних комунікативних типів висловлень (твердження, питання, спонування) й умінню виражати емоційні логічні оцінки свого ставлення до мовленнєвого повідомлення. Необхідною умовою розуміння змісту мови є інтонаційна виокремленість значеннєвих фокусів тексту, розрізнення значеннєвих наголосів і членування тексту на синтагми. Для опанування нормами інтонування іноземної мови необхідно надбати мовленнєві навички цієї мови.

Мовленнєві навички найкраще напрацьовуються на практиці в іншомовному середовищі, з перебігом активного спілкування у формі діалогу [2,5]. Не маючи такого іншомовного середовища, навчання іноземної мови в Україні з об'єктивних причин реалізується в таких напрямках: 1) знання про способи мовної діяльності (навчальне говоріння, фонетика, орфографія, лексика, граматики); 2) практичні навички вміння говорити, писати, читати.

Отримані на заняттях мовленнєві навички характеризуються нестійкістю і необхідністю постійного підкріплення в повсякденній практиці. Без цього отримані знання й уміння швидко згасають і очікуваного ефекту від вивчення іноземної мови досягти не вдається.

Багато фахівців-методистів в галузі мови стверджують, що найефективнішими методами навчання є програми, в яких використовуються навчальні матеріали у формі навчального діалогу “учень — ЕОМ” [1,3,5]. Матеріали таких діалогів імітують класичні схеми мовленнєвого обміну “учень — вчитель”, що містять безліч варіантів розвитку теми у формі бесіди і психологічні оцінки та судження обговорюваних проблем [2, 3, 4].

Діалог (греч. dialogos — бесіда) — це форма мови, при якій безпосередній обмін висловленнями здійснюється між двома чи декількома особами. Умови, за яких відбувається діалогічне мов-

лення, визначають ряд її особливостей, а саме: – еліптичність і стислість висловлень на всіх рівнях мови (питання — відповідь, репліка, вітання, прощання); – широке використання позамовленневих засобів (жести, міміка) і спрямованість до співрозмовника у формі імператива; – багатий набір інтонаційних можливостей оформлення висловлювань; – розмаїтість особливих речень неповного складу, наявність мовленневих кліше; – лінгвістичні характеристики (нормативність мови, склад словника); – вільне від строгих норм книжної мови синтаксичне оформлення висловлень, заздалегідь не підготовлених висловлень [4,5].

У будь-якому діалозі реалізуються характерні ознаки: ситуативність, спонтанність, орієнтованість на співрозмовника, суб'єктивна співвіднесеність із предметом мовлення. Крім того, у ньому безпосередньо виражаються індивідуальні особливості того, хто говорить, і його ідеологічні, етичні та соціальні статуси. Зв'язність змісту і форми діалогічного тексту забезпечується граматичними і лексичними засобами. Поряд із наявністю цих засобів, першорядну роль у формуванні тексту, який звучить, здобувають просодичні засоби, без яких діалогічний текст як мовна одиниця не існує.

Діалогічна мова реалізується у формі комунікативного акту, у якому має місце зміна ролей того, хто говорить і слухає. Для розгортання діалогу важливе значення має ініціативна перша репліка [2,5]. Вона є споконвічним мовленнєвим стимулом і носієм теми. Реакція партнера повинна бути тематично узгодженою, а її розвиток визначається ситуацією спілкування. Ситуація спілкування повинна містити чотири компоненти: обстановку, відносини між комунікантами, мовленнєві спонукання і власне процес діалогу, тобто реалізацію реплік і сприйняття висловлень.

Перші репліки можуть бути зведені до таких типів висловлень:

– форми соціального спілкування (вітання, вибачення, прощання, подяки і т.д.); – запит інформації (питання, прохання, наказ, імперативні спонукання); – вираження емоцій; – інформування; – коментування обставин.

Темою діалогічного мовлення може стати будь-яка проблема з великої сфери людської діяльності: – людина і її вчинки, зовнішні дані; – події в особистому житті й суспільстві; – речі, потреби, об'єкти уваги.

При організації діалогу перший його учасник оцінює комунікативні можливості партнера, орієнтується в обстановці і на цій основі складає мовленнєвопороджуючу програму в підтримку мовленнєвого наміру і теми. Другий співрозмовник сприймає мовленнєве повідомлення, аналізує його і вимовляє відповідну репліку, з огляду при цьому на особистість партнерів, обстановку, наміри й мотиви.

У соціолінгвістиці виділяють два різновиди діалогу, реалізовані у формі бесіди; одна — етикетна (small talk); інша — невимушена балаканина (gossiping). Етикетна бесіда характеризується слабкою тематичною спрямованістю. Цей тип контакту виникає в неофіційному спілкуванні і його можна визначити як “розмову про те, про що ви бажаєте, тим способом, що ви вибираєте, дотримуючись звичайних соціальних правил” [6]. У цій формі діалогу кожен партнер шукає той аспект, у якому він найбільш компетентний, дотримується нестатутних правил при зміні теми з будь-якої сфери з метою одержати інформацію чи поділитися нею. При цьому діалог характеризується поверховим, недискусійним розкриттям теми і частіше реалізується в гостях, громадських місцях і в транспорті. Невимушені діалоги (gossiping) характеризуються ступенем довірливості й інтимності обміну інформацією. Цей ступінь виникає між партнерами добре знайомими, які мають загальних знайомих, довіряють один одному. Цей вид діалогу відрізняється емоційністю, розкутістю, зацікавленістю, довгою тривалістю.

Машинне навчання, як форма надбаних знань, використовує дві найбільш відомі методології навчання: навчання, засноване на поясненнях, і емпіричне навчання, засноване на прикладах. У першому випадку — це наявність достатньо повної теорії предметної області, у другому — ігнорування знань про предметну область і необхідність використання дуже великої кількості прикладів для навчання. На базі таких методологічних методів навчання в даний час розроблено багато комп’ютерних навчальних систем, а саме: навчання на прикладах і поясненнях, аналітичне навчання, дедуктивне навчання і т.д. Але всі ці програмні навчальні системи навчають граматики та лексики, а кінцевою метою процесу навчання є тестування і тренінг студентів з використання граматичних і лексичних структур у практиці мови.

Навчанню навичкам мовленнєвої діяльності з використанням комп'ютерів сприяють такі причини: 1) механічне перенесення методики навчання іноземної мови і дидактичних матеріалів із традиційної книжної системи навчання на електронний варіант; 2) відсутність оперативних програмних засобів введення і виведення еталонів мови (зразків) і їх зіставлення з мовними реалізаціями учнів; 3) відсутність автоматичної оцінки результатів тренувальних вправ учня і вказівок на помилки вимови, що допускаються; 4) відсутність мовних вправ-діалогів широкої тематики у формі тексту, який звучить в реалізації носія мови. Усі контрольні завдання тестів діалогу — представлені в письмовій формі. Розв'язати ці проблеми можна шляхом організації навчання іншомовного спілкування за допомогою комп'ютера на базі програмних засобів, які реалізують навчально-виховний процес відносин "учень — викладач", "учень-учень" у формі діалогу [2,3]. Для його організації існує кілька планів чи рівнів спілкування. На першому етапі організації спілкування розвивається ступінь взаємного узгодження спілкування за типом спрямованості, що встановлює особистісні відносини. Наступний рівень спілкування належить до побудови загального наскрізного сюжету, що поєднує всі теми навчальної комп'ютерної програми.

Кожен урок — черговий етап сюжету, у яких розвиваються ситуації, дії учнями на весь період навчання. На різних етапах розробки уроків учень, після введення нового матеріалу, на етапі тренування за моделями формує й розвиває мовленнєві навички й уміння шляхом засвоєння наборів різноманітних ситуацій при виконанні комунікативних завдань. На просунутому етапі в сюжетну схему навчання спілкуванню вводяться мікроцикли, що містять завдання на конкретні види мовленнєвої діяльності. На заключному етапі навчання реалізуються вузькоспеціалізовані мікросценарії на задану тему. У цьому випадку заняття складається з декількох блоків, кожний з яких забезпечує реалізацію плану спілкування на конкретному навчальному матеріалі.

Таким чином, навчальний діалогічний сценарій повинен містити чотири етапи плану навчання. На першому етапі плану реалізуються особистісні неформальні відносини спілкування. Всі інші етапи плану, чергуючись і замінюючи один одний, розгортаються

на тлі першого. Це усе забезпечує широку підтримку мотивації тих, кого навчають, їх зацікавленість процесом навчання і формування гнучких мовних навичок і умінь [1, 3].

В умовах інтенсивного навчання іноземної мови добір навчального матеріалу набуває особливого значення в комп'ютерній технології. Мовленнєві ситуації як одиниці добору навчального матеріалу представляють номенклатуру інваріантних комунікативних актів з великою долею складників висловлень, що дає змогу в навчальному процесі моделювати різні життєві умови й обставини.

Номенклатура інваріантних комунікативних актів на початковому етапі навчання відповідає типовим комунікативним намірам того, хто говорить і слухає. Зміст тексту — полілогу представляє з'єднання двох, трьох, а іноді й більше тем чи підтем: будинок, побут, зовнішність, риси характеру, випадкова зустріч [5].

Незалежно від методів подачі знань про мову в процесі навчання за допомогою комп'ютерної технології виконуються два завдання навчання:

– навчання лексико-граматичних знань про мову; -навчання навичок мовленнєвій діяльності мови, що вивчається. Навчальні комп'ютерні системи забезпечують розв'язання першого завдання за принципом “роби, як я”. Цей метод застосовується для наповнення бази знань учня. Технологія використання цих знань реалізується за допомогою різних стратегій витягу знань. Тому, хто навчається, пропонуються набори вправ на задану тематику і варіанти їхнього рішення. На підставі цих варіантів учень виконує навчальні завдання з граматики і лексики.

При складанні тексту — діалогу варто враховувати лексичний, граматичний, фонетичний рівні та контекст-ситуацію. Вони повинні бути природними і динамічними. Дослідження показують, що речення запам'ятовуються легше, коли вони включені в значеннєву послідовність, у якій зберігається природний порядок висловлень. Експериментально доведено [2,4,5], що послідовність уроків, зв'язаних між собою екстралінгвістичною інформацією, має сильну функцію, що впливає на учня і краще запам'ятовується. Текст-діалог має наступний вигляд: ліворуч друкується текст іноземною мовою, праворуч — його переклад рідною мовою у

відповідності до кожної фрази. Приклад фрагменту тексту-діалогу на тему з бізнесу “Нові ринки”:

<i>John Martin:</i>	<i>Джон</i>
<i>Hello, Peter!</i>	<i>Привіт, Петер!</i>
<i>Have you seen the article in the Times this morning about Abraca</i>	<i>Ти бачив вранці статті в Таймс' про Абраке?</i>
<i>It says here that income per capita is rising fast .</i>	<i>Там говориться, що прибуток на душу зростає дуже швидко.</i>
<i>Peter Wiles</i>	<i>Петер</i>
<i>I can't keep up with all these newlyindependent countries</i>	<i>Не встигаю стежити за цими новими незалежними державами.</i>
<i>Is Abraca the country that's just found a lot of oil?</i>	<i>Це в Абраці, чи що, знайшли недавно багато нафти?</i>
<i>John Martin</i>	<i>Джон:</i>
<i>That's the one.</i>	<i>Саме там.</i>
<i>Apparently they're going to build a lot of new offices in the capital, a good market for our Djemsa, and I think it might be furnitureand office equipment.</i>	<i>Зважаючи на все, вони збираються будувати багато нових офісів у Джемсі, це їхня столиця, і я вважаю, ми могли б мати гарний ринок для наших меблів та іншого офісного устаткування.</i>

Методика навчання діалогу передбачає наступну технологію:

1. Уважно прослухати запис кілька разів, відключивши переклад;
2. Увімкнути переклад, прочитати його, потім знову прослухати запис, порівнюючи його з перекладом;
3. Переглянути невідомі слова і переконатися в розумінні кожного речення діалогу;
4. Вимкнути переклад і прослухати запис знову з розумінням;
5. Увесь час думати про інтонацію. Прослухати записані тексти і повторювати слова та фрази точно за диктором. Намагатися копіювати інтонацію.

Навчання студента навичок мовленнєвої діяльності виконується на мовному матеріалі, який імітує тематичну ситуацію. Кожна ситуація спочатку подається у вигляді презентації навчального матеріалу, у процесі якої той, кого навчають, є присутнім як свідок діалогу між двома персонажами. Потім пропонується ситуація — вправа двоелементного типу, де репліки одного з партнерів викликають адекватну реакцію другого. У вправах триелементного типу — у відповідь на реакцію учня подається репліка третього

учасника діалогу. Після цього пропонуються багатоеlementні справи, які імітують реальну діалогічну взаємодію між учасниками діалогу.

За допомогою таких комп'ютерних навчальних систем можна забезпечити: – ефективну підготовку того, кого навчають, до мовленнєвої діяльності іноземною мовою; – скорочення часу навчання і збільшення щільності комунікативної діяльності; – індивідуальний і диференційований підходи до оволодіння навчальним матеріалом.

1. **Андрусенко Т.Б.** Лингвистические структуры в компьютерных учебных средах. — Киев, 1994.

2. **Жирар Д.** Диалог за и против // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. — М, 1976.

3. **Китайгородская Г.А.** Методика интенсивного обучения иностранным языкам. — М., 1986.

4. **Леонтьев А.А.** Психологические особенности обучения иностранным языкам в школе. — М., 1976.

5. **Скалкин В.Л.** Обучение диалогической речи. — Киев, 1989.

6. **Lier I.** The classroom and the language learner: Ethnography and second language classroom research. — London — N.Y., 1988.

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ КОНСТАНТИ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАЛУЧЕННЯ ДОРΟΣЛИХ ДО ІНШОМОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Резюме

У статті проаналізовано низку питань, пов'язаних з лінгвокультурним спадком народу, що втілений у мові, що може як сприяти міжкультурній комунікації, так і бути чинником, ускладнюючим спілкування. Наведено приклади типових мовленнєвих ситуацій спілкування в режимах: українська мова — англійська.

Ключові слова: етнокультурна спільнота, лінгвокультурна спадщина, менталітет, міжкультурна комунікація, часо-просторові величини.

Summary

The article deals with cross-cultural communication problems arising from peculiarities in coding the information in the mother tongue of the language bearers as the representatives of a certain ethnic and cultural mentality — type, national group.

Key words: ethnic and cultural community, lingual-and-cultural heritage, mentality, crosscultural communication, time-and-space units.

Кожна мова як феномен духовного характеру відбиває світогляд носіїв цієї мови — тих, хто усвідомлював і накопичував знання про довкілля та своє місце в ньому, кодував здобуту інформацію мовними, мовленнєвими та екстралінгвістичними засобами, передавав її прийдешнім поколінням — спадкоємцям мови. Мова втілює й відбиває особливості менталітету етносу, бо в ній сконденсовані аксіологічні, морально-етичні, юридичні, релігійні, політичні та інші погляди людей, що формувалися на засадах національної свідомості. Українство пройшло довгий шлях розвитку, неодноразово захищаючи мечем і словом свою Батьківщину. Випестована віками мова з її мелодійністю, широкою палітрою різноманітних лексичних та граматичних засобів — це спадок, який ми дістали від пращурів і яким пишаємося.

Мова — це не тільки “дзеркало національної культури”, як помітили Є.М.Верещагін та В.Г.Костомаров [1:17], але й соціально-психологічні характеристики народу. З одного боку, мова — це пам'ять людей та їх досвід, з іншого — це живе створіння народу, що розвивається й змінюється так само, як народ — носій мови. Через мову народ навчився передавати духовні здобуття: теоре-

тичний та практичний досвід, знання, а також висловлювати свої емоції, припущення і спостереження, що стосуються як реальних, так і нереальних об'єктів дійсності: ось чому в мові співіснують такі різні за фактуальністю лексичні засоби, як “стіл”, “дерево”, “хата”, “мавка” (нереальна істота з українського фольклору), “джерело муз” (вигадане джерело, вода з якого дає поетичне натхнення, якщо її випити) тощо.

У слові використовуються можливості як зорового й тактильного, слухового, так і поліфакторного плану. Слово містить можливості впливу на всі наші чуттєві канали зв'язку з дійсністю. Почуття чи враження від слова так само усвідомлюються нами, як і ті, що здобуваємо безпосередньо від контактів з навколишнім середовищем: “*Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться угорі і спускають на землю мокрі коси*”[4:25]. Ми бачимо осінь, зображену М.Коцюбинським, відчуваємо холод туманів, чуємо звук від падіння крапель дощу, бачимо воду, що струмками біжить й дзюркоче. Перед очима постають клуби низьких важких хмар, з яких все ллється вода, неначе сльози, наводячи сум... Створений автором образ настільки реальний, настільки переконливий, що навіть не помічаємо, що картину змальовано не пензлем — словом. Образи ґрунтуються на конкретно-чуттєвих переживаннях дійсності, тих враженнях, що дають наші почуття.

Навряд чи хтось замислювався над тим, що в мові народу відбито етнокультурні засоби та прийоми кодування усіх типів інформації (фактуальної, модальної, прагматичної, чуттєвої тощо). При цьому, засоби й прийоми однієї мови можуть бути унікальними (притаманними тільки цій мові), а можуть бути тотожними тим засобам та прийомам змістокодування, що існують в інших мовах. Так, і в українській, і в англійській мовах є активні та пасивні конструкції: *Вони нагородили його орденом — They awarded him with the order. Він був нагороджений орденом — He was awarded with the order*, де англомова людина зіткнеться з труднощами так само, як і коли їй буде потрібно усвідомити й перекласти речення з дієприкметниками, що закінчуються на *-но*: *людину вбито, порушено справу* або з медіальним станом дієслова (*двері зачиняються*). У той же час українцеві здаватимуться дивними, навіть чудернацькими англійські речення: *He was operated on 2 days ago; the doctor*

will be sent for через те, що крім пасивних конструкцій вжито прийменники не так, як це робиться в українській мові (пор.: *його прооперували 2 дні тому; за лікарем буде послано*).

Ціннісна картина світу, що притаманна народові і створена ним завдяки мові, засобами мови, відбиває найсуттєвіші погляди, ідеї, уявлення загалом щодо глобальної поведінки, а також одиничних актів поведінки як у типових, так і у екстраординарних обставинах. Саме через це ми можемо говорити про певні константи народу, що відбиті ним, перш за все, у рідній мові, а по-друге — у колективно-репрезентованих екстралінгвістичних засобах, як-то: міміка, пантоміміка, парафонічні чинники й показники інтенцій, експресії, модальності, імперсональних актів поведінки, тощо. У мові певного етносу закодовано загальносеміотичні явища, що й роблять цю мову унікальною. “Мовна система сама по собі завжди достатня для того, щоб внутрішніми засобами виразити будь-який мисленнєвий зміст, навіть почуття волевиявлення та різні емоції” [3:7]. Ще й досі існує точка зору (яку ми не розділяємо) про те, що українські традиції та звичаї так само, як і мова, зовсім не віковічні. Так, наприклад, як зазначали деякі грецькі та арабські письменники, Київська Русь до самого Середньовіччя була дикою окраїною цивілізованого світу [2:5,7:9]. Якщо це так, чому ж ця “окраїна” хутко увійшла до кола європейських країн зразу ж після прийняття християнства? А це було X сторіччя, коли де-не-де в Європі та Азії панували варварські закони та звичаї! Аж до татарської навали наша держава була однією з найрозвиненіших в світі! Звісно, у середньовіччі прискорилося формування ментальності українців як етносоціальної групи, проте ще за часів Трипільської культури було усвідомлено, укладено, обґрунтовано норми суспільного життя, а на генетичному рівні закріплено тереневі, притаманні українцям характеристики й особливості менталітету [6:117]. Більше того, у ті далекі часи, як свідчать дослідники [5,7], проявилася тенденція більшого розвитку правої півкулі мозку. А це зумовлювало превалювання емоційного світосприйняття над логічним. Може, ці археологічні знахідки на антропологічному рівні пояснюють притаманну українцям емоційність, мрійливість, креативність, товарииськість?

У мовній картині українців подані як об’єктивні, так і суб’єк-

тивні моменти, що фіксують ментальність через соціально-історичну свідомість народу. Коли ми зіставляємо картину світу, що утворена різними етносоціальними групами, розуміємо, що базові концепти, поняття досить часто не збігаються, більше того — мають різні ознаки та характеристики, частотність та комбінаторні можливості. Скажімо, “доба” для українця — звичайна одиниця виміру часу, що дорівнює 24 годинам, щоб передати поняття “доба” англійською мовою, треба вжити “*day and night*” (день і ніч), бо еквівалентної одиниці часового протяжіння не існує. Для англійської мови типовими є модальність, безперсональність висловлювань, розвинена система темпоральних характеристик дієслова. Проте українська мова багата на концепти, що тяжіють до символізму, на узгоджені означення, звертання з денотативними суфіксами, сильні афіксальні джерела. Кожен список можна продовжити, бо названі особливості мов не вичерпують усіх, що існують. Коли людина має спілкуватися з носієм іншої культури, вона стикається з певними об’єктивними труднощами, які здебільшого зумовлені унікальністю цієї мови. Дорослій людині, у якої сформована і мовна картина світу, і стратегії розумової діяльності, складніше і вивчити новий код змістокодування та декодування (мову), і засвоїти чужі концепти, поняття тощо.

Ми вважаємо, що оскільки зараз в Україні намітилася тенденція гуманізації навчання в цілому, приділяється увага навчанню іноземної мови, то організаторам навчання, вчителям слід більше уваги приділити залученню широких верств населення до нової культури. Це означає зміщення акцентів на мовленнєву поведінку. При цьому слід дотримуватися правила про те, що в кожного народу є типові лінгвістичні й екстралінгвістичні засоби спілкування в усіх сферах комунікації: навчання і гри, охорони здоров’я і відпочинку тощо [8:54], яких і треба навчити наших співвітчизників, щоб спілкування іноземною мовою було для них не тільки засобом поновлення інформації професійного характеру, але й безмежним джерелом здобуття знань про культуру іншого народу.

1. Верещагин У.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. — М., 1990.
2. Гудзий Н.К. История древней русской литературы. — М., 1956.

3. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. — М.,1975.
4. Коцюбинський М. Вибрані твори. — К., 1974.
5. Огієнко (Митр. Іларіон) Українська культура. — К., 1985. — 2 вид.
6. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. — Дрогобич,1997.
7. Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності// Мовознавство. — 1993. — №6.
8. Скалкин В.Л. Коммуникативные упражнения на английском языке. — М.,1983.

Н. Р. Григорян, Н. Ю.Міллер

ПРОСОДИЯ АПЕЛЯТИВНИХ ТЕКСТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Резюме

Стаття присвячена вивченню просодії апелятивних текстів в українсько-му та англійському мовленні.

Ключові слова: текст, українська мова, англійська мова, просодія.

Summary

This article deals with the investigation of prosody of the texts of appeal in Ukrainian and English speech.

Key words: text, Ukrainian language, English language, prosody.

Основний зміст апелятивного типу тексту полягає в тому, що емітент дає можливість зрозуміти реципієнту, що він спонукає його до висловлення своєї думки стосовно чого-небудь (вплив на думку) або здійснення певної дії (вплив на поведінку). Апелятивна функція може бути виражена такою парафразою: *Я (емітент) закликаю тебе (реципієнта) висловити свою думку (позицію) або здійснити певну дію*. Основними видами текстів з апелятивною функцією є: прохання, наказ, переконання, пропаганда. Апелятивна функція може сигналізувати експліцитно за допомогою таких перформативних дієслів як *закликати, приписувати, наказувати, просити, радити, рекомендувати, питати, клопотати, вимагати, доручати*.

Грамматичним індикаторам апелятивної функції відповідають:

1. Наказовий спосіб, що вживається в рекламних слоганах.
2. Інфінітивні конструкції. Інфінітив через свою короткість і простоту найбільш часто зустрічається в інструкціях щодо обслуго-

вування та експлуатації устаткування, в кулінарних рецептах тощо. Такі види текстів характеризуються особливим варіантом апелятивної функції. Емітент не вимагає від реципієнта негайного виконання приписуваних дій, він лише інформує про певну послідовність необхідних етапів. У лінгвістичних дослідженнях таке специфічне вираження апелятивної функції позначається поняттям *інструкція*. 3. Питальне речення. За допомогою питальних конструкцій емітент закликає реципієнта до повідомлення інформації. Відповідні індикатори можна знайти в таких типах текстів як анкети, газетне інтерв'ю, підручник (у завданнях із питаннями й відповідями).

Апелятивна функція спрямована на адресата повідомлення (наказ, заклик, залякування тощо), і реферативна функція (пізнавально-логічна: повідомлення нового, невідомого, відштовхуючись від уже пізнаного) реалізується з різним ступенем яскравості і послідовності залежно від виду мистецтва, роду, жанру художнього твору, стилістичного напрямку [1:9; 7:36]. Апелятивна (впливова) функція є домінуючою в аргументативних діалогічних єдностях.

Об'єктом пропонованого дослідження є аргументативний дискурс, який передає семантичну категорію переконання.

Огляд матеріалу з досліджуваної проблеми дає змогу зробити висновок про те, що категорія переконання безпосередньо пов'язана з активністю особистості. Прояв переконання характеризується і зумовлюється соціальною і духовною діяльністю особистості як носієм певного структурного елемента — переконаності і певного способу переконливого впливу. Ступінь ефективності переконливого впливу залежить від пізнавального інтересу, зацікавленості, що лежать в основі емоційно-вольової спрямованості особистості [8:29]. До основних вимог, які розкривають механізми переконливого впливу відносяться: 1) вірне теоретичне розв'язання питання, яке забезпечує успіх; 2) спираючись на точні, достовірні, конкретні факти, які допускають перевірку; 3) зрозумілість, простоту, дохідливість, урахування аудиторії; 4) плановий, логічний, послідовний виклад матеріалу з чіткими і переконливими висновками [2:32].

Переконання — це такий спосіб впливу на свідомість людей,

ефективність якого визначається характером співвідношення в суспільній свідомості емоційних і раціональних моментів. При цьому характер прояву раціонального та емоційного в переконанні можна розглядати у двох аспектах: пізнавальному й оціночному, оскільки, з одного боку, переконання виступає як об'єктивне відображення дійсності у вигляді знань, а з іншого — як оцінка, як відношення суб'єкта до об'єкта, який оцінюється [5:329].

Метою пропонованої роботи є опис експериментально-фонетичного аналізу інтонаційної організації переконання в англійській та українській озвученій мові.

Озвучена мова, як відомо, членується на відрізки залежно від структурних особливостей і ступеня смислової закінченості. Максимальний ступінь закінченості має текст як найвища одиниця в ієрархії мовних одиниць. Текст поділяється на надфразові єдності. Ураховуючи особливості інтонаційної структури, ступеня семантичної наповненості й розкриття теми вважається за доцільне визнати наявність двох типів надфразових єдностей — макротематична єдність (МакТЕ) та мікротематична єдність (МікТЕ). Макротематична єдність — функціонально, семантично й структурно узгоджена надфразова єдність тексту, що розкриває тему в цілому, вичерпує її зміст. Мікротематична єдність — функціонально, семантично й структурно узгоджена надфразова комунікативна єдність тексту, що виражає семантично зв'язаний виклад однієї з тем, що містяться в тексті, і забезпечує єдність розділу теми [3:94]. Як правило, МакТЕ складається з кількох МікТЕ; МікТЕ складається, як правило, з кількох фраз, які є наступною одиницею синтаксичного та інтонаційного членування, має менший ступінь семантичної завершеності і особливості будови семантичної структури, що відрізняють її від МакТЕ. Фраза може складатися з кількох синтагм, які є наступною одиницею структурно-інтонаційного членування мови, і відрізняється меншим від фрази ступенем синтаксичної й семантичної завершеності [6:57].

Основна інформація про інтонаційну будову фрази міститься, в основному, у початкових і кінцевих ділянках фрази. Середня частина фрази є високоінформативною тільки у випадку наявності в ній семантично виділеного ключового слова. Виходя-

чи з цього, в ЛЕФ ОНУ, при вивченні інтонації ізольованих фраз, вимірювались акустичні параметри так званих структурних елементів висловлювання — початкового ненаголошеного складу, першого наголошеного складу, ядра і закінчення, а також акустичні параметри семантично виділених ділянок фрази — ключових слів [4:16].

Матеріалом експериментального дослідження послужили 18 апелятивних текстів, які реалізовували функцію переконання: 9 англійських і 9 українських. Тексти були начитані 3 дикторами-англійцями і 3 дикторами-українцями.

Мова дикторів була визнана експертами такою, що відповідає нормам сучасної англійської й української мов. Текстологічне просодичне дослідження містить такі акустичні параметри: 1. Частотні характеристики лексичних функцій $F_{\text{пик}}$ та $F_{\text{мін}}$, значення ЧОТ синтагми, фрази, МікТЕ, МакТЕ (Гц), які обчислюються так: $F_{\text{пик}}$ фрази — максимальне значення ЧОТ у фразі (якщо фраза складається з кількох синтагм, відзначено значення $F_{\text{пик}}$ у кожній синтагмі)

$$F_{\text{пик}} \text{ МікТЕ} = \frac{\Sigma F_{\text{max}} \text{ фраз у МікТЕ}}{n \text{ фраз у МікТЕ}} \text{ (Гц)}$$

$$F_{\text{пик}} \text{ МакТЕ} = \frac{\Sigma F_{\text{max}} \text{ МікТЕ в МакТЕ}}{n \text{ МікТЕ в МакТЕ}} \text{ (Гц)}$$

На підставі отриманих даних обчислено рівень і частотний діапазон фраз, що складають надфразову єдність і надфразову єдність в цілому.

2. Частотний рівень $F_{\text{ур}}$ синтагми, фрази, МікТЕ, МакТЕ (Гц) обчислюється за формулами:

а.

$$F_{\text{ур}} \text{ фрази} = \frac{\Sigma F_{\text{пик}} \text{ РБ}}{n \text{ РБ}}, \text{ де РБ — ритмоблок}$$

б.

$$F_{\text{ур}} \text{ МікТЕ} = \frac{\Sigma F_{\text{ур}} \text{ фраз у МікТЕ}}{n \text{ фраз}}$$

с.

$$F_{\text{ур}} \text{ МікТЕ} = \frac{\Sigma F_{\text{ур}} \text{ МікТЕ}}{n \text{ МікТЕ}}$$

3. Частотний діапазон фрази, МікТЕ, МакТЕ (відн.од.)

а.

$$F_{\text{д}} \text{ фрази} = \frac{F_{\text{max}} \text{ фрази}}{F_{\text{min}} \text{ фрази}}$$

б.

$$F_{\text{д}} \text{ МікТЕ} = \frac{F_{\text{max}} \text{ МікТЕ}}{F_{\text{min}} \text{ МікТЕ}}$$

4. Тональний контур закінчення (F_{cont})

НС — низький спадний

ВС — високий спадний

СС — середній спадний

В-С — висхідно-спадний

Інтенсивність

1. Енергетична наповненість (E_n)

$$E_n \text{ фрази} = \frac{\Sigma \text{ піків РБ фрази}}{n \text{ піків РБ}} \text{ (ум.од.)}$$

$$E_n \text{ МікТЕ} = \frac{\Sigma E_n \text{ фраз}}{n \text{ фраз}}$$

$$E_n \text{ МакТЕ} = \frac{\Sigma E_n \text{ МікТЕ}}{n \text{ МікТЕ}}$$

Тривалість (t) — мсек..

1. Темп (T)

$$\text{Темп фрази} = \frac{\Sigma t V}{N V}, \text{ де } V \text{ — наголошений склад}$$

$$\text{Темп МікТЕ} = \frac{\Sigma t \text{ фраз}}{n \text{ фраз}}$$

$$\text{Темп МікТЕ} = \frac{\Sigma t \text{ МікТЕ}}{n \text{ МікТЕ}}$$

2. Обсяг паузації (Π_0)

$$\Pi_0 \text{ фрази} = \frac{\Sigma \text{внутрішньо фразових пауз (мсек.)}}{n \text{ внутрішньо фразових пауз}}$$

$$\Pi_0 \text{ МікТЕ} = \frac{\Sigma \Pi_0 \text{ пауз МікТЕ}}{n \text{ пауз МікТЕ}}$$

Проводився систематичний опис акустичних параметрів англійських і українських апелятивних текстів, виділених методом комп'ютерного аналізу. Результати комп'ютерного аналізу виявили певні просодичні відмінності в українських і англійських апелятивних текстах.

В апелятивних англійських текстах переконання частотні характеристики ключових фраз відрізняються найбільшими значеннями частотного рівня та частотного діапазону від аналогічних показників початкових і заключних фраз. У свою чергу, значення частотного рівня і частотного діапазону початкових фраз відрізняються більшими показниками порівняно з заключними фразами, але поступаються показникам ключових фраз. Частотний діапазон ключових фраз дещо ширший за показники початкових і заключних фраз. Частотний рівень МікТЕ в цілому і частотний діапазон менший, ніж в окремих фразах тексту.

Аналогічні закономірності виявлені при аналізі частоти рівня й частотного діапазону експериментальних текстів в українській мові.

Розбіжності в закономірностях розподілу характеристик ЧОТ в апелятивних текстах, які начитані дикторами-чоловіками і дикторами-жінками, не спостерігались. Більш високі значення частотних характеристик у жінок пояснюються функціональними особливостями жіночих голосів порівняно з чоловічими.

Далі в роботі були розглянуті результати комп'ютерного аналізу з визначення характеру руху тону, закінчення й частотності тональних фінальних тонів в апелятивних текстах. Англійські озвучені тексти переконання характеризуються дещо більшою

кількістю середніх спадаючих тонів і значно меншою кількістю низьких спадаючих тонів. Переконання в українській мові характеризується значно більшою кількістю середніх спадних тонів (від 44% до 48%). Частотність середнього тонального контуру в досліджених текстах в англійській мові була значно меншою.

Таким чином, результати комп'ютерного аналізу підтверджують значну роль характеру тонального закінчення в диференціації апелятивних текстів в англійській і українській мовах.

Розглядаючи результати комп'ютерного аналізу енергетичних характеристик інтенсивності і тривалості в англійських апелятивних текстах, спостерігаються відмінності в показниках тривалості досліджуваних параметрів у початкових, ключових і заключних фразах.

Зіставляючи середні дані темпу апелятивних текстів, можна побачити, що ключові фрази характеризуються дещо уповільненим темпом; початкові фрази відрізняються більш прискореним темпом порівняно із заключними фразами.

В українській звучній мові зафіксовано, що ключові фрази вимовляються з уповільненим темпом; заключні фрази характеризуються більш прискореним темпом.

Розглядаючи тривалість апелятивних текстів, можна побачити розбіжності у тривалості початкових, заключних і ключових фраз. Темп вимови початкових фраз переконання складає 230 мс; заключних — 242 мс, ключових — 295 мс.

Обсяг паузації в усіх видах текстів певним чином залежить від місця локалізації пауз у висловлюванні. На стиках фраз відмічається реалізація більш коротких пауз, ніж на стиках мікротематичних єдностей. В апелятивних текстах переконання можна спостерігати збільшення тривалості пауз, що можна пояснити комунікативною інтенцією самого переконання. Зафіксовані в дослідженні закономірності обсягу паузації характерні для англійської й української мов.

Апелятивні тексти переконання, які виконують функцію впливу на адресата, відрізняються більшим ступенем інтенсивності, більшим темпом вимови і більшим обсягом паузації.

1. **Анисимова Е.Е.** Коммуникативные нормы немецких апеллятивных текстов. Автореф. канд.дис. — Одесса .
2. **Баранов А.Н., Сергеев В.М.** Лингвопрагматические механизмы аргументации // Рациональность, рассуждение, коммуникация (логико-методологический анализ). — К., 1987.
3. **Бровченко Т.А.** О просодике коммуникативных единиц монологической речи // Интонация. — К., 1978.
4. **Бровченко Т.А., Волошин В.Г.** Обобщенный интонационный контур как форма изображения речевого сигнала // Тезисы докл. на Всесоюзной школе-семинаре АРСО — 13. — Новосибирск, 1984.
5. **Демьянков В.З.** Эффективность аргументации как речевого воздействия // Проблемы эффективности речевой коммуникации. — М., 1989.
6. **Дубовский Ю.А.** Анализ интонации устного текста и его составляющих. — Минск, 1978.
7. **Козлова А.Т.** Апеллятивная функция языка в устном призыве // Культура народов Причерноморья. — №3. — Одесса, 1997.
8. **Сосновцева Т.И.** Роль просодии в реализации семантической категории убеждения в аргументированных диалогических единствах. Дис.канд.филол.-наук. — М., 1992.

Н. О. Кравченко

ЛЕКСИЧНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ САКРАЛЬНОСТІ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ Й АНГЛІЙСЬКИХ ПРОПОВІДЕЙ

Резюме

Робота присвячена дослідженню лексичних засобів реалізації сакральності в текстах українських та англійських проповідей.

Ключові слова: українська мова, англійська мова, сакральний текст, лексика.

Summary

The article deals with the investigation of sacral vocabulary realisation in Ukrainian and English sermons.

Key words: Ukrainian language, English language, sacral text, lexis.

Мова та релігія належать до тих чинників, які визначають народний менталітет (культурно-психологічну своєрідність народу) і при цьому впливають на формування як індивідуально-неповторних, так і деяких спільних з іншими народами групових рис [8:37]. Віра у визначальний вплив мови на духовний розвиток народу лежала в основі філософії мови Вільгельма фон Гумбольдта. Ідеї Гумбольдта про вплив мови на народну свідомість розвинув

О.О.Потебня, який знаходив органічну участь мови не тільки у формуванні народного сприйняття, але й у самому розгортанні думки [9:260]. Концепція мови як світорозуміння, специфічного для даної культури способу словесного осмислення світу, висунута М.М.Бахтіним, стала розвитком ідей В.Гумбольдта й О.О.Потебні. “Прилучитися до культури позначає вступити в діалог соціальних мов, які концептували предметний світ і визначили внутрішнє життя свідомості суб’єкту. Культура соціуму і мова як форма її прояву виступає як дискретний момент безперервного мовленнєвого спілкування, яке, у свою чергу, є моментом безперервного мовленнєвого спілкування, яке, у свою чергу, є моментом безперервного всебічного становлення соціального колективу” [4:124]. Таким чином, релігія в парадигмі *Психологія — Культура — Суспільство — Мова* функціонує в системі релігійної свідомості конкретного індивіду й суспільства в цілому. Суспільно-культурний фактор стимулює зміст релігійної субкультури, а мовний фактор “опредмечує” релігійний зміст і релігійність у структурі мовної релігійної свідомості.

Говорячи про впливову силу мови на релігійну свідомість людини, насамперед потрібно зупинитися на такому оригінальному мовному явищі як *релігійна проповідь*. У найзагальнішому сенсі проповідь трактована як “християнська настанова, що, як правило, викладається в храмі за літургією, і має своїм завданням повідати і пояснити слухачеві вчення Христа” [10:458]. Проте потрібно визнати, що думки дослідників щодо комунікативного статусу проповіді кардинально відмінні: проповідь іменують “типом тексту”, “літературним нехудожнім твором”, “жанром, головна функція якого — вплив на громадську думку”, активною формою комунікації, вторинною формою сакральних текстів [1:8]. Релігійна проповідь функціонує в інституціональній сфері спілкування і характеризується певними соціальними правилами, умовами, нормами, що прийняті в даній сфері, і певною мовною специфікою.

Дослідження мовної специфіки тексту проповіді, а саме зіставлення лексичних засобів реалізації сакральності в англійських і українських проповідях, є основною метою пропонованої статті. Матеріалом дослідження послужили тексти чотирьох проповідей вищих ієрархів української Греко-православної церкви в Канаді

(Митрополита Іларіона (Огієнко), Митрополита Максима (Германюка), митрополита Петра (Журавецького), прочитані ними в період з 1971 по 1975 рр., і п'яти проповідей вищих ієрархів англiканської церкви (колишнього Архієпископа Кентерберійського Джорджа Керрі і Ройана Вільямса, який посів цей престол у 2002 р.), прочитані ними в період з 2000 по 2003 рр.

Обрання проповідей священнослужителів української Греко-православної церкви в Канаді зумовлено тим, що, перебуваючи у вимушеній ізоляції від природного мовного середовища, священнослужителі українських церков зберегли зворушливе ставлення до рідної мови і не зазнали впливу атеїстичних тенденцій, які привели в теперішній час до дещо “світського” читання проповіді в Україні. Обрання англiкомовних проповідей можна пояснити двома причинами. По-перше, останнім часом з'явилася велика кількість робіт, присвячених вивченню тексту проповіді на різних рівнях, але, наскільки нам відомо, не було жодної роботи, в якій би вивчалися проповіді священнослужителів англiканської церкви. По-друге, будучи державною, англiканська церква тісно пов'язана з оточуючим її суспільним і політичним середовищем і “просякнута духом пристосовності до навколишнього середовища”, що часто критикується догматичними богословами [2:145]. З іншого боку, вони відзначають, що проповідь в англiканському богослужінні, посідає чільне місце [3:289], несе на собі “відбиток свіжості і релігійної оригінальності — поєднуючи “сучасності” і живості з незмінністю самого релігійного змісту” [2:165]. Тому цікаво розглянути способи реалізації сакральності в текстах, які характеризуються “сучасністю і живістю” мовних показників.

Перед тим як перейти безпосередньо до аналізу лексичних засобів реалізації сакральності в досліджуваних текстах, необхідно визначити і пояснити поняття “сакральність”. Сакральний (від лат. *sacer* — священний, святий) — священний, той що служить релігійній меті; такий, що стосується священного, релігійного. В англійській мові значення поняття *sacral* дещо вужче — “обрядовий”, “ритуальний”. У лінгвістиці поширене поняття “сакральні тексти” [2], під якими розуміються практично всі види релігійних текстів. Сакральність у цьому випадку передбачає деяку віддаленість від утилітарної мови. Пояснення цьому приховано в тому,

що сакральні (читай — релігійні) тексти, будучи результатом вищого одкровення, становлять собою, за термінологією В.А.Кухаренко, *закриті системи* [6:63]. Це означає, що вони не можуть ні переглядатися, ні зазнавати подальшого розвитку, а тільки тлумачитися.

На відміну від текстів Біблії, тексти проповіді повинні бути зрозумілі сучасному адресату, а тому налаштовані синхронно часу і епохи, що не повинно ушкодити зміст першоджерела (Старого Завіту й Євангелія). У зв'язку з цим, текст проповіді можна вважати “вторинною формою сакральних текстів” [2:99], яка має стильові риси того основоположного тексту, в якому викладена відповідна релігія. При укладанні тексту християнської проповіді за основоположний, сакральний виступає певний фрагмент або тема з Біблії.

Як відомо, у мові існує лексика, найбільш вживана в одній сфері, і яка зовсім не застосовується в інших сферах або вживається дуже рідко. Ця лексика складає лексичну прозорість [7:87] даної сфери спілкування і відповідних текстів. Текст християнської проповіді є не просто особливим видом тексту, що створюється адресантом на підставі абсолютної віри, він відрізняється від інших текстів своїми лексичними ознаками, в основі яких лежить лексика особливої сакральної прозорості.

У результаті аналізу досліджуваних проповідей виявилось, що в пропонованих текстах вживається сакральна лексика кількох рівнів.

До першого рівня належить традиційно релігійна лексика — вузька понятійна й термінологічна підсистема — та частина словникового складу мови, за допомогою якої виражаються релігійні значення й смисли. Це та лексика, яка безпосередньо характеризує релігійний текст, наявна в усіх видах текстів релігійної проповіді, незалежно від того, з якого приводу вона вимовляється, перед яким адресатом. До цього рівня належать:

– лексика, що позначає символ віри: *Бог/God, Ісус Христос/Jesus Christ, Святий Дух/Holy Spirit*. Необхідно зауважити, що в текстах усіх досліджуваних проповідей спостерігається частотне вживання лексики, що позначає символ віри, чим і пояснюється велика різноманітність номінацій: *Бог — Владика, Господь, Всевишній,*

Отче; God — Lord, Father; Ісус Христос — Спаситель, Син Божий, Месія, Боголюдина; Jesus Christ — Saviour, the Son of God, Messiah; Holy Spirit — the Spirit of God, Holy Ghost.

– лексика, що позначає основні релігійні дії: *молитися/to pray, молитва/prayer, хрещення/baptism, хреститися/to baptise, вірити/to believe, проповідувати/to preach, to sermonize, богослужіння/divine service, ніч/ fast* та ін.;

– лексика, що позначає церковні інститути: *церква/church, монастир/monastery, обитель/ cloister* та ін.;

– лексика, що позначає конфесіональні відмінності: *православна/Orthodox, католицька/Catholic, англіканська/Anglican, протестантська/Protestant* та ін.

Другий рівень ядерної лексики складає лексика, що вживається в основних сакральних текстах — Старому Завіті, євангелії. Мовні елементи подібного типу (біблеїзми) є інтертекстуальними маркерами [5:51] текстів релігійної проповіді і, як правило, апелюють до фонду загальних знань адресата й адресанта:

– інтертекстуальні реалії, що позначають географічні місця, пов'язані з біблейською історією: *Єрусалим/Jerusalem, Канна/Canaan, Гоморра/Gomorrah, Содом/Sodom;*

– біблейські власні назви: *Марія/Mary, Захарія/Zachariah, Павло/Paul, Петро/Peter, Марія Магдалина/Mary Magdalene, Мойсей/Moses, Іуда/Judas, Пілат/Pilate;*

– біблійні зоологічні й біологічні реалії: *козел відпущення (козел офірний)/scapegoat, Валамова ослиця/ Balaam's ass, золотий телець/ golden calf, безплідна смоківниця/ barren fig tree;*

– біблеїзми, що містять вказівку на частину тіла: *всевидюче око/ the all-seeing eye, умивати руку/ to wash one's hands.*

Необхідно зауважити, що мова релігії впливає на різні сфери культурного життя всього суспільства і, насамперед, на загальну культуру мови. До загальнонаціональної мови проникають особливі форми, властиві релігійній мові. Це проникнення проявляється на всіх рівнях, але саме група біблеїзмів найбільш активно поповнює мовні ресурси інших функціональних стилів і тому заслуговує на окреме дослідження.

До третього рівня лексики, що характеризує тексти релігійної проповіді, відноситься досить різноманітна кількість одиниць

словникового порядку, межі якого дещо розпливчасті, оскільки така лексика відноситься до мови повсякденного спілкування, але в контексті релігійної проповіді набуває значення релігійної. До таких слів відносяться лексеми типу *життя/life, діло/deed, закон/law, падіння/fall* та ін. За кожним з цих слів у звичайній мові закріплено коло певних значень. У релігійній мові, яка характеризується метафоричністю та образністю, ці ж слова okazіонально отримують нове значення і входять до семантичного поля релігії.

Виходячи з того, що проповідник у процесі ведення проповіді спирається головним чином на віру як особливий емоційно-психологічний стан людини, зміст проповіді має часто сугестивний характер, тобто переконання може відбуватися без спеціальних доказів. Такий зміст неминуче повинен бути вираженим відповідною мовною формою, що складає специфіку аналізованих текстів.

Пропоноване дослідження не претендує на універсальність через недостатній обсяг експериментального матеріалу. Проте на підставі отриманих даних можна зробити певний висновок про те, що, незважаючи на конфесіональні відмінності, незважаючи на національні особливості взаємодії християнської релігії з культурою, історією, соціальними відносинами тої чи іншої нації, мовні показники (зокрема лексичні засоби виразу категорії сакральності) мають багато спільного в текстах англійських та українських проповідей.

1. Агеева Г.А. Религиозная проповедь как специфический вид языковой коммуникации. — Дис. ... канд. филол. наук. — Иркутск, 1998.
2. Адмони В.Г. Система форм речевого высказывания. — СПб., 1994.
3. Амфитеатров Я.К. Чтение о церковной словесности или гомилетика. — К., 1846.
4. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
5. Калашников Э.В. Лингвостилистические особенности формирования пропекии: — Автореф. дис. ...канд.филол.наук. — Иркутск, 1997.
6. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. — Л., 1978.
7. Малинович Ю.М. Текст, его классы и их идентификация// Язык в эпоху знаковой культуры: Тезисы докл. и сообщ. междунар. науч. конф. — Иркутск, 1996.
8. Мечковская Н.Б. Язык и религия. — М., 1998.
9. Потегня А.А. Мысль и язык. — Харьков, 1913.
10. Энциклопедический словарь. — Т. XXV. — С.-Петербург, 1893.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА МОДИФІКАЦІЯ НАЗВ АРХІТЕКТУРИ ПЛАВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ В УКРАЇНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ МОВАХ

Резюме

У статті розглянуто семантичні особливості лексичної групи на позначення плавальних споруд в українській та польській мовах.

Ключові слова: українська мова, польська мова, лексика, семантика, ЛСГ.

Summary

In the article, the semantical peculiarities of the lexical group to mean the floating means in Ukrainian and Polish languages are considered.

Key words: Ukrainian language, Polish language, lexics, semantics, LSG

Дослідження лексичної номінації як динамічного процесу, органічної і взаємодоповнюваної єдності біолого-фізіологічного і соціально-прагматичного аспектів, обумовлюється пошуками універсального й ідіотнічного у слов'янських мовах. Слід припустити, що процес творення лексем (зокрема спеціальних назв архітектури плавальних споруд) залежить від наслідків психофізіологічної обробки об'єктивного світу носіями мови, їх емпіричного досвіду. Отже, первинне означування безпосередньо пов'язане з відображенням елементів об'єктивного світу. Встановлення відношень позначального і позначуваного між спеціальним об'єктом і мовною одиницею відбувається внаслідок практичної і духовної діяльності мовців, їх загальних знань про конкретний фрагмент світу в цю історичну епоху.

Оскільки будь-яка номінація є передусім лінгвістичною технікою, яка має ментальну основу, вона втілюється в різних умовах, по-різному членує оточуючий людину світ [6:158-159]. Своєрідність процесів номінації архітектури реалій плавзасобів в українській і польській мовах обумовлюється як зовнішньомовними (мовною політикою, соціальними і національно-культурними традиціями, практичним досвідом в галузі водного господарства), так і внутрішньомовними причинами (відмінностями у мовних системах).

Слов'яни здавна будували на річках і озерах водні споруди [4:19]. У східних слов'ян протягом VI — IX ст. значну роль відіграє "Путь із варяг у греки", описаний в Іпатіївському літописі. У XVI — XVII вв. розбудовується легкий козацький флот для опа-

нування берегів Чорного та Азовського морів [5:26;3:249]. Специфіка українських запорізьких плавальних споруд (чайок) полягала у тому, що вони були розраховані на систему плавання “рікаморе”.

На відміну від чорноморської зони, клімат північно-балтійської судноплавної зони (Гданське і Західне Помор'я) рідко створював сприятливі умови для мореплавства, що обумовило специфіку архітектури плавальних споруд у цьому регіоні. У серед. I тис. н.е. приморські західні слов'яни опановують складну техніку будівництва клепаних човнів для плавання у відкритому морі [9:22,162].

У процесі соціально-історичного досвіду відбувається абстрактне узагальнення конструктивних особливостей судноплавних реалій за допомогою формування понять про них і надання цим поняттям мовних знаків.

Староукраїнський судноплавний лексикон оформлювався на основі слов'янської річкоплавної лексики з паралельними незначними скандинавськими і сильними болгарсько-македонськими й греко-візантійськими впливами. Відчуженість його від сучасної субмови водного господарства, насиченої іншомовними запозиченнями (передусім голландизмами й англізмами), на думку О.Горбача, пов'язана з недостатнім вивченням лексики українських говірок і відтісненням наших предків кочовниками від морських берегів [1:14].

Лексика водного господарства польської мови, вперше зафіксована у документах XVII — XVIII ст., нагадувала фахово-ремісницький прошарок, що “протягом усієї середньопольської доби є властиве говіркою, яку обтяжували іноземні слова, головним чином, німецькі” [7:127-128]. Специфічна ситуація польської вербальної системи водного господарства полягала у тому, що її розбудова порівняно з іншими спеціальними підмовами спізнювалась: наукове опрацювання судноплавної лексики починається з 1927 р. у зв'язку з діяльністю Термінологічної комісії при Морській і Річковій Лізі [8:8-9].

Об'єктивний чинник — контактування мов — призводить до того, що в лексико-семантичній мікросистемі назв архітектури плавальних засобів української й польської мов більшість непо-

хідних лексем є запозиченими, немотивованими, хоч свідомо термінологічна політика, орієнтована на національномовні ресурси, сприяла заміні певної частини запозичених лексем в польській мові на консубстанційні спеціальні назви (*iębro* “шпангоут”, *dybu* “езельгофт”, *odbijacz* “кранець” і ін.).

Назви архітектури плавальних споруд (корпусу судна, рангоуту, такелажу, вітрил) в українській і польській мовах належать до лексем із предметно-речовою семантикою, яка містить елементи емпіричного сприйняття реалій, передусім просторового і зорового. Крім того, репрезентація значення розглядуваних об'єктів може відбуватися на основі уявлень за їх основною функцією. Аналізовані мікросистеми являють складну організацію номінативних засобів, які поєднують основні і додаткові маркуючі ознаки. Напр., для назв набору корабельного корпусу релевантною є опозиція “поздовжній (*палуба* — *rokład*, *флор* — *dennik*): поперечний” (*ватерлінія* — *wodnica*, *водонепроникнена поперечна перегородка* — *grody wodoszczelna poprzeczna*).

Об'єктивні ознаки реалій (семи “видова деталь корпусу плавальної споруди” і “місце її знаходження”) відображені в опозиціях “передній (*форштевень* / *ніс* — *stewa dziobowa*): задній” (*актерштевень* — *stewa rufowa*), доповнені семою “середній” (*мідельвейс* — *rokładnica ьrodkowa / rybka*); “верхній (*верхня палуба* — *rokład gurny*): нижній” (*нижня палуба* — *rokład dolny*); “правий” (*правий борт* — *prawa burta / sterburta*): лівий” (*лівий борт* — *lewa burta / bakburta*).

Наявність семантичних дублетів (більш характерна для польської вербальної водногосподарської системи) спричиняє їх семантичний перерозклад із відповідними змінами в структурній організації, сфері функціонування, частотності вживання. Напр., слово *kasztel* (з лат. *castellum*) позначало надбудову як в носовій, так і в кормовій частині верхньої палуби плавальних споруд, які принципово не відрізнялися між собою [WSJP t.3:608]. У зв'язку з подальшою класифікаційно-пізнавальною діяльністю людини, прогресом у судноплавній галузі виникає необхідність розрізнення надбудов носової і кормової частин плавальних засобів: *нівбак* — *dziobywka / nadbudywka dziobowa* і *нів'юм* — *rufywka / nadbudywka rufowa*. Поступово слово *kasztel* починає вживатися для

позначення надбудов переважно вітрильників, *nadbudywka / nadbudowa / pokładywka* — для позначення надбудов металевих плавальних споруд.

Чіткість в організації мікропарадигми простежується в назвах рангоуту (сукупність надпалубних частин суднового устаткування), лексико-семантичні моделі яких відображають опозиції “рухомий (*бугшприт — bukszpryt / dziobak*): нерухомий” (*пей — reja*); “передній (*фок — fok, фор — for*): задній” (*бізань — bezan*), доповнені семою “середній” (*грот — grot*). Гіперонім цієї мікропарадигми *щогла (maszt)* містить у семантиці такі релевантні семи, як “основний”, “високий”, опозиції “вертикальний: горизонтальний”, “дерев’яний: металевий”, “суцільний: несущільний” та додаткові семи, що вказують на функцію цієї реалії (“сигнальний”, “радіолокаційний”, “аварійний”).

Інакше організована мікропарадигма назв на позначення вітрильності судна, у якій основну роль відіграє опозиція за формою представлення цієї реалії: “прямий (*шпринтов — rozprza*): непрямої (косий або трикутний)” (*латинське вітрило — iacicskie oīaglowanie*), що доповнюється семою “змішаний тип вітрильного оснащення” (на вітрильниках типу шхуна-бриг, шхуна-барк).

Серед назв такелажу (сукупність снастей на судні) центральне місце займає гіперонім *трос (lina)* та його гіпоніми з релевантними семами, які вказують на функціональне призначення і форму (матеріал, товщину, довжину) цих реалій: “рухомий (*шкот — szot / szkot*): нерухомий” (*ванти — wanty*), що доповнюються семою “напіврухомий” (*бакштаг “снасті, що підтримують збоку і ззаду щогли, димові труби” — baksztag*); “товстий (за 25 мм) (*трос, канат — lina*) з додатковими семами “міцний”, “дуже міцний” (*надлина, геркулес*): тонкий” (*линва, мотузка — linka*); “з рослинних волокон” (*конопляний трос — lina konopna*): зі штучних волокон” (*капроновий трос — lina kapronowa*), що доповнюються семою “сталевий” (*сталевий трос — lina stalowa / stalywka*); “довгий (*причальний канат — rzutka*): короткий” (*сезень “коротка мотузка для тимчасового прив’язування частин суднового оснащення” — sejzing*).

Унаслідок вторинної номінації лексем загальнонародного фонду в українській і польській мовах, зумовленій варіативністю мови в часі і просторі, спеціальні реалії можуть отримати ще одну на-

зву, семантика якої пов'язана з емоціональним сприйняттям об'єкта довкілля. Регулярна метонімічна номінація заснована на залежності вторинних назв від прагматичних чинників, пор.: лексико-семантичні моделі: “частина” > “ціле” (*баласт* — *balast* “вантаж, що поліпшує мореплавні якості судна” > “резервуар у зовнішній частині корпусу підводного човна”), “ціле” > “частина” (*galion* “заст. вітрильник” і “прикраса в носовій частині дерев'яних вітрильників”), “власна назва > предмет” (*herkules* “римське ім'я Геракла” > “трос”), “процес > результат” (*сточина* “горизонтальний брус за кормою яхти” — *splot / wystrzai*) і ін. Підкреслимо, що метонімічні транспозиції не завжди призводять до спільних результатів у межах ЛСВ.

Навпаки, для метафоричної номінації, зумовленої прагматичними і біолого-фізіологічними чинниками, характерна спільність відношень у межах семантичного обсягу назви і між окремими одиницями ЛСГ. Перенесення значення виступає тут як концентрація предметних зв'язків назви, і виявляється у таких основних лексико-семантичних моделях, як “предмет > предмет”, “процес > предмет”. Пізнавши себе, людина стала використовувати біолого-фізіологічні знання для формування понять про навколишню дійсність (форму, простір, число, міру). Антропоцентризм як визначальний принцип структурної організації мови (у тому числі часткової моделі “людина — водний простір”) у кожному структурному рівні матеріалізувався по-різному; лексико-семантичному рівню властиві не лише реліктові наслідки антропоцентризму, а й прадавні моделі їх продукування [2:57-58,59]. Характерною властивістю семантики назв архітектури плавальних споруд спільнослов'янського походження є те, що при їх метафоризації протягом цілого ряду епох (від спільнослов'янської до сучасної) активно діють такі семантичні теми, як “форма”, “місце розташування”, “функція” [5:67].

Слід підкреслити особливу роль у формуванні вторинних спеціальних назв вербальної водногосподарської системи універсальної ключової метафори “корабель — жива істота” (людина або тварина). Вона породжує ряд часткових метафор, які у слов'янських мовах представлені такими способами лінгвістичного кодування, як антропоморфізми, предметоморфізми, зооморфізми, орнітоморфізми.

Теми “місце розташування”, “форма” є спільними при вторинній номінації в староукраїнській і середньопольській мовах, оскільки у процесі емпіричного досвіду для людини найбільше значення мають органи зору, пор.: *нос, чело, передний корг* — *giowa, przednia sztaba, przodek, przednia (przedniejsza) czmъjiodzi, pirwa czmъjiodzi, pierwsza poiowica, przednia strona* (передня частина плавальної споруди); *корма* — *tyi, рождѣцъ, рождек* (задня частина плавальної споруди) [9:78-80].

У семантичній структурі ЛСГ архітектура плавальних споруд в сучасній українській і польській мовах збереглися антропоморфізми, що актуалізують семантичну тему “форма” як ознаку найменування. Найбільш стереотипною є “кругла”, “пряма” (*кормова скула* — *obio, стернове ребро, zebro “шпангоут”*) або нестандартна форма (*жзук “різновид сигнального прапора”*).

Синкретичні значення спостерігаємо при комбінації семантичних тем “форма”, “місце розташування” (лексико-семантична модель “предмет (частина тіла людини) > предмет (частина водної споруди)”: *корпус судна* — *szkielet, ніс* — *nos, czoio, broda, giowa, rusk* (“гостро закінчений перед судна”), *bok “борт судна”, стернова п’ятка, пікта masztu* (“нижній кінець щогли”), *щока* — *policzek (bloku, masztu), буксирувальне вухо* — *ucho* [MLM:289;PY НТ:806].

Предметоморфізми (назви предметів із близького оточення людини) і зооморфізми характерні для мікрогрупи назв архітектури плавальних засобів польської мови. У цих лексемах активізуються семантичні теми “форма” (*poduszka* “легар, основа суднового човна”, *kosz* “марс”), “функція” (*wrota burtowe* “порти”) [MLM:165,230;SWO:292;СІС:92]. В основі вторинних уявлень про реалію можуть відобразитися різнопланові семантичні теми: “форма” і “функція”: *zka* “каш. діал. брудна вода в студні”, “ляло”, *jarzmo (masztu)* “степс”.

Гносеологічно важливими для сприйняття розглядуваного фрагменту дійсності в польській мові є не тільки антропоморфні образи як ототожнення людини і плавальних споруд — наслідків господарчої діяльності людей — а й орнітоморфні образи. У польських мариністичних творах рух вітрильників часто порівнювався з льотом птахів, вітрила — з крилами птахів, що, очевидно, сприяло закріпленню в польській підмові водного господарства

орнітоморфізмів. Зокрема, метафорична (подібність місця розташування, форми) та метонімічна транспозиції (просторова суміжність: один предмет знаходиться біля іншого) обумовили синкретизм семантики лексеми *dziyb* (словотвірний дериват від *dziubaж* з XVIII ст.) “передня частина водної споруди”, яка поступово витіснила всі інші дублетні назви [Br :467;SEJP Siaw t.1:205]. Пор. також: *skrzydio* “поет. вітрило” з мовлення польських плотарів, хорв. *krilo* “вітрило”; центральною виступає потенційна сема “летіти”, пов’язана з біолого-фізіологічним (анімаційним) сприйняттям вітрила як крила птаха.

Як бачимо, мотиватори дублетних назв тих самих реалій (частин плавальних споруд) в українській і польській мовах можуть не збігатися: *орма* “задня частина судна, човна; діал. весло, руль, кермо” (з 1150 р.) з псл. *къгта “орма; стернове весло”, іє. *(s)ker “різати”, псл. *къгтъ / *къгта “їжа”, ст.-сл. къма?, укр. корм; очевидно, назва утворилася внаслідок вторинної номінації (лексико-семантична модель “процес (годування) ? предмет (задня частина плавальної споруди, де знаходилося кормове весло)”; *кормило* / керма заст., поет. “весло або кормове стерно, за допомогою якого керують судном, човном” [ЭССЯ вып.13:220;ЕСУМ т.3:28-29]. У польській мові назва праслов’янського походження не отримала розповсюдження, у цьому значенні вживається немотивована лексема *tuła* (гол. > нім.) (з XVI ст.).

Варто взяти до уваги випадки прихованої вторинної номінації, коли кільком чи одному вербальному знаку в українській мові відповідає кілька назв у польській і навпаки: *форштевень* / *ніс* — *dziyb*, *бак* — *dziyb* / *kasztel*. Крім того, один вербальний знак може одночасно функціонувати в широкому і вузькому значенні: *burta* “судно”; “бокова стінка судна” [8:208;10:14].

Лексико-семантичні трансформації номінативних засобів призводять до універсальних процесів генералізації (*кінгстон* — *kingston* “прізвище винахідника, англійського вченого Кінгстона”, “забортний клапан у підводній частині судна”), спеціалізації (*корабельний набір* — *szkielet*, *корпус* (плавальної споруди) — *kadiub*) або десемантизації розглядуваних назв [ЕУМ:386]. Мовний консерватизм може стати причиною того, що реалія змінюється, а її назва знаходиться у межах семантично модифікованого значення

(палуба “суцільне непроникнене горизонтальне перекриття в корпусі або надбудові судна” — *pokiad*; первинне значення “луб’яний поміст”).

Як показує аналіз, у процесі лексико-семантичної модифікації назв архітектури плавальних споруд в українській і польській мовах виявляються дві тенденції: до збереження (збільшення) національних ресурсів, мотивованих назв, і до інтернаціоналізації словникового складу, використання немотивованих одиниць, що зумовлене позамовною специфікою субмови водного господарства. Спільні номінативні ознаки пов’язані з психофізіологічним відображенням людиною навколишнього світу, міфологічним мисленням давніх людей, у якому головну роль відігравали антропоморфні і зооморфні образи. Ідіоетнічна спрямованість трансформованих назв в українській і польській мовах визначається впливом культурних і науково-технічних традицій, соціально-історичним досвідом, в ході якого формуються нові поняття про властивості, функції позначуваних номінативними знаками реалій, певне ставлення носіїв мови до позначуваних об’єктів вичленованого фрагменту дійсності, пізнаних перцептивно і когнітивно.

1. **Горбач О.** Українська морська й судноплавна термінологія // Горбач О. Лексикографія і лексикологія: Зібрані статті. — Мюнхен, 1992.
2. **Гриценко П.Ю.** Моделювання системи діалектної лексики. — К., 1984.
3. **Пешак М.М.** Розвиток давньоукраїнського і староукраїнського наукового тексту. — К., 1994.
4. **Півторак Г.П.** Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов’янських зі “спільної колиски”. — К., 2001.
5. **Потапенко О.І., Кожуховська Л.П., Довбня Л.Е., Чубань Т.В., Левченко Т.М.** Етимологія української мови. — К., 2002.
6. **Brocki Z., Morze** na oku. Historyjek z życia terminów morskich zbiorok drugi.- Gdynia, 1964.
7. **Klemensiewicz Z.**, Historia języka polskiego. — Warszawa, 1961.
8. **Juczyski E.**, Polska terminologia morska I połowy XX wieku. Nazwy czkńci jednostki pływajęcej // Zeszyty naukowe. Rozprawy i monografie. — Gdansk 1987. — № 95.
9. **Ыльскі К.**, Siowianie zachodni na Baityku w VII — XVIII w., red. E.Kochanowska. — Gdansk, 1969.
10. **Їukowska I.**, “Merkuriusz Polski” jako urydio wiedzy o siedemnastowiecznym polskim siownictwie morskim// “Nautologia”, 1987. — №1.

Список скорочень

- ЕУМ** — “Українська мова”. Енциклопедія. — К., 2000.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. — К., 1982-1989. — Т. 1-3.
- РУ НТ** — Російсько-український словник наукової термінології: Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. — К., 1998.
- СІС** — Словник іншомовних слів. — вид. 2, випр. і доп. — К., 1985.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. — Вып.1-17. — М., 1974-1990.
- Br** — Brückner A., Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa 1970.
- MLM** — Grajewski I., Wyjicki J., Mały leksykon morski. — Warszawa, 1981.
- SEJP** Siaw-Siawski F., Słownik etymologiczny języka polskiego, t.1-5. — Kraków, 1952-1982.
- SJP** — Słownik języka polskiego, red. M.Szymczak, t.1-3. — Warszawa, 1998.
- SWO** — Słownik wyrazów obcych, wyd. popraw. i uzupeł. — Warszawa, 1991.
- WSJP** — Słownik języka polskiego, red. W.Doroszewski, t.1- 11. — Warszawa, 1958-1968.

О. М. Образцова

УНІВЕРСАЛЬНЕ Й ОСОБЛИВЕ В РЕФЕРЕНТНІЙ СЕМАНТИЦІ “НОМІНАТИВНИХ” РЕЧЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ

Резюме

На основі зіставлення лексико-семантичних та граматичних властивостей обов'язкових членів “номінативного” простого речення в українській, російській та англійській мовах виявлено їх референтну семантику як співвіднесеність із процесом-невідношенням — атрибуцією / ідентифікацією — незмінним станом /зміною стану

Ключові слова: референт, українська мова, англійська мова, російська мова, атрибуція.

Summary

Referential semantics of the nominative simple sentence in Ukrainian, Russian and English is revealed through the semantic and grammatical analyses of the respective obligatory sentence elements

Key words: referent, Ukrainian language, English language, Russian language, attribution.

Питання семантики мовних одиниць домінують в лінгвістичних студіях вже понад чверть віку. Від з'ясування структури значення слова інтерес дослідників змістився до вивчення змістовної

сторони словосполучення, речення, тексту [1:2]. Пошуки семантики висловлення при цьому, в основному, зосереджувалися навколо поняття “глибинної” структури речення, виявлення взаємовідношень між формою речення та його вірогідністю і допустимістю з кута зору формальної логіки, визначення семантичних ролей, що їх виконують в реченні окремі елементи. У руслі постулатів відмінкової граматики Філлмора та теорії предикатних актантів Теньєра важливе значення в цьому плані надають дієслову як центру висловлення. Вважається, що саме дієслово є серцевиною речення, воно — залежно від своїх валентних властивостей — визначає форми, семантичні ролі та й саму необхідність інших компонентів висловлення [5:8].

Однак і ця, чи не найпоширеніша семантична теорія синтаксису ще не вийшла “із стадії розробки”; номенклатура, системні відношення між класами аргументів та предикатів, їх природа, тощо “поки що намічені лише в першому наближенні” [7:602-604]. Слід зауважити також, що в прагненні охопити аналізом найбільшу кількість різноманітних аргументів, яка є можливою в рамках одного речення, досліджено переважно такі вислови, що в складі членів речення мали і додатки, і декілька різновидів обставин, і означення. Таким чином, найменш вивченими виявилися так звані екзистенційні та номінативні речення [6:159]. Крім того, якщо таким висловленням і надавали уваги, то тільки в руслі аналізу явищ окремої мови. Тому компаративне дослідження семантики речень з іменним присудком є, безперечно, актуальним.

Метою даної публікації є дослідження референтної семантики “номінативних” речень української, англійської та російської мов на підставі виявлення та зіставлення лексико-семантичних і граматики-парадигматичних характеристик обов’язкових складових таких висловлень — підмета, особово-дієслівного конститuenta присудка та його комплементу — предикатива. Зокрема треба вирішити питання: чи спостерігається залежність між способом вираження члена речення та параметрами семантики цілого речення; які характеристики є універсальними, що не залежать від конкретної мови, і які риси специфічні для окремих мов.

Висновки ґрунтуються на аналізі 3 000 прикладів, що одержано в результаті такої процедури: методом суцільної вибірки із

художньої прози ХХ століття (англомовної — Ам, російської — Рм та української — Ум) було відібрано по 10 000 простих двоскладних нееліптованих речень, в яких було визначено обов'язкові та факультативні для структурної та семантичної цілісності кожного з речень елементи. Ми виходили з того, що факультативні елементи референтної семантики речення не змінюють і до складу синтаксичної і семантичної моделей речення не належать; що речення, складені з однакових за своєю природою обов'язкових елементів, належать до однієї синтаксичної моделі (або одного з її варіантів). У такий спосіб отримали підвибірки в 1625 (Ам), 922 (Рм) та 953 (Ум) речень відповідно, віднесених до моделі $VCs]P$, тобто до “номінативних” речень, де S — підмет, а $[VCs]P$ — іменний присудок. Для зручності порівняння підвибірки було доповнено або скорочено до 1 000 прикладів відповідно для кожної з мов.

Референтна семантика речення. Загально визнано, що глибина (семантична) структура речення є тим ядром, з якого — за допомогою низки трансформаційних перетворень — виводиться безліч нових нетотожних одне одному речень. Природно, до складу глибинної структури повинні входити такі елементи речення, номенклатура і кількість яких буде водночас мінімальною і достатньою. При синтаксичному аналізі висловлень, широко користуються поняттями “синтаксичної моделі речення” і “базового”, (“ядерного”, “kernel”) речення, що також є лінійними послідовностями мінімальної але достатньої кількості елементів, наявність яких є обов'язковою для граматичної цілісності вислову. Таким чином, з кута зору граматики, синтаксична модель речення і є його глибинною структурою.

Стрижневим постулатом семантики слова беззаперечно вважають діалектичну єдність трьох складових: матеріальної оболонки слова — його звукової або написаної чи видрукованої форми; поняття — абстракції, що існує в мислинневому апараті людини; та денотата / референта того явища (речі, якості, характеристики) в навколишньому світі, котре позначається даним словом. “Семантичний трикутник” — абстракція, теоретична модель; вона конкретизується при застосуванні відносно кожної окремої лексеми. Екстраполяція трикутничкової моделі на висловлення дає

подвійну абстракцію: синтаксична модель речення (абстрактна форма, що в мовленні актуалізується завдяки конкретному лексичному наповненню); у функції поняття в даному разі виступає абстракція думка / судження — як результат мисленнєвої операції співвіднесення даної складної форми із процесом — абстракцією від конкретного фрагмента дійсності — “події”, “события”, “event”. Якщо в семантичному трикутнику “слово — поняття — денотат” змістовна сторона включає відношення між поняттям і річчю, то в аналогічному трикутнику “синтаксична модель — думка/судження — процес” семантика речення визначається як співвідношення між думкою/судженням та процесом; тобто як опосередкована мисленням людини референція висловлення до процесу (пор. [3;4]). Процес розуміється як діалектична єдність матерії (у вигляді фрагменту матерії — субстанції) та її проявів у часі — існування, знаходження в просторі, відношення одних субстанцій до інших. Звідси, належність або неналежність елемента до синтаксичної моделі речення зумовлена референцією цього елемента: — до субстанції, — такої її характеристики, яка даним реченням прив’язується до певного періоду в часі — до дії чи певного стану субстанції, або до відношення між субстанціями, що також відбувається в часовому просторі. Проведені дослідження (див. низку дисертаційних робіт, виконаних під науковим керівництвом доктора філології проф. А.К. Корсакова) виявили, що такими обов’язковими елементами простого речення виступають підмет, простий присудок чи особово-дієслівний конституент присудка та його комплементи: суб’єктний (іменна частина іменного присудка, або предикатив); об’єктний (додаток) та адвербіальний (деякі обставини) та дієслівний (неособова форма дієслова в складі дієслівного присудка). Із субстанціями співвідносні підмет та додаток, а суб’єктний та адвербіальний комплементи співвідносні з характеристиками субстанцій, які в мовленні можуть бути вираженими й іменниками. Важливо, що комплементи є обов’язковими, але несаможитливими, залежними від дієслова елементами речення, тому що вони у своєму лексико-граматичному вираженні конкретизують семантику дієслова, без них семантика дво- і більше валентного дієслова не є повною, тому і речення залишається семантично нецілісним, незавершеним.

Референтна семантика “номінативного” речення. Синтаксична модель номінативного речення складається з: підмета S та присудка [VCs]P, що містить особово-дієслівний конститuent присудка V і його субстантивний комплемент Cs. Підмет має своїм референтом певну субстанцію (або явище, абстрактне поняття, які мисленням людини трактуються як субстанція), комплемент, співвідносний з певною характеристикою цієї субстанції, а особово-дієслівний конститuent денотує існування цієї субстанції в певному часовому проміжку. Речення в цілому співвідносне з процесом, конкретні характеристики якого повніше виявляються при зіставленні лексико-семантичних та граматико-парадигматичних характеристик обов’язкових елементів, що входять до складу кожного даного висловлення.

Граматико-семантичний аналіз речень з іменним присудком в українській, російській та англійській мовах.

Підмет. Аналіз способу вираження підмета в матеріалах виборок виявив, що варіювання граматичних параметрів (див. Табличку) на має явної кореляції з особливостями лексичної семантики — підмети асоціюються із живими істотами або з неживими предметами, абстрактними поняттями чи явищами (з майже однаковою частотністю для іменників, і в пропорції 70 % — 30 % відповідно для займенників). Залежності граматичної семантики речення від того, до якого лексико-семантичного класу належать окремі іменники, не виявлено.

Спосіб вираження підмета

		Р м (%)	У м (%)	А м (%)
1.	Іменник (власна назва)	3,7	5,7	12,0
2.	іменник (загальний)	39,5	66,2	45,1
3.	займенник (особовий)	36,2	19,6	39,8
4.	займенник (особово-вказівний)	29,1	2,8	13,1
5.	займенник (неозначений)	3,5	5,7	
	Разом:	100,0	100,0	100,0

Дієслово-”зв’язка”. Для всіх трьох виборок найпоширенішим у цій синтаксичній функції, як і припускалося, виступає дієслово “бути” (“быть”, “to be”): Ам — 92,61 %, Рм — 77,13 %, Ум — 63,29 % — в значеннях “існувати”, “являти собою, представляти

собою, являтися складовою часткою (чого) “: *Ропот есть недовольство (Каверин) Жизнь каждой очеренди была хотя и короткой, но увлекательной. (Паустовский) Гудок — то была пісня заводська (Гончар) Але ж порядок є порядок (Гончар) He was no fool [Bates] They had all been comrades in the market strike a dozen years before [Crace].*

Аналіз часових форм дієслова виявив значну розбіжність: виняткові рідкісні вживання в формі майбутнього часу — для всіх трьох мов — 3 %; практично однакова частотність вживання у формі минулого часу для Ум та Рм — 96 % та 94 % відповідно, що майже вдвічі частіше, ніж відповідне вживання для Ам — 55 %; та різюча різниця стосовно форм теперішнього часу — Ум — 1 %, Рм — 3%, Ам — 42 %! Зазначимо, що за умовами відбору матеріалу, неповні речення не враховувалися, тому розбіжності закономірні. Порівняльна додаткова вибірка речень Ум та Рм з еліптованою зв’язкою виявила, що дієслово відсутнє в тих випадках, коли віднесеність речення до часової сфери не викликає жодного сумніву — вона зрозуміла з описуваної ситуації і повного збігу форм дієслів у реченнях поряд. Імпліковане дієслово “бути” “прив’язує субстанцію-підмет і її характеристику до конкретної миті: *З машини ... висовується чоловік... Нарешті вибирається весь, випростується. Височезний чоловік, у чорному австрійському макінтоші. Худий, незграбний, зріст — за два метри. (Яворівський) або певного проміжку часу — від декількох годин до десятиліть: Замок його курточки розстібнутий. (і мить сприйняття, і час виконання роботи — очищення причепу) “Я не для гною одягнутий. (Сьогодні — день) Тракторист я, а не жук-гноювик” (весь час працевлаштування персонажу — десятиліття) Олександр Іванович Мирович — найстаріший син у родині покійника — відома в країні людина. (невизначений час — за ситуацією, що описується, -десятиліття або більше) (Яворівський).*

Прив’язку наявності характеристики у субстанції-підмета до певної миті чи періоду часу знаходимо в прикладах з Ам, де всі речення з дієсловом “бути” в формах Past Simple — 95, 2 % , Past Perfect — 4,8 %, та Present Perfect Inclusive — 11 % “прив’язують” характеристику субстанції-підмета до відносно певного моменту в минулому або неозначеного періоду, що передував мовленнєвій

ситуації, яка описується: *Then, for once, the streets were duller, darker than the night sky.* [Crace] *He had been a friend to him* [Crace] *“Can you get some rest?” “Oh, don’t worry about that, woman. They’ve put nice big leather reclining chairs into the waiting room for us. They’ve been very good’* [Cookson]

Тривалість періоду може бути від найкоротшого момента (мить усвідомлення правди під час внутрішнього монологу героїні в авторському представленні С. Моема): *At first she thought that she had only to bide her time, and sooner or later Walter would forgive her. She had been too confident of her power over him to believe that it was gone forever. Many waters could not quench love. He was weak if he loved her, and she felt that love her he must. But now she was not quite sure.* [Maugham] (або в описі персонажа під час приступу астми: *His tie was loose* [Crace]) до декількох років / десятиліть (опис характеру і поведінки того ж персонажа із співробітниками): *And Rook was wise enough to keep his office fingers clean.* Найдовшим таким періодом може вважатися нескінченність, що імплікується в реченнях, які виражають загально відомі факти та істини. У таких висловленнях дієслово завжди, у всіх трьох мовних виборках, вжито у формі теперішнього часу (для Ам 89 % вживань — це Present Simple): *Ропот есть недовольство* (Каверин) *Але ж порядок є порядок* (Гончар) *A crowd is people freely voting for themselves* [Crace].

Важливо, що до якої часової сфери не відносилися б проаналізовані речення та на яку б тривалість періоду часу не вказувала конкретна мовленнєва ситуація або мовленнєвий фрагмент, та незалежно від того, до якої мовної вибірки належить той чи інший приклад, універсальною є така риса: у всіх без винятку реченнях із дієсловом-зв’язкою “бути” існування субстанції-підмета та атрибутованої їй характеристики завжди подано як незмінний (на протязі означеного в реченні проміжку часу) стан.

Як незмінний стан субстанції-підмета сприймаються і процеси, які в Ум та Рм денотуються реченнями з дієсловами “працювати, ходити (ким?)”, “работать(кем?)”, в тих випадках, коли за своєю семантичною функцією ці дієслова виступають аналогами дієслова “бути”(“быть”) = “являти собою, представляти собою, являтися складовою часткою (чого) “: *Кузьмин работал там начальником участка. (Гранин) Мати працювала ... свинаркою. (Гончар) Я*

тоді ще не **ходив** у січовиках (Хорунжий) Я саме тоді **ходив** у по-койових його крулівської милості Яна Казимира (Хорунжий). За своєю суттю такі процеси є циклічними послідовностями певних проявів та дій субстанції, але мовця цікавить не специфіка таких дій чи станів, а — через асоціацію з діями і станами — ідентифікація, виявлення належності субстанції-підмета до певного класу аналогічних субстанцій. Порівняймо: *I'm a doctor.*[Hailey] *I'm a cardiac surgeon.*[Sheldon] *В тебе Людка торгашка* (=твоя жінка працює продавцем)(Яворівський).

Інші дієслова, зареєстровані в вибірках, вказують на або називають зміну стану (характеристики) субстанції-підмета (або заперечують зміну): (“затвердеть”, “усохнуть”, “возникать”, “становиться”, “стать”, “превратиться,” и т п (Рм -19%) (“сохраниться”, “остаться” (каким?) — 1 %); (“становити”, “стати”, “настати”, “поставати”лишитися”, “зостатися” -Ум — 32 % та 3 % відповідно); (“become”, “turn”, “remain”, “keep” — Ам — 3 %). Словники фіксують значення “ставати” (“become”) і для дієслова “бути”[9:656; 10:74]: *Девушка сразу стала холодна и невозмутима, как полярный день.* (Гранин) *Обличчя стало значуще, навіть набурмосене* (Яворівський) *Одразу зосталась дочка круглою сиротою* (Гончар) — одноразові миттєві зміни стану — психологічного (і його зовнішніх проявів) та сімейного; *Олекса ще сумнішим стає.* (Гончар) *His lips, his fingernails, his tongue, his feet were turning violet* [Stace] — зміни психологічного та фізичного стану і їх проявів на протязі декількох хвилин; *Взгляд его становился задумчивым.* (Трифонов) — періодично повторюваний процес тривалістю в декілька хвилин; *Це згинання та випростування стало його звичкою* (Яворівський) — констатація результату поступових змін — повторюваності дій, що тривали певний період часу; *She kept silent* (Bates) — зміна стану як констатація заперечення дії (=вона мовчала = припинила говорити, в іншій ситуації та ж сама форма означає подовження мовчання, відмову говорити).

Очевидно, що можливості варіювання періоду тривалості змін стану та часової віднесеності таких змін також є універсальною рисою для трьох мов, як і вірогідність номінації таких змін за допомогою дієслова-“зв’язки”.

Іменна частина присудка. У переважній більшості речень, до

якої б мови висловлення не належали, в цій синтаксичній функції виступають не окремі лексеми, а більш-менш поширені іменні фрази, ядром яких є іменники або прикметники; в окремих випадках- неозначені форми дієслова, прийменники, займенники, (для Ам — у першу чергу — дієприкметники минулого 16,2 % та теперішнього часу 2,4 %), що відбито в таблиці відносної частотності відповідних вживань:

Спосіб вираження ядерного компонента предикатива

	іменник	прикметник	інші	Разом
Українська мова (Ум)	64,3 %	45,2 %	0,5 %	100 %
Російська мова (Рм)	40,6 %	58,3 %	1,1 %	100 %
Англійська мова (Ам)	42,7 %	37,3 %	20,0 %	100 %

Наведені дані свідчать, що у вибірках Ам та Ум вживання іменника у функції предикатива спостерігається частіше, ніж таке ж функціонування прикметника, у вибірці ж Рм — навпаки. Для кожної з мов більш ніж 99 % іменників — загальні, що позначають живу істоту чи неживу річ (у практично рівних пропорціях), які в Рм та Ум зареєстровані в обох із можливих відмінкових форм — називному та орудному відмінках — з однаковою вірогідністю, незалежно від статусу “живий / неживий”. Форма того чи іншого відмінка перш за все диктується особливостями лексичного поєднання слів: **являться / работают кем** : *Повковником Лубенського повку є Дмитро Зеленський. (Хорунжий) Самый путь из города на Черноморскую улицу был своего рода лекарством от невзгод. Он будет у нас начальником отдела. (Паустовский);*

превратить (ся) в кого / во что : *Базарные площади — все эти Толчки, Привозы и Барахолки — превратились в булыжные пустыни. (Паустовский). Але те ж дієслово “быть” (= “являтися”), вимагає і форму називного відмінка: **Это** был, конечно, ученый, может быть даже цадик, какой-нибудь старый философ с Портофранковской улицы. (Паустовский) **Эти** трое были лучшие ученики Лаптева. (Гранин) **Это** была заведомая ложь. **Это** был зов, приглашение к перемирию. (Трифонов) — в тих випадках, коли підмет виражено **вказівним займенником**, на відміну від іменника або особового займенника, що стоїть замість іменника. Для Ам, де флективні відмінкові форми втрачено, така умова нерелевантна:*

This was a city at full pelt. That was Victor's ideal birthday meal. He was not Dali, yet. She was no fool. [Crace]

Іменником зазвичай виражено додаток або обставинний компонент у реченнях структур SVCo, SVCd, SVCoCd, де такий іменник завжди співвідносний із субстанцією — учасником процесу-відношення (об'єктного або адвербіального). Чи є процес, співвідносний із реченням структури SVCs, де Cs — іменник, також процесом-відношенням? З чим співвідноситься в такому разі Cs — іменник? Відповіді стають очевидними при зіставленні семантики предикатива-іменника із семантикою предикатива-прикметника. Тому спочатку звернімося до опису функціонування у функції предикатива прикметника (а також дієприкметників в Ам).

У виборках Рм та Ум прикметники-предикативи зареєстровано в повній та короткій формах. Значна частина речень з предикативами-короткими прикметниками свідчить, що коротка форма прикметника виражає такий стан, що є результатом дії над субстанцією-підметом або результатом внутрішніх чи зовнішніх змін субстанції-підмета. Наприклад: *Все они были засекречены. Подлинная жизнь была скрыта. Окна были раскрыты. Девушка сразу стала холодна и невозмутима, как полярный день* (Гранин).

Інші приклади свідчать про потенційну можливість змін стану субстанції-підмета, стан-ознака якого сприймається як тимчасова, “прив’язана” до конкретної миті, періоду: *Я был болезненно застенчив, угрюм и очень печален. Мать была очень весела в этот вечер.* (Каверин)

Навпаки, повна форма прикметника-предикатива інтерпретується як позачасова відносно постійна характеристика субстанції-підмета: *Вопрос был жестокий.* (Гранин) *Мать лежала спокойная, такая же бледная, как всегда. Дядя был холостой.* (Каверин)

Аналогічна залежність між субстанцією-підметом та тимчасовим/ відносно постійним характером приписуваної їй ознаки в Ам виражено дієприкметниковими формами або прикметниками відповідно: *His breathing now was panicky and spasmed. They were almost blocked.*[Crace]. Слід зазначити, що в Ам прикметники при такому функціонуванні (в рамках даної виборки) називають як постійні, позачасові (*His mind was lean. The expression on his face was*

lean [Grace] — при загальному описі персонажу романа), так і тимчасові конкретні стани-характеристики субстанції-підмета (порівняймо опис того ж персонажу під час приступу астми: *His lips, his fingernails, his tongue, his feet were turning violet. His face was mauve*).

Повні прикметники (Рм та Ум) зареєстровано, в основному, у формі називного відмінка — орудний відмінок виявився необхідним тільки після дієслів “ставати”, “становиться”, “мати вигляд”, “выглядеть”, що вимагають саме цієї форми: *Взгляд его становился задумчивым*. (Трифонов).

Кожний окремий прикметник називає в проаналізованих реченнях одну ознаку, одну характеристику субстанції-підмета, а іменник у функції предикатива визначає належність субстанції до певного класу — називаючи цілу низку конкретних ознак-характеристик. Тобто предикатив-прикметник співвідносний з однією ознакою (характеристикою) субстанції-підмета, а предикатив-іменник — з цілим комплексом взаємопов’язаних ознак (характеристик) субстанції-підмета. Номіналізація однієї ознаки дає **процес-характеризацію (атрибуцію)**, якщо ж називаємо низку взаємопов’язаних ознак — маємо справу з **процесом-ідентифікацією**.

Очевидно, що предикатив-іменник, ідентифікуючи субстанцію-підмет, співвідносний не з іншою субстанцією, а з нею ж самою — тобто, компонентами процесу виступають не дві, а тільки одна субстанція (підмет), і процес-ідентифікація не є процесом-відношенням.

Проведений аналіз дає підстави для таких висновків:

1. Мовоспецифічними є окремі способи вираження членів речення — із особливостями лексичної семантики та парадигматики, — що додає важливі компоненти до загальної семантичної структури висловлення.

2. Універсальними для Ум, Рм, та Ам є: *співвіднесеність номінативного речення з процесом-невідношенням, який — у залежності від лексичної семантики особово-дієслівного конституюнту (“зв’язки”) — інтерпретується як процес-незмінний стан або процес-зміна стану; * залежно від способу вираження предикатива процес-невідношення трактується як процес-характеризація або процес-ідентифікація; * процес-ідентифікація є процесом-незмінним станом; * процес-характеризація може бути або про-

цесом-незмінним станом, або процесом-змінною стану — залежно від сукупності лексико-граматичних ознак дієслова-”зв’язки” та його комплементів.

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. — М., 1976.
2. Степанов Ю. Имена. Предикаты. Предложения. — М., 1981.
3. Жаборюк О.А. Категорія стану в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес. Теоретичні аспекти. — Одеса, 1998.
4. Жаборюк О.А. Теорія логіко-граматичної динаміки (основні засади) // Мова і культура. — Вип. 1. — Т. 1. — К., 2000.
5. Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова // Мовознавство, — 1994. — №№ 2-3.
6. Ковальчук Н.П. Простые предложения со значением интеллектуальной характеристизации субъекта-лица в современном русском языке. //Функциональная лингвистика. Язык. Культура. Общество. — Ялта, 2000.
7. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. — С.-Петербург, 1996.
8. Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ. — М., 1973.
9. *The Oxford Russian Dictionary*. — Oxford University Press, 1993.
10. *Webster's Seventh New Collegiate Dictionary*. — Edicion Revolucionaria, 1983.

В. В. Горбань

НАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАЦІЙНИХ ГНІЗД В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Резюме

У статті зіставлено дериваційні гнізда в українській та російській мовах на матеріалі лексико-семантичної групи й виявлено спільні та специфічні національні риси.

Ключові слова: українська мова, російська мова, словотвір, ЛСГ.

Summary

In this article, the comparison of derivational family of words in Russian and Ukrainian languages is made. It is based on the lexical-semantic groups and common and national characteristics are determined.

Key words: Ukrainian language, Russian language, words formation, LSG.

Останнім часом в науці все більше уваги надають системним методам дослідження. Теоретично будь-який об’єкт наукового пізнання може бути розглянутим як система. Ця стаття присвячена національним особливостям дериваційних гнізд споріднених мов, пов’язана з таким актуальним напрямом сучасного мовоз-

навства, як теорія систем. Деякі окремі системні властивості мови були описані Ф. де Соссюром та В. фон Гумбольдтом, але лише в 70-х роках ХХ ст. по-чали активно розробляти ідеї системності в лінгвістиці (О.С.Кубрякова, Г.П.Мельников [2], М.М.Маковський [3], М.В.Аранов [1], Г.С.Щур [7] та ін.).

У нашій статті ми робимо спробу використати положення теорій систем стосовно словотвору, щоб показати спільні та національні риси деривацій-них гнізд. Дериваційні гнізда стали об'єктом нашого дослідження, тому що розробка теорії словотвірних гнізд дає змогу значною мірою упорядкувати систему опису типів дериваційних відношень, дати об'ємні уявлення про їх глибину та складність.

Всебічне вивчення як загальних, так і окремих питань теорії словотвірних гнізд дасть змогу не тільки проникнути в систему вже сталих словотвірних відносин, але й прогнозувати їх імовірні дериваційні характеристики з достатнім ступенем достовірності. Звернення до дериваційних гнізд — це один з раціональних шляхів при навчанні мови і особливо для створення потенційного лексичного запасу, тому що більшість лексичних одиниць будь-якої мовної системи пов'язана між собою словотвірними відношеннями. Теоретичні проблеми дериваційних гнізд було розглянуто в роботах П.А.Соболевої [5], А.И.Тихонова [6], Т.С.Ярулліної [8]. Було досліджено також окремі словотвірні гнізда та групи гнізд.

Типологія гнізд слів певної лексико-семантичної групи розглядається нами як засіб прогнозування розвитку лексичного складу мови, що сприяє рішення одного з найважливіших завдань сучасної лінгвістики — опису лексико-семантичної системи мови. Можна згадати слова Р.Якобсона: “Лінгвістика стоїть на порозі виконання свого центрального завдання, яке мудро передбачав Ф. де Соссюр — “знайти ті сили, які постійно та універсально діють в усіх мовах”. Ось чому наше дослідження спрямовано на виявлення типології словотвірних гнізд, вершинами яких є лексеми, що формують ЛСГ. Встановлення словотвірної потенції слів-вершин кожного дериваційного гнізда дасть змогу уточнити об'єм кожного гнізда та його структуру, а також встановити в ньому лакуни.

Перш ніж перейти до розгляду власне матеріалу дослідження,

ми хочемо зупинитися на розумінні цієї комплексної одиниці. Так, деякі лінгвісти пропонують виділяти мікрогнізда, до складу яких входять 2 слова (А.М.Тихонов), проф. А.І.Моїсєєв виділяє трислівні гнізда (лінійні та віяльні) і навіть однослівні. Такі трактування, з нашого погляду, неприпустимі, тому що вони приводять до термінологічної плутанини. Комплексна одиниця, яка складається з 2 слів- це словотвірна пара. Комплексна лінійна одиниця - словотвірний ланцюг. Комплексна віяльна одиниця- словотвірна парадигма. Однослівні, двослівні, трислівні одиниці ми можемо називати гніздом, але повинні додавати обов'язково слово “потенційне”.

Дефініції дериваційного гнізда, на жаль, не відбивають сутності цієї комплексної одиниці. Тому ми пропонуємо таке визначення словотвірного гнізда, яке дає змогу більш чітко побачити його структуру: словотвірне гніздо- це ієрархічно організована, упорядкована сукупність всіх похідних базового слова, яка складається зі словотвірних парадигм. Словотвірне гніздо є ілюстрацією такої філософської категорії, висунутої ще за часів античності Платоном і особливо Арістотелем, як частина та ціле. Ця категорія, як стверджують філософи, відбиває відношення між сукупністю предметів та зв'язком, який поєднує ці предмети. Особливими рисами цілого вважаються: виникнення нового в процесі розвитку, виникнення нових структурних рівнів та їх ієрархічна супідрядність.

Нами було проаналізовано 134 слова — назви молочних продуктів, які розподіляються майже нарівно між двома мовами. Але дериваційний потенціал коренів неодинаковий. Є корені, які дають велику кількість похідних. У російській мові найбільш “плідним” є слово “масло” — 7 похідних; в українській — слово “молоко” — 15 похідних, таку ж кількість похідних має це слово і в російській мові — 15. Схожість цих слів на цьому не закінчується. Глибина гнізда у двох мовах також однакова: 2 ступені. Однаковий і набір частин мови в дериватах: іменники та прикметники. Майже однакових розподіл слів на ступенях словоутворення. Але на цьому схожість закінчується.

Значна відмінність спостерігається в словотвірних гніздах кореня масл- у російській та українській мовах. У російській мові

виділяють 4 ступені словотворення, на яких утворюються різні частини мови: I ступінь- 8 іменників, 3 прикметника, 1 дієслово; II ступінь- 4 прикметника, 1 прислівник, 6 дієслів; III ступінь- 6 дієслів, 2 іменника, 1 прикметник; IV ступінь- 5 дієслів. В українській мові виділяється тільки I ступінь, який заповнюють 2 прикметника та 5 іменників. Можна сказати, що в українській мові, на відміну від російської, гніздо з цим коренем потенційне. Хоч кількість похідних однакова, дериваційна енергія вершин різна, тому в українській мові виділяється тільки 2 гнізда (з вершинами молоко, сир), які складаються з 2 ступенів, а в російській мові- 4 (з вершинами масло, молоко, сыр, творог), в яких виділяється 4 ступені (в гніздах з творог і масло), 2 ступені (молоко, сыр). Можна порівняти з болгарською мовою: там теж максимальна кількість ступенів- 2. Отже, ми маємо підставу робити висновки про наявність і екстралінгвістичних факторів цього явища. Треба підкреслити, що слово- вершина в російській мові дає такий дериваційний імпульс, що в гнізді утворюється досить багато субпарадигм у різних гніздах, в українській мові вона тільки одна і тільки в одному гнізді (молочний— молочність, молочнокислий).

В обох мовах є і потенційні гнізда: 4 в російській мові, 3 в українській мові. В обох мовах є і “дериваційно мертві” вершини: бринза, ряжанка, кефір, сиродій, кисляк, вершки (в укр. м.); ацидофилін, бланманже, простокваша, брынза, ряженка (у рос. м.). Дериваційні гнізда відрізняються і кількістю дериваційних значень: 30 ДГ в російській мові та 13 в українській, які не є однорідними. Серед них можна виділити унікальні. Два значення “демініutive” (сырок, маслице (рус.), молочко, масничка (укр.)) та “місце (посудина та приміщення)” (молочник, маслобойня, сливочник (рус.), маслянка, молочарня, сирниця (укр.)) є універсальними, тому що вони виділяються майже у всіх гніздах.

Кількість граматичних значень одинакова в обох мовах: “предмет”, “дія”, “ознака”. Це дає підставу зробити припущення, що від лексичного значення до дериваційного, а від нього до граматичного не тільки зростає абстрагованість, але й зникає різниця між мовами.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати: при однаковому денотативному співвідношенні члени ЛСГ “назви молочних про-

дуктів” характеризуються різною дериваційною активністю, що визначає потужність та структуру їх дериваційних гнізд. Найбільша потужність виявляється в лексемах масло (в рос. м.) та молоко (в укр. м.). Опис ЛСГ з урахуванням дериваційних можливостей дає змогу не тільки укласти типову модель словотвірного гнізда, але й уточнити окремі словотвірні гнізда. Подібне в споріднених мовах є не тільки дуже важливим, але і системним, типовим, що дає змогу використовувати отримані дані для пояснення мовних фактів сучасних мов і прогнозування основних тенденцій їх розвитку.

1. **Аранов М. В.** Теория систем и изучение естественного языка: понятия симметрии и статуса // Системные исследования. —М.,1981.

2. **Кубрякова Е. С., Мельников Г. П.** О понятиях языковой системы и структуры языка // Серебренников Б. А. и др. Общее языкознание.—М.,1972.

3. **Маковский М. М.** Системность и асистемность в языке.—М.,1980.

4. **Моисеев А. И.** Типы словообразовательных гнезд // Актуальные проблемы русского словообразования.—Тезисы V республиканской научно-теоретической конференции.—Ч. 1.—Самарканд, 1987.

5. **Соболева П. А.** Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: Дис.... докт. филол. наук.—М., 1969.

6. **Тихонов А. Н.** Проблемы сопоставления гнездового словаря современного русского языка: курс лекций.—Самарканд, 1971.

7. **Щур Г. С.** О природе типологического изучения языков // Уч. зап. Омского пед. ин-та.—Омск, 1974.—№ 86.

8. **Яруллина Т. С.** Словообразовательная возможность русских производных глаголов.—Автореф. дис... канд. филол. наук.—М.,1980.

ДЕРИВАЦІЙНІ МОДЕЛІ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У МОВІ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

Резюме

Статтю присвячено проблемі okazіонального словотворення у творах сучасних українських та російських письменників. Визначено типи словотвору — афіксальний та композитний — та простежено основні дериваційні моделі.

Ключові слова: українська мова, російська мова, деривація, okazіоналізм.

Summary

The article is devoted to problem occasional words formation in products of Ukrainian and Russian writers. The word formation types, being the affixal and the compositional one, were defined in this article and the main derivational models were traced.

Key words: Ukrainian language, Russian language, derivational, occasionalism.

Художній текст репрезентує певний образ світу, дійсність, створену уявою автора. Для створення внутрішньотекстової дійсності автор використовує систему художніх засобів, серед яких чільне місце посідають лексичні. На думку О.С.Кубрякової, слід розрізняти первинну і вторинну лексику, тому що “взяті окремо слова свідчать про те, що привернуло увагу людини у сфері її предметної та пізнавальної діяльності, а взяті окремо похідні слова — про те, з чим вона пов’язує або порівнює нове позначуване” [2:157]. Отже, похідні лексеми демонструють специфіку творчої лабораторії автора більшою мірою, ніж первинні узуальні слова.

До похідних лексем, що функціонують у художньому тексті, насамперед належать okazіоналізми — “стилістичні засоби, що не відповідають загальноприйнятому вживанню, мають індивідуальний, часто взагалі разовий характер” [3:444]. Okazіоналізми є авторськими новотворами, вони можуть як функціонувати виключно в межах художнього світу певного твору, так і виходити поза ці межі, отримуючи загальномовний статус. Традиційно okazіоналізми протиставляються узуальним лексемам як індивідуальне / загальномовне, але тут необхідно говорити не лише про розбіжності, а й про збіги як формального, так і семантичного типу. Зокрема, узуальні та okazіональні лексеми утворюються за спільними дериваційними моделями.

Метою нашої статті є встановити основні словотвірні моделі, за якими створено okazіоналізми в українській та російській прозі кінця ХХ — поч. ХХІ століть. Мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати тексти художніх творів сучасних українських та російських письменників; виділити авторські новотвори; з'ясувати основні дериваційні механізми створення okazіоналізмів; виділити основні моделі okazіоналізмів.

Проблеми okazіонального словотвору не є для сучасної лінгвістики новими, але це питання й досі залишається актуальним. Монографічні праці, присвячені ідіостилю окремих авторів, не минули розгляду цього питання [напр.: 4; 6; 7]. Вивчення okazіоналізмів залишається актуальним через те, що новотвори завжди репрезентують нові моделі, новий погляд на світ.

Okazіональний словотвір пов'язаний передусім з теорією номінації та мотивацією. В аспекті теорії номінації, за свідченням О.О.Селіванової, розрізняють лінгвістичний та онтологічний аспекти [5:155]. Згідно з цими підходами джерелами мотивації є або позамовна дійсність, або внутрішньомовні семантичні відношення. Тривалий час проблему мотивації вважали прерогативою виключно лінгвістики і розглядали її як один з проявів існування мовної системи. Введення поняття внутрішньої форми зумовило можливість співвіднесення значення похідного слова з позамовною дійсністю. На наш погляд, необхідно враховувати обидва мотиваційні чинники під час створення okazіоналізмів.

Сучасна література, як українська, так і російська, становить нову художню парадигму, що відбивається на мовно-стилістичному рівні тексту, зокрема на лексичному. Для аналізу ми обрали твори українських та російських письменників, ідіостиль яких відзначається прагненням до створення нових стилістичних одиниць, — Т.Голстая, М.Шарапова, В.Єшкілев, Т.Прохасько, О.Забужко, Л.Дереш та інші. Всі аналізовані лексеми ми поділили на афіксальні та композитні за типом дериваційного механізму їхнього створення.

Афіксальні okazіоналізми становлять порівняну невелику групу лексичних одиниць. Найпоширенішими способами утворення афіксальних okazіоналізмів є префіксація та суфіксація.

Префіксальним способом утворено іменникові лексеми з додат-

ковим компонентом значення, який міститься в суфіксі. Наприклад: — *А де ти вичитав цього Псевдоанакреонта? В Дерріди? / — Не Псевдоанакреонта, а Псевдоанаксімандра.* (В.Єшкілев). У цьому прикладі префікс *псевдо-*, який додано до власної назви, змінює семантику на протилежну. За такою моделлю створено лексеми і за допомогою суфіксів *анти-*, *а-* тощо.

Утворення okazіоналізмів за допомогою інших префіксів є досить проблемним, наш матеріал таких випадків не зафіксував. А вживання вказаних префіксів, на нашу думку, є поширеним, тому що наведені морфемі мають чітке семантичне навантаження та функцію — вони створюють лексеми протилежного або суперечного значення.

Більшою мірою в okazіональному словотворенні беруть участь суфікси. Суфіксальне словотворення здійснюється за узуальними моделями: використовуються звичайні афікси (як правило, продуктивні) та непохідні основи. Визначальною рисою суфіксальної деривації є, на наш погляд, спроба запропонувати нову словотвірну модель, паралельну до наявної в мові. Саме тому в художньому тексті з'являються лексеми, що відрізняються від наявних у мові словотвірними формантами. Такі форманти мають чітке дериваційне значення. Наприклад: *Жабон* — *це великий такий жаб, чоловічої статі.* (В.Єшкілев); *Сейчас Алексей Петрович умоется, приведедт себя в порядок; Мамочка сходит проверитть, не напачкал ли там, а то опять соседи заругают; а потом и кушинькать!* (Т.Толстая).

У першому прикладі додаванням словотвірного форманта *-он* утворено okazіональну лексему, значення якої встановлюється з контексту. Якщо граматичну категорію чоловічого роду чітко репрезентовано наведеною лексемою, то значення великого розміру встановлюється важче. На наш погляд, слово *жабон* утворено за аналогією з номінаціями тварин: *муфлон, бізон, хамелеон, скорпіон* тощо. Але в наведених лексемах *-он* є невід'ємною частиною кореня, а в okazіоналізмі — суфіксом. На рівні синхронії ми не можемо розчленувати наведені назви тварин, але спільність кінцевого елемента кореня дає підстави для аналогій, що є не тільки власне лінгвістичними, а й онтологічними.

У російському прикладі дієслово *кушинькать* має узуальну пару

кушать. Якщо узус репрезентує класичний варіант дієслівної словотвірної будови — “корінь + тематичний суфікс дієслова –а– + суфікс інфінітива –ть”, то okazіоналізм включає додатковий формант, що містить пестливе значення. Ми його також фіксуємо в дієсловах дитячого мовлення: *спатаньки*, *баиньки*. Заміна однієї з морфем є поширеним способом okazіональної деривації: ядерна семантика слово від цього не змінюється, але додаються нові відтінки значення.

Іншим різновидом okazіонального словотворення (на противагу зміні одного з афіксів в узуальному слові) є додавання продуктивних афіксів до основ, які не використовуються в узусі, але провідним чинником тут є аналогія. Наприклад, у М.Шарапової зустрічаємо okazіоналізм *утреет*, створений за аналогією до *вечереет*. На наш погляд, тут ми маємо лише заповнення мовної лакуни, зумовленої специфікою національної картини світу. “Національна система концептів — основа мовного образу світу — включає як концепти, що мають номінативне вираження, так і концепти, що не виражаються засобами національної мови, — внутрішньомовні лексичні лакуни” [1:7]. Заповнення лакуни відбувається аналогічно до наявного в мові слова з автономічною семантикою і за допомогою того самого суфіксу.

Використання продуктивних дериваційних моделей в okazіонального словотворенні теж є поширеним. У таких випадках маємо утворення нових лексем, які згодом можуть набути загальномовного статусу. Наприклад, у Т.Толстої натрапляємо конфіксні моделі, результатом яких є слова *обсевок*, *обмылок*. А В.Єшкілев пропонує ад’єктив *нірванічна свобода*. Незвичним для мови тут є поєднання словотвірних формантів, тоді як подібні моделі цілком традиційні, а наведені суфікси належать до продуктивних.

Афіксальні okazіоналізми створено мають подвійну природу: їх появу зумовлено як лінгвістичними, так і онтологічними чинниками. З одного боку, дериваційний процес здійснюється за допомогою загальномовних формантів і за переважно продуктивними моделями, а з іншого — в основі цього процесу лежить явище аналогії, яке полягає у співвіднесенні денотатів okazіональних лексем з позамовними відповідниками.

Композитні okazіоналізми кількісно становлять більшу групу

порівняно з афіксальними. Поширеним способом словотвору в цій групі є складання основ та інтерфіксація.

У випадку складання основ без застосування інтерфіксації ми маємо okazіоналізми, створені на підставі наявних в узусі, шляхом заміни одного компонента — однієї з основ. Наприклад, у В.Єшкілева *реввоєнгакер*. Узуальними і загальноновживаними є як композит *реввоєнрада*, так і запозичена лексема *гакер*, що є номінацією людини, яка спеціалізується на незаконних операціях з комп'ютерними програмами. Перша частина композита тлумачиться як *революційний* та *воєнний*, тобто зберігається загальномовна семантика, репрезентована узуальним наведеним словом. Додавання основи *гакер* утворює okazіональну лексему, зокрема завдяки поєднанню компонентів, що за походженням є різночасовими і мають різну онтологічну природу. Саме орієнтація на позамовні чинники дає можливість зрозуміти не лише значення слова, а й певну мовну гру. Перші два компоненти є наслідком мовних новотворів доби 20-х років ХХ століття, періоду громадянської війни та революції, а останній компонент є новітнім запозиченням, яке тривалий час залишалося варваризмом і належало до комп'ютерного сленгу.

Крім таких дериваційних механізмів, поширені новотвори, які можна умовно визначити як потенційні. Специфікою таких лексем є чітка мовна зумовленість, тобто їх побудовано за продуктивними моделями, але онтологічний статус остаточно не визначено. Іншими словами, для нового явища дійсності необхідно вжити нове слово. Якщо це нове явище має аналоги в дійсності, які вже отримали відповідні номінації, то його найменування відбувається за відомими моделями. Наприклад, у Т.Прохаська зустрічаємо *горіхопад* (пор.: *снігопад*, *каменепад*).

Дещо складнішим, але подібним є механізм утворення слова *партенократія* у В.Єшкілева. Незважаючи на формальні ознаки композиту, встановити його значення важко. Автор розтлумачує значення слова як “духовна влада цноти”, перекладаючи буквально кожен структурний компонент з латини: *кратос* — влада, *партенос* — цнотлива дівчина.

В утворенні наведених композитів бере участь інтерфікс — частотним є вживання *-о-* та *-е-* як в українській, так і в російській

мові. Така модель дає змогу дати найменування будь-якому явищу, яке може бути назване розчленовано, тобто за допомогою предикативної чи непередикативної одиниці, і перетворене на речення чи словосполучення. Наприклад, у Т.Толстої зустрічаємо *настольный кільцеброс*.

Без використання інтерфіксації теж утворюються композити незалежно від морфологічної природи похідних слів. Наприклад, *кількаабзаца згадка* (Т.Прохасько), *Марьиванна* (Т.Толстая). У першому випадку відсутній інтерфікс, а складники є частинами словосполучення, з якого утворилася okazіональна лексема. У другому випадку ми спостерігаємо, крім основоскладання, специфічну дієрезу, зумовлену фонетичними причинами: відбувається стягнення і випадіння деяких звуків.

Композитні okazіональні номінації становлять основну групу новотворів у художньому тексті. Це можна пояснити тим, що наведений механізм дозволяє поєднати будь-які складники в одній лексемі та дати найменування новому явищу дійсності. На наш погляд, специфіка okazіонального словотвору і полягає в тому, що провідним чинником тут виступає не власне лінгвістичний, а позамовний, онтологічний.

Таким чином, у текстах сучасних українських та російських авторів ми виділили два основні способи утворення okazіоналізмів — афіксальний та композитний, серед яких основне місце посідає другий. Серед афіксальних зазначимо такі окремі способи, як префіксальний та суфіксальний, і рідкісні випадки конфіксного, причому за кількісною характеристикою вони не є частотними. Композити в свою чергу утворено на підставі основоскладання або основоскладання, поєднаного з інтерфіксацією.

Провідною рисою okazіональної деривації незалежно від використаного способу та моделі є, на нашу думку, домінування онтологічного чинника словотвору, тобто орієнтація на позамовну дійсність. Okазіоналізми не стільки є логічними з погляду мовної системи, скільки відбивають об'єктивну дійсність і тому побудовані не за вербальними аналогіями, а за аналогіями та асоціаціями, що виникають між денотатами.

1. **Быкова Г.В.** Феноменология лексической лакунарности русского языка. — Благовещенск, 2001.
2. **Кубрякова Е.С.** Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. — М., 1988.
3. **Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М.** Стилістика української мови.— К., 2003.
4. **Рахимкулова Г.Ф.** Окказионализмы в прозе Владимира Набокова и проблемы игрового стиля // Текст. Интертекст. Культура. — М., 2001.
5. **Селиванова Е.А.** Когнитивная ономазіологія. — К., 2000.
6. **Сологуб Н.М.** Мовний світ Олеса Гончара. — К., 1991.
7. **Ставицька Л.О.** Естетика слова в українській поезії 10-30 рр. ХХ століття. — К., 2000.

Г. С. Яроцька

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ І РОСІЙСЬКОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Резюме

Соціолінгвістичне дослідження, присвячене зіставному аналізу стереотипів сприйняття комунікативної поведінки росіян та українців, дало підстави виокремити особливості їх вербальної комунікації.

Ключові слова: комунікативна поведінка, стереотипи сприйняття, національні особливості, комунікативний ідеал.

Summary

The sociological investigation, devoted to the comparative analysis of communicative behavior stereotypes perception of Russian and Ukrainian people, allowed to find out their national verbal peculiarities.

Key words: communicative behavior, perception stereotypes, national peculiarities, communicative ideal.

Опис комунікативної поведінки будь-якого народу можливий на основі його експліцитного або імпліцитного зіставлення з комунікативною поведінкою інших народів. У пошуках російського комунікативного ідеалу Й.А.Стернін провів експериментальне дослідження, яке має назву “Російський комунікативний ідеал” [5]. Однак комунікативний ідеал народу — це виняткове явище, яке, між іншим, залишається маловивченим. Що ж треба розуміти під комунікативним ідеалом? Це сукупність ознак співрозмовника, які люди, що належать до певної комунікативної культури, розціню-

ють як бажані, приємні, такі, що забезпечують позитивне ставлення до співрозмовника, бажання вступити з ним в комунікативний контакт, підтримувати комунікативні стосунки. Під комунікативним ідеалом розуміють стереотипне уявлення про ідеального співрозмовника, яке наявне у свідомості народу [3:12]. Комунікативний ідеал є важливим складником національної комунікативної свідомості й багато в чому визначає рецептивну комунікативну поведінку народу [4:163].

Таким чином, дослідження присвячено зіставному аналізу стереотипного сприйняття комунікативної поведінки російського й українського народів, проведеного за допомогою анкетування-опитування російських та українських мовців.

Фактів виявлення національної специфіки спілкування того чи іншого народу на наш час накопичено забагато, та актуальним зараз є узагальнення цих фактів для тієї чи іншої культури й зіставлення комунікативної поведінки різних народів. Тому саме ця робота, метою якої є порівняльний аналіз авто- та гетеростереотипів сприйняття комунікативної поведінки двох споріднених народів, є актуальною. Новизна даного дослідження полягає в тому, що вперше здійснюється спроба порівняти комунікативні поведінки росіян та українців на підставі аналізу оцінок деяких рис спілкування, що були подані молодими представниками обох національностей. Таким чином, доробком даного дослідження ми вважаємо виявлення фактів стереотипного сприйняття особливостей російської та української комунікативної поведінки, що є підставою для узагальнень культурологічного та етнолінгвістичного характеру.

Для аналізу стереотипів сприйняття комунікативних рис українців та росіян ми звернулися до експерименту-анкетування, щоб надати можливість інформантам оцінити свої власні особливості спілкування та особливості росіян/українців відповідно. В анкетуванні брало участь 100 осіб (18-20 років, освіта — незакінчена вища, студенти чоловічої та жіночої статі). Інформантам було запропоновано заповнити пункти анкети- таблиці, у яких перераховано риси спілкування, які ймовірно (згідно з дослідженнями Санкт-Петербурзьких вчених) наявні у російської людини, виокремлені в зіставленні із середньою моделлю західноєвропейської комунікативної поведінки [5:163].

Таким чином, основні риси російської комунікативної поведінки, на думку вчених, можуть бути репрезентовані такими узагальненими ознаками (у даній роботі ми зупиняємося лише на деяких із них):

1.Товариськість. Товариськість російської людини порівняно із західною комунікативною поведінкою може бути оцінена як дуже висока. Виявляється вона в такому: російська людина дуже любить спілкуватися, спілкування — це важлива частина її життя, важливий спосіб проведення часу з іншими людьми. Російські люди дуже легко знайомляться. У гостях, у компанії не прийнято мовчати. У російському груповому спілкуванні є поняття “невдалого мовчання”, яке відсутнє в інших народів — якщо раптово в компанії всі замовкли одночасно, таке мовчання вважається непристойним, його називають невдалим (незручним) і намагаються одразу ж відновити групове спілкування, знайшовши для цього відповідну тему [6:203]. Ще одним проявом товариськості російської людини є стійка тенденція ставити співрозмовнику інтимні питання (у західному смислі цього слова, тобто глибоко особисті, які торкаються інтересів однієї людини): про її зарплатню, вік, сімейний стан, чи є в неї діти, а якщо немає — то чому; чи живі батьки, де вона і з ким працює, де живе (аж до точної адреси), де вона навчалася і т.д. Товариськість російської людини знаходить відображення у великій кількості лексичних одиниць, які створюють поле комунікативної лексики в російській мові (поле “Спілкування”). Дослідження М.В.Шаманової показало, що лексичне поле “Спілкування” в російській мові нараховує 1479 слів [7:5]. Комунікативна лексика є, ймовірно, одним із найбільших лексичних полів російської мови, що свідчить про її високу комунікативну релевантність

У даній статті ми залишаємо поза увагою розгляд таких рис, як ввічливість, уміння слухати, оцінність, регулятивність і багато інших.

Цікаво, що наші інформанти також визнали товариськість однією з найважливіших особливостей російської комунікативної поведінки. Причому українці (96%) вважають, що ця риса властива українцям і лише 64% українців знаходять її у росіян. Росіяни ж — абсолютна більшість — 100% визнали цю рису в себе та в українців.

2. *Емоційність*. Емоційне мовлення посідає досить помітне місце в структурі російського спілкування, причому багато розмовляють емоційно всі категорії комунікантів, незалежно від віку, статі, соціального статусу. Для росіянина характерно емоційно реагувати на зауваження [6:216]. Емоційною вважають 84% українців свою поведінку, із них 72% вважають російське спілкування емоційним. Російські інформанти й тут порівно “розподілили” між росіянами й українцями цю рису, однак менший відсоток із них— 56% вважають емоційність притаманною комунікації.

3. *Комунікативний демократизм*. Для російської комунікативної поведінки у спілкуванні як зі знайомими, так і з незнайомцями характерне прагнення до паритетності у спілкуванні, прагнення до простоти, комунікативної рівності. Російська людина любить говорити за просто, без церемоній, мати співрозмовника, рівного собі. Росіяни люблять швидко встановлювати довірливі, дружні стосунки (відносини) зі співрозмовниками. При цьому зовсім не важливо, як довго співрозмовники знойомі. Російська людина часто намагається перейти на ти з новим знайомим, вважається, що це зближує і свідчить про справжні дружні почуття, які люди демонструють таким звертанням. Це вважається природнім проявом поваги до людини, бажаним видом спілкування, природнім для росіянина.

Українці (64%) вважають це своєю рисою більшою мірою, ніж російською — 44%. Росіяни згодні з ними: 70% росіян думають, що ця риса притаманна українцям і 56% — росіянам, тобто їм самим.

4. *Комунікативна домінантність*. Домінантність як ознака російської комунікативної поведінки проявляється в тому, що під час спілкування російська людина демонструє тенденцію заволодіти увагою своїх співрозмовників, показати себе як обізнану, спроби розповісти що-небудь цікаве для співрозмовника. У компанії російська людина любить заволодіти загальною увагою, справити враження. Можна сказати, що російська людина заявляє про себе, самовиражається перш за все у спілкуванні, у компанії (при тому, що в поведінці, у діях вона намагається бути скромною, не виділятися). 24% українців і 40% росіян назвали цю рису своєю. Росіяни вважають, що українцям вона властива меншою

мірою, ніж росіянам — 28%, росіяни виявляють її у своїй мовленнєвій поведінці, так вважають 42% опитаних носіїв російської мови.

5. Роль світського спілкування. Для російської лінгвокультурної спільноти характерна радше нелюбов до світського спілкування. Сам термін у російському слововжитку має деякий несхвальний відтінок: світське — отже, несправжнє, отже, офіційне, нещире, надумане. Світська бесіда в сучасній комунікативній практиці — це так звана розмова на загальні теми, які не стосуються особистих проблем. Однак і такі вислови (розмова на загальні теми, поговорімо на загальні теми і т.ін.) мають у російському слововжитку такий же негативний відтінок, як і світська бесіда, світська розмова, через те що торкнутися саме особистої проблеми — основне задоволення російської бесіди. Нелюбов до світського спілкування — зворотна сторона переваги неформального спілкування, ці дві комунікативні ознаки доповнюють одна одну в межах російської комунікативної поведінки.

Цікаві результати опитування за даним пунктом. Виявляється, молоді інформанти вважають важливим світське спілкування: 40% українців виділяють у себе цю рису й 76% — у росіян, росіяни ж — порівно 42% у себе і в українців.

6. Щирість. Вважають, що російська людина винятково щира у спілкуванні. Вона зазвичай не приховує від співбесідника свого настрою — її обличчя відбиває те, що вона зараз, в даний момент відчуває [1:12]. 68% українців вважають себе щирими у спілкуванні і тільки 28% вважають такими росіян. Росіяни навпаки — 42% з них говорять про українців як щирих, а 84% вважають себе щирими у спілкуванні.

7. Відвертість у спілкуванні. Російська людина часто дуже відкрита у спілкуванні, дуже багато розповідає про себе. Як зазначає Е. Робертс, росіяни повідомляють про себе те, що ти не хочеш знати [6:223]. Російська людина часто дуже відверта навіть з малознайомими людьми, здатна без зайвих запитань навести багато особистих і навіть інтимних подробиць свого життя — це вважається проявом довіри до співрозмовника, відображує потяг до встановлення з ним дружній контакт.

Поряд із цією рисою виокремлюють і таку, як пріоритетність

(допущеність) щирої розмови. Російська людина розкриє співрозмовнику душу, але полюбляє зазирнути і в душу співбесідника. Важливо, що російська людина може образитися, якщо співбесідник “не пускає” її до себе в душу — таких людей не люблять, вважається, що вони приховують щось погане. Відсутність щирої розмови в ситуації тривалої бесіди розглядається як ухилення від ширості. Російська людина схильна вважати таку розмову як комунікативну невдачу. Людина, що ухиляється від щирої розмови, оцінюється негативно — вона нещира, не відповідає взаємністю. Це підозріла, “не наша” людина. 84% українців вважають себе відвертими в спілкуванні, 56% говорять так про росіян. 84% росіян вважають, що ця риса властива українцям і 100% думають про себе як про відкритих у спілкуванні.

8.Потяг до неформального спілкування. Пріоритетність неформального спілкування. Неформальне спілкування з людьми вважається спілкуванням більш бажаним, ніж офіціальне. Суб’єктивна оцінка неформальної складової у своєму спілкуванні зазвичай помітно вища, ніж формальної складової. Формальне, офіційне спілкування у порівнянні з неформальним у російській культурі розглядається як менш відверте, менш емоційне. Воно розглядається як церемонне, як таке, що не веде до реального встановлення контакту зі співбесідником, а через це розцінюється російською комунікативною свідомістю негативно. Російські люди говорять: “була чисто офіційна розмова”, “між нами тільки офіційні стосунки (спілкування)” — схожі вислови в більшості вжитків виражають несхвальний відтінок або емоцію жалю. Вислів “я розмовляю з Вами офіційно” позначає, що між співрозмовниками напружені особисті стосунки і розмова не буде мати дружнього характеру.

Українці (80%) вважають, що вони надають перевагу неформальному спілкуванню і 56% з них вважають такими росіян, росіяни ж думають, що ця риса однаково властива і росіянам, і українцям — 100%.

9.Широта обговорюваної інформації. Тут можна говорити і про широту інформації, що повідомляється, і про наполегливість у її одержанні, а також про прагнення до постійного одержання нової інформації характерної для російської комунікативної поведін-

ки. Ситуативно-тематична свобода спілкування оцінена інформантами таким чином: свободу у спілкуванні характерною для себе вважають 56% українців, 48% з них вважають її характерною для росіян. 84% росіян вважають таку здатність своєю і 28% росіян відмічають наявність її в українців.

10. Співвідношення групового спілкування і діалогу. Помічено, що для російської молоді пріоритетним є групове спілкування, для середнього й старшого покоління — бажанішим є групове спілкування. Любов до групового спілкування — яскрава риса російської комунікативної культури. Анкетування підтвердило цю думку. Українці (76%) вважають цю любов характерною для себе і 68% українців вважають, що вона притаманна росіянами. 100% росіян вважають, що і для них, і для українців характерна ця риса.

Окремо відзначимо таку рису, як уміння слухати. 36% інформантів-українців визнали в себе і в росіян таку здатність, 72% росіян вважають, що вони вміють слухати співрозмовника і 28% росіян вважають цю рису характерною і для українців.

Підбиваючи загальний підсумок проведеного експерименту, можна, очевидно, констатувати, що наявна одна особливість: наше уявлення про себе завжди менш критичне, ніж у інших. І тому риси, що оцінені як позитивні, ми швидше знаходимо в себе, а негативні — в інших. Але незважаючи на попередній і обмежений характер даного експерименту, все ж він свідчить, що і російська, і українська комунікативна свідомість готова до сприйняття ідеї толерантності. Хочеться лише зауважити, що під час опису комунікативної поведінки різних народів не можна говорити про те, що та чи та риса гарна чи погана, просто вони різні в різних народів.

Звичайно, кожен народ складається з багатьох окремих людей, кожен з яких має свої власні комунікативні звички, але, говорячи про народ у цілому, можна виокремити певні риси комунікативної поведінки, які вважатимемо національними — тобто властивими більшості представників народу. У цій роботі йшлося саме про такі загальні особливості, про домінуючі риси комунікативної поведінки російського й українського народів, які мають історичне спільне минуле, проживають у добросусідських і дружніх відносинах часто на одній території. Підкреслимо, що окремі представники того або того народу за певних ситуаціях можуть не де-

монструвати певних рис національної комунікативної поведінки, але в більшості ситуацій спілкування національні особливості комунікативної поведінки народів усе-таки проявляються.

Що стосується стереотипів сприйняття комунікативної поведінки двох споріднених народів, то загальний висновок може полягати в тому, що молоді представники цих національностей бачать багато спільних рис у спілкуванні, але деякі цифри говорять і про бажання виокремити специфічність, відмінність своєї власної національної комунікативної поведінки.

1. **Лемяскина Н.А., Стернин Й.А.** Коммуникативное поведение младшего школьника. — Воронеж, 2000.

2. **Русское** и китайское коммуникативное поведение. — Вып.1. — Воронеж, 2002.

3. **О русском** коммуникативном идеале (экспериментальное исследование)// Профессиональная риторика: проблемы и перспективы. — Воронеж, 2001.

4. **Русский** коммуникативный идеал и толерантность //Языковое сознание и образ мира. — М., 2000.

5. **Русский** коммуникативный идеал (экспериментальное исследование) //Русское и финское коммуникативное поведение. — Вып.2. Спб.,2001.

6. **Стернин Й.А.** Введение в речевое воздействие. — Воронеж, 2001.

7. **Шаманова М.В.** Лексико-фразеологическое полне “общение” в современном русском языке. Автореф...канд. фил. наук. — Воронеж, 2000.

СЛОВА З УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМ
СЕМАНТИЧНИМ КОМПОНЕНТОМ У РОСІЙСЬКИХ ОСТРІВНИХ
ГОВІРКАХ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Резюме

Статтю присвячено дослідженню національно-культурної специфіки у говірках південної України.

Ключові слова: українська мова, російська мова, говір, національно-культурна специфіка.

Summary

The article is devoted to the examining of the national-cultural specifics in the dialects of the Southern Ukraine

Key words: Ukrainian language, Russian language, dialect, national-culture specifics

Дослідження лексики в національно-культурному аспекті в наш час активного контактування різних етносів, їх мов та культур вельми актуальне. Мова являє собою значну частину культури народу і разом із звичаями та уподобаннями є культурною спадщиною нації. Причому мова, як влучно відзначив М.І.Толстой, “вважається основним, найяскравішим і найстійкішим показником етносу” [12:311]. У мові відбиваються особливості національної культури і національний характер, менталітет його носіїв, матеріальна й духовна діяльність людей, сукупність предметів об’єктивної дійсності, артефактів¹ та духовних вартостей, що передаються з покоління до покоління, визначаючи життя даної лінгвокультурної спільноти певного етносу.

Кожна мова має національну специфіку на всіх ярусах мовної

¹ *Артефакт* в перекладі з англійської мови означає ‘будь-який продукт, зроблений людиною; будь-який предмет, що відрізняється від природного об’єкта’ (пор. лат.: arte ‘штучно’ + factus ‘зроблений’). Див.: Новый большой англо-русский словарь/ Э.М. Медникова и Ю.Д. Апресян. — М., 1993. — С. 144. В останні роки, кажучи про факти, об’єкти, явища і т.ін. культур, лінгвісти все частіше вдаються до терміна *артефакти культури* (Анашкина И.А. Аксиология звучащего текста как артефакта культуры. — Дис... докт. фил. наук. — М., 1996.; Руднев В.П. Теоретико-лингвистический анализ художественного дискурса. — Дис... докт. фил. наук. — М., 1996 та ін.)

системи, кожній мові притаманні національні особливості, зумовлені життям і розвитком її носіїв. Природу цього явища з'ясував В.І.Абаєв у своїй праці “Понятие идеосемантики” (1948). Він відзначив: “Кожна мова у своїй граматичній та лексичній структурі зберігає в десемантизованому вигляді уривки та шматки світоглядів минулого, що якнайсильніше замасковані й переплутані процесами технізації” [1:61].

Безсумнівно, відмінності між мовами, зумовлені специфікою матеріальної та духовної культури мовців, найчіткіше виявляються в лексичній, бо номінативні засоби мови, слова тісно пов'язані з позамовною, екстралінгвальною діяльністю мовців. У будь-якій мові є слова, що не мають однослівного перекладу на інші мови — так звана безеквівалентна лексика — слова на позначення специфічних явищ матеріальної та духовної культури певного етносу і внаслідок цього включають до свого лексичного значення національно-культурний компонент.

Уперше в російській лексикології спробу виявити національно-культурний компонент у значенні слова зробив Є.М. Верещагін і В.Г. Костомаров у монографічному дослідженні “Язык и культура” (1973), де опрацьовано лінгвокраєзнавчу теорію слова. Наразі в жодного з лексикологів не виникає сумнівів у тому, що в лексичному значенні слова наявний національно-культурний компонент.

Він реалізується, по-перше, в ознаках, зумовлених специфікою самого життя етносу — мовців, по-друге, в ознаках, викликаних різним членуванням об'єктивного світу представниками даної лінгвокультурної спільноти, даного етносу, позаяк кожний етнос має свої уявлення про світ, що його “по-своєму накраює та поділяє” [8:347]. Як наслідок у кожного етносу постає свій “образ світу”, своє світобачення, своя картина світу. Група ознак, зумовлених позамовною дійсністю, міститься у найменуваннях предметів, понять, явищ, властивих довкіллю, матеріального побуту, культури, суспільно-історичних особливостей певного етносу, і внаслідок цього вони стають носіями місцевого, культурного, історичного чи національного колориту. Ці ознаки і складають національно-культурний “компонент значення слова, що відбиває історико-культурну та економіко-господарчу сторону життя ок-

ремого конкретного народу” [13:110]. Національно-культурний компонент міститься в найменнях предметів, явищ, реалій, специфічних для життя мовців. Він є невід’ємною частиною безеквівалентної лексики, що не має однослівних відповідників у іншій мові (діалекті) або через брак у суспільній практиці цих мовців відповідних реалій, або через брак у лексемна позначення відповідних реалій.

Живодайний, значний за обсягом та розмаїтістю матеріал для вивчення діалектів в національно-культурному аспекті, зокрема, безеквівалентної лексики, дають острівні російські говірки Одеської області України, що відділились від основного російського мовного та діалектного масиву в кінці XVIII — початку XIX ст. Російські говірки Одещини тривалий час (близько 200 років) перебувають у відриві від метрополії, від матірних південноросійських діалектів, функціонуючи за умов різномовного оточення: українського, болгарського, молдавського, гагаузького, німецького (до 1940 року сусідами російських переселенців були німецькі колоністи).

Усі російські поселення Одеської області (їх близько 40) є давніми. Найдавніші з них старообрядницькі, засновані ще до входження теперішньої Одещини (колишньої Бессарабії) до складу Російської імперії. Російські переселенці особливо активно брали участь, разом із українцями, болгарами та молдаванами, в заселенні цього терену в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Відокремленість від материкового російського масиву, тісні тривалі господарчі, побутові та культурні контакти між представниками різних етносів, що залюднили Одещину, поширеність тут білінгвізму та полілінгвізму сприяли, з одного боку, збагаченню запозиченими лексемами словникового складу російських острівних говорів, з іншого — збереженню в них самобутнього архаїчного споконвічного російського прошарку безеквівалентної лексики, слів з яскраво вираженим національно-культурним компонентом у лексичному значенні.

Протягом тривалого існування в полімовному оточенні словниковий склад острівних говорів поповнився запозиченнями з української, болгарської, молдавської, румунської та німецької мов. Цьому сприяв ативний обмін матеріальними й духовними

цінностями культури між різними етносами, які досить довго контактували один з одним на території Одещини. В.В. Мартинів справедливо підкреслює: “Запозичення припускає як необхідну умову культурний вплив та експорт-імпорт реалій (нові знаряддя й засоби виробництва, нові поняття суспільного життя)”[6:7]. Сприятливим екстралінгвістичним фактором у поширенні іншомовних слів у російських острівних говорах, є, безсумнівно, позитивне, доброзичливе ставлення носіїв російських говорів до іншонаціональних культур і мов. У цьому аспекті ще О.С.Пушкін зауважив, що характер російської мови “...переимчивый и общежительный в своих отношениях к чужим языкам” [9:341]. Такі ж властивості російської мови відзначив і В.В.Виноградов: “Протягом своєї історії російська мова з надзвичайною широтою й свободою користувалася словами та виразами чужих мов, занурюючи їх у російську національну стихію” [5:125].

Спостереження засвідчують, що найчастіше лексичні запозичення проникали в російські говори разом із новими предметами й поняттями, що були ще невідомі російським переселенцям. Запозичення разом із новими реаліями, речами в лінгвістиці нерідко називають “культурними” [3;7;11]. Такі запозичення, на думку Ж.Вандрісса, “особливо легко переходять із мови до мови разом із позначуваними ними предметами, предмет переносить їх разом із собою, іноді — дуже далеко: слова прямують за речами” [3:212].

“Культурні” запозичення являють собою цінний матеріал, який уможлиблює виявлення особливостей взаємовідносин одного етносу з іншим, специфіки й ступеня впливу однієї мови на іншу. “Культурні” запозичення становлять важливий об’єкт дослідження не лише для лінгвістів, а й для істориків, етнографів, фольклористів. До “культурних” запозичень у досліджуваних російських говорах належать назви нових предметів, явищ, понять, артефактів, що побутували в російських переселенців у період їх життя за межами Росії. Це слова, що позначають предмети та явища, пов’язані зі специфікою місцевих природних умов, сільськогосподарського виробництва, побуту. Більшу частину цих слів становлять запозичення з генетично й типологічно спорідненої української мови. Українізми проникли в усі тематичні групи побутової та сільськогосподарської лексики, а також у словник позна-

чень, пов'язаних із місцевою природою, з рослинним і тваринним світом. У своїй семантиці всі вони містять уяскравлений український національно-культурний компонент, який максимально виявляється в артефактах матеріальної та духовної культури українців. Це слова, що називають предмети, поняття, явища, характерні для матеріального побуту, духовної культури, суспільно-історичних особливостей українського етносу. Вони є носіями національного українського колориту, відбивають історико-культурний та економіко-господарчий бік життя українців. Сюди належать: 1) назви одягу, вуття, жіночих прикрас, характерних для України: *монисти*, *хустка*, *чѣботы*, *черевики*, *комир* та ін., 2) назви продуктів харчування, напоїв, різноманітних українських страв: *алея* 'растительное масло' (ср. укр.: *олія*), *вареницы* 'ленивые вареники', *вареники*, *галушки*, *кулиш*, *капустняк*, *кондер*, *пампушка*; *смалец* 'топленое сало', *узвар* 'компот из сухофруктов', *шкварки* 'вытопленные кусочки сала', *горилка* 'водка' та ін., 3) назви посуду, предметів домашнього побуту: *ваганы* 'деревянное корытце для муки', *кринка*, *перерезка* 'бочка для вина', *пральник* 'деревянный валок для стирки белья на реке или в пруду', *ряжка* 'большая деревянная кружка', *цеберка* 'подойник', *ложник* 'домотканное одеяло из овечьей шерсти' та ін., 4) назви народних українських танців, ігор, музичних інструментів: *бандура*, *сопилка*, *гопак*, *казачок*, *вечерницы*, *шкандыбки* 'детская игра' та ін., 5) назви помешкання та його частин, присадибних споруд, будівельних матеріалів: *вапна* 'известь', *ганок* 'о *горище* 'чердак', *груба* 'комнатная печь', *дымарь* 'дымовая труба', *крейда* 'мел', *пац* 'сырцовый кирпич', *призба* 'завалинка', *сапетка* 'постройка для хранения кукурузы', *фортка* 'калитка', *цегла* 'кирпич', *шипка* 'форточка' та ін., 6) назви городніх та баштанних культур і пов'язаних із цим понять: *бурак* 'свекла', *гарбуз* 'тыква', *гарбузойка* 'сорт тыквы удлиненной формы', *кавун* 'арбуз', *морква* 'морковь', *огирки* 'огурцы', *огудина* 'огуречные стебли', *цибуля* 'крупный салатный лук' та ін., 7) назви різноманітних сільськогосподарських знарядь, їх частин, інструментів, повозок: *батыг* 'кнут', *косарка* 'косилка', *молотарка* 'молотилка', *сивалка* 'сеялка', *просорушка* 'машина для очистки проса', *шип* 'широкая лопата для уборки зерна, для половы'; *бетка* 'двухколесная бричка', *бестарка* 'четырёхколесная повозка с глубоким ящиком для

перевозки зерна' та ін., 8) слова, що позначають особливості місцевого рельєфу: *багно* 'низкое болотистое место', *балбоня* 'глубокое место в реке, омут', *ровчаг* 'овраг', *ставок* 'пруд' та ін.; різні природні явища: *райдуга* 'радуга', *хмара* 'туча' та ін.

Окрім слів із предметним значенням російські переселенці запозичили з української мови та її говорів велику кількість предметної лексики: дієслів, прикметників, прислівників: *грабить* 'сгребать сено', *смалить* 'обжигшать', *опалять* 'жечь', *вечеряють* 'ужинать', *надбать* 'приобрести', *пытать* 'спрашивать', *пугать* 'ругать', *кохать* 'любить', *смачный* 'вкусный', *багато* 'много', *спочатку* 'спочатку' *десь* 'где-то' та ін. Серед них багато лексем із прозорою внутрішньою формою, експресією, конотацією, що і зумовило їх входження до лексико-семантичної системи російських острівних говорів: *высмоктать* 'высосать', *голить* 'брить', *здужать* 'одолесть', *обураваться* 'возмущаться', *смажить* 'опалят', *поджаривать*, *смаженный* 'опаленный, зажаренный', *смачный* 'вкусный', *запроторить* 'потерять', *катовать* 'сильно бить', *охлят* 'похудеть', *пугать* 'ругать', *зараз* 'сейчас' та ін.

Яскрава прозора внутрішня форма властива також і багатьом предметним назвам, запозиченим росіянами в сусідів-українців, пор.: *копаница* 'лопата', *бияк* 'било у цепа', *горилка* 'водка', *дзыга* 'непоседа, юла (о человеке)', *крыга* 'льдина' та ін.

Відомо, що специфіка типів внутрішньої форми, закладених в основі номінантів у різних мовах, відбиває особливості національного мислення носіїв мови, їх психологію, їх ментальність і великою мірою виявляє їх національну своєрідність, формує національно-культурний компонент лексичного значення. Ще В.Гумбольдт відзначав, що внутрішня форма мови фіксує особливості національного світосприйняття, що саме вона відбиває індивідуальний світогляд народу, своєрідність зв'язків звукової форми з поняттям, характерних для кожної окремої мови. Ці ідеї В.Гумбольдта поділяє велика кількість лінгвістів, які вбачають у виборі ознак іменування різних реалій об'єктивної дійсності вияв національної психології носіїв різних мов [10]. Так, Ф.І.Буслаєв писав: "Кожний народ бачить речі по-своєму, зі свого кута зору. Можна з упевненістю сказати, що слова різних мов, що передають ту ж саму думку, не мають того ж самого значення, оскільки будь-яке слово

виражає особливе враження, особливий погляд на природу, і на той самий предмет можна дивитися з множинних позицій... Тому самому предмету притаманні різноманітні властивості, і кожна мова називає його за однією якоюсь властивістю” [2:137].

Спостереження засвідчують, що словниковий склад російських острівних говорів, які функціонують близько 200 років у тісному контакті з українськими, поповнився великою кількістю слів (як із предметним, так і з непередметним значенням) з уяскравленим національно-культурним семантичним компонентом, із прозорою виразною внутрішньою формою, підґрунтям якої слугують українські національні образні асоціації. Ці слова збагатили лексико-семантичну систему російських острівних говорів, міцно адаптувалися тут, увійшли до активного повсякденного використання представниками всіх поколінь носіїв російських говорів, що тривалий час функціонують на території Півдня України.

1. **Абаев В.И.** Понятие идеосемантики (1948)// В.И. Абаев. Избр. труды. — Т.2. Общее и сравнительное языкознание. — Владикавказ, 1995.
2. **Буслаев Ф.И.** О преподавании отечественного языка. — М., 1841.
3. **Вандриес Ж.** Язык. — М, 1937.
4. **Верещагин Е.М., Костомаров В.Г.** Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. — 3-е изд. — М., 1983.
5. **Виноградов В.В.** Великий русский язык. — М., 1945.
6. **Мартынов В.В.** Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов. — Минск, 1982.
7. **Огисенко И.И.** Иноземные элементы в русском языке. — К., 1915.
8. **Ортега-и-Гассет Х.** Что такое философия? — М., 1991.
9. **Пушкин А.С.** О Мильтоне и Шатобриановом переводе “Потерянного рая”// Полн. собр. соч. — В. 10 тт. — Т.VII. — Л., 1978.
10. **Радченко О.А.** Лингвофилософские опыты В.фон Гумбольдта и постгумбольдтианства// Вопросы языкознания. — 2001. — №3.
11. **Соболевский И.А.** Русские заимствованные слова. Литография. — СПб., 1891.
12. **Толстой Н.И.** Этнолингвистика в кругу гуманитарных дисциплин// Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. — М., 1997.
13. **Чарикова Е.И.** Национальные слова и словарный состав русского языка// Особенности функционирования русского языка в национальной республике. Проблемы взаимодействия языков. — Кишинев, 1987.

ВПЛИВ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОВОТВІРНОЇ СИСТЕМИ НА РОСІЙСЬКЕ МОВЛЕННЯ ОДЕСИТІВ

Резюме

У статті розглянуто шляхи впливу української словотвірної системи на формування регіональних особливостей російського словотвору в одеському міському койне.

Ключові слова: українська мова, російська мова, словотвір, міське койне.

Summary

The paths of influencing of the Ukrainian word-building on formation of the regional features of Russian word-building in Odessa urban contact vernacular are reviewed in this article .

Key words: Ukrainian language, Russian language, words formation, urban vernacular.

Серед міст України Одеса є найбільшим колоніальним містом, багатомовність якого з початку будівництва була закономірною [32:20-27]. Останнім часом вітчизняні й зарубіжні дослідники багато уваги приділяють вивченню грецької [20;34:71-82;42:235-269], італійської [5:30-35], єврейської [43;14;24], німецької [22], вірменської [11;35:48-57] та деяких інших несхіднослов'янських громад міста [31:220-226; 33:147-150]. Проте своєрідність одеського міського койне (далі– ОМК) — засобу міжетнічного внутрішньоміського повсякденного спілкування корінних мешканців Одеси, створеного на базі російської мови, — свідчить про неабиякий внесок української мови й культури у формування етносоціокультурного стереотипу одесита.

На сторінках статті спробуємо на матеріалі словотвірної системи ОМК показати, наскільки органічно в повсякденне російське мовлення [2] одеситів вписано елементи українського субстрату.

Результати кількох соціолінгвістичних опитувань одеситів 1992 — 2002 р.р., які проводила кафедра російської мови ОНУ, матеріали друкованих, аудитивних і аудіовізуальних ЗМІ, дослідження текстів художньої літератури та мемуаристики, написаної одеситами і/чи про Одесу, доводять, що в ОМК словотвірна система, як і лексична, зазнає найбільших відхилень від російської літературномовної норми в напрямку використання представниками різних етносів українських словотвірних моделей. Як і завж-

ди при близькоспорідненому білінгвізмі, спостерігаємо багатогранність описуваного процесу.

Дослідники російсько-українського білінгвізму виділяють декілька інтерферентних рис у словотвірній системі російської мови в Україні: регулярне вживання іменників жіночого роду на $-к(a)$ та $-их(a)$; розширене використання назв дітей живих істот із суфіксами $-ат/-ят-$ у множині, деминутивних форм іменників, прикметників та інших частин мови; схильність російськомовних авторів України до оказіонального словоскладення [6:291-296]. Вивчення цього питання в ОМК свідчить лише про часткове виявлення названих рис у російському мовленні одеситів. Так, регулярне стилістично нейтральне сприйняття суфікса $-к-$ в іменників жіночого роду з семою 'фах' в ОМК обмежене вузьким колом слів (*економистка, музыкантка, почтальонка, перекупка*). Напр.: ...Она уже и так готовая *музыкантка* [23:260]. Регулярно слова цієї ЛСГ з таким словотвірним формантом одесити вживають лише в розмовному мовленні та просторіччі. Тут цей суфікс продуктивний, про що свідчать численні факти заміни ним суфіксів $-ш-$, $-щ-$, звичайних для іменників цієї групи в російській мові материка (*милиционерка, шофёрка, пекарка, почтарка, фельдшерка* і под.). В ОМК з розмовного мовлення до грубого просторіччя переміщено продуктивність суфікса $-их-$. Це значно обмежує його використання у звичному значенні. Так, 92 інформанти зі 100, котрі 1998 року відповіли на питання про функціонування суфікса $-их-$ у загальних назвах, виявили тільки 5 стилістично нейтральних слів з цим суфіксом: *портниха, повариха, зайчиха, воробьиха, страусиха*. Серед уживаних слів з таким суфіксом інформанти, здебільшого, називали негативно конотатовані іменники, які є лексико-семантичними дериватами зі значенням особи (ЛСДО), утвореними від назв самок тварин (*слониха, галчиха, волчиха, бегемотиха, страусиха*), чи суфіксальними дериватами з принизливим значенням особи (*козлиха, додиха*). У 22 анкетах розрізнено значення суфіксів $-их-$ / $-щ-$: $-их-$ — у назвах жінок, $-щ-$ — у назвах тварин (*тигриця, волчиця, куриця*). Розширене ненормативне використання назв дітей живих істот у множині з суфіксом $-ат/-ят-$ є регулярним лише в кількох випадках: замість *щенки* — *собачата*, замість *близнець* — *близнята*, замість *божки* — *боженята*. Напр.: На одесском

“Олимпе” есть бог и *боженята* [37: 14]. Автор статті сам є батьком близнюків і особисто засвідчує факт такої варіативності серед людей не тільки з низьким освітнім рівнем. Набагато частіше за ненормативні форми з *-ат-/-ят-* в ОМК у мовленні дорослих людей зустрічаємо форми множини з суфіксом *-онк-/-ёнк-*: *ребёнки, волчонки, котёнки, мышонки, голубёнки, кролёнки, зайчонки, телёнки, поросёнки, утёнки, цыплёнки, медвежонки* тощо. Гадаємо, що в ОМК у XIX ст. форми множини з *-онк-/-ёнк-* заповнили російське мовлення одеситів під впливом неслов’янських адстратів і функціонували набагато частіше, ніж сьогодні. Збереження та нерегулярне вживання слів типу *ребёнки, гусёнки* в сучасному ОМК можна пояснити, з одного боку, місцевими традиціями словотворення, з іншого — тяжінням сучасної системи російського словотвору до універсалізації форм множини для назв неживого предмета й живої істоти.

Розширене використання демінутивів в ОМК цілком відповідає частотності вживання демінутивів усіх самостійних частин мови в українській, а не в російській. У середині XIX ст. М.Г.Чернишевський відзначав, що “...народна малоруська [мова–С.С.] ще багатша, ніж народна великоруська, за різноманітністю й уживаністю зменшувальних форм” [39:815]. Про життєвість процесу української демінутивізації російського мовлення України на початку XX ст. свідчить дослідження О.Е.Мандельштама [18:27-35]. Тривала активність демінутивних форм у російському мовленні України порівняно з російською мовою материка спричинена, безсумнівно, впливом україномовного оточення, а також потужним впливом української культури й ментальності, які містять емоційну доміанту [12:134-139]. Цей вплив спостерігаємо в російському мовленні як українського й російського, так і інших етносів Одеси, як жінок, так і чоловіків, як літніх людей, так і молоді. Про продуктивність демінутивізації в ОМК свідчить процес активного проникнення цього явища з усного мовлення до художньої літератури. Найчастіше у творах одеських письменників набувають демінутивізації загальні та власні іменники, що називають істоту. Напр.: ...Прочитай же и порадуйся, *душонок мой* [26:123]. — *Ма-амочка, ты бедняжечка,* — вслед за ней говорит *Тосик* [10: 1]. Живи добре, *хозяйнушка наш!* [25:179]. Старик поцы-

кал языхом, пошёл к выходу, остановился у порога и громко, с упрёком, с угрозой сказав: — Вы! *Гражданчики!* [17:593]. Какая замечательная *девчурочка* [10:435]. Здорово, *племянничек* [1:181]. *Самсончик* лежав на диване, горестно подвернув под себя ноги [10:90]. — Бог с тобой, *Эринька*, мы приехали в Варшаву не ради знакомства с музыкальной школой и оперным театром [8:135]. — ...Кушайте, *Сенечка*... [19:99]. *Зюнчик* сказав, что можно бы пожить и в деревне [17:161]. Друга за частотністю вживання демінутивів група слів — загальні іменники, які називають частини тіла людини чи тварини, предмети побуту, одиниці виміру, географічні об'єкти, одиниці мовлення, стан, дію, а також прикметники, які виступають у функції узгоджених означень до названих демінутивів. Напр.: ...Посмотрите на этого *господинчика*: у него *ножки*, как у *куколки*, я задушила бы такие *ножки* [2:138]. У вас такая *ладненькая ножка*, Она меня почти с ума свела [7:135]. ...Я приготовил для вас *фунтик* чаю... [2:140]. А она рассыпалась серебристым смехом, словно *колоколец* [3:15]. Это ж ещё тот *райончик*... [23:258]. *Садик* там *жиденький*, совсем, правду сказать, *паршивенький цветничкишка* [28,2: 347]. *Хорошенькие сравненьица!* [9:92]. В трамвае номер десять *нескладушка* [7:45]. Процес демінутивізації в ОМК яскраво засвідчують численні приклади з творчої лабораторії загальновідомого в 1990-ті — 2000-ні р.р. телевізійного “Джентльмен-шоу”.

Схильність російськомовних авторів Одеси до оказіонального словоскладення, як і демінутивізацію мовлення, певною мірою спроектовано із сучасних традицій українського словотвору. У ХІХ ст. такими оказіоналізмами були, головним чином, прикметники. Напр.: Я встретил Антония с *полураздосадованным* лицом... [16:7]. ...Более уже не катается на своих *сомнительно-хороших* лошадях [4:118]. У першій третині ХХ ст. складний і складноскорочений способи творення нових іменників стали найпродуктивнішими в російській мові. Не обминає цей процес і оказіонального словотворення в Одесі. Напр.: *Десятиоктябрие* — десятилетня годовщина Октября. <...> Сегодня пуста жилплощадь комнат, но задыхается “гулплощадь” улиц [41,3:2]. Но тянет, зовёт любовь к живому, к новому *слову-делу* [30,2.07:4]. Оказіональні складноскорочені слова є словотвірними компресивами. Семантико-слово-

твірна контамінація часто буває звичайним способом їхнього творення. Напр.: — Я вправе поступиться, как мне *благоугодно*, со своей печкой [10:85]: *благоугодно* = как мне *удовно* + как мне *заблагорассудится*. Під впливом койне одеські письменники часто вживають складні й складноскорочені okazіоналізми із сатиричною домінантою. Напр.: ...Всё это долгожители нашей околотовальной действительности. А может быть даже *и вечножители* [23:65]. Ой, только не надо благодарить словами. Мы не *добродетели* [23:214]. Он так гласил, что вроде на кабельном заводе Был сделан для Одессы *спецуперпрезидент* [7:45]. В нашем институте *НИИСместа* могли работать при открытых окнах [36:10].

Крім напрямків українського впливу на процеси розвитку російської мови в Україні, визначених дослідженнями НАН України, ми спостерігаємо у словотвірній системі ОМК ряд інтерференційних рис нерегулярної дії, спричинених процесами словотвірної аналогії в умовах функціонування російсько-українського піджину:

1) переважання суфіксів *-ениj-/-аниj-*, продуктивних в українській мові, порівняно з безафіксним чи префіксальним способами творення абстрактних іменників (Влюбление двух сердец [15:6] — замість *любовь*. Поставив Вигдорчик єдиницу за “*шумение* в классе”, учитель сказал... [10:189] — замість *шум*. ...Преподаватели привлекают к творческому *исканию* всех учащихся... [27,1:14] — замість *поиск*);

2) поглиблення присвійної семантики суфікса *-ск-* та викликана цим тенденція до перегруповування словотвірних прикметникових суфіксів (Никогда не пойму феноменального свойства *среднестатистического* одессита “обуть” ближнего... [13:7]. Я вот, говорю, за что сел? За краденый *совхозский* тарантас! [41,10:6]);

3) уживання суфіксів *-ушок-*, *-ушек-* на місці *-ешок-/ешек-* в іменниках-демінутивах чоловічого роду (*гребушок*, *ремушок*, *камушек* [3 розмови різних інформантів] — замість *гребешок*, *ремешок*, *камешек*);

4) зростання продуктивності наголошеного суфікса *-от-* збірних іменників у грубому просторіччі (*босота* = *босяки*; *бандота* = *бандиты*; *жлобота* = *жлобьё*, *жлобня*; *шморгота* = *гадость*; *свинота* = *свиньи* і под. Напр.: Когда мы открывались, ни на ментов, ни на *бандоту* я не рассчитывал... [23:258]);

5)тяжіння до продуктивного оформлення префіксом *со-* іменників сумісного значення, а префіксом *недо-* — іменників зі значенням недостатньої ознаки (Одесские “идиёты” всё-таки отличались от своих неодесских собратьев и *сосестёр* [23:193]. Запечатлелось в памяти, как выглядел сам Катаев, как слушали его *сопляжники*... [38:295]. ...Его ослепляло недоверие к недоучам и *недослухам* [10:187]);

6) підвищена продуктивність префіксів *с-* і *на-* у дієсловах (Присили сбудить [41,20:5] = разбудить. ...*Смаклеровал* одному помещику молотилку [2:147]. Пёс его *схватил* грипп... [21:4] = подхватил. Нужно скорее идти на курсы, *наспециализироваться* и — за работу [30,15.03:2]. Зачем он *назвал* столько народу! [28,1:36]);

7) уживання дієслова *выглядеть* без префіксу (Как он *глядит*? Как я вам *гляжу*? Ты сегодня *глядишь* не совсем (3 розмов різних інформантів);

8) підвищена продуктивність у просторіччі префіксально-суфіксального способу творення якісних прислівників (*задешевле, задороже; по-быстрому, по-крепкому, по-светлому* і под.). Напр.: Можно подумать, ваши рассказы были *задороже* [29:13]. Спиридонов *по-быстрому* сделал вид... [29:36]).

Таким чином, серед наслідків впливу української мови на словотвірну систему ОМК є риси, що відповідають загальним для російської мови України тенденціям розвитку, і риси, характерні лише для ОМК. Причини запозичень з української мови виникають як у площині психосоціальної, так і суто лінгвістичній. Близька спорідненість російської та української мов, їх функціонування в межах одного міста на протязі всієї історії розвитку Одеси, високий кількісний склад як російської, так і української громад, поступове (з 1920-х років) вирівнювання соціально-професійної структури української та російської громад призводять до того, що українсько-російська лексична інтерференція наявна в усіх сферах і стилях спілкування — від літературно унормованого мовлення до грубого просторіччя. Специфічною для ОМК є різна частотність виявлення певних рис, спричинених впливом української мови.

1. **Аверченко А.** Полевые работы // Дерибасовская — Ришельевская: Одесский альманах. — 2000. — №3.

2. **Бабель И.Э.** Сочинения: В 2-х т. — М., 1990.— Т.1.
3. **Варбанец И.** Люби ближнего (Рассказ художника) // Маяк. — Одесса, 1903. — №2.
4. **Гроссул-Толстой П.** Собрание рассказов: Из одесской жизни. — Одесса, 1869.
5. **Демьянова Л.И.** Итальянский язык в учебных заведениях Одессы в XIX столетии // Записки з романо-германської філології. — Одеса, 2001. — Вип.9.
6. **Дидковская Л.П.** Русская речь в украинском и белорусском языковом окружении: Словообразование. Ч.1 // Функционирование русского языка в близкородственном окружении. — К., 1981.
7. **Донская С.** Ша! Слухи ходят за Одессу: Стихотворения. — Одесса, 1998.
8. **Друкер И.** Музыканты: Роман/ Авториз. Пер. с евр. И.Гуревича, Я.Левина. — М., 1964.
9. **Зозуля Е.** Я дома: Рассказы. — М., 1962.
10. **Инбер В.М.** Собрание сочинений: В 4-х т. — М., 1965. — Т.2.
11. **Калустьян Л.Х.** Армянская диаспора Одессы. — Одесса, 1999.
12. **Ковалевська Т.Ю.** Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. — Одеса, 2001.
13. **Константинов В.** Вальсы собачьего года: Заметки чужака о предъюбилейной и юбилейной Одессе. — Кишинёв, 1995.
14. **Котлер И.** Очерки по истории евреев Одессы. — Иерусалим, 1996.
15. **Крокодил:** Еженедельное издание. — Одесса, 1911. — №35.
16. **Литературные листки:** прибавление к “Одесскому вестнику”. — Одесса, 1834. — №1.
17. **Львов А.Л.** Двор: Роман. — М., 1992.
18. **Мандельштам И.Э.** Об уменьшительных суффиксах в русском языке со стороны их значения // ЖМНП. — 1903. — №7/8.
19. **Митрофанов И.** Водолей над Одессой // Знамя. — 1992. — №3-4.
20. **Одесская** греческая община: прошлое и настоящее(1795–1996г.). Научн. ред.И.К.Калмакан. — Одесса-Афины, 1996.
21. **Одесский юмористический альманах.** — Одесса, 1894. — Вып. 2.
22. **Плесская-Зебольд Э.Г.** Одесские немцы. 1803 — 1920. — Одесса; Гёттинген, 1999.
23. **Пойзнер М.Б.** С Одессой надо лично говорить... (Из подсмотренного и подслушанного). — Одесса, 2001.
24. **Полищук М.** Евреи Одессы и Новороссии: Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии (1881 — 1904). — М., 2002; Иерусалим, 5762.
25. **Полищук С.** Песни рыжего клоуна: Стихи. — Одесса, 1989.
26. **Рабинович О.А.** История торгового дома Фирлич-и-К° // Литературные вечера. — Одесса, 1849. — Ч.1.
27. **Силуэты:** Литература, искусство, театр, кино (журнал). — Одесса, 1922.
28. **Славин Л.И.** Избр. произведения: В 2-х т. — М., 1981.
29. **Смирнов В.П.** Операция “Гиппократ”. — Одесса, 1997.
30. **Станок:** Газета. — Одесса, 1921.
31. **Степанов Е.Н.** Одесский (Новороссийский) университет в польско-вос-

точнославянском социокультурном взаимодействии // Слов'янський збірник. — Одеса, 2000.

32. **Степанов Є.М.** Монолінгвізм і полілінгвізм міста у минулому й сучасному // Мовознавство. — 2001. — №4.

33. **Степанов Є.М.** Особливості сучасної мовної ситуації у болгарській громаді міста Одеси // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. — Ізмаїл, 2001. — Вип.11.

34. **Степанов Е.Н.** Особенности культурной и языковой ситуации в греческой диаспоре города Одессы // Мова і культура. Культурологічний компонент мови. — К., 2002. — Т.ІІ. — Вип.4. — Ч.2.

35. **Степанов Є.М.** Особливості культурної та мовної ситуації у вірменській громаді міста Одеси // Мовознавство. — 2002. — №4-5.

36. **Ташма Е.И.** Собственное мнение: Юмор и сатира. — Одесса, 1987.

37. **Утёсов Л.О.** Спасибо, сердце!: Воспоминания, встречи, раздумья. — М., 1976.

38. **Хелемский Я.** Пан Малярж // Вопросы литературы. — М., 2001. — Май-июнь.

39. **Чернышевский Н.Г.** О словопроизводстве в русском языке / Полн. собр. соч.: В 15-ти т. — М.: Госиздат, 1949. — Т.2.

40. **Шайкевич Б.О.** Одеса — огнище на българската култура. — Одеса, 1995.

41. **Шквал:** Двухнедельный журнал “Известий” Одес. Губкома КП(б)У, Губисполкома и Губпрофсовета. — Одесса, 1928.

42. **Papoulidis С.К.** Les grecs de Russie au 19e siècle et au début du 20e // Balcan Studies. — Thessaloniki, 1991. — Vol.32. — Part 2.

43. **Zipperstein S.** The Jews of Odessa: A Cultural History, 1794 — 1881. — Stanford, 1985.

С. М. Дмитрієв

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ПРОТООСНОВА ОДЕСЬКОЇ УРБАНОЛІНГВИ

Резюме

У статті розглянуто особливості одеської урбанолінгви в аспекті української протооснови.

Ключові слова: українська мова, одеське мовлення, урбанолінгва, протооснова.

Summary

In the article, the peculiarities of Odessa urban lingua in the aspect of Ukrainian protobasis are considered.

Key words: Ukrainian language, Odessa speech, urban lingua, protobasis.

Однією з найважливіших проблем сучасної одесики є дослідження унікальної одеської урбанолінгви, яка у різних джерелах називається “одесский язык”, “одессиш” і навіть “одесское кой-

не”. Розгляд її появи, розвитку та функціонування є безумовно цікавим і перспективним. У нашому дослідженні ми маємо на меті визначити протооснову даного мовного явища.

У торговому, будівельному та етнічному аспектах Одеса розвивалась інтенсивно й бурхливо. Герцог Едмон Ришельє (другий офіційний правитель міста 1803-1815) зазначав у листі до Миколи І: “Ніколи, Государю, ні в одній країні світу не сходилась на такому маленькому просторі така кількість народів, притому наскільки різних у поведінці, мові, в одязі, релігії та звичаях” [5:146]. Схожі твердження представлені також у листі К. М. Батюшкова О. І. Тургеневу. “Тут (в Одесі) знайдете всі нації, усього найбільше співвітчизників Тассо та Серра-Капріала. Азіатів безліч” [1:517].

Особливо бурхливим було заселення міста у період оголошення “порто-франко”. В Одесу приваблювали капітали і безліч знедолених наймитів, які мали надію на роботу та дешевизну проживання. Здебільшого це були мешканці Херсонської губернії, які підживлювали людськими ресурсами місто, водночас збагачуючи його національно. Окрім того, у кінці XVIII століття змінюється полоса осідлості євреїв і велика їх кількість переїздить до Одеси з земель польської України, володіючи українською та польською мовами. У результаті таких процесів на території міста виникає унікальна етнолінгвальна асиміляція. Така рідкісна у світовій етнокультурній практиці ситуація — велика концентрація різних народів у межах одного міста — дала, відповідно, свої результати. Одеситів об’єднував спільний побут, економічні та культурні стосунки. В одному дворі (а стара Одеса мала суто дворову систему) жили представники багатьох народів, кожен з яких мав свої родинні звичаї, національну кухню, різнилися релігії, хоча на перших етапах переселення народи ще тримались етнічних осередків, що поширювалось і на творення сім’ї. З часом змішані шлюби стають для одеситів звичайним явищем. Такі поліетнічні напрямки дали привід сучасним проросійським та космополітичним колам казати: “Моя національність — одесит...” Та вони не мають і гадки, що тим самим ображають величне місто, знецінюють унікальний колорит Одеси, бо культурні здобутки, долучені багатьма народами, не стерли обличчя Одеси, а збагатили її генетичний та культурний фонди. Інтернаціоналізм — не є синонімом

“космополітизму”. А отже, цінним у дослідженні культури Одеси буде не заперечення національного, а навпаки, — скрупульозне вивчення участі окремих національних культур в етногенезі культурного центру, назва якому — Одеса.

Одеська урбанолінгва формувалася приблизно 100 років: з кінця XVIII до початку XX століття. У її творенні брали участь усі народи, що мешкали у ті часи на території Одеси. Про це свідчить велика кількість різнорідної лексики, своєрідні синтаксичні конструкції, часто довільні граматичні форми слів.

Окрім періоду формування, одеська урбанолінгва мала періоди розквіту та занепаду. Розквіт припадає на кінець XIX століття, коли мовлення одеситів стало “візитівкою” міста, предметом захоплення письменників, гостей. Унікальна й не схожа на жодну з існуючих в Російській імперії, одеська урбанолінгва лунала всюди: від базарів до місцевої адміністрації. Період занепаду припадає на 60-70 рр. XX століття, пов’язані з посиленою міграцією народів СРСР та повальною русифікацією, впровадженою в 1961 році М.С.Хрущовим. Він наказом дозволив мешканцям національних територій не вивчати мови місцевого населення з різних причин (дітям військових, лікарів і т. д.). Цим діянням передувало в 30-50 рр. XX століття закриття національних єврейських, болгарських та інших шкіл, училищ, факультетів. Мовно й етнічно колоритну Одесу намагались уніфікувати, підвести під спільний “російський знаменник”. Щодо української мови — то вона стала “гостем” на своїй землі на всіх виконавчих та навчальних рівнях.

Така державна політика призвела до того, що у 80-ті роки XX століття Одеса стає російськомовною, з окремими залишками урбанолінгви, які й на сьогодні складають основну масу мовленнєвих огріхів одеситів різного віку. На кінець XX — початок XXI століття користувачів одеської урбанолінгви, відомої своїм колоритом, лишилися одиниці. Молодь міста черпає відомості про неї з творів одеських письменників минулщини та з окремих фраз, які інколи ще лунають у базарних рядах та в розмовах старших поколінь.

Одеська урбанолінгва функціонувала в розмовному варіанті. Тому письмових пам’яток періоду формування лишилося дуже мало. Основа їх — дослідження В.Даля та К.Зеленецького, дато-

вані серединою ХІХ століття. Проте завдяки діяльності Одеського Товариства історії та давнини маємо зафіксовану пам'ятку мовлення протоодесита, датовану 27 січня (за ст. стилем) 1791 року. Це скарга Федора Несторова, який мешкав з родиною поблизу Хаджибейської фортеці ще з часів “Ханської України”. Орієнтовно це територія сучасної вулиці Балківської (на ті часи Татарської Балки). Назва, вочевидь, походить від перших поселенців, нащадки яких і понині мешкають у так званому “татарському дворі” (Балківська, 7). Пропонуємо текст скарги Федора Несторова та Назара Ковальчука, писаної від 1-ї особи Федора Несторова: “Ваше Графское сиятельство. К вашей графской милости прибегаемо, защитите молимо от многих разбойств и хищений. Сего 1791 — в 27 день до нас на хутори на татарской балке Данылы Баркило та Карпа Чаплинского приихалы на триох подводах офицер Ка...ков да сержант Якубов та лекарь Липман со многими солдатами и матросами (“драгунами”) якобы за сином, житом і се...ь и будучи довольно чествуемы вином, горилкою и всякою хуторскою стравою зачали пытать для чего с нами жинки живут не вінчани. И когда кум Назар Ковальчук ответ дали, что жинки наши какие есть вінчаные у протоерея отца Епифания й дівки, что при нас находятся вже рушники повіддавали и за отца Павла вже посылаю тоді фельшер Липман начал свістом знаки подавати на возах сідячим солдатам и прочим людям и иные люди повбигаючи, до всех пяти хат похватили жинку мою Пелагею и свояченицу Тетяну, и Чаплинского жинку же Анастасию с маленьким хлопчиком, та дивчат сродственницу Ковальченкову Параскеву и Назара Ковальчука свояченицу Хведосию та дівку Катерину наймичку та туркиню Офиру и повязавши япанчею офіцеровою і солдатовыми и нашими свитками поїхали до Гаджибея и як ми побігли за ними, то сержант Якубов казал москалям прямо стріляти на нас и тій стріляли но Божою волею мы остались живы.

На другій день поїхав до обозу кум Назар Ковальчук и стал пытать у рейтара, что при воротах стоял на часах де подівали жінок. И тый указал на турецкую... и дойдя до ней Ковальчук видел жинку Чаплинского Анастасию и стал ий казать, чтобы пишла до своего чоловіка (закреслено і над словом написано “мужа”) Анастасия же співаючи сміялась и показала из окна не-

пристойнии знаки. Туркіня же Офира выбегли до Ковальчука и казали, что не піду до вас, а живу у сержанта замість жены.

Просимо Вашей сиятельной милости жінок наших до нас віддати, и за наше добро кожухів три, свиток пять, та за сіно и жито следует платить — и что следует по военному регламенту тем войсковым людям учинить. Писал Фёдор Нестеров” [3:681-682].

Наведений текст свідчить про те, що автор скарги розмовляв українською мовою, але через російське справочинство змушений був писати російською. Це вийшло в нього досить незграбно, з великою кількістю українізмів і не лише лексичних, але й граматичних. Що стосується синтаксичної структури речень, то і порядок слів, і сполучники — здебільшого українські. Це свідчить про те, що розмовна мова місцевого населення була якщо не власне українською, то принаймні з домінуючою кількістю українських елементів на всіх мовних рівнях.

Першим звернув увагу на особливості мовленнєвої системи мешканців Новоросійського краю видатний російський лексикограф, етнограф та діалектолог В.І.Даль, виділяючи її в окреме новоросійське наріччя у своїй монографії “О наречиях русского языка” [2:53-54] 1852 року, написаній з приводу рецензії на “Областной Великорусский словарь”, виданий академією наук та вміщений у “Записках Императорского русского географического общества” (т. VI, отд. 4). Три роки по тому російський діалектолог професор К.Зеленецький присвячує новоросійській говірці дослідження під назвою “О русском языке в Новороссийском крае” 1855 р. [4:10-11].

У 1895 р. в книзі “короля фейлетонів” того часу Власа Дорошкевича “Одесса, одесситы и одесситки” з’являється гумористичне оповідання “Одесский язык”. Автор торкається специфіки одеської урбанолінгви: лексики, синтаксису та сфери її вживання. Через кілька років з’являються оповідання видатного одеського письменника І.Бабеля, який більшість своїх творів присвятив рідному місту, побуту різних його соціальних шарів та прошарків. Мова героїв бабелівських персонажів — зразок одеської урбанолінгви початку ХХ століття.

Дослідження, присвячені одеській урбанолінгві, цікаві, неповторні й достатньою мірою інформативні. Проте в більшості з них

аналіз “одесизмів” упереджений: побудований на російському, німецькому, новоеврейському і навіть італійському мовних матеріалах. Про те, що українська мова була фактично протоосновою одеської урбанолінгви, не йдеться у жодній з праць. Перші її дослідники В. Даль та К. Зеленецький спрямовували свої зусилля на визнання “новоросійської говірки” територіальним діалектом російської мови, який розвивається в умовах відірваності від живої народної мови. На той час українська мова перебувала на правах “малоросійського діалекту великоруської мови”.

В. Г. Даль, який прекрасно володів українською мовою і виступав на сторінках української періодики під псевдонімом “Козак Луганський” як письменник повводив до “Толкового словаря” більшість українських лексем на правах “малорусизмів”, тобто діалектних слів “великорусского языка”.

Пишучи про “новоросійське наріччя”, перші його дослідники вказували не на його українську основу, а лише на незначний вплив “малоросійського наріччя” на “новоросійське”. Їх наступники пішли ще далі — вони перестали згадувати про українську мову у зв’язку з одеською урбанолінгвою взагалі. Українські риси вимови, граматичних форм слів, синтаксичної будови речень, лексичного складу одеської урбанолінгви сприймають або як перекручення російської мови або взагалі нехтують (автори їх не помічають).

У 1852 р. В. Даль писав: “Як у Сибіру панує низька говірка перших поселенців, а в Астрахані висока, так у Новоросійському краї на говірку, навіть вищої верстви, наклала незгладиму печать свою мова малоруська; але загальна схильність та бажання — рідко вдале — розмовляти по-московськи”. Або: “Мова взагалі різнобарвна, хитка, нечиста: напівросійська, жорстка вимова українських слів неприємна: замість м’якого, дитячого звука між **ы** та **и** нескінченно чуєтє дебеле **ы**, і взагалі обидва звука ці змішуютьсѧ” [2:53-54]. Твердження В. Даля зрозумілі. Це емоції словесника, який чує перекручене, скалічене мовлення. Проте учений змовчує про шляхи та геополітичні умови формування місцевої урбанолінгви.

Від 1823 року (початку воронцовської тотальної русифікації краю) до 1852 року (моменту сприйняття її В.І. Далем) пройшло менше 30 років, а цього часу, та ще й на чужомовному ґрунті, ви-

стачило лише на те, аби скалічити мовлення місцевого населення, насаджуючи російське справочинство, освіту і т. п.

Отже, мешканці Новоросії не перекручували російської мови, а лише погано піддавались русифікації. Українська лінгвогенетика не поступалась прийшлій, офіційній мові. У мовленні тогочасних новоросів приживались в основному лексеми, а вимова та граматики залишались українськими. Отже, не могла принесена у літературному варіанті російська мова дати на українському ґрунті різновид усного російського мовлення, а лише — мовленнєве перекручування або чітке наслідування у мовленні російської орфографії.

К.Зеленецький виступав проти виокремлення мовлення новоросіян в окрему “говірку”. Полемізуючи з В.Далем, учений зазначає: “Але визнати цього не можна, тому, що корінного і самобутнього у цьому мовленні немає нічого. Це мовлення є не що інше, як перекручування деяких форм державної мови, — особливо в наголосах, яке однак має місце не постійно, не всюди, але в усіх випадках і не в кожному в однаковій мірі” [4:10-11].

Як негативний факт тогочасної мовленнєвої дійсності, К. Зеленецький констатує псування правильності російської мови у росіян, які мешкають у Новоросії. “Але й власне росіяни, які прожили в Новоросійському краї досить довго, мимохіть захоплюються загальним потоком, і непомітно засвоюють собі різні неправильності рідної мови” [там само].

Наведені в нашій роботі факти і твердження дають підставу казати про те, що протоосновою одеської урбанолінгви була мова українська, а лише з часів правління графа Воронцова перейшла на колію русифікації та й то частково, з великою кількістю українізмів як фонетичних та лексичних, так і граматичних.

1. **Батюшков К. М.** Полн. собр. соч. — Т. III.
2. **Даль В. И.** О наречиях русского языка. Записки императорского Русского географического общества. — Т. VI. — Отд. 4. — СПб., 1852.
3. **Записки** Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1889. — Т. XV.
4. **Зеленецкий К.** О русском языке в Новороссийском крае. — Одесса, 1855.
5. **Rochechouard** (comtede). Souvenirs sur la revolution, l'Empire et la Restauration.

A. I. Kicce

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ОСНОВА ЗАПОБІГАННЯ МІЖЕТНІЧНИМ КОНФЛІКТАМ

Резюме

У статті розглянуто складники психологічного феномену національної толерантності, що становить підгрунття політичної солідарності й міжетнічної гармонійної взаємодії.

Ключові слова: толерантність, консолідація, нація, комунікація.

Summary

In the article, the compound parts of the psychological phenomena of the national tolerancy, which forms the basis of the political solidarity and interethnic harmonical interaction.

Key words: tolerancy, consolidation, nation, communication.

Однією з найважливіших передумов становлення громадянського суспільства, консолідації політичної нації, утвердження атмосфери відкритості й довіри, повнокровного функціонування соціальної системи є толерантність, формування у громадян високої культури міжетнічного спілкування. Проте ця передумова не виникає автоматично в суспільстві перехідного типу, де не подолано чимало успадкованих від тоталітарного минулого елементів економічної, політичної, соціальної систем. І якщо реформи в економічній і політичній сферах дають підстави стверджувати, що їх результати мають необоротний характер, то суспільна свідомість демонструє велику розбіжність ідей, ідеологій, міфів, упереджень, стереотипів, цінностей, ірраціональних утопій, а також розмаїття етнічної та національної ідентифікацій. Співіснування в суспільстві різних етнічних груп, культур, традицій, зумовлених різним історичним минулим і соціальним досвідом, неминуче породжує суперечності міжетнічного спілкування і зумовлює нагальну потребу здійснення демократичної і гуманістичної етнонаціональної політики держави, спрямованої на виховання культури толерантності, поваги до людини як такої, незалежно від етнічного походження.

Україна порівняно з іншими посттоталітарними державами відзначається високим рівнем міжетнічної злагоди та національної консолідації. Проте це не означає повної безхмарності у сфері культури міжетнічного спілкування та високої толерантності громадян. Українські соціологи І.Кириченко та Н.Паніна дослідили в динаміці (протягом десяти років — 1992 — 2002) рівень толерантності громадян України, застосовуючи шкалу “соціальної дистанції” Богардуса. Отримані дані засвідчили, що соціально-психологічна основа демократичного розвитку в напрямку до відкритого суспільства виявилася не такою вже й благополучною. По-перше, населення України характеризується значно нижчим рівнем толерантності щодо всіх етнічних груп, ніж, наприклад, населення США. По-друге, аналіз структури етнічної дистанційованості показав, що ставлення населення України до представників різних етносів у 1992 році характеризувалося орієнтацією на національно-державну відособленість: тільки українці, росіяни, білоруси, діаспора та поляки за шкалою соціальної дистанції мали показники нижче 4 балів, що свідчить про той чи інший ступінь толерантності. Перелік етносів, що потрапили до числа найбільш відторгнених (кримські татари, грузини, араби, цигани), дав підстави вважати, що причиною такого відторгнення є зв’язок у свідомості населення України цих етносів із загрозою міжетнічних зіткнень.

Більшість етносів характеризувалася значеннями від 4 до 5 балів, що змістовно інтерпретується так: “хай живуть в Україні, проте мені не хотілося б з ними контактувати безпосередньо”. Цей феномен був охарактеризований соціологами як “східнослов’янська відособленість”. Він як чинник домінував у масовій свідомості громадян України в 1992 році. Прояв нетолерантності щодо якогось конкретного етносу є проявом загальної ксенофобії як недовіри до всіх “чужих”.

У наступні роки виявлена тенденція зростання етнічної дистанційованості, відчуженості практично всіх етносів України. За винятком росіян, українців і білорусів, практично всі етноси “відсунуто” масовою свідомістю за позначку 5 балів — “вигнані з країни”. Знизилася також самотолерантність: зростання дистанції щодо основних етносів України (титульної нації — українців та

найбільш чисельних етнічних груп — росіян і білорусів). Істотно змінився і сукупний “митний менталітет” громадян України та зменшується частка людей, що подумки допускають представників різних етносів як громадян України. Відповідно збільшується відсоток тих, хто взагалі не допускав би у країну “чужих”.

Особливе занепокоєння викликає зафіксований у 2002 році “стрибок” від міжетнічної толерантності та відособленості до ізоляваності й ксенофобії. Питома частка толерантних громадян в Україні знизилася більш як у 3,5 раза. Найчисельніша група (майже половина населення) — це громадяни з ізоляціоністськими настроями щодо міжетнічних відносин. Питома вага цієї категорії громадян зросла за десять років із 33 до 48 відсотків. Чисельність групи ксенофобів зросла більш як вчетверо. Зростання рівня ізоляціонізму та ксенофобії стало феноменом, що охопив усе населення України.

Аналіз особливостей етнічної толерантності дав змогу виявити певні парадокси національної самосвідомості у цій сфері. Так, у відповіді на питання “Як Ви ставитеся до людей не вашої національності?” близько чверті населення (24,7%) вказали “скоріше позитивно”, 6,5% — “скоріше негативно”, а більшість (68,4%) дали відповідь “нейтрально”. Із тих респондентів, які дали відповідь позитивну, багато хто взагалі не допускав би осіб іноетнічного походження в Україну (або допускали б лише як туристів). Так, азербайджанців не допускали б в Україну 28% тих, хто “позитивно ставиться” до представників інших етносів (як туристів — 44%); американців — 16% (і 50% — відповідно туристів); арабів — 38% (46%); афганців — 43% (41%); білорусів — 7% (22%); грузин — 17% (24%), євреїв — 14% (29%); китайців — 21% (55%); кримських татар — 21% (31%); молдаван — 14% (36%); негрів — 25% (52%); німців — 12% (45%); поляків — 8% (42%); росіян — 4% (14%); румун — 14% (49%); словаків — 10% (47%); турків — 24% (56%); угорців — 11% (52%); українців — 1% (95%); українців діаспори — 3% (16%); циган — 37% (31%); чехів — 11% (50%); чеченців — 52% (34%)⁶. З наведених цифр однозначної відповіді на питання, до яких же етносів (крім хіба що українського — за наведеними даними) населення України ставиться цілком позитивно, немає. Проте слід зазначити, що Україна за цим показником не є винят-

ком. Понад те, порівняно з іншими країнами ці показники досить благополучні.

Програма моніторингу Інституту соціології НАН України мала за мету виявлення характеру та спрямованості змін у міжетнічних відносинах: чи розвивається у нації схильність до міжетнічної інтеграції чи навпаки, розвиваються ксенофобія і національний ізоляціонізм. До цієї програми були включені і показники громадянської ідентифікації, які визначалися за відповіддю на питання “Ким Ви себе насамперед вважаєте?”. Залежно від типу громадянської ідентичності було здійснено таку класифікацію: “регіоналісти” — ті, хто відчуває себе жителем свого села, району, міста, регіону; “громадяни” — хто відчуває себе громадянином України; “націоналісти” — хто відчуває себе представником свого етносу, нації; “ностальгісти” — ті, хто відчуває себе громадянином колишнього СРСР, “космополіти” — так звані “громадяни Європи чи світу”. Залишимо осторонь питання коректності й наукової основи такої класифікації (достатньо сказати, що класифікація має базуватися на одному, а не різних критеріях) і подивимося на показник ставлення до осіб іноетнічного походження тих людей, які не вважають себе громадянами України, тобто ідентифікують себе або з СРСР, або з усім світом. “Ностальгісти” не хотіли б бачити як громадян України азербайджанців (36%), білорусів (5%), грузин (23%), євреїв (16%), кримських татар (34%), молдаван (20%), росіян (3%), чеченців (65%). “Космополіти” не допускали в Україну американців (12%), євреїв (20%), китайців (37%), негрів (25%), німців (17%), турків (37%), чеченців (63%).

І якщо, на думку вчених, десять років тому основною домінантою масової свідомості у сфері міжетнічних відносин був чинник “східнослов’янської відособленості” й потенційне уникнення особистих і професійно-ділових контактів з особами більшості інших етносів), то у 2002 році такою домінантою стає чинник “відторгнення” (потенційне “вигнання” представників інших етносів за межі держави).

Протягом 1995- 2001 років частка людей, які відчувають брак у суспільстві взаєморозуміння між представниками різних етносів, зросла з 27,1 до 34,9 %, а частка тих, хто вважає наявний рівень взаєморозуміння достатнім, скоротилася з 35 до 23,2%⁸.

За даними Київського міжнародного інституту соціології, в Україні останнім часом від 30 до 40 відсотків населення мають сталі етнічні упередження на межі відвертої нетерпимості. 80% із них висловили, більшою чи меншою мірою, негативне ставлення до євреїв. Сильно виражений антисемітизм, аж до небажання бачити євреїв громадянами України, висловила третина респондентів.

Про поширення ксенофобії і повну відсутність реакції з боку державних чинників на подібні прояви свідчать і матеріали преси, і численні книги відповідного змісту на книжкових ярмарках, і соціологічні опитування. Усе це доводить наявність прихованого, до певного часу, міжетнічного конфлікту. За певного збігу обставин конфліктогенний чинник може впасти у вже підготовлений ґрунт. Адже міжетнічний конфлікт не виникає на порожньому місці. Він спалахує там і тоді, де і коли в масовій свідомості “визріли” передумови, і насамперед нетолерантне ставлення до осіб іноетнічного походження. Як зазначає А.Мацнев, незалежно від причин виникнення, масовості складу учасників і національного менталітету він обов’язково має прихований період накопичення і розгортання міжетнічних суперечностей. Причому у кожного конфлікту він має різну тривалість.

За наявності численних засобів і шляхів попередження та розв’язання міжетнічних конфліктів, багато з яких мають тимчасовий та ситуативний характер, толерантність залишається основою запобігання міжетнічним конфліктам. Вона є стрижнем культури як особистості, так і етносу в цілому. Це положення впливає з розуміння етносу як біоенергетичної соціальної спільноти, основним ідентитетом якої є стереотип поведінки (за Л.Гумільовим). Зрозуміти людину як носія імманентних етнічних стереотипів і характеристик, як самодостатню і найвищу цінність може тільки людина терпима, вихована в дусі плюралізму, поваги прав людини і громадянина, тобто справді толерантна й культурна. Відповідно суспільні умови для виховання такої людини формуються лише в демократичному, громадянському суспільстві. Останнє відтак постає і як причина, і як результат толерантності.

1. **Кириченко И., Панина Н.** Особенности национальной толерантности в Украине // Зеркало недели. — 2002. — 31 августа.

2. **Мацнев А.А.** Современные этнополитические конфликты: эволюция и пути урегулирования // Современная конфликтология в контексте культуры мира: Материалы I Международного конгресса конфликтологов. — М., 2001.

3. **Українське суспільство:** Десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців. — К., 2001.

4. **Шлаес О.** Де закінчується цивілізація // Дзеркало тижня. — 2003. — 9 серпня.

О. І. Бондар

БІЛІНГВАЛЬНА КОМУНІКАТИВНІСТЬ ЯК ЛІНГВОЕКОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Резюме

У праці йдеться про можливі шляхи розв'язання проблеми білінгвізму в лінгвоекотологічному аспекті з урахуванням мовно-етнічного поділу населення України та типів білінгвальної комунікативності.

Ключові слова: білінгвізм, комунікативність, лінгвоекотологічний підхід.

Summary

This article deals with possible ways to dissolve the bilingual problem in the linguistic ecological view-point, taking into consideration the language-ethnic division of the population of Ukraine and varieties of bilingual communicativity.

Key words: bilingualism, communicativity, linguistical-ecological approach.

У сучасній Україні продовжує залишатися нав'язана ще царською Росією соціолінгвістична ситуація білінгвізму — двомовності. Власне двомовність (і багатомовність) окремо взятого мовця є явищем позитивним, про що наголошували вже не один раз. Білінгвізм, що характеризується такими рисами, як масовий, вимушений, асиметричний (а саме таким він є і в нинішній Україні) становить собою велику небезпеку для самого існування етносу і його держави, бо тривалий час був і залишається механізмом мовної та етнічної асиміляції. Етнічний склад України досить строкакий, проте найбільшими етносами є заголовний український (близько 73%) та російський (близько 22%). Як не парадоксально, проблеми мововжитку притаманні саме українській більшості. Вже запропоновано чимало проектів поліпшення ситуації, жоден із яких не став офіційним для втілення в життя. Влада і досі занадто

мляво цікавиться проблемами функціонування мов у державі, майже не переймаючись мовним будівництвом та мовним плануванням. В даній розвідці ми хочемо зупинитися на деяких аспектах проблеми білінгвізму в лінгвоекотологічному аспекті, яка виявляється ключовою для розв'язання по суті усього комплексу проблем, пов'язаних з функціонуванням мов в Україні.

Білінгвізм в Україні — явище різнорідне і динамічне, тому цю проблему слід розглядати як сукупність багатьох чинників і складників. По-перше, необхідно розрізнати білінгвізм з перемиканням кодів і білінгвізм зі змішуванням кодів [13:51-52]. Білінгвізм із перемиканням кодів полягає в використанні тієї чи іншої мови мовцем залежно від ситуації. Так, за умов Одеси українські мовці переважно користуються українською мовою вдома, рідше на роботі, а на вулиці, в крамницях та інших ситуаціях — російською. Така практика звужує сферу функціонування української мови, безпосередньо не загрожуючи самій мовній системі. Набагато небезпечнішим є явище змішування кодів, коли український мовець недосконало володіючи російською мовою не здатен повністю перемкнутися на неї, вживаючи чималу долю українізмів. Це небезпечно тим, що наступним етапом розвитку постійного змішування кодів є втрата нормального володіння своєю рідною мовою, змішування кодів стає незворотним, формується недолугий суржик, який, звичайно, є функціонально неповноцінним, не здатний замінити жодної з літературних мов, а тому приречений на подальший занепад, витіснившись однією з літературних мов. Такою літературною мовою, яка витісняла суржик, була і значною мірою залишається нині саме російська мова, а не українська. Отже, суржик — це тільки перехідний етап до повної втрати рідної мови, тому правий Ю.Ковалів, який вважає, що узаконення неприродної двомовності позбавить Україну на довгі роки можливості повернутися, через тернистий шлях національної самоідентифікації, через відновлення етногенетичних першооснов, до власної душі, ключ до якої зберігається в рідному слові. [5:5].

Слід мати, насамперед, на увазі, що український етнос належить до типу етносів з переважно мовною етнічною самосвідомістю [3], у яких суспільно-політичний та культуральний чинники є наразі невідомінантними. Це значить, що білінгвальність українсь-

кого етносу послаблює етнічну самосвідомість українців і призводить врешті-решт до повної їх асиміляції. Виникає ланцюжок: білінгвізм з перемиканням кодів > білінгвізм зі змішуванням кодів > суржик > перехід на чужу мову.

Отже, білінгвізм в Україні в жодному разі не можна підвищувати до рамок закону, адже таке за формою “демократичне нововведення” означатиме за даних умов шаленого інформаційного тиску на Україну з боку Росії не тільки не припинення, а навпаки, подальше розкручування маховика русифікації.

З іншого боку, слід визнати, що білінгвізм в українському суспільстві — це наша сучасна дійсність. Лінгвоекологічний підхід до розв’язання проблем як конкретний вияв загальної екології полягає в урахуванні широких умов довкілля [14]. Не слід забувати, що майже четверту частину людності України становлять росіяни. Звичайно, що значна частина з них (як показують дослідження вчених, близько четвертої частини) становлять криптоетнічні українці [10], тобто ті українці, які в основному зі страху або для кар’єри в СРСР приховували свою справжню національність, та все одно справжніх етнічних росіян все ж значна кількість. До того ж, російськомовна частина мешканців України не збігається з російським етносом. Велика частина етнічних українців користуються російською мовою.

Є два способи забезпечити статус престижності для своєї мови. Перший — через всебічний розвиток суспільства на шляху прогресу (ми б сказали через створення повнокровного громадянського суспільства). Другий — шляхом утиску інших мов [4:100]. Природним шляхом є, безумовно, другий.

Ю.М.Швалб за ознакою володіння мовою всіх жителів України поділяє на чотири групи: україномовних, російськомовних, білінгвів і тих, що розмовляють на так званому “суржику” [12]. Ця класифікація хибує тим, що не враховує етнічного походження мовців, що вельми важливо для лінгвоекологічного підходу, а тому не передає справжньої соціолінгвістичної ситуації. У зв’язку з цим можна запропонувати мовно-етнічний поділ, виділивши такі групи: 1) україномовні монолінгви етнічні українці (далі ЕУ), 2) україномовні білінгви з перемиканням коду ЕУ, 3) україномовні білінгви зі змішуванням коду ЕУ, 4) носії “суржику” ЕУ, 5) російсь-

комовні монолінгви етнічні росіяни (далі ЕР), 6) російськомовні монолінгви ЕУ, 7) російськомовні білінгви з перемиканням коду ЕУ, 8) російськомовні білінгви з перемиканням коду ЕР, 9) російськомовні білінгви зі змішуванням коду ЕУ, 10) російськомовні білінгви зі змішуванням коду ЕР, 11) абсолютні білінгви.

Чисельно найбільшими групами з-поміж усіх одинадцяти є третя (україномовні білінгви зі змішуванням коду ЕУ) і сьома (російськомовні білінгви з перемиканням коду ЕУ).

З першою групою як складником української нації проблем немає. Україномовні білінгви з перемиканням коду ЕУ (група 2) потребують підтримки для використання своєї рідної мови. Така підтримка має полягати в достатніх умовах для використання рідної української мови у більшості сфер суспільного життя. Представники групи 2 наразі відчувають часом вельми велику скруту у користуванні рідною мовою, інколи навіть не маючи змоги придбати газети, часопису чи послухати радіопередачу українською мовою, що характерно, насамперед, для Сходу та Півдня України. За даними Л.Масенко, проведеними у середовищі старшокласників м. Києва, у групі українців з бабусею й дідусем українською мовою розмовляє 55,7% старшокласників, з батьками — 38,6%, у школі з друзями — 28,6% і поза школою — 10 %. Тобто, у більшості українських міст сформувалася стійка атмосфера російськомовного спілкування [8:75].

Здається, варто просто цій групі всюди розмовляти українською мовою і все буде гаразд. Однак розмовляти українською, коли до тебе звертаються російською — значить протиставляти себе іншій людині. За умов білінгвізму можливі кілька ситуацій спілкування: 1) конфронтаційне спілкування, коли мовці (як правило, білінгви) розмовляють різними мовами, не переходячи на якусь одну з них. Як показує практика, нині це досить поширене явище за офіційного спілкування через державний статус української мови, однак лідерами конфронтаційного спілкування, зазвичай, виступають представники російськомовних груп (7-10); 2) авторитарне спілкування, коли один із мовців переходить на мову іншого практично за будь-яких обставин. В радянській Україні це було звичайною практикою для україномовних, інакше їх могли звинуватити в буржуазному націоналізмі зі всіма оргвис-

новками, що з цього випливали; 3) конвенційне спілкування, коли мовці переходять на одну з мов залежно від конкретної соціолінгвістичної ситуації, сфери спілкування; 4) кооперативне спілкування, коли мовець переходить на мову іншого мовця добровільно у зв'язку з якимись іншими, неполітичними мотивами, наприклад, коли інший мовець недостатньо володіє мовою першого, для підкреслення своєї симпатії і т.ін.

Звідси цілком зрозуміло, що конфронтаційне спілкування не є виходом зі становища, бо може тільки стимулювати напругу в суспільстві. Проте таким же неприйнятним є також авторитарне спілкування, по суті, вимушене спілкування чужою мовою. А саме воно залишається характерним для переважної частини україномовних груп: меншою мірою для 2, більшою мірою для групи 3. І тут постає питання наявності комплексу меншовартості, вторинності українських мовців, що свідчить про певний занепад національної гідності. Національна гідність є виявом як загальної культури народу, суспільства в цілому, так і критерієм політичної культури суспільства, вона детермінується історичною культурою. Історична пам'ять, знання архетипів свого етносу, власної історії, життя предків — обов'язкова умова патріотизму. Отож, другою обов'язковою умовою реабілітації українського лінгвосоціуму, що стосується, насамперед, представників групи 3 (україномовні білінгви зі змішуванням коду ЕУ) є кропітка й неухильна робота щодо піднесення загальної культури (загалом — це велика актуальна проблема для людності всієї України). Звичайно, вона покладається, насамперед, на заклади освіти та культури.

Ганебним явищем, спадком комуністичного минулого є “суржик”. Представники групи 4 є психологічно найбільш вразливими, з найбільш розвиненими комплексами національної неповноцінності. Це переважно жителі сіл Сходу та Півдня України. Як слушно вказує Ю.І.Римаренко, національна вторинність як наслідок національного приниження глибоко аморальна [9:95]. Вона спричиняє не тільки духовну спустошеність, а й громадянську розбещеність, формує такі асоціальні риси характеру, як соціальна апатія, непорядність, непунктуальність, холуйство, недбалість, “звичний” розрив між словом і ділом, зневага до людини, її честот і талантів разом з надмірною “повагою” до зовнішніх атри-

бутів і т.д., що можна дефініювати не інакше як деградацію лінгво-соціуму [Див. 2]. Звичайно, ці риси притаманні і для інших груп населення, проте меншою мірою.

Власне, такі ж самі комплекси мають і представники груп 7 (російськомовні білінгви з перемикуванням коду ЕУ і 9 (російськомовні білінгви зі змішуванням коду ЕУ), адже це колишні носії “суржик” а це вельми солідні за обсягом групи всього населення України. Сюди є слід додати й криптоукраїнців — це найбільш ганебне явище комуністичного минулого. З усіма вказаними групами (особливо з криптоукраїнцями) повинна вестися особливо дбайлива і цілеспрямована робота щодо реабілітації їх права на володіння і вживання рідної мови, мови, що відповідає їхній національності.

Окремо слід вести мову про російськомовних білінгвів та монолінгвів ЕР (групи 6, 8, 10). Ця частина населення, що теж поступово увіллється до єдиної української нації, зберігши свою етнічну приналежність, теж має цілий ряд комплексів, нав'язаних фальшивими тезами царсько-комуністично-шовіністичних ідей та положенням колонізаторів-господарів на всіх теренах колишнього СРСР. Це міфи про росіян як про “старшого брата” мало не для усіх слов'ян, про Москву як третій Рим, що насправді виявилася третім Сараєм з повною орієнтацією на азійську, монголо-татарську культуру та менталітет [11] і т.д. Влучно охарактеризував психологічний стан росіян після розвалу радянської імперії З.Бжезінський, не без підстав вважаючи, що незалежність України кинула виклик самій суті претензії Росії на те, що вона є богонатхненною прапороносицею спільної всеслов'янської ідентичності. [1:89]. Поява незалежної української держави не тільки змусила всіх росіян ще раз обдумати природу своєї власної політичної та етнічної тотожності, але й стала істотною геополітичною невдачею для російської держави. Без України будь-яке зусилля Москви відбудувати євразійську імперію залишило б Росію саму, вплутану в затяжні конфлікти з національно і релігійно повсталими неслов'янами, без України неминуче ставатиме з кожним наступним роком менш європейською і більш азійською. [Там само: 92]. Остання спроба з цілої серії подібних спроб Росії підкорити собі Україну — ЄЕП. Коли Україна перебувала

в стані найглибшої економічної кризи і потребувала підтримки, коли йшлося про саме виживання її як держави, Росія постійно скорочувала торгівлю з Україною, вносячи все нові і нові обмеження і вилучення в загальний товарообіг. Тепер, коли наша держава вийшла зі смертельно небезпечної зони, вижила, навчилася жити самостійно, нам пропонують союз, без якого ми цілком можемо зараз обійтися. Навіщо він нам тепер? — резонно запитує Володимир Малинкович [7].

Зважаючи на такі психологічні установки російського населення України, що особливо притаманно для людей старшого покоління, слід бути у відстоюванні своїх прав толерантним також щодо прав національних меншин, в тому числі й росіян. Вони не повинні почувати себе чужорідним елементом в українському суспільстві. Як і кожен народ України, українські росіяни теж мають свої права і обов'язки. Безумовно, що вони мають право на своє етнічне самовизначенню, на забезпечення всіх потреб культурного розвитку. Парадоксальність сучасної ситуації в Україні й полягає в тому, що російська меншина має набагато більші можливості для свого розвитку, ніж українська “більшість”. Але їхнім обов'язком є зрозуміти хибність “старшобратської” зверхньої позиції, що проявляється у суто азійській зневазі до всього українського і, насамперед, до мови.

Любов до рідної мови не тільки не заперечує пошани до інших мов, а навпаки — народжує, плекає, вирощує, зміцнює взаєморозуміння, взаємодопомогу між народами [6:40].

Замість конфронтаційного та авторитарного способу білінгвальної комунікативності слід розбудовувати умови для конвенційного та кооперативного спілкування. Конвенційне спілкування закладається на концептуальному (як положення Конституції), на власне правовому (у “Законі про мови”) та на регулятивно-правовому рівні, у конкретних підзаконних актах, положеннях, правилах. Внаслідок цього розподіляється, систематизується функціонування державної мови, яка не повинна мати факультативне вживання в державних закладах та установах, як то маємо зараз, та мов інших етносів за сферами спілкування. В такому разі мовці знатимуть за якої ситуації якою мовою користуватися білінгвам. Звичайно, це не означає безапеляційний пріо-

ритет у використанні тільки державної мови. По-перше, залишається ще один різновид спілкування — кооперативний. Розумно комбінуючи його з конвенційним можна домогтися оптимального варіанту білінгвальної комунікативності. По-друге, за російською мовою стоїть достатній авторитет для того, щоб її продовжували вивчати в Україні. Звісна річ, гармонійна білінгвальна комунікативність можлива тоді, коли всі громадяни України вільно володітимуть державною мовою.

Лінгвоекотологічний підхід передбачає такі кінцеві наслідки творення громадянського суспільства в Україні: повне громадянське самовизначення всього населення України, сприйняття української держави як своєї з одночасним етнічним, лінгвістичним та культурним самовизначенням.

1. **Бжезінський З.** Велика Шахівниця. — Львів-Івано-Франківськ, 2000.
2. **Бондар О.І.** Деградація лінгвосоціуму: ознаки і типи // Записки з загальної лінгвістики: Зб. Наук. праць. — Одеса, 2001. — Вип.3.
3. **Бондар О.І.** Мова як визначальний етноутворюючий чинник українського етносу // Рідна мова — запорука безсмертя нації: М-ли Міжнар. наук.-практ. конференції. — К., 1999.
4. **Іванишин В., Радевич-Винницький Я.** Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
5. **Ковалів Ю.** Білінгвічна трагедія людини, родини та нації в Україні // Урок української. — К., 2001. — №6.
6. **Лизанчук В.** Завжди пам'ятай: ти — українець! — Львів, 1996.
7. **Малинкович В.** Новий союз Кучми-Путіна так і залишиться паперовим тигром // Українська правда: Інтернетвидання — 25. 09. 2003. — <http://pravda.com.ua/>.
8. **Масенко Л.** Мова і політика. — К., 1999.
9. **Римаренко Ю.І.** Національний розвій України. — К., 1995.
10. **Феномен нації:** Основи життєдіяльності. — К., 1998.
11. **Черноиваненко Е.М.** Москва — “Третий Рим” или третий Сарай? // Його ж: Літературний процес в историко-культурном контексте. — Одесса, 1997.
12. **Швалб Ю.М.** Соціально-психологічні проблеми громадянського самовизначення: Інтернетвидання.
13. **Hudson R.A.** Sociolinguistics. — Cambridge, 1996.
14. **Mühlhdsler, P.** Ecology of Languages. University of Adelaide.- Adelaide, 2001.

ПСИХОСЕМАНТИКА КОМУНІКАТИВНОЇ ГАРМОНІЙНОСТІ

Резюме

У статті розглянуто психолінгвістичні фактори комунікативної гармонійності, з'ясовано домінантні фактори у структурі емпатичної комунікації.

Ключові слова: комунікація, емпатія, психолінгвістика.

Summary

In the article, the psycholinguistical factors of the communicative harmony are considered, the dominant factors in the structure of the emphatical communication are found out.

Key words: communication, emphaty, psycholinguistics.

Репрезентація інтеріоризованих концептів зовнішньої дійсності на рівні вербально-аналогових структур актуалізується в контексті інтерактивного спілкування, яке досліджують в галузі теорії комунікації. Такі дослідження пов'язані з характерною для сучасних гуманітарних студій антропоцентричною маркованістю, орієнтованою водночас на комунітаріанські концепції в існуванні соціуму [13:255], де “основною, загальноновизнаюмою у світі цінністю є людина, особистість” [12:312]. Великої ваги в цьому аспекті набуває аналіз поняття комунікації як імманентного складника загального існування людини в континуальному просторі буття, що передбачає виокремлення та усвідомлення глибинної природи інваріантних констант і периферійних змінних комунікації, які становлять ієрархізовані комплекси в моделюванні гармонійної взаємодії, детермінованої психолінгвальними конструктами емпатії.

Феномен комунікації вважають найважливішим в ієрархічній структурі взаємодії людини з об'єктивною реальністю, оскільки “за нормальних обставин ставлення людини до навколишнього предметного світу завжди опосередковане його ставленням до людей, до спільноти” [11:289], реалізованим у процесах спілкування, яке “на три чверті складається зі спілкування мовленнєвого” [3:273]. С.Арутюнов зауважує, що “серед сукупності різноманітних комунікацій, які підтримують будь-яку спільність людей, вербальні комунікації, здійснені природною мовою, посідають найважливіше місце” [2:6]. У сучасних гуманітарних дослідженнях

також наголошено на органічній природності комунікативної взаємодії індивідуумів і доведено наявність глибинного зв'язку інтеракцій із біологічним та еволюційним розвитком особистості й соціуму. До того ж, у галузі психофізики та біології зафіксовано явище т.з. депривації — органічної людської потреби в безперервному інформаційному надходженні та у наявності зв'язків із довкіллям (див. праці Т.Чернігівської), що, у свою чергу, засвідчує філогенетичну необхідність природного оточення, яке живить і пов'язує особистість комунікативними мережами зі світами реальності та інших осіб, інтегруючи її до загальної площини соціалізованих контекстів і визначаючи подвійну (індивідуалізовану й колективну) природу людської сутності.

Комунікація є багатофакторним феноменом, остаточно дефінування якого є вельми складною проблемою, що і спричиняє полівекторність її аналітичних реконструкцій, представлених у галузі філософії, психології, психіатрії, етології, соціології, інформатики, лінгвістики тощо, де це поняття має специфічне й оригінальне наповнення. На нашу думку, об'єктивне тлумачення комунікації та усвідомлення її функціональних доміант передбачає необхідність врахування комплексу відповідних складників, до яких ми уналежнюємо фактори формальної екстерналіки (поверхневі формотворчі елементи дискурсу — учасники, актуальний контекст та ін.) й інтернальні характеристики, які становлять глибинне підґрунтя комунікативної взаємодії, корелюючи з площинами культуральних та психолінгвістичних когніцій індивіда, орієнтованих на підсвідоме тяжіння до гармонійності буття (див. праці С.Лур'є, Б.Паригіна, А.Шторм та ін.), що пов'язане з емпатичним субстратом комунікації. У такому разі неподільна єдність та взаємозумовленість глибинних і поверхневих комунікативних структур забезпечує корпоративність спільного й специфічного, де виокремлення безпосередніх складників вимагатиме аналітичної реконструкції їх глибинних терміналів. Тоді концептуальними компонентами комунікативної взаємодії можна вважати функціонування інтерперсональної континуальності особистісних світів, інтегрованих до контекстуальних сегментів реального буття через посередництво сенсово інформативних вербальних та невербальних феноменів, скерованих передусім на здійснення впли-

вового реконструювання психологічної структури об'єкта комунікації. Це корелює із сучасним розумінням комунікативних процесів як комплексних явищ, що містять не лише зовнішню інформаційність, а й усю амплітуду характеристик, властивих об'єктивованій ментальній моделі учасників спілкування (Р.Ділте, Г.Почепцов, Я.Радевич-Винницький та ін.) й пов'язаних з ідентифікацією їх глибинної інтернальної сутності, екстрапольованої в невимірність психолінгвістичних та етногенетичних універсалій.

У спілкуванні як процесі послідовних взаємоорієнтованих у часі та просторі дій, реакцій, поведінкових актів відбувається обмін інформацією та її інтерпретація, взаємосприйняття, взаємопорозуміння, взаємооцінка, співпереживання, формування симпатій та антипатій, характера взаємостосунків, уподобань, поглядів, психологічний вплив, спільна діяльність тощо. Проте навички, набуті кожною людиною в процесах спілкування, не є тотожними, що зокрема зумовлює виникнення різноманітних бар'єрів непорозуміння, які переважно “мають соціальний чи психологічний характер” [1:87], реалізований у вербально-акціальної площині, де власне мовна інформація також зазнає викривлення за певних умов [14]. Ці явища характеризують і міжіндивідуальну (аксіальну), й опосередковану (ретіальну) комунікацію, ускладнену неактуалізованістю узагальненого суб'єкта спілкування, що, у свою чергу, вимагає врахування набагато більшої кількості ідентифікаційних елементів аудиторії для досягнення комунікативної гармонії.

Типологія стилів та внутрішньоструктурних складників спілкування передбачає варіативність дефінувань, породжену різновекторною акцентуацією актуальних для аналізу елементів комунікації, де за основу можна взяти “характеристики суб'єктів спілкування, цілі спілкування, предмет спілкування, ставлення до партнера в спілкуванні або сполучення цих характеристик” тощо [10:206]. На нашу думку, пріоритетним фактором у досягненні емпатичної (гармонійної) взаємодії виступає модально-векторна психосемантична інтеграція, що насамперед передбачає актуальність ставлення до співрозмовника — реального партнера або ж квазісуб'єкта, спілкування з яким має віртуальний, безпосередній чи опосередкований характер і реалізується в кооперативно-кон-

курентній скерованості загальної комунікативної аксіоматики. У такому разі будь-який комунікативний жанр орієнтуватиметься на універсальні тенденції, детерміновані або позитивною суб'єкт-об'єктною настановою, або ж такою, що відбиває субдомінантні відношення, які, у свою чергу, передбачають наявність маніпулятивних, некоректних ефектів, реалізованих на вербальному чи невербальному рівнях. У цьому аспекті актуальною вважаємо позицію Дж.Стейнберга і Дж.Міллера, згідно з якою розрізняють дві основні орієнтації, можливі для учасників спілкування: орієнтацію на контроль та орієнтацію на розуміння [19]. На думку дослідників, перша позиція передбачає прагнення контролювати ситуацію, підпорядковувати власним бажанням поведінку співрозмовників, загальну е?оцентричну комунікативну настанову. Для другої позиції характерним є глибинне усвідомлення суб'єктивних настанов та аксіосистемних доміант іншої людини, і саме з цих гуманістичних позицій відбувається комунікативна взаємодія. Наведена комунікативна типологія корелює з дихотомією кооперативно-конкурентної взаємодії, де “у першому випадку аналізують такі вияви, що сприяють організації спільної діяльності, є “позитивними” в цьому зв'язку. До другої групи потрапляють взаємодії, які в той чи інший спосіб “розхитують” спільну діяльність і становлять певну перепону для неї” [1:105]. В останній моделі на перший план висунуто поняття емпатичної інтеракції (див. праці С.Лур'є, Т.Шибутані, У.Крейка та ін.), характерною ознакою якої є загальногуманістична скерованість, дефінована нами як імманентна ознака комунікативного буття людини, співвідносна з кооперативністю спілкування. Наведене розуміння сенсової архітекτονіки комунікації співвідносне з духовним рівнем спілкування, який “забезпечує не відбір тем, а глибину “діалогічного проникнення” людей один в одного” [6:132]. Таке тлумачення комунікативного процесу спирається на концепції гуманістичної психології, орієнтованої на дослідження сенсових структур людини, де основним предметом аналізу виступає феномен міжособистісного спілкування (див. праці А.Маслоу, Р.Мея, К.Роджерса та ін.). Основні методологічні постулати гуманістичних концепцій та й гуманітарної традиції в науці пов'язані з визнанням особистісної цінності й пояснюють особистісне буття як єдиний процес, де ключовою пси-

хологічною реальністю є детерміновані зовнішніми факторами та інтернальною характерологією переживань відкритої для само-реалізації людини. Така ж позиція є характерною для досліджень Б.Паригіна, де наголошено на комплексному характері спілкування, зазвичай презентованому комунікативним (у такому разі комунікацію розуміємо вузько і співвідносимо насамперед із передаванням інформації), інтеракційним та перцептуальним компонентами [14]. Перцептивний бік гуманістичної комунікації має “свої механізми сприйняття, розуміння іншого, а також сприйняття і представлення себе” [10:262]. Дослідники в галузі психології та теорії комунікації вичленовують зовнішні фактори, які формують конкретне ставлення до потенційного співрозмовника. Це фактори перевершування, привабливості та ставлення до власної особи. Перший із цих факторів зумовлений впливом “зовнішнього оформлення” людини (одяг, атрибутика) та її поведінкових манер (як вона ходить, розмовляє тощо) [19]. Наступним фактором, що формує наше уявлення про співрозмовника, є рівень його привабливості як “ступінь наближення до того типу зовнішності, що максимально схвалений тією групою чи групами, до яких ми належимо” [10:36]. Тут актуальними вважають зовнішні дані — тип, статуру тощо. Фактор ставлення зумовлений тим, що “нам подобаються люди, схожі на нас” [16:63], і ті, які добре ставляться до нас. За твердженнями психологів Д.Каррі та Ф.Кені, що ближча позиція іншої людини до нашої власної, то вище ми оцінюємо таку людину незалежно від об’єктивних даних [18]. Цей факт, пов’язаний з егоцентричною орієнтованістю особистості, дуже часто використовують у рекламі. Достатньо пригадати зміну рекламного слогана фірми “Л’Ореаль” з тез, висловлених відомими (на Заході) акторками, моделями про те, що вони гідні пропагованих парфумів, помади та ін., на “*Ви цього гідні!*”. На нашу думку, така зміна зумовлена й національним контекстом. Зокрема в Україні попередній складан не міг бути оптимальним саме через особливості національного сприйняття, детермінованого ментальними характеристиками соціуму (зокрема відповідна егоцентричність, до якої додано внутрішню знегативованість у ставленні не тільки до професії манекенниці, а й певний рівень недовіри до реклами, виконаної за допомогою закордонних представниць).

До перцептивного боку комунікації уналежнюють і явище стереотипізації, експліковане через автостереотипи (уявлення про себе) та гетеростереотипи (уявлення про інших) в системі національної ментальності, що передбачає актуальність психонетичного принципу відповідних досліджень, який “поширює галузь усвідомленої маніпуляції смислами” [4:25] за рахунок фіксації таких межових понять психічного комплексу, як підсвідоме, чи ж колективне підсвідоме, де “утримано весь духовний спадок людської еволюції, що відродився в структурі мозку кожного індивідуума” [17:168], реалізуючись почасти у процесах мовлення. Отже, до аналізу ментальних орієнтирів обов’язково має бути залученим лінгвістичний аспект, який згідно з принципом експансіонізму є невід’ємним від усієї загальнонаукової методології, орієнтованої на багатомірний, комплексний аналіз феноменів людського буття. Поліаспектність аналізу ідіоцентричної кодифікації та репрезентації інформаційного континууму визначена синкретичним характером феномену комунікації, який природно поєднує узальність соціально-генетичних констант з оказіональним характером особистісної поведінки, детермінованої індивідуальною оригінальністю психофізіологічної структури. У наших попередніх дослідженнях ми відзначали, що певні метапрограми (див. [9]) як актуалізовані сегменти ментальності ідентифікують суб’єктивні цінності, пріоритетні засоби обробки зовнішньої інформації та актуальні напрямки інтерактивного спілкування, що почасти відбиває особистісну та колективну психоструктуру в її співвіднесенні з реальністю і дає підстави вважати указані метапрограми релевантним інструментом у дослідженні специфіки лінгвокультурних спільнот та моделюванні гармонійних дискурсів.

Глибинна нейропсихологічна детермінованість метапрограм (МП) як специфічних індикаторів особистісної психоструктури реалізована в поверхневих структурах мовлення, аналіз яких, на нашу думку, доцільно проводити, спираючись на метапрограмні та метамодельні квантори, представлені в теорії нейролінгвістичного програмування (НЛП). Метамодельні маркери в НЛП слугують засобом для поновлення глибинного сенсу інформації і вважаються певними позначками сенсових лакун поверхневої структури повідомлень, концептуальне оформлення яких співвідносне,

як зазначалося, з первинними процесами мисленнєвої діяльності, що діють у площині “архетипів колективного безсвідомого” [17]. У такому разі можна припустити, що мовленнєва ідентифікація (через метамодель та метапрограми зокрема) сприятиме не тільки реконструкції актуальної інформативності, а й виокремленню афектованих, за термінологією І.Канта, сенсових зон, які лексикалізуються відповідними номенами чи сигнатурами і корелюють з ментальними орієнтирами особистості-соціуму. Уживаність певних елементів метамоделі ми пов’язуємо з усталеною динамікою в процесах вербалізації мисленнєвої континуальності, що і надає специфіки мовленнєвим об’єктиваціям, ототожнюваним із поняттям лінгвоментальності. Тоді маємо ланку ментальність (МП) — лінгвоментальність (через метамодельну мережу зокрема), де ментальні домінанти відбиті в метапрограмах, вербалізація яких передбачає метамодельну маркованість, що допомагає зрозуміти особливості акцентованих зон.

Спираючись на психологічні концепції особистості психогенетичного підходу (Л.Зіґлер, С.Рубінштейн, З.Сікевіч, Л.Хьєлл, А.Шварц, К.Юнґ), відповідні експериментальні методики, дослідження класиків української та світової філософської думки, а також релевантні лінгвістичні концепції (Ю.Апресян, О.Артем’єва, Ф.Бацевич, Н.Болотнова, О.Бондарко, І.Гальперін, О.Сорокін), ми проаналізували провідні ознаки особистісної та національної ментальності, що дало змогу визначити актуальні орієнтири національної аудиторії (докладніше див. [8]). Спроба експериментального виявлення певних ментальних орієнтирів (МП) українців, актуалізованих у площині вербаліки та власне психологічних мотивацій, спрямована на реконструкцію автостереотипів, тому що загальна емпатична комунікації передбачає насамперед розуміння себе “самого як іншого” [15], уміння розкодувати внутрішню систему власної “самості”. Результати експерименту зокрема засвідчують культурологічну орієнтованість до метисованого типу з “гарячою” домінантою, пріоритетність тяжінь до самовизначення, універсалізму та гедоністичних уподобань порівняно з невисоким рівнем конформності, традиційності та безпеки. Відзначимо також акцентованість “веселої вдачі” українців як вияв психосемантичної категорії пластичності (див. праці Е.де Боно). Харак-

терною ознакою української аудиторії є її комунікативна толерантність, емпатична орієнтованість, ґрунтована передусім на повазі до іншої людини. Так, інформанти за патріотичної переваги “власного” над “чужим” схильні були вважати типовими для українців соціокультурну адаптованість, індивідуалістичні характеристики, щирість, сміливість і гордовитість, релігійність, волелюбність, національну терплячість тощо. В аспекті метапрограмної ідентифікації ментальних орієнтирів зафіксовано перевагу екстернальних альтернатив, щоправда, за певної актуальності інтернальних тенденцій, а також домінування проактивних настанов порівняно з відцентровими.

Інтерактивний бік спілкування враховує ситуативно-контекстуальні фактори. У широкому розумінні інтеракцію витлумачують як контекст, у межах якого відбувається комунікація, де учасники виконують певні ролі в певних ситуаціях. Позиційну стратегію інтерактивних дискурсів описав всесвітньо відомий психолог Е.Берн, що запропонував теорію трансактного аналізу комунікації, згідно з якою людині як комунікантові властиві щонайменше три особистісних позиції, що співіснують у межах цієї особистості, доповнюючи одна одну [5]. Учений виокремив комунікативну позицію Дитини, Дорослого та Батьків, відмінності між якими полягають у поведінкових стратегіях та глибинних мотиваціях, де кожному его-стану відповідають певні вербальні показники. Так, для стану Батьків характерне вживання формул, які містять елементи категорійності, пов’язані з використанням мовленнєвих операторів необхідності, універсальних квантифікаторів тощо: *ти повинен / не повинен, ніколи цього не роби, я забороняю тобі* та ін., що співвідносне з відповідним інтонаційним забарвленням та акціальною специфікою. Відзначимо, що внутрішнє несприйняття такого стилю зумовлює низький рівень його комунікативної впливовості. Стан Дорослого експлікований толерантнішими формулами вербаліки, у межах яких актуальними є припустові конструкції, що засвідчують кооперативний характер спілкування, а отже, його емпатичне орієнтування (*можливо, на мою думку, спираючися на мій досвід* та ін.), що виступає позитивним показником у виборі саме такої поведінкової стратегії. У вербальному оформленні стану Дитини переважає категорійність егоцентрич-

них тенденцій (*я хочу, мені треба...*), емотивні конструкції з афективним компонентом (*круто, неперевершено, вищий клас*) з відповідно скерованими пара- та невербальними елементами. На нашу думку, перспективним є аналіз комунікації (національної специфіки — також) з використанням зазначеної теорії, що уможливить ідентифікацію індивідуально-колективних психокомплексів та відповідне моделювання ефективної комунікації.

Отже, можна констатувати, що глибинну природу комунікативних процесів визначають насамперед імпліковані фактори, пов'язані з психолінгвістичними характеристиками інтерактивних учасників, реалізованими на рівні дискретно-аналогових сигнатур, та з універсальними комунікативними настановами, скерованими на досягнення гармонійності спілкування. У сучасних гуманітарних дослідженнях зазначену комунікативну гармонійність співвідносять із феноменом емпатії як комплексним психолінгвістичним явищем, що базується на рівноправному поєднанні раціонально-емоційних домінант особистості, експлікованих на рівні вербального та невербального спілкування. Наведене дає змогу витлумачити емпатію як таке сприйняття й розуміння іншої людини, що природно пов'язане з ідентифікацією не лише окремого емотивного сегмента індивідуальної сутності співрозмовника (як пропонують психологи), а і його загальної ментальної орієнтованості, що досягатиметься через глибинне усвідомлення та психологічну налаштованість комунікатора на світоглядні настанови Іншого, почасти реалізовані через вербаліку.

В емпатичній, гармонійній комунікації доцільно виокремити основні компоненти, комплексне врахування яких сприятиме, на нашу думку, адекватному конструюванню відповідних комунікативних контекстів. У цьому аспекті пропонуємо вважати загальними емпатичними конструктами інваріантні складники комунікативного процесу: особистісну презентацію, актуалізацію диференційних ознак індивідуума як детермінант його ідентифікаційно-ототожнювальних характеристик, співвідносних з оригінальністю раціонально-аксіосистемних репрезентацій в інформаційному кодуванні, та, з іншого боку, декодувальні, перцептивні особливості, пов'язані з вибіркоким характером діакритизованих сенсорних сегментів у загальній значеннєвій континуальності комуні-

кативного простору. Наведене орієнтує на виокремлення узагальнених емпатичних імплікатур, які обумовлені психологічними особливостями мовця — адресата, сконцентрованими у площині філософського усвідомлення національної ментальності як інтеріоризованих домінант концептуального буття людини.

Узагальнюючи, відзначмо, що усвідомлення й об'єктивна наукова кваліфікація всієї амплітуди складників комунікації сприятимуть загальній оптимізації процесів спілкування й уможливатимуть прогнозоване моделювання гармонійної взаємодії.

1. **Андреева Г.М.** Социальная психология. — М., 1998.
2. **Арутюнов С.А.** Народные механизмы языковой традиции // Язык. Культура. Этнос. — М., 1994.
3. **Атватер И.** Невербальное общение // Психология влияния. — СПб., 2001.
4. **Бахтияров О.Г.** Постинформационные технологии: введение в психонетику. — К., 1997.
5. **Берн Э.** Игры, в которые играют люди (Психология человеческих взаимоотношений). Люди, которые играют в игры (Психология человеческой судьбы). — М., 1988.
6. **Добрович А.** Общение: наука и искусство. — М., 1996.
7. **Китайгородская М.В., Розанова Н.Н.** Русский речевой портрет. Фонохрестоматия. — М., 1995.
8. **Ковалевська Т.Ю.** Вербальні вияви автостереотипів // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2001. — Вип.11.
9. **Ковалевська Т.Ю.** Лінгвоментальні репрезентації метапрограм // *Ukrajnistika na prahu noveno stoleti a tisicileti. Problemy jazyka, literatury a kultury. Sbornik prispevku.* — Olomouc: Univerzita Palackeho, 2001.
10. **Крижанская Ю.С., Третьяков В.П.** Грамматика общения. — М., 1999.
11. **Леонтьев А.А.** Общение как объект психологического исследования // *Методологические проблемы социальной психологии.* — М., 1975.
12. **Людина** в сфері гуманітарного пізнання. — К., 1998.
13. **Майерс Д.** Социальная психология. — СПб., 1998.
14. **Парыгин Б.Д.** Анатомия общения. — СПб., 1999.
15. **Рікер П.** Сам як інший. — К., 2000.
16. **Чалдини Р.** Психология влияния. — СПб., 2000.
17. **Юнг К.-Г.** Архетипи колективного несвідомого // Читанка з історії філософії у 6 книгах. — Кн.6. — К., 1993.
18. **Aronson E., Golden B.W.** The Effect of Relevant and Irrelevant Aspects of Communicator Credibility on Attitude Change // *J.Pers.* — N.Y., 1962.
19. **Darley S.M., Glucksberg S., Kamin L.S., Kinchla R.A.** Psychology. — N.Y., 1981.

КОЗАЦЬКА ПЕДАГОГІКА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ У ВИХОВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Резюме

У статті розкрито педагогічні й національні основи виховного процесу в різних типах навчальних закладів періоду козацтва в Україні, обґрунтовано проблеми вдосконалення змісту освіти й виховання, які скеровані на формування у підлітків національного характеру й самосвідомості.

Ключові слова: самосвідомість, козацтво, педагогіка, національний характер.

Summary

The article considers the cultural and the historical foundations of the educational process in various types of educational institutions in Ukraine, it bases the problems of improving of the education and upbringing.

Key words: self-consciousness, Cossacs' society, education science, national character.

У концепції національного виховання зазначається, що ідеалом виховання є гармонійно розвинена, високоосвічена, соціально активна та національно свідома людина, яка наділена глибоко громадянською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними і патріотичними почуттями. Вона є носієм кращих надбань національної та світової культури, здатна до саморозвитку та самовдосконалення. Сучасне виховання в Україні має забезпечувати призначення молоді до світової культури та загальнолюдських цінностей. За своїми формами і методами воно повинно спиратися на народні традиції, кращі надбання світової та національної педагогіки.

Українська національна ідея проходить через всю педагогічну спадщину минулих епох. Цілеспрямоване звернення до історичного досвіду, вивчення прогресивної історико-педагогічної спадщини вітчизняних педагогів з питань виховання національної свідомості особистості дають підстави визначити найважливіший етап в історії української педагогіки — козацтво, який має неоціненне значення для відродження національної культури, школи, духовності українського народу. Дослідження витоків, становлення і розвитку національної системи виховання є важливим завданням, від розв'язання якого залежить вихід Української держа-

ви на сучасний рівень світових стандартів у галузі освіти та виховання.

Козацький рух в Україні був однією з найяскравіших сторінок літопису боротьби нашого народу за політичну і державну незалежність. Козацька педагогіка — це найзначніша частина народної педагогіки, яка формувала у підростаючого покоління українців синівську вірність рідній землі, своїй Батьківщині. Це народна мудрість, яка мала на меті формування громадянина з яскраво вираженою національною свідомістю. Саме в цей період українським шкільництвом було висунуто деякі принципи виховання та навчання, проте на той час вони ще не мали наукового обґрунтування. Тому категорія педагогічних принципів виховання розглядалася з позицій загальноестетичного освоєння особистістю навколишньої дійсності. Внаслідок цього на перший план виступає орієнтація особистості на гармонійний розвиток, взаємозв'язок шкільного та родинного виховання, актуалізація практичних вмінь та навичок.

Для сучасної української педагогіки важливими виступають провідні ідеї козацького руху — свобода та незалежність країни, непорушність прав людини і народу, свобода особистості. Такі ідеї стали основою для побудови національної системи освіти та виховання. Педагогічна мудрість козацтва сприяла зміцненню національної освіти та виховання. Так, перші вищі навчальні заклади — Острозька академія (1576 р.) та Києво-Могилянська академія (1615 р.) стали визначними науковими осередками. Організація навчання в цих навчальних закладах була спрямована перш за все на формування національної свідомості вихованців. “Академія не лише вбирала в себе дух народний, а й живила та зміцнювала його” [9:4]. Саме тут формувалися центри філософської думки слов'янського світу, відбувалося становлення української літературної мови, склалася літературна і поетична школи.

Чимало козацьких лідерів — гетьманів, полковників, сотників здобували вищу освіту в цих академіях, де вивчали українську народну і світову філософію, логіку, психологію, історію, латинську, грецьку, німецьку, польську мови.

Навчальні заклади, що діяли на території Запорізької Січі (1553-1735 р.), були осередками розвитку духовності та національної са-

мосвідомості особистості. У козацьких та січових школах дітей навчали грамоті, лічбі, закону Божому, музиці та співам. Всі вихованці разом зі своїми батьками та вчителями брали активну участь у впровадженні народних традицій, звичаїв та обрядів. Крім того, на Січі існували і спеціальні школи: школа підготовки юнаків до військової служби, школа полкової музики, школи музики та церковного співу. Так, Богдан Хмельницький у 1652 році видав документ про організацію при кобзарських цехах шкіл кобзарів та лірників. Саме з цього моменту почали діяти на Україні музичні школи. До них приймали дітей, які мали добрий слух і голос, їх навчали церковного співу, готували читців і співаків для нових церков.

Розмаїття духовного світу особистості, рівень її моральності у козацькій педагогіці ставився у пряму залежність від знання національних традицій та обрядів. Як окремий напрямок розвивалося в навчальних закладах фольклорне виховання, джерелом якого були пісні, думи, легенди, перекази, балади, прислів'я, приказки про козаків, їхню героїчну боротьбу проти загарбників. Великий вплив на дітей мали різноманітні види народного мистецтва — музичне, танцювальне, декоративне, які були пройняті вільнолюбивим козацьким духом, пізнавально-виховним потенціалом національної символіки.

Проблема дошкільного родинного виховання займає в козацькій педагогіці значне місце. Воно утверджувало високий статус батька та матері: саме батьки цілеспрямовано займалися вихованням своїх дітей — готували їх до подолання життєвих труднощів, до захисту рідної землі, вільного життя. Родина в Запорізькій Січі відрізнялася демократизмом, духовними традиціями, рівноправністю чоловіка та жінки. Усвідомленість жінкою-матусею того, що свою рідну землю треба захищати від чужоземних загарбників ставило на перший план виховання нею у своїх синів мужності, рішучості, вольових якостей характеру. Батько виховував у сина незламність, витривалість, уміння долати життєві труднощі. Батько — це захисник своєї родини, роду, творець історії, державності. У козацькому фольклорі він є взірцем стійкості, мужності, непорушного авторитету у ставленні до родини, громадських справ, потреб народу. Сімейні виховні традиції знаходили своє продовження у шкільній практиці.

Наступною ланкою козацького виховання можна вважати родинно-шкільне виховання [8:64]. У козацьких, січових та інших типах шкіл велике значення мали родинні, національні та релігійно-моральні цінності. Згодом молодь вдосконалювала свої знання у вітчизняних колегіумах і академіях, у відомих університетах Європи, здобуваючи підвищену та вищу освіту. У багатьох випадках випускники, очоливши національний визвольний рух на Україні, брали активну участь у розбудові національної освіти, науки та культури.

До козацького шкільництва належали січові, монастирські, полкові, церковно-парафіяльні школи. Діти в них набували знань про рідний край, його історичне минуле, події державного життя України. Тут вони отримували розумове, естетичне, моральне, фізичне виховання. Так, у січові школи віддавали хлопчиків з 9 років. Головний вчитель, ієромонах, був наставником, вчив дітей читати, писати, рахувати, співати. Разом з тим він піклувався про стан здоров'я дітей, яких привчали до національного способу життя і поведінки. Січова школа складалася з двох розділів: у першому навчали майбутніх паламарів та дяконів, у другому вчилися діти, у яких не було батьків. У січовій школі навчали грамоті, співу і військовому ремеслу. Гуманістичний характер виховання в козацьких школах передбачав побудову його змісту й форм на основі глибокого розуміння вихователями природи дітей, їхніх індивідуальних рис та можливостей, поваги до особистості дитини, турботи про її моральний, фізичний, духовний, естетичний розвиток. Діяльність козацьких шкіл активно підтримувалася управлінською структурою Української держави.

Для сучасної теорії і практики національного виховання важливою є ідея взаємодії школи та сім'ї у вихованні молоді. Так, у козацьких, січових, полкових та інших типах шкіл, що діяли на території Запорізької Січі, особлива увага приділялась продовженню сімейних, національних та духовних цінностей, які в шкільному вихованні набували вже загальнонаціонального масштабу. Це, перш за все, заповіді батьків, пращурів, традиції, звичаї, обряди та релігійні ідеали. Саме така спрямованість виховання дає змогу стверджувати, що культура, вихованість і в значній

мірі освіченість були невід’ємною складовою національного способу життя українського народу.

Сьогодні родинне виховання виступає першою природною і постійно діючою ланкою національного виховання. у сім’ї закладається духовний стрижень особистості, основи моралі, самобутність національного світовідчуття і світорозуміння Основними завданнями родинного виховання є: формування моральних цінностей з позиції добра, справедливості, гідності, правди, честі, людяності; -створення сприятливої трудової атмосфери в сім’ї; залучення дітей до чарівного світу знань через народні казки, пісні, приказки тощо; -залучення дітей до активної участі у народних традиціях, звичаях, обрядах, виховання в них національної свідомості й самосвідомості.

Одним із найважливіших завдань виховання в козацьких школах було формування у молодого покоління духовності, яка розвивалася на основі багатогранних традицій та християнської віри. Всевишній у свідомості козака оберігав незалежну Україну, надавав їй духовних сил у боротьбі з численними ворогами. Козацтво збагачувало християнську мораль гуманістичними традиціями, звичаями, обрядами. Внаслідок усвідомлення таких ідеалів молоде покоління заперечувало рабську психологію, втрату людиною самостійності та гідності, невіру у власні сили, політичне прислужництво.

У духовному житті підростаючого покоління велика роль відводилася лицарській гідності та честі: кожен молодий козак намагався розвинути в собі такі якості, як любов до батьків, рідної мови та рідної землі, готовність захищати свою Батьківщину, відстоювати свободу та незалежність як кожної особистості, так і держави в цілому, турбуватися про розвиток національних традицій. Крім того, із століття в століття козацька педагогіка формувала в молоді такі героїчні якості, які склали кодекс лицарської гідності: готовність боротися до загину за волю, честь і славу України; нехтування небезпекою, коли йдеться про життя друзів, побратимів, матері-України; ненависть до ворогів, прагнення звільнити рідний край від загарбників; героїзм, подвижництво у праці і в бою тощо [8:76].

Саме такі якості й сьогодні не втрачають свого виховного по-

тенціалу. Проблеми виховання патріотизму, формування державної ідеології та національного світогляду у молоді України тісно пов'язані з сучасними державотворчими процесами. До них входять такі провідні ідейно-політичні чинники, як ставлення до політики, до ідей державності, до рідної землі. Важливе місце в такому процесі посідають морально-етичні засади — людяність, бережливість у ставленні до близьких та рідних, повага до поглядів та переконань іншої людини, до національних і релігійних почуттів особистості, честь, прагнення робити добрі вчинки.

Виховні ідеали козацької педагогіки були спрямовані і на вдосконалення фізичної культури. Незгасаючі війни, боротьба за збереження українського етносу, стихійні лиха, виживання у складних ситуаціях гартували тіло і дух козаків. Саме такі обставини обумовили вдосконалення системи фізичної підготовки. Так, молоді люди, готуючи себе до складних випробувань, влітку спали під відкритим небом. Відомо, що у школах Запорізької Січі перехід від одного класу в інший обов'язково супроводжувався народними іграми, забавами та фізичними змаганнями. На народних святах юні козачата змагалися силою, винахідливістю, точністю попадання в ціль тощо. Традиційними були різноманітні змагання на конях. Козацька старшина вимагала від козаків досконалого володіння своїм тілом, а також різними видами зброї — рушницею, мушкетом, списом, шаблею, арканом. Разом із тим всі види козацької боротьби ґрунтувалися на правилах, принципах народної моралі. Порушення їх вважалося неприпустимим і мало тяжкі наслідки для тих, хто нехтував козацькими законами життя, традиціями і звичаями.

Нині такі ідеї втілено у “Концепції національного виховання”, головною метою якої є набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, формування в особистості рис громадянина України, розвиненої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, фізичної культури [3:4]. На кожному етапі свого розвитку українська національна система освіти та виховання вбирає в себе кращі здобутки філософського осмислення своїх цілей, завдань, смислу життя, історичних перспектив. На основі народної філософської думки зароджувалися національні традиції, звичаї, обряди, що сьо-

годні становлять надійний фундамент системи виховання українського народу.

Відродження української національної системи виховання аж ніяк не означає повернення назад, у минулі історичні часи. Епоха козацтва створила багатогранну, глибоку духовність, що стала гордістю української національної культури. Її освітньо-виховний, емоційно-естетичний потенціал не втратив своєї актуальності й сьогодні. Глибоке пізнання національних традицій виховання, пріоритетів нашого народу, відродження культурно-освітніх і виховних традицій сприятиме у сучасного молодого покоління вихованню національної свідомості, самосвідомості, патріотизму, духовного розвитку та культури особистості.

Майбутнє нашої країни — за поколінням, що сьогодні опановує уроки життя в навчальних закладах. Відроджувати національну систему виховання треба не лише для того, щоб відновити кращі здобутки минулого, а й для того, щоб наповнити її сучасним науковим змістом. Основні цілі стратегічної освітньої програми містять розбудову національної системи освіти, формування творчої особистості, широке використання досягнень вітчизняної і світової педагогіки.

1. **Державна** національна програма “Освіта” \”Україна XXI століття”\”. — К., 1993.
2. **Годованець О.** Програма підтримки вироблення стратегії реформування освіти. — К., 2001.
3. **Історія педагогіки.** — К., 1973.
4. **Концепція** національного виховання // Рідна школа. — 1995. — № 6.
5. **Команева О.О., Клімова Н.О.** Формування, збереження й зміцнення здоров’я підростаючого покоління як обов’язковий компонент системи національної освіти. — К., 1997.
6. **Кравець В.Л.** Історія української школи і педагогіки. — Тернопіль, 1994.
7. **Мешко О.І., Янкович О.І., Мешко Г.М.** Історія української школи і педагогіки. — Тернопіль, 1999.
8. **Основи** національного виховання (Концептуальні положення). — Ч.1. — К., 1993.
9. **Хижняк З.І.** Києво-Могилянська академія. — К., 1988.

**ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ
УТВОРЕННЯ ІРОНІЇ**

Резюме

Стаття присвячена необхідності використання прагмалінгвістичного підходу під час дослідження іронії.

Ключові слова: прагмалінгвістика, іронія, комунікація.

Summary

The article is devoted to the usage of pragmatic linguistic approach in the research of irony.

Key words: pragmalinguistics, irony, communication.

Необхідність використання прагмалінгвістичного підходу при дослідженні іронії пояснюється її прямою залежністю від намірів і характеристик комунікантів. У цьому смислі іронію можна визначити як явище природно пристосоване до прагматичного аналізу, оскільки провідним в ній є суб'єктивний аспект. Метою цієї статті є вивчення прагматичних особливостей іронічних висловлень. Прагмалінгвістичний підхід, що здійснюється в рамках даної роботи, спрямований на вивчення особливостей передачі значеннєвого змісту, який відображує наміри мовців.

Основне завдання мовленнєвої діяльності полягає не в передачі змісту, а в реальному впливі на співрозмовника. Прагматичне розуміння являє собою “последовательность процессов, содержанием которых является приписывание высказываниям участниками коммуникации особых конвенциональных сущностей — иллюкативных сил” [4:14-15]. До завдань прагматики і теорії мовленнєвих актів як її складової частини входить вивчення моделей комунікативного впливу мови, або моделей вживання певних форм мови для досягнення конкретної мети. Безсумнівно, входять до їх складу й іронічні висловлювання.

Процес комунікації складається з кількох компонентів, основними серед яких є мовець, слухач і предмет, про який йдеться. Залежно від ставлення до цих трьох елементів виділяються три основні застосування мови: інформативне, експресивне й евокативне. Під першим розуміється формулювання істинних і хибних суджень, під другим — вираження стану мовця, під третім — вплив

на слухача, викликання у нього думок, оцінок, прагнень до дії. Хоча висловлюванням притаманні одночасно всі три функції, одна з них, як правило, є домінуючою. На нашу думку, в іронічному висловлюванні переважає евокативна й експресивна складові.

У рамках даної роботи прагматика розуміється як розділ семіотики, який вивчає ставлення мовця до знаків, що ним вживаються (що реалізуються в певному контексті) і вплив цих знаків на співрозмовників, а іронічне висловлювання розглядається в аспекті теорії мовленнєвих актів.

При розгляді іронії з позиції теорії мовленнєвих актів виокремлюють два відносно автономних аспекти іронії: 1) насмішка, що є іллокутивною складовою і 2) протиставлення (антифразис), що представляє лінгвістичну складову. У результаті такого розподілу виявляються три види іронії: 1) іронія, яка містить обидва компоненти (насмішка і антифраза), 2) антифраза без насмішки, 3) насмішка без антифрази [13:120]. Проте завжди відбувається семантична інверсія з метою девалоризації об'єкту, яка в тому чи іншому ступені припускає насмішку (яка є іллокутивною силою іронії).

Компонент “насмішка” в іронічному висловлюванні відзначає ряд дослідників [17;7], а також у деяких словниках [14;8;19]. При цьому, визначаючи іронію, автори не завжди говорять про критику (тобто про намір за допомогою іронічного висловлювання висловити критичне ставлення до співрозмовника) як характеристику іронії або визначають іронічне висловлювання як насмішливо-критичне [15;11], яке може бути насмішливим або критичним і не обов'язково насмішливо-критичним одночасно [5:50]. Іллокутивна складова “насмішка” або “критика” може зводитися, таким чином, до мінімуму, а в прагматичній настанові практично повністю реалізується тільки другий компонент.

Вимова іронічного висловлення є також здійсненням перлокутивного акту — відбувається емоційний вплив на адресата. Специфіка іронічного мікротексту (двозначність) визначає певний вплив на об'єкт, оскільки останній не має формальної підстави для свого протесту.

Потрібно зауважити, що іронічне висловлення обов'язково пов'язане з порушенням однієї і/або більше конверсіональних максим. Для адекватного сприймання такого висловлювання потрібно

бути здатним співвіднести його з мовленнєвою ситуацією, “включити” її до контексту. Якщо співрозмовник не зрозумів прагматичного навантаження іронічного мікротексту, він може зрозуміти речення в прямому смислі. Наприклад, якщо кого-небудь іронічно хвалять, новий співрозмовник, незнайомий з ситуацією, може неправильно інтерпретувати висловлене, тому для інтерпретації непрямого мовленнєвого акту (НМА) великого значення набуває його контекстуальна включеність.

Прагматичність іронії визначається тим, що іронічний акт є актом оцінювання, а “оценка стоит в преддверии выбора и решения, влекущих за собой переход к практическим действиям” [1:5]. Критикуючи те, що він вважає недосконалим, співрозмовник, який іронізує, активно впливає на оточуючих, на їх думку і на лінію поведінки. Окрім реалізації функції оптимізації міжособистих стосунків, яка полягає в дотриманні комунікантами, які іронізують, принципу ввічливості, можна назвати цілий ряд більш окремих функцій, які також мають певне прагматичне навантаження.

Однією з них є функція зміцнення позиції мовця за рахунок спростування позиції адресата, яку називають ексклюзивною функцією [2] або функцією спростування [18:69]. Дійсно, іронія є надзвичайно ефективним засобом, який комуніканти можуть вживати для доведення правильності своєї позиції. Вираження іронічного відношення може розглядатися як процес винесення іронічної оцінки. На відміну від прямої оцінки, непряма оцінка вимагає більш активних дій адресата. Акт іронічної оцінки можна визначити як кооперативний. Зрозуміло, будь-який мовленнєвий акт є актом кооперативним, але ступінь взаємодії мовця і адресата підвищується при переході від прямих до непрямих мовленнєвих актів, в яких мовець маскує свій намір. Роль іронії у визначенні прагматичного впливу на адресата особливо велика тому, що вона змушує його звертатися до широкого контексту і переживати процес оцінювання своїх дій на його тлі. У цьому процесі бере участь як розум, так і емоції. Іронічна оцінка є свого роду синтезом емоційної і раціональної оцінок. Таким чином, іронія приводить до прихованого нав'язування іронічної оцінки, спонукаючи адресата не просто прийняти, а самостійно виробити мотив для усунення недоліків, які стали предметом іронічної критики. Мотиви “побуж-

дают деятельность, направляют её и вместе с тем придают ей осмысленность, смыслообразуют” [6:37]. Отже, іронія є важливим засобом мотивації дії комунікантів. Її застосування доцільне в тих випадках, коли співрозмовники рівні за своїм соціальним статусом і невмотивована вимога не ефективна. Переживаючи іронічний смисл, іронічний адресат творчо бере участь у процесі оцінювання, стає причетним до його результату. Високий ступень “кооперованості” іронії робить спілкування більш економним: мовцю необхідно утворити лише частину повідомлення. Ще однією особливістю іронії як полемічного засобу є те, що, переборюючи, супротивника, вона залишається немов би неушкодженою для відповідного удару.

Звернення до іронії дає змогу мовцю уникати висловлювань неінформативних, самоочевидних суджень. Подані іронічно, судження набувають додаткового сенсу і не здаються тривіальними.

Окрім цього, за допомогою іронічного коду мовець може уникнути зайвої категоричності і визначеності оцінки. Реальна оцінка, яка виноситься автором іронічного висловлювання, ніколи не буває такою ж визначеною як оцінка, що винесена на поверхню. Протилежність глибинної і поверхневої оцінок не абсолютна, а протистояння не симетричне відносно деякої нейтральної точки. Так, іронічне “дуже добре” не завжди означає “дуже погано”, а іронічне “ранувато” не завжди значить “запізно”. В опозиції між прямим значенням іронічного висловлювання і значенням його можливого перефразування реалізуються не контрарні відношення, які припускають діаметральну протилежність між поняттями або судженнями, а контрадикторні відношення або відношення суперечності. Мовець звертається до іронічного типу спілкування саме тому, що йому вигідно те, що його висловлювання не піддається однозначному трактуванню.

Категорична і пряма оцінка у певній ситуації може спричинити конфлікт. Іронія ж допомагає усунути його. У зв’язку з цим пропонується віднести іронічний мовленнєвий акт до того типу актів, іллокутивна сила яких є навмисно стратегічно невизначеною (*strategically indeterminate*) [12:30]. Цей кут зору викликає критику так званої “оптимальної” моделі комунікації, в якій поняття

ефективності спілкування ототожнюється з поняттям визначеності та однозначності [9:227]. Невизначеність не може розглядатися як аномальне явище у міжособистому спілкуванні, більше того, невизначеність, неоднозначність лежать в основі людського спілкування взагалі, не являючись прерогативою непрямого спілкування: ми ніколи не можемо повністю зрозуміти один одного і, в той же час, ми завжди можемо відповісти один одному [10:31].

Те, що іронічне твердження не є надміру категоричним, дає змогу легше перейти до компромісного рішення у спірній ситуації. Іронічні комуніканти висловлюють свої думки і почуття, залишаючи за собою право відмовитись від такої інтерпретації, яка може здаватися співрозмовникові неприйнятною. Різноманітні думки приводяться до відповідності, що збільшує шанси вироблення спільної позиції, приводячи до визначення такої дії іронії як функції врегулювання протиріч.

Іронія також може бути прирівняна до особливого коду, який комуніканти вживають з метою координації своїх дій в такій ситуації, коли вони побоюються або просто не бажають висловлювати свої думки прямо.

Ще однією функцією іронії є те, що вона слугує для інтимізації стосунків між комунікантами, встановленню і зміцненню дружніх зв'язків між ними. Пропозиція взяти участь в іронічній грі може розглядатися як свого роду інтелектуальний і ціннісний тест, який ґрунтується на переконанні мовця у здатності адресата гідно вирішити його. Приймаючи цю пропозицію, адресат відповідає довірою на довіру. Взаємопорозуміння, досягнуте таким шляхом, сприймається комунікантами як дещо само по собі зрозуміле. А.Майерс називає цю функцію інклюзивною функцією іронії [16:179]. Іронія також може бути засобом, що вживається мовцем для саморегуляції. Іронізуючи, він звільняється від почуття незадоволеності, реалізуючи свій критичний намір. Отже, іронія призводить до тимчасового “зняття” діалектичних протиріч між бажаним і реальним, можливим і дійсним, допомагаючи людині зберегти своє “я” у найскладніших обставинах.

Найбільш природною прагматичною функцією іронії вважається комічна функція або функція висміювання [3:164]. Ступінь висміювання може бути різним. Іноді іронічна насмішка пов'язується

ся лише з осудом або вираженням презирства. Діапазон іронічної насмішки тягнеться від дружньої і доброзичливої до злої, гострої, саркастичної. У цьому смислі можна говорити як про гумористичну іронію, так і про іронію сатиричну. Ступінь насмішки залежить від емоційної насиченості критики.

Здійснення будь-якої з названих функцій не тільки не суперечить одночасній реалізації інших функцій, але й припускає її. Так, спрощення позиції опонента у суперечці може супроводжуватися зміцненням зв'язку зі слухачем і слугувати меті врегулювання суперечностей, інтимізації стосунків.

Якщо спробувати дати узагальнюючу характеристику прагматичним функціям, які виконує іронічний тип спілкування, то слід сказати, що іронія, привносячи у дію комунікантів дух змагання і співробітництва, вживається як засіб вирішення тих комунікативних завдань, які не можуть бути ефективно вирішеними за допомогою “прямого” зв'язку. Розгляд іронії як дії при цьому дає змогу глибше зрозуміти механізм цього явища.

При розгляді іронічних висловлювань проблема суперечливості тексту і мовних аномалій стає проблемою неоднозначності в прочитанні та розумінні ряду контекстів природної мови. Саме поняття контексту є неоднозначним. Контекст може позначати лексичне оточення лексичної одиниці або ситуативне оточення.

Мовець, звертаючись до непрямого способу вираження своєї думки, розраховує не тільки на мовні, але й на різноманітні екстралінгвістичні знання співрозмовника. При інтерпретації НМА одержувач повідомлення ґрунтується на контексті в широкому розумінні цього слова, що містить знання про принципи комунікації та “енциклопедичні” знання. У НМА мовець, повідомляючи слухачеві більше, чим сказано прямо, виходить з фонові інформації (лінгвістичного і нелінгвістичного характеру), яка є спільною для учасників комунікативного акту, і із здатності слухача робити логічні висновки.

Семантичний аспект лексичних одиниць української мови як системи виступає основою для аналізу їх функціонування в реальних умовах комунікації, коли значення речення може не співвідноситися з сумою семантичних компонентів окремих слів і правил їх сполучення. Мова йде про те, що смисл речення може ґрунтувати-

ся і на значенні, що не властиве лексичній одиниці як одиниці мови, і набутим нею у певній мовленнєвій ситуації, коли контекст ніби додає додаткові семи або нейтралізує ті, що існують. Аналіз семантико-синтаксичного рівня повинен слугувати передмовою для прагматичного опису.

Таким чином, інтерпретація іронічних висловлювань повинна відбуватися з урахуванням їх контекстного включення; слід також зважати на мовців і той вплив, який справляє мовлення на учасників комунікації. Прагматичний намір (комунікативна настанова) пов'язує висловлювання з суб'єктом мовлення і її одержувачем, фондом їх знань і думок, місцем і часом, в яких відбувається мовленнєвий акт.

Практична значущість даної статті впливає з можливості застосування пропонованого підходу для вивчення різних стилістичних прийомів, що створюють комічний ефект. Отримані дані можуть бути використані при подальшій розробці комунікативно-орієнтованої методики викладання української мови, для проведення семінарів і практичних занять, а також при читанні теоретичних курсів зі стилістики української мови.

1. **Арутюнова Н.Д.** Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. — М., 1984.
2. **Бородненко М.В.** Комическое в системе установочной регуляции поведения. — Дис. ... канд. психол. наук. — М., 1995.
3. **Вольф Е.М.** Функциональная семантика оценки. — М., 1985.
4. **Дейк ван Т.А.** Контекст и познание. Фреймы знаний и понимание речевых актов // Язык. Познание. Коммуникация. — М., 1989.
5. **Жаров В.Е.** Прагматический аспект стилистических средств выражения иронии в синтагматике. — Дис. ... канд. филол. наук. — М., 1997.
6. **Леонтьев А.Н.** Некоторые психологические вопросы воздействия на личность // Проблемы научного коммунизма. — М., 1968. — Вып. 2.
7. **Львов М.Р.** Риторика. — М., 1995.
8. **Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage.** — Paris, 1994.
9. **Edmonton W.** Spoken Discourse. — London, 1981.
10. **Eisenberg E.** Ambiguity as Strategy in Organizational Communication // Communication Monographs. — Minneapolis, 1984. — Vol. 51. — No. 3.
11. **Jardon D.** Du comique dans le texte litteraire. — Bruxelles: De Boeck-Puculot, 1988. — 304 p.
12. **Kaufert D.S.** Ironic Evaluations // Communication Monographs. — Minneapolis, 1981. — Vol. 48. — No. 1.
13. **Kerbrat-Orecchioni C.** L'ironie comme trope // Poetique.-Paris, 1980.-No.41.

14. **Le Petit Larousse** illustre. — Paris, 1993.
15. **Nash W.** The Language of Humour. — London-New York: Longman, 1985.
16. **Pocock J.G.** Verbalizing a Political Act: Toward a Politics of Speech // Language and Politics. — New York, 1984.
17. **Reboul O.** La rhétorique // Que sais-je? — Paris: PUF, 1993.
18. **Rodica M.** L'ironie en tant qu'acte de langage // Revue Romaine de linguistique. — Paris, 1984. — Vol. 29. — No. 1.
19. **The Encyclopaedia** of Language and Linguistics. — London, 1994.

А. П. Романченко

ДО ПИТАННЯ ПРО КОМПАРАЛЬНО-СУБ'ЄКТНІ (ОБ'ЄКТНІ) КАТЕГОРІАЛЬНІ СИТУАЦІЇ В ПРАГМАСТИЛІСТИЧНОМУ АСПЕКТІ

Резюме

У статті проаналізовано компарально-суб'єктні ситуації, в яких реалізуються вторинні функції компаративності. Встановлено прагмастилістичний потенціал мовних засобів у компаральних ситуаціях у художньому мовленні.

Ключові слова: категоріальна ситуація, прагмастилістика, функція, компаративність.

Summary

The comparative-subjective situations, in which the secondary functions of a functional-semantic field comparison are being realized, are analysed. Pragmastylistic potential of language facilities in comparative situations on the material of the belles-lettres language features is revealed.

Key words: categorial situation, pragmastylistics, function, comparativity.

Оскільки функціонально-семантичне поле компаративності взаємодіє з іншими полями, на перетині яких формуються вторинні функції мовних одиниць, ставимо за мету в даній статті проаналізувати ті одиниці, для яких вираження компаративності є їх вторинною функцією.

Компаративні висловлювання розглядаються через поняття категоріальної ситуації, яка виражається різними засобами висловлювання, ґрунтується на певній семантичній категорії та утворюваному нею в мові функціонально-семантичному полі (ФСП) і являє собою один із аспектів загальної ситуації, яка передається у висловлюванні [17:13]. Розгляд категоріальних ситуацій перед-

бачається при встановленні вторинних функцій будь-якого з досліджуваних ФСП. З проаналізованих уже ФСП відзначимо ті, в яких було виявлено взаємодію певної семантичної категорії з компаративністю. Так, ФСП аспектуальності має зону перетину з полем компаративності у зонах ексцесивності та еволютивності [3:125, 127]. ФСП спонукальності перетинається з компаративністю, оскільки містить спонукування до якісної зміни дії [11:120]. При аналізі ФСП посесивності описано функції компаративно-посесивних відношень разом із квалітативно-посесивними і квантитативно-посесивними [5:219-226]. Ми ж проаналізуємо деякі компарально-суб'єктні категоріальні ситуації, в яких реалізуються вторинні функції ФСП компаративності.

У компарально-суб'єктній ситуації один суб'єкт порівнюється з іншим за дією. Зазвичай у таких висловлюваннях орієнтиром порівняння виступає дія, яка виражається дієсловом, іменники в називному і орудному відмінку виражають референт порівняння (суб'єкт, який порівнюють) і агент порівняння (суб'єкт, з яким порівнюють перший суб'єкт). Зауважимо, що порівнювані суб'єкти чи формальні суб'єкти відіграють неоднакову роль у процесі порівняння. Референт порівняння є об'єктом пізнання, він відіграє активну роль у процесі порівняння, проте виражає свою властивість, дію через відношення до агента порівняння, який повинен мати ту ознаку, котра лежить в основі порівняння.

У конструкціях із логічною формулою aRb , яка виражає наявність відношення між суб'єктами, експліцитно оформлено три члени порівняльного відношення. За будовою це прості двоскладні речення з дієслівним присудком, структурна схема яких ($N1 — V_f$) поширена компонентом $N5$ “орудним порівняння”, що поєднує значення двох членів логічної формули. Його основа експліцитно виражає b , а флексія імпліцитно містить значення порівняння, що встановлюється із співвідношення смислів решти компонентів [19:58].

Здійснений нами аналіз досліджуваних конструкцій дає змогу виділити висловлювання, в яких реалізується функція власне порівняння. У таких категоріальних ситуаціях наявне зіставлення суб'єкта чи формального суб'єкта із суб'єктом дії, яке виступає як характеристика дії. Наведемо приклади з творів різних авторів:

Терентій, приглядаючись до вулиці й неясних обрисів будівель, над якими полтиниками сяють зорі, під'їжджає до хати Халимона [14:509]; Але й досі в хатах-білянках, що підсніжниками зійшли на долонях узлісь і стелів, печаляться матері котовців... [15:6]; ... порветься тихою струною муками натягнута душа [13:43]; Дівчата на ходу лисицями зазирали у вози [4:2:19]; Село казанком кипить [2:216]; Зря виховувати душу в правді і туркотіти голубом... [18:204]; Спущений Рушай ішов вихором уперед [1:174]; Серце плигає раненою козою... [20:79]; Благополуччя гадюкою сичить на вухо... [8:457]. Усього таких конструкцій виявлено у досліджуваних творах 201.

У всіх висловлюваннях одна дія приписується одночасно двом суб'єктам чи об'єктам: вираженому називним відмінком і вираженому орудним відмінком. Власне, дія, властива суб'єктові чи формальному суб'єктові, який має форму орудного відмінка, а суб'єктномінатив виявляється включеним у відношення порівняння: *Перелітними птицями летять чутки... [14:368].* За об'єктивною реальністю, летіти можуть птахи, а не чутки. Виражаючи свої суб'єктивні враження, своє світобачення М.Стельмах говорить, що чутки летять, як птиці. Наведемо кілька прикладів без супроводжуючих коментарів: *Сірий туман квочкою гніздився над полями і висиджує тишу [14:382]; Це вже крізь сплющені очі Давид бачить, як перед ним золотою комашнею товчуться зорі, як роздвоюється місяць... [14:492].*

Дані висловлювання стоять в одному ряду з порівняльними зворотами, тобто є синонімічними до них. У художніх текстах автори вдаються до прийому чергування конструкцій з орудним порівняльним і конструкцій із порівняльним зворотом. Останній приклад досить показовий. Кількома сторінками раніше у романі "Хліб і сіль" М. Стельмах так змальовує ситуацію: *Через якусь мить Давидові здається, що місяць раптом роздвоюється, а зорі почали товктися, підстрибувати, немов золота комашня [14:489].* В інших висловлюваннях на одній і тій же сторінці або на сусідніх сторінках чергуються конструкції з орудним порівняльним і з порівняльним зворотом: *...краплиною крові повзло червонокриле сонечко; ...знову на рамі, мов краплину крові, побачив сонечко... [14:459]; Великий гнів і велика скорбота, мов два млинових камені,*

стиснули до краю натягнену душу старого, перемелювали в ній усе лихе і добре, що зібралось за довгий вік... [14:431]; І знову думки повернулись до розмови з паном, і знову у скрижанілій душі млиновим камінням заворушилися великий гнів і велика скорбота [14:431]. Майже у кожному вжитку можлива трансформація: *прізвище човгає фуганком у голові* — *прізвище човгає у голові, як фуганок*; *хлопчак поплавком пішов у воду* — *хлопчак пішов у воду, як поплавок*; *дівчина паленіє калиною* — *дівчина паленіє, як калина*; *вії тріпочуть млинками* — *вії тріпочуть, як млинки*; *дзвіночками озивався голос* — *голос озивався, як дзвіночок*. В орудному порівняльному суб'єкті і той предмет, з яким він порівнюється мисляться окремо. Ця семантична особливість орудного порівняльного сприяла витісненню його підрядними порівняльними реченнями, в яких дистанція між суб'єктом і порівнюваним із ним предметом ще очевидніша [16:184].

Іноді форма орудного порівняльного поєднується з порівняльним сполучником. Як зазначає О.І.Марчук, всупереч логіці будь-яких класифікацій сполучникова та безсполучникова конструкції синтезуються, вступаючи в чарівний симбіоз [10:148]. Частіше вживається у таких конструкціях сполучник *мов*, який надає висловлюванню додаткового модального відтінку.

При побудові аналізованих конструкцій кожен із компонентів лексично обумовлений, заздалегідь визначений існуючими в мові моделями. Набір дієслів, поєднуючись з якими форма орудного відмінка реалізує функцію власне порівняння, семантично досить обмежений. Виділимо такі лексико-семантичні групи: дієслова руху, переміщення в просторі; дієслова, які характеризують стан, зміну предметів; дієслова звучання; дієслова, які відтворюють світлові і кольорові ефекти; дієслово *дивитися* і синонімічні слова.

Найбільшу групу становлять дієслова руху, переміщення в просторі. Без врахування тих слів, які повторюються, і граматичних форм слова їх зафіксовано 59. Це дієслова недоконаного і доконаного виду Особливою частотністю відзначаються такі дієслова в різних граматичних формах: *летіти* (19), *котиться* (13), *падати* (5), *ворушитися* (5), *майнути* (3), *іти* (3), *піднятися* (3). Інші вжито один раз у досліджуваних художніх текстах, що свідчить про широке коло дієслів руху, вживаних у переносному значенні.

Найсуттєвішою морфологічною умовою компаративного вживання орудного відмінка є неперехідність дієслова-присудка, партнера зазначеної відмінкової форми у реченні, а головною функціональною лексико-семантичною умовою включення підмета в називному відмінку у відношення порівняння з іншим предметом в орудному відмінку є переносне вживання дієслова [9:14-15]. Дієслівна метафора доповнюється іменним порівнянням, а вся конструкція служить вираженню експресивності.

Крім дієслів теперішнього і минулого часу, в аналізованих висловлюваннях використовують прості форми майбутнього часу, зрідка складену форму, а також дієприслівники.

Другу лексико-семантичну групу становлять дієслова стану, які відтворюють статичні чи динамічні параметри предметів: звисати, ждати, бушувати, сидіти, пекти, горіти, кипіти, стискати, тремтіти, стояти, сяяти, застигати, вмоцуватися, спалахувати, дрімати, засинати, паленіти, грати (у значенні блищати), накіпати; вчепитися, впитися, вгніздитися, лягти, зійти (у значенні вирости), зажевріти, стрепенутися, влипнути. Усього 27 слів. Найчастотнішими є дієслова *горіти*, *тремтіти*, *сяяти*, *стояти*, *лягти*, які зафіксовано двічі.

Третя група дієслів — дієслова звучання. Звукові дії творять тварини, птахи, комахи, предмети зі світу природи: *туркотіти*, *сичати*, *воркотіти*, *кигикати*, *гудіти*, *бриніти*, *хурчати*, *човгати*, *озиватися*; *крикнути*, *зашипіти*, *пролунати*, *заграти*, *загелготіти*, *верещати*. Усього виявлено 15 дієслів. Найчастіше серед зафіксованих вживається дієслово *гудіти*, яке відтворює і звуки джмеля, і звуки грому, і звуки бубен: — *Чи ти і всередині такий добрий, чи тільки зверху? — джмелем загудів сторож і похитав головою* [15:110]; *Стривожені голоси, здається, громами гудуть навколо, забивають увесь простір* [14:510]; *Три роки проїздили — і не скрипили, а бубнами гули!* [15:150]. Дієслово *кигикати* сполучається тільки з іменником *чайка*: ... *у третіх* (надії) *кигикали чайкою*... [14:623]; *І виросло це дерево біля його стареньких воріт, що й досі кигикали чайкою* [15:82]. Дієслово *зашипіти* поєднується з іменниками *гусак*, *гуска* залежно від того, особу чоловічої чи жіночої статі порівнюють з цим птахом: — *...я тобі...виполю безсовісні патли! — гусаком зашипів парубок і підняв*

над головою ключниці розчепірену руку [14:452]; ...зблизька гускою зашипіла Олена... [14:585].

Наступну групу становлять дієслова, які відтворюють світлові і кольорові ефекти: *синіти*, *жовтіти*, *червоніти*, *блакитнавитись*, *потемніти*. Наприклад: ... *спідушка (хліба) ... жовтіла перепеченим дубовим листом* [14:329]; ...*довкола на лузі грудочками неба блакитнавились проворні трясогузки...* [15:52]; ...*потемніла далина наближає ...довгасте смагляве обличчя, на якому густим вечором синіють наполохані очі* [14:476]. Дієслова, які відтворюють кольорові ефекти, тісно пов'язані із семантикою іменника в орудному відмінку або із залежними від них словами (*перепечений дубовий лист жовтіє, густий вечір синіє, грудочки неба блакитнавляться*).

До п'ятої групи входить дієслово *дивитися* і синонімічні до нього слова: *дивитися*, *глядіти*, *зазирати*. Наприклад: ...*Денис ...яструбом поглядає навкруги* [4:1:28]; *Глянув я вовком на їхні воленята і, як вогонь, чешу додому* [14:65]; — *Ви не дивіться на мене свердлом, бо не дуже угнівив вас* [15:90]. Конструкції з вказаними дієсловами є нечастотними.

Таким чином, дієслова усіх лексико-семантичних груп виражають ту чи іншу характерну дію, яку виконує істота або предмет із світу природи. Дієслова, які позначають дію людини, у таких компарально-суб'єктних категоріальних ситуаціях не вживаються, оскільки дії, котрі передають дієслова типу *бігти*, *співати*, *свистіти*, властиві не тільки людині [12:166]. Усі дієслова належать до стилістично нейтральної (переважно) або розмовної лексики, пор: *ворушитися*, *дивитися*, *розтрушувати*, *летіти* і *погуцикати*, *вишулюватися*.

Окремий тип речень становлять неповні еліптичні речення з відсутнім дієсловом, оскільки його значення цілком зрозуміле завдяки іншим членам речення. Зміст пропущеного слова ширший, ніж значення одного дієслова, зміст із відтінками кількох дієслів, а звідси образність та експресія таких речень [7:152]: ...*Мрії, як ті зоряниці, в повітря стрілою* [20:1:53]; *Старчихою — торбинка з сухарем...* [20:1:62]; *Відбіжить у берег і білкою — на найвищій осокір* [4:5:78]; *Над бором хмари муrom!* [18:27]; *Берези, в снігу занімілі, Іній на вітах слізьми...* [13:119]. Наприклад, у першому

реченні пропущено *полетіли, помчались, понеслись*, у другому — *звисає, теліпається*, у третьому — *вистрибне, видряпається* тощо.

Орудний відмінок із порівняльною семантикою може залежати не тільки від дієслова-присудка, а й від іменника. У такій ситуації орудний порівняльний виконує функцію означення або є іменною частиною присудка. Висловлювання такого типу нечисленні: *брови дугою, хвіст трубою, губи бантиком, ніс крючком*. В аналізованих конструкціях сполучаються іменники з конкретною семантикою, які експліцитно реалізують тільки а і б. Функцію порівняння бере на себе відмінкова форма. Головне слово у словосполученні з орудним порівняльним приіменним позначає а, залежне — б. Решта значень впливають із сполучення багатозначної відмінкової форми із своєрідністю лексичного наповнення і словотвірної структури. На характер словосполучень впливає визначений порядок розташування компонентів: залежне слово — іменник із конкретним значенням, непохідний, називає загальновідомий побутовий предмет із характерною конфігурацією, головне слово теж позначає конкретний предмет і є непохідним [19:59]. Наведемо кілька прикладів із художньої літератури. Наприклад: *Ніс — дзьобом* [4:4:324]; *Чубчик мітлицею, на яблуках щік — дитячий рум'янець* [4:7:200]; *...мав жорнувате обличчя і грушкою ніс* [15:10] і пор. *...розгублено дивиться на грудкуваті щоки отця Миколая, поміж якими лісовою грушкою примостився рухливий, змерещаний прожилками ніс* [14:417], де іменник в орудному відмінку залежить від дієслова; *До блиску відполірована голова, чорненькі вусенята, губки рожевим пуп'янком — це і є товариш Пищик...* [4:4:493]. Як засвідчують наведені приклади, усі ці конструкції являють собою елементи портретної характеристики. Письменник вибирає дані конструкції з прагматичною метою, оскільки таким способом вдається передати жартівливий або фамільярний відтінок при порівнянні. Орудний приіменний із певною стилістичною метою може чергуватися з генітивною порівняльною конструкцією. Так, пор. останній приклад речення з роману О.Гончара “Циклон” з орудним приіменним і інше речення з цього ж твору: *...рожеві пуп'янки губенят в'яжуться в тиху усмішку...* [4:4:44].

Лексичний діапазон іменників, вживаних в орудному порівняльному, досить широкий. Представлені такі тематичні групи неістот:

1) назви конкретних предметів (*камінь, пилка, гніздо, колесо, каміння, намисто, краплина, крашанка, довбня, опудало, веретено, грудочка, фуганок, лозина, дзвіночок, снопик, стріла, казанок, метеорит, цвах, килим, куля, вінець, лист, сітка, ніж, смола, щільник, пір'я, корок, вузлик, свердло, струна, труба, річка, море, м'яч, завіса, мур, поплавок, пуп'янок, місяць, хмара*). Часто агентом порівняння є *камінь* (5 вживань), *стріла* (4), *колесо* (3), *грудочка* (3), *хмари* (3), *сльози* (2). Наведемо кілька прикладів використання цих слів у контексті: *Сокіл падав каменем* [6:242]; *Стьопочка стрілою вилетів на другу половину оселі...* [15:160]; *...колесом котився місяць* [14:344]; *...сірою грудочкою покотився у село заєць...* [14:133]; *...Тиша хмарою проплива* [13:122]. Із виявлених іменників у ролі об'єкта порівняння більшість має форму однини, але цілком прийнятною є форма множини. Референт може мати форму однини, а агент — форму множини (*...до нього срібними дзвіночками озивався дівочий голос...* [1:16]), референт і агент мають форму множини (*...хмарами налітають вороги...* [8:331]; *На мертво, ще в дрожі дерево коршаками кинулись брати...* [14:77], референт вжито у формі множини, агент — у формі однини (*...впали вони* (Кирпа і Забуш — А.Р.) *каменем згори...* [6:331]). Вищезазначене свідчить, що вибір форми залежить від змісту, форма однини не є обов'язковою; 2) назви явищ природи (*вихор, туман, буран, грім, вітер, веселка, дим, вогонь, тінь*). Найчастіше суб'єкти чи об'єкти порівнюються з такими з них: *вихор* (5), *тінь* (4), *хвиля* (3), *вітер* (2), *грім* (2), *туман* (2); 3) назви рослин і плодів (*шипишина, підсніжник, соняшник, квітка, хмелина, тополька, калина, маки; грушка, горошина, жолудець*): *Щоб горіли маками долоні...* [13:58]; *Як вона самою любов'ю стрічала б його з поля чи з луку, як хмелиною б увивалась біля нього...* [15:22]; 5) частини тіла тварини (*крило*): *...Мар'янова осіла душа стрепенулась підбитим крилом* [14:205].

Суть операції порівняння з предметами полягає у встановленні зовнішньої схожості речей. Головна мета таких порівнянь в художніх текстах — створення ілюзії безпосереднього бачення, участі в зображуваних ситуаціях. З явищами природи порівнюються конкретні та абстрактні поняття. Назви, пов'язані з рослинним світом, можуть використовуватися для змалювання фізичних якостей людини, зовнішнього вигляду предметів. Назви частин тіла тва-

рин не мають тенденції до оцінного вживання, а якщо й трапляються поодинокі випадки, то це в основному продукт індивідуального творення, а не риса мовної системи [21:29]. Назви осіб за професією, соціальним станом, родом заняття вживаються для характеристики поведінки, способу життя людини, для змалювання природи, яка сприймається людиною як істота і якій приписуються людські риси.

Істоти репрезентовані такими тематичними групами: 1) птахи (*жайворонок, чайка, голуб, ластівка, квочка, коршак, лебідка, півник, сокіл, сич, шуліка, яструб, гусак*). Найчастіше особи або абстрактні поняття порівнюються з *гусаком* (5), *голубом* (4), *чайкою* (3), *ластівкою* (2), *квочкою* (2). До цієї ж групи відносимо загальні назви типу *птиця* (6), *птаха* (4), *птиці* (2), *пташенятко* (1). Яскравішими є порівняння з певними птахами, бо при цьому мовець бере до уваги особливості поведінки того чи іншого птаха; 2) назви тварин (*вовк, заєць, кріт, коза, кішка, їжак, білка, собака, лисиця*). Агентом порівняння частіше від інших є *лисиця* (3), *заєць* (3), *вовк* (2), *їжак* (2) із притаманними їм ознаками: *...вмієш лисицею до кожного підкотитися, медовим словом внести дух миротворення...* [4:4:504]; 3) назви комах (*джміль, бджоли, комашня, мурашня, мурашки*): *Крутиться, хурчить джмелем веретено...* [14:140]. Тричі зафіксовано порівняння з *комашнею*; 4) назви плазунів (*гадюка* (2), *вуж* (2), *змій, удав*: *Сірою гадюкою оббив степовик град* [8:353]; 5) назви осіб (*варта, напівбог, старчиха, амазонка*): *І кому ж, як не мені, мисль свою пускати амазонкою в далечінь?* [20:1:84]; *...лінивою вартою дрімали товсті півскирти необмолоченого хліба* [14:70]; 6) назви черв'яків (*п'явка, хробак, чирви*): *А та сестра п'явкою в серце впилася* [8:104]; 7) назви риб (*в'юн* (2), *йорш*): *Насолив ти мені, насолю і я тобі, да так насолю, що в'юном завертишся* [14:114]; 8) назви молюсків (*равлик, скойка*): *...почнемо равликompавликом залазити в свою рідненьку шкаралупу* [15:72]; 9) земноводні (*жабенята*): *Луговими жабенятами стрибали зелені очиці...* [14:284]; 10) павукоподібні (*павук*): *...руки павуком вчеплюються в наперсний хрест* [14:417].

Назви тварин, птахів та інших істот використовуються для порівняння неживих предметів або для характеристики людини. У мовленні яскраво виявляється закріплена мовною практикою звич-

ка людини до порівняння осіб та предметів неживої природи з тваринами, птахами тощо. Вирішальне значення для мовленнєвого впливу на споживача інформації має вибір для характеристики певного явища того чи іншого слова, пов'язаного з поняттями, які сприймаються позитивно чи негативно. Назви істот мають значний потенціал для такого вибору. Вони являють собою важливе лексичне джерело оцінності для змалювання зовнішнього вигляду людини, характеристики її моральних якостей, її суспільної поведінки, вираження ставлення до іншої людини. Частотність використання назв істот у ролі агента порівняння пояснюється тим фактом, що людина є невіддільною частиною світу природи, вона співіснує разом з тваринами, птахами, які втілюють в собі найтиповіші риси характеру людини, найхарактерніші ознаки зовнішності, поведінки.

Вибір того чи іншого слова залежить від мовця та певної мети: надання висловлюванню більшої гостроти, виразності, емоційного ефекту тощо.

Агент порівняння, суб'єкт, з яким порівнюється інший суб'єкт, може бути непоширеним і поширеним. Поширюється він означенням, вираженим прикметником чи дієприкметником. Означення є засобом уточнення, конкретизації значення іменника, що дає можливість створити глибокий, яскравий образ і емоційно вплинути на читача чи слухача. Конструкції з непоширеним агентом порівняння містять традиційні, звичні порівняння. Вони не потребують спеціального уточнення, оскільки основа, на якій здійснюється зіставлення, є зрозумілою: *кулею вилетіти, вихором помчати, каменем падати, птицями летіти, вовком вити*. Зазначимо, що узвичаєність певною мірою нейтралізує прагматичну виразність, не вражає несподіваністю. Такі порівняння збагачують уявлення про референт, але не створюють яскравий образ, не впливають на читача або слухача. Майстер слова, трансформуючи традиційні чи створюючи свої порівняння, поєднує семантику агента порівняння з іншим словом, а це вимагає додаткового розумового напруження. В авторських порівняннях паралелізм уявлень створюється сукупністю значень усіх слів, які деталізують і уточнюють як семантику агента, так і семантику орієнтира. Саме в таких висловлюваннях відчувається особлива експресія і змістова конден-

сація: А ось і перша бджола ...золотим жолудцем упала на ма-
чушник [15:88]; ...не вичерпуються і не втомляться бігти блідими
бджолами нещастя...[2:96].

Агент порівняння може поширюватися залежним іменником
(...на литці Христини ягідкою суниці затремтіла кров [14:534];
...степовий горошок червоніє краплинами крові [4:4:95] або сполу-
ченням іменника із залежними словами (*Ворон косообою, шмат-
ком чорної роздертої хустини, піднявся врівень з чорноліссям...*
[15:143]). Іноді іменник в орудному відмінку поширюється підряд-
ним означальним реченням: *Насунувся (Отрохін) хмарою, що ки-
дає з зіниць блискавку* [2:139].

Отже, порівняння такого типу майже завжди є коментовани-
ми. Якщо внутрішні потенції слова вичерпано, автор має змогу
використати певні засоби для уточнення його значення і підси-
лення емоцій. Уточнюючих і деталізуючих слів при орудному по-
рівняльному може бути різна кількість, від них залежить характер
і ступінь описовості зображуваних картин дійсності.

Аналіз деяких компарально-суб'єктних категоріальних ситуацій
дає підстави зробити певні висновки. В українській мові компар-
ально-суб'єктні (об'єктні) категоріальні ситуації представлені
простими двоскладними реченнями, в яких експліцитно оформ-
лено три члени порівняльного відношення aRb, де a — іменник в
називному відмінку, R — дієслово, b — іменник в орудному
відмінку. У даних категоріальних ситуаціях реалізується функція
власне порівняння. Конструкції, в яких вона реалізується, є часто
вживаними в мовленні, вони мають значний прагматичний по-
тенціал. Вибір об'єкта, з яким порівнюють інший, залежить від
інтенції мовця. У проаналізованих висловлюваннях компоненти
логічної формули R і b лексично обумовлені і визначені існуючи-
ми в мові моделями. Прагматичний ефект досягається допоміж-
ними засобами уточнення значення і підсилення емоційності та
експресивності. У тій чи іншій ситуації мовець віддає перевагу тим
мовним засобам, які в момент мовлення є найвагомими з кута
зору комунікативної експресивності.

1. **Багрянний І.** Тигролови. — Кіровоград, 2000.
2. **Барка В.** Жовтий князь. — К., 1989.

3. **Бондар О.І.** Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. — Одеса, 1996.
4. **Гончар О.** Твори в семи томах. — К., 1987. — Т. 1, 2, 4, 7.
5. **Данильчук І.Г.** Функціонально-семантичне поле посесивності в сучасній українській мові: Дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 1995.
6. **Загребельний П.** Євпраксія. — К., 1987.
7. **Каранська М.У.** Синтаксис сучасної української літературної мови. — К., 1992.
8. **Коломієць О.** Вибрані твори в двох томах. — К., 1988. — Т.2.
9. **Луценко Н.А.** Творительный сравнения: условия реализации, исторические и функционально-смысловые связи // Восточноукраинский лингвистический сборник. — Донецк, 1988.
10. **Марчук О.І.** Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М.Коцюбинського: Дис. ... канд. філол. наук. — Одеса, 2002.
11. **Нарушевич О.В.** Реалізація вторинних функцій мовних одиниць у вираженні ФСП спонукальності // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000. — Вип. 9.
12. **Панфилов А.К.** О словосочетаниях типа лететь стрелой // Вопросы культуры речи. — М., 1967. — Вып. 9.
13. **Симоненко В.** Лебеді материнства. — Дніпропетровськ, 1989.
14. **Стельмах М.** Хліб і сіль. — К., 1967.
15. **Стельмах М.** Чотири броди. — К., 1989.
16. **Творительный падеж** в славянских языках. — М., 1958.
17. **Теория** функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. — Л., 1990.
18. **Тичина П.** Твори. — К., 1976.
19. **Тулина Т.А.** О способах эксплицитного и имплицитного выражения сравнения // Филологические науки. — 1973. — №1.
20. **Хвильовий М.** Твори у двох томах. — К., 1990. — Т.1.
21. **Шамота А.М.** Переносне значення слова в мові художньої літератури. — К., 1967.

**КОМУНІКАТИВНІ НАМІРИ СУЧАСНИХ ТЕЛЕПРОГРАМ
ЯК КУЛЬТУРНІ ЗРАЗКИ СПІЛКУВАННЯ
І ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДЕЙ**

Резюме

У статті пропонується визначення спрямованості комунікативного наміру телепрограм, а також аналіз особливостей спілкування телеведучого з аудиторією та зі студійним співрозмовником у залежності від того чи іншого комунікативного наміру як типової характеристики інформаційних, суспільно-політичних телепрограм і ток-шоу.

Ключові слова: комунікативний намір, телемовлення, сприйняття.

Summary

In the given article the definition of communicative intentional orientation of TV programmes and also the analysis of features of communication between a TV host, an audience and a studio interlocutor depending on this or that communicative intention as the typical characteristics of informational, public-political TV programmes and talk-shows are offered.

Key words: communicative intention, TV speech, perception.

Численні дискусії різного рівня (від наукових до побутових) про те, яким бути українському телемовленню, звертають вітчизняних вчених-філологів до поглибленого вивчення феномена взаємодії телебачення і телеглядачів, кількість яких, як показують дані кількісного вивчення телеаудиторії, складає мільйони. Чи є механізм науково обґрунтованого вивчення цього процесу?

Загальновідомо, що результатом сприйняття телепередач є нові знання, відчуття причетності людини до того, що відбувається на екрані, емоційне співпереживання або релаксація. Однією із складових сприйняття телеглядачем телепрограм та телепередач є їх комунікативний намір, що найчастіше несе інформацію більш високого порядку, ніж той набір фактів та подій, що включені в телепередачу. Саме комунікативний намір, або за визначенням Т.М.Дрідзе, “рівнодіюча мотивів та цілей спілкування” [2:55], організує структуру телепередачі, втілену різними семіотичними засобами (мовою, відеозйомкою, фотографією, графікою, словом, яке було написано, звуком, музикою і навіть у деяких випадках — тишею), визначає процес їхньої послідовності, зіткнення, накладення та взаємодії у часі і просторі телепередачі.

Виходячи з цього, метою даної статті є визначення спрямованості комунікативного наміру телепрограм, а також аналіз особливостей спілкування телеведучого з аудиторією та із студійним співрозмовником у залежності від того чи іншого комунікативного наміру.

Уже багато років для дослідників телебачення актуальним є питання про те, що важливіше: слово чи зображення? У дискусіях, що присвячені цій проблемі, визнається, що зображення відіграє роль основного носія інформації й емоційного підтексту, а слово — повідомлення цілей спілкування. Зазвичай суперечка про верховенство слова або зображення закінчувалась наступним чином: важливішим завжди виявляється комунікативний намір, що, до речі, може бути в самій телепередачі формально не вираженим ні словом, ні зображенням, ні музикою, але він буквально витає між словами, кадрами і звуками, створюючи особливу енергетику саме цієї телепередачі. А вибір, komponування і пріоритети знакових систем усередині окремих телепередач у кожному конкретному випадку залежать від особливостей того комунікативного наміру, що вони реалізують.

Опосередкованість телесприйняття (навіть у документальних передачах сприймається все-таки не сама реальність, а варіант її бачення і відображення телевізійними засобами) дає змогу говорити про превалювання складової спілкування комунікативного наміру над змістовністю в будь-якій телевізійній передачі. Наприклад, навіть при сприйнятті будь-якого твору образотворчого мистецтва на телеекрані відбувається, причому найчастіше у випереджальному порядку (стосовно комунікативного наміру і змісту цього твору), інтерпретація цілей і мотивів його показу саме в цій телепередачі, у даний конкретний період часу, у конкретній соціальній ситуації.

Комунікативні наміри телепередач містять у собі, крім особливостей ставлення комунікатора до того, що повідомляється (найпоширеніший сьогодні варіант вивчення матеріалів засобів масової комунікації — ЗМК), специфіку бачення комунікатором свого співрозмовника по той бік екрана, його (не завжди усвідомлених) уявлень про те, як оптимально спілкуватися з телеглядачем.

Комунікатором в уявленні телеглядачів при цьому є колектив-

ний абстрактний образ, що включає в себе сукупні характеристики телевізійного каналу, його редакції, керівництва телеканалу, фахівців, що створюють передачу, і особливо тих, хто спілкується з телеглядачами безпосередньо з телеекрана (телеведучих, дикторів, журналістів).

Уперше диференціація телепередач за критерієм змістовної спрямованості їх комунікативних намірів була наведена Т.З.Адамьянц [1:95]. У ході проведених досліджень продукції телемовлення була вироблена наступна типологія комунікативних намірів телепередач:

- комунікативний намір повідомляти новини, інформувати (“Саме той”, “Темник”, “Запитайте міністра” — УТ-1);

- комунікативний намір просвіщати, поширювати ідеї культури і добра, загальнолюдські цінності (“Я здивую світ”, “Характер” — УТ-1; “Я так думаю”, “Без табу” — 1+1);

- комунікативний намір намагатися зрозуміти і спрогнозувати подальший хід тих чи інших подій (“Погляд” — УТ-1; “Епіцентр” — 1+1);

- комунікативний намір впливати на суспільну думку, на поводження й емоції людей (“Наголос”, “Четверта влада” — УТ-1; “Подвійний доказ” — 1+1, “Дійові особи” — Інтер);

- комунікативний намір допомогати, підтримувати людей під час вирішення складних життєвих ситуацій “Афера” — Інтер; “Еготера” — УТ-1; “Право” — УТ-2);

- комунікативний намір розважати (“СВ-шоу” —1+1; “Хочу і буду” — Т-2);

- комунікативний намір залучення аудиторії, конкуренції з іншими ЗМІ, каналами, редакціями (“Перша експедиція” — Інтер; “Зона ночі”, “Гол!” — Новий канал);

- комунікативний намір проявляти нейтральність як сучасний тип спілкування (“Я здивую світ” — УТ-1; “Життя прекрасне” — Новий канал та інші).

Комунікативний намір інформувати ґрунтується на потребі телеглядачів в одержанні новин. Комунікативний намір масової освіти та виховання засобами масової інформації пов’язаний з ідеями просвітителів про якісне удосконалювання людського суспільства за допомогою поширення знань.

Комунікативний намір впливати на суспільну думку, на емоції і поведінку людей виник практично одночасно з появою друкованої продукції, становленням і розвитком засобів масової інформації. Він у тому чи іншому ступені пронизує всі матеріали ЗМК; з розвитком суспільства і свідомості людей, що досягають механізми впливу, виникають усе більш витончені варіанти оформлення (реалізації) цього комунікативного наміру, що доповнює, а в деяких випадках і маскує його. Такий, наприклад, комунікативний намір “усе навколо погано”, а також комунікативний намір уявної нейтральності.

Комунікативний намір допомогати, підтримувати людей під час вирішення складних проблем та життєвих ситуацій так само, як і комунікативний намір інформувати та поширювати знання, спирається на потребу людей у такій формі спілкування. У сучасних ЗМІ він реалізується в незначній мірі.

Комунікативний намір розважати ґрунтується на потребі аудиторії телеглядачів. Часто цей комунікативний намір пов’язаний з комунікативним наміром привертання (відволікання) уваги і виконує функцію впливу.

Комунікативний намір привертати й утримувати аудиторію властивий (у різній мірі) будь-якому комунікаційному каналу, так само як і комунікативний намір конкурувати з іншими телеканалами і редакціями. Він також може бути пов’язаний з комунікативним наміром впливати.

Невиявлений комунікативний намір виявляється під час відсутності в передачі соціально значимої мети, а також при її малохудожній мотивації. Невиявленим є комунікативний намір і при прагненні слідувати нейтральності як оптимальному і сучасному, з погляду керівників телеканалів, типу спілкування, що відповідає нібито комунікативним потребам телеглядачів, що шукають нових форм спілкування [1:37].

Особливості спілкування телеведучого (тележурналіста) з аудиторією, а також зі своїм студійним співрозмовником також відповідають тому чи іншому комунікативному наміру.

Прийнято вважати, що на телебаченні переважає особистісний аспект, що секрети популярності в аудиторії криються в індивідуальних особливостях телеведучого. Однак, далеко не завжди те-

ведучий чи тележурналіст, виконуючи вказівки керівництва свого телеканалу, може цілком реалізувати свої особистісні комунікативні наміри стосовно того, що повідомляється і до основного варіанту спілкування з телеглядачем, прийнятому на цьому телеканалі (чи в цій телепрограмі).

Типологія особистісних комунікативних намірів, пов'язаних з участю представника ЗМК у вирішенні різноманітних комунікативних задач виглядає наступним чином:

- повідомляти і поширювати інформацію про те, що відбувається, інформувати (“Саме той”, “Погляд”, “Темник”, “Запитайте міністра” — УТ-1);

- просвіщати людей, поширюючи ідеї культури, добра, сенсу життя, загальнолюдських цінностей і так далі (“Я здивую світ”, “Характер” — УТ-1; “Я так думаю”, “Без табу” — 1+1);

- намагатися зрозуміти і спрогнозувати подальший хід тих чи інших подій (“Епіцентр” — 1+1);

- впливати на суспільну думку, на поведінку й емоції людей (“Наголос”, “Четверта влада” — УТ-1; “Дійові особи” — Інтер);

- допомогати, підтримувати людей у вирішенні складних життєвих ситуацій (“Афера” — Інтер; “Еготера” — УТ-1; “Право” — УТ-2);

- реалізувати потребу в самореалізації та самопрояві (“Подвійний доказ” — 1+1; “Життя прекрасне” — Новий канал).

У цілому ряді випадків особистісні комунікативні наміри ведучого можуть залишитися невиявленими, що найчастіше виражається у спробі слідування ідеї нейтральності як оптимальному, сучасному, з погляду ведучого, типу спілкування.

Комунікативний намір самореалізації та самопрояву може бути класифікований на наступні складники: -комунікативний намір “я — людина системи”; -комунікативний намір “не знаю, як краще”; -комунікативний намір “я так вважаю”; -комунікативний намір “я — крутий”; -комунікативний намір “самооборони”; -комунікативний намір “усе навколо погано”; -комунікативний намір “повеселю, побавлю”; -комунікативний намір інтуїтивного та духовного пошуку; -комунікативний намір “спокійний оптимізм” і так далі [1:91].

Комунікативний намір, що є комплексом мотивів та цілей

спілкування, а також його логічні й емоційні складові компоненти мотиваційно-цільової структури телепередачі, разом з особистісними комунікативними намірами телеведучого в кадрі являє собою багаторівневий образ з раціональними й емоційними компонентами, що проектується у свідомості сприймаючої його людини. Предметом таких образів, що виникають у свідомості телеглядачів, є їхні уявлення про дійсність, про проблеми, що хвилюють суспільство, про політиків і суспільних діячів, про засоби спілкування і взаємодії людей. Ці уявлення одержують у кожному конкретному випадку своє індивідуальне емоційне забарвлення, що коригує або підкріплює емоційне забарвлення, яке йде від образів комунікатора. Ці образи у свідомості людей трансформуються в так звані картини світу чи образи світу, що виявляють ту систему координат, у якій людина бачить і оцінює себе і світ, у якому живе. Таким чином, структури комунікативних намірів, що продукує телебачення, можна розглядати як створювані ними культурні зразки розуміння й інтерпретації процесів, що відбуваються у світі, у тому числі у свідомості й емоційних реакціях людей. Також їх можна розглядати як зразки соціально значимих форм і способів спілкування та взаємодії людей, що і роблять його мистецтвом, і які цілісно й об'ємно, тобто і на раціональному, і на емоційному рівнях, сприймають телеглядачі як деякі образи, що мають для них якесь значення.

Слушним є той факт, що у представників різних груп телеаудиторії виявляється різний ступінь проявлення цих образів у їх свідомості: від чітко усвідомлюваних і виразно пережитих, причому як зі знаком “плюс”, так і зі знаком “мінус” (у групи, що сприймає телепродукцію адекватно) — до смутно усвідомлюваних чи навіть зовсім не усвідомлюваних, інтуїтивно-асоціативних (у групи, що сприймають телепродукцію частково адекватно чи неадекватно). образи, що продукуються телебаченням (виявити які допомагає аналіз комунікативних намірів), можуть бути різної якості — примітивними, високомистецькими, егоїстичними чи високогуманними. Проте, з огляду на факт масовості їхнього тиражування, усі вони виявляються соціально значимими, оскільки укорінюються у свідомості людей, впливають на їхні реакції, а в деяких випадках — і на вчинки. І оскільки новий дослідницький метод — мотивацій-

но-цільовий, чи аналіз комунікативних намірів, дає змогу не тільки виявляти такі образи, але і гарантує об'єктивність і повторюваність отриманих результатів, постійний моніторинг таких образів представляється необхідним, так само, наприклад, як і широко розповсюджений сьогодні моніторинг кількісних показників сприйняття телепродукції (рейтинг).

Таким чином, у результаті проведеного дослідження були виокремлені різні комунікативні наміри телепрограм (а саме — інформувати, освічувати, прогнозувати, впливати, допомагати, розважати, конкурувати та виявляти нейтральність), а також особисті комунікативні наміри телеведучих (які збігаються з комунікативними намірами телепрограм, крім бажання самореалізуватися) як типові характеристики інформаційних, суспільно-політичних телепрограм і ток-шоу.

1. **Адамьянц Т.З.** К диалогической телекоммуникации: от воздействия — к взаимодействию. — М., 1999.

2. **Дридзе Т.М.** Текст как иерархия коммуникативных программ (информационно-целевой подход) // Смысловое восприятие речевого сообщения. — М., 1976.

Г. Ю. Касім

РОЛЬ КІНЕТИЧНИХ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Резюме

У статті розглянуто функціональні особливості кінетичних засобів у художніх текстах.

Ключові слова: кінесика, паралінгвістичний, невербаліка, твір.

Summary

In the article, the functional peculiarities of the kinetical means in the art texts are considered.

Key words: kinesics, paralinguistical, non-verbalisc, work.

Як відомо, кінесика — сукупність значимих жестів, мімічних та пантомімічних рухів — є важливою частиною невербальних компонентів (НВК), використовуваних при безпосередньому спілкуванні комунікантів [1:221]. Невербальні (паралінгвістичні) засоби

супроводжують вербальне повідомлення, більше того, без невербаліки воно не може бути фактом комунікації [7:367]. Якщо погодитися з твердженням, що в міжособистісному спілкуванні НВК передають до 65 % усієї інформації, то кінесика в цьому потоці напевно буде інформативнішою за інший невербальний засіб комунікації — фонацію. В усякому разі інформація, пов'язана з оцінкою змісту повідомлення чи його адресата, здійснюється з абсолютним переважанням НВК, і передусім кінесики: лише 7% такої “оцінної” інформації передається словесним рядом, решта ж — фонаційними (38%) та кінетичними (55%) засобами [12: 9].

Кінесика становить широку сукупність різнопланових явищ, котрі до того ж можуть розглядатися в різних аспектах, що й зумовлює наявність низки класифікацій кінем як семіотичних утворень. За функцією в процесі комунікації традиційно виділяються 3 семіотичних класи жестів, що їх Д.Ефрон ще в 1941 р. назвав емблемами, ілюстраторами й регуляторами. Емблеми семантично самостійні та здатні передавати смисл незалежно від наявності вербального контексту; ілюстратори виділяють мовленнєвий чи інший фрагмент комунікації; регулятори керують ходом комунікативного процесу [6:79]. Така класифікація кінетичних засобів не є бездоганною: адже емблеми й ілюстратори розрізняються між собою характером співвідношення з вербальними засобами (емблеми доповнюють словесний ряд, а ілюстратори супроводжують його, виділяючи та зображуючи те, що вербалізовано — див. [6:125]); регулятори ж несуть інформацію про наміри комунікантів розпочинати, підтримувати, розгортати, модифікувати чи припиняти комунікацію і скеровують таким чином процес комунікації в потрібному напрямку. До того ж клас жестів-ілюстраторів виявляється дуже строкатим, а членування ілюстраторів, запропоноване Г.Є.Крейдліним, потребує в окремих випадках подальшого уточнення (зокрема, додаткової аргументації при віднесенні т. зв. ідентифікаторів саме до жестів-ілюстраторів, а не до емблем).

Прагматично важливою є класифікація НВК за інтенціями адресанта чи відсутністю цих інтенцій. У такому випадку розмежовуються 1) поведінкові реакції, зумовлені фізіологічними причинами; 2) самоадаптори, вживання яких зумовлене індивідуальними звичками людини; 3) власне комунікативні знаки — сигнали,

що вживаються з наміром передати інформацію [11]. Знаки першого типу описуються також як симптоматичні емблеми — вони виражають емоційний стан і можуть вживатися не лише в присутності партнера по комунікації [6:114], тобто є для адресанта пердусім емотивним, а не комунікативним засобом. Втім, якщо адресант здебільшого не усвідомлює власної невербальної поведінки [11:7] — [див.4:123], то адресат досить легко “прочитує” симптоматичну кінесіку відправника повідомлення, незважаючи на наміри останнього приховати цю інформацію.

Тож закономірно, що міміка й жести, будучи важливою частиною комунікативних засобів, регулярно зустрічаються в художньому тексті при зображенні спілкування персонажів, і таке їх використання стало предметом низки розвідок (наприклад, [9;10]) чи принаймні згадується в працях з проблем невербальної семіотики [2:71-78;3:52-56] для ілюстраційного опису відповідної мімічної чи пантомімічної кінеми. Проте, здається, жестова поведінка персонажів творів українських письменників спеціальному аналізу ще не піддавалася. Гадаємо, розгляд кінетичних НВК, зображених в авторському наративі, дозволить не лише визначити особливості індивідуального стилю письменника, а й дасть змогу окреслити — хоча б попередньо — корпус мімічно-жестових кінем, уживаних в українському культурному просторі.

Текст одного з найцікавіших романів В.Домонтовича “Доктор Серафікус” насичений зображенням невербальних засобів. Із 130 мімічно-жестових одиниць, описаних у тексті роману, 27% реалізуються в поведінці головного героя, 25,4% — у поведінці п’ятилітньої Ірці, 23% — у Вер та 17% — у Корвина. Найактивніше кінесика використовується дитиною: її спілкування з Комахою буквально насичене НВК. Помітна виразна асиметрія у використанні кінем Ірцею та її дорослим партнером по комунікації: дівчинкою вжито 33 мімічно-жестових одиниць, а Комахою — лише 7 таких одиниць.

При цьому кінесика досить різноманітна як за своєю функцією в процесі комунікації (тут наявні жести-емблеми — комунікативні й симптоматичні, жести-ілюстратори, жести-регулятори), так і за “місцем творення”: “артикуляторами”, “зонами” цих невербальних засобів стають очі, губи, руки, поза тощо.

“Вона *надула губи*. Вона *одвернулася* од Комахи...” (с. 28) — симптоматична мімічна емблема *надути губи* “*гніватися, сердитися, виражати незадоволення*” [СУМ, т.5, с.81] та комунікативна емблема *одвертатися* демонструють образу малої Ірці. До речі, комунікативний зміст кінеми *відвернутися* (від співрозмовника) (демонструючи своє невдоволення, небажання спілкуватися) не відбито в лексикографічному описі, де *відвертатися* — лише “повертати від кого-, чого-небудь обличчя вбік; повертатися до інших спиною” [СУМ, т.1, с.562].

Дейктичні вказівні жести супроводжують вербальний ряд: “*Ірця тикає брудними заслиненими пальцями, лишаючи на сторінці пляму, і питає: — А це?*” (с.20); “*І, знизивши голос, вона ткнула пальцем у землю і тихенько промовила: — Ти живеш тут! Я бачила!*” (с.27). Пор. ще етикетні тактильні жести вітання: “*обережно стискує маленьку руку*” (с.19), “*Ірцю, привітайся! Дай цьому новому дяді руку!*” (с.40); “*Простягаючи Комасі руку, Вер сказала: — Мені дуже приємно познайомитися з вами, докторе.*” (с.114). В останньому випадку підкреслена “етикетність” властива і вербальним, і невербальним засобам.

У кожній культурі є сталі прагматично засвоєні жести, що мають стандартну репрезентацію в мові (6:96). Пор. *тупати (ногою)* “дуже сердитися на когось, б’ючи ногами об підлогу, землю” [СУМ, т.10, с.320]: “*сказала роздратовано Ірця і тупнула ногою*” (с.30). Втім, жести, загальноприйняті в певній культурі, можуть і не мати усталеного мовного позначення, передаючись описово: “— *Насамперед, — сказав Комаха, нахиляючи до Корвина свою велику в тяжких окулярах голову й витягнувши вперед товстий, порослий рудуватим волоссям палець, — насамперед, ви мене не попереджали.*” (с. 109). Жест складається з двох синхронно вживаних кінем (нахил голови в напрямку до співрозмовника й палець, найчастіше вказівний, спрямований вперед і вгору), за функцією є ілюстратором: виділяє певний вербальний фрагмент, що його адресант вважає дуже важливим і конче необхідним для сприйняття. Письменник помічає та змальовує й неповторні індивідуальні жести, як-от серію кінем, що передають реакцію Корвина на слова “доктора Серафікуса” (“*Мені здається, що немає потреби, щоб у дитородінні брала яку-небудь участь жінка*”). Художник здивова-

ний, ба навіть шокований почутим: *“Гострий ніс Корвина описав еліпсу і застиг у нерухомій напруженості. Корвин поклав долоні на голівку тростини і, зігнувши свій довгий тулуб, сперся підборіддям на руки.”* (с. 37). Невербалика — обличчя й поза — передають зацікавленість, інтелектуальне напруження персонажа не менш виразно, ніж стримана іронія його вербального ряду.

В авторському наративі “Доктора Серафікуса” вербальні діалоги персонажів, як правило, супроводжуються жестовими “повідомленнями”, котрі вступають в різноманітні стосунки зі словесним рядом — від доповнення чи заміни й аж до передачі змісту діаметрально протилежного тому, що його передано вербальними засобами. Найвиразнішими мімічними рухами є погляди та посмішки. Поза вербальним рядом персонажі Домонтовича обмінюються інформацією саме за допомогою очей (“окулесика”) та губ.

Посмішка / усмішка “порух м’язами обличчя (губ, очей), який виражає схильність до сміху”, “цей порух як вираження чого-небудь” [СУМ, т.10, с. 493-494] регулярно супроводжує комунікацію персонажів: *“Того дня Ірця зустріла Комаху з хитрою і задержуватою посмішкою”* (с. 27), *“вона дивилася на Комаху з легкою іронічною посмішкою”* (с. 49), *“вітала його рожжевою ласкавою усмішкою”* (с.125) — емоційний діапазон цих посмішок/усмішок, як бачимо, досить широкий. Для змалювання посмішки використовується також дієслово *сяяти* в значенні “виражати своїм виглядом, виразом якесь сильне почуття, захоплення чимсь, радість, задоволення і т. ін. (перев. про обличчя)” [СУМ, т.9, с.913]: *“сяючи, порожевівши, урочисто проголосила”* (с.27), *“наступного дня Ірця сяяла”* (с.28). В авторському наративі може бути присутня дескрипція внутрішнього стану персонажів, який зумовлює посмішку (сміх): *“Вона була надто серйозна й надто обурена, ця поважна й незалежна п’ятилітня дівчинка, щоб Комаху не засміявся. З чемности дівчинка на його сміх відповіла посмішкою. Вона не хотіла ображати чужого дядю, що не вміє поводитися з дітьми.”* (с. 23-24). Чемна посмішка Ірці відверто етикетна. Натомість посмішка Комахи в наступному випадку є чисто симптоматичною, на що вказує її вербальна дескрипція: *“Корвин переказав Комасі про цю зустріч. Комаху захвилювався, тоді розплився в посмішці і сказав: — А чи ви знаєте, що я колись був*

у неї закоханий і в нас із нею був роман?” (с. 46), трактуючи значення виразу *посмішка розпливається (по обличчю)* “хто-небудь усміхається, посміхається” [СУМ т.8, с.768], не наголошує на психологічному нюансі мімічної кінеми, що його добре видно в наведеному контексті: ця посмішка не контролюється людиною, вона мимоволі виражає сильну, несподівану емоцію. Це може бути радість (у сполученні з ніяковістю, як у Комахи), глузливість тощо. Посмішка при цьому широка, відверта.

Найголовніша роль очей при комунікації — регулювання процесу обміну інформацією. Поза тим міміка очей виражає психологічний стан людини : *“Комаха ... примружує очі й каже”* (с. 33). Кінема *примружити очі* описується в СУМ без вказівки на її комунікативну чи емотивну семантику (“злегка прикрити повіками око (очі)” — [т.7, с.687]), але, як видно хоча б із наведених у словнику прикладів, здатна виражати широку гаму почуттів. Пор. ще одну симптоматичну кінему “широко відкриті очі (від переляку, здивування)” — *“з широко відкритими, здивованими й трохи зляканими очима, шепоче Ірця”* (с.33). Окремі “окулесичні” кінеми усвідомлено використовуються в соціумі з комунікативною метою. Пор. *підморгувати* “моргати ... кому-небудь, звичайно звертаючи чию-небудь увагу, натякаючи на когось, щось або кепкуючи над кимсь, чимсь” [СУМ, т.6, с.458]. Втім, для рафінованих персонажів “Доктора Серафікуса” ця кінема є надто вульгарною і в тексті роману, звичайно ж, відсутня.

“Окулесика” може бути спрямована на здобування інформації. Ця інформація “прочитується” з міміки партнера (*“Дівчинка одриває голову від книжки, щоб подивитись, чи він жартує, чи ні. Упевнившись, що він говорить серйозно...”* — с.20), з його зовнішнього вигляду — коли дівчинка намагається зрозуміти: *“А чому ти такий дуже великий, якщо ти комаха? Адже ж комахи бувають маленькі?”* Паравербальна поведінка Ірці зображена тут дуже детально, й важливе місце в ній належить зоровим рухам: *“Дівчинка замислилась. Вона повернулася до нього всім своїм тудубом і досить довго розглядала Комаху, його обличчя, вбрання, руки, довгі ноги й великі черевики. Вона обдивилася його з ніг до голови. Тоді підвела очі — такі прозорі і ясні, — ще децю поміркувала й, прийшовши до певного логічного висновку, сказала...”* (с.24). До речі, *підвести очі*

тут вжито не в значенні “починати дивитися на кого-небудь, спрямовуючи погляд на щось” [СУМ, т.6, с.409,471] — погляд дівчинки вгору супроводжує процес обдумування, пригадування візуальних образів.

Погляд як засіб здобування інформації про потенційного комунікативного партнера використовується й дорослими персонажами “Доктора Серафікуса”. Корвин розглядає незнайому жінку (Вер) на пляжі . В авторському наративі про це не йдеться відкрито, але показано, якою її бачить і сприймає герой: *”Корвин був вихованою людиною, щоб не заговорити з Вер ні про спеку, ні про температуру води. Жінка, — її стрункі ноги, опуклі груди, вигин трохи широкого рота, тонкий чітко окреслений ніс, побудований з блиском холоду, якому ніщо не чуже, а все підвладне, — варта була того, щоб з нею поводитись несподівано й коректно, щоб говорити з нею не про спеку, а про м’язи її ніг та ступні.”* Далі Корвин вербально коментує власну окулесіку: *“–Ви, — сказав Корвин, — повинні були помітити, що я уважно розглядав вас, ваше тіло, форму рук, ніг, вашу ступню, литки й стегна. Я міг здатись вам людиною настирливою, коли б у мене не було до того пробачень. ... У вас м’язи танцюристки.”* (с. 63-64). Й лише після цього в авторському наративі знаходимо експліцитний опис “окулесичної” поведінки персонажа: *“Корвин перервав павзу, щоб, дивлячись на жінку, сказати...”* (с. 64).

Вер при першому знайомстві з головним героєм, зацікавлена його словами, *“оглянула масивні руки доктора, що розкришували на тарілці кекс, здивовані, наївні, за склом складних окулярів очі, зігнутий лоб. Прислухалась до його слів про ілюзії, й вії її затремтіли.”* (с.117). Рух очей описано не лише експліцитно (*оглянула*), а й опосередковано (*вії затремтіли*), кінесика є невербальною реакцією Вер на вербальний ряд. В іншому випадку погляд на обличчя партнера є для Вер спробою зрозуміти його емоційний стан та інтенції й відповідно спрогнозувати подальший розвиток комунікації: *“Вер допитливо окинула поглядом Корвина: здогадався, здогадується, говоритиме прикрості?”* (с. 149).

Спрямований на обличчя, “у вічі”, погляд може передавати не висловлене вербально прохання, бажання, почуття. Жестово-мімічний “текст” Ірці (*“До дяді Комахи Ірця відчувала особливу*

ніжність, — вона гладила його волосся, руку, обличчя, і з невисловленим бажанням, не наважуючись попросити скинути черевики, щоб поглянути на його комашині ноги, вона залізала йому на коліна, обіймала за шию й зазірала йому в вічі. Вона сподівалася, що й без її прохання він і сам якось здогадається скинути черевики й тим зробити їй приємність.” — с.29) так і залишився нерозшифрованим Комахою, незважаючи на “зазірання у вічі”. Надто химерним було Ірчине невисловлене прохання. В інших ситуаціях комуніканти цілком адекватно розуміють погляди співрозмовника, що виражають його наміри: “В антракті Корвин підійшов до Вер. Він поцілував руку й подивився їй у вічі. Як завжди, Корвин впливав на Вер хвилююче.” (с.152). Або: “Шукаючи порятунку, Серафікус з одчасем подивився на Корвина.” (с. 115). Інша річ, що друг демонстративно ігнорує прохання Серафікуса-Комахи: Корвин “поволі пив чорну каву, Він не втручався в розмову і не проявляв жадного наміру допомогти Комасі.” Невербальні сигнали заповнюють паузу між двома репліками Вер, адресованими Серафікусу: “З викликом вона дивиться на Комаху, оглядаючи його від великих його пальців до м'якого білого волосся й масивного підборіддя, з явним бажанням примусити його почервоніти. ... Він сидить, не підводячи голови. Він почуває на собі погляд Вер. І кінчики вух починають у нього палати.” (с.116-117).

Семантично наповненою є “окулесична” кінема “дивитись убік” — як і згадана вище кінема “не підводячи голови”. У Комахи це прояв зніченості при спілкуванні з жінками (“Він ніколи не дивився на неї, при зустрічі щось невиразно мурмотів і швидко ховався за дверима. Завжди дивився вбік.” — с. 47), у Ірці — демонстрація сором'язливості (“сором'язливо дивлячись убік” — с. 24). Погляд, спрямований не на співрозмовника, може демонструвати чи неусвідомлено виражати небажання вступати в комунікацію або підтримувати її: “Комаха явно нудився. Він одвернувся од Корвина і з жалем дивився на вихідні двері.”(с.111).

Властива головному герою “неврастенічна боязнь людей, нездатність комунікувати” [8:221] змальовується зокрема й окулесикою персонажа. Сцена його невдалої спроби порозумітися з Вер — в сучасній термінології “комунікативний провал” [див. 5: 173] — сповнена кінемами, що цей провал прогнозують і якоюсь

мірою спричинюють: “*Комаха не дивився на неї. Він узяв зі столика попільничку й почав уважно й мовчки розглядати, ніби прийшов сюди навмисне тільки для того, щоб подивитись на цю попільничку*”, “*уникаючи очима зустрічатися з Комахою, Вер поглянула на його масивні, важкі пальці*”, “*не підводячи очей з попільнички, ... Комаха почав говорити*” (с.139-140). Обмін поглядами дає змогу персонажам зрозуміти емоційний стан іншого (“*Розгублено він поглянув на Вер, на її стиснені губи, на зблідле обличчя*”, “*Тільки тепер вона побачила змучене обличчя Комахи, спазматичну гримасу на його губах*” — с.141), та комунікативний провал вже стався. І обоє це усвідомлюють — Вер (“*Всі слова однакові, і всі вони не потрібні*”) та Серафікус (“*Боляче відчув усю безплідність своїх нікчемних спроб виправдатись. Усе загублено. Пробачення не дано.*”).

Кінесика персонажів роману інформативна для їхніх співрозмовників. І, звичайно ж, вона стає семантично навантаженою в авторському наративі, здійснюючи, таким чином, комунікацію “автор > читач”.

1. Горелов И.Н. Кинесика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
2. Горелов И., Енгальчев В. Безмолвный мысли знак. — М., 1991.
3. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики: Учебное пособие. — М., 1998.
4. Конецкая В.П. Социология коммуникации. Учебник. — М., 1997.
5. Красных В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. — М., 2001.
6. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. — М., 2002.
7. Николаева Т.М. Паралингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
8. Павличко Соломія. Дискурс модернізму в українській літературі. — К., 1999.
9. Филиппов А.В. Жесты и их отображение в тексте художественного произведения // Лингвистический сборник: Сб. трудов Министерства Просвещения РСФСР. Вып. 4. — М., 1975.
10. Шелгунова Л.М. Указания на рече-жестовое поведение персонажей как средство создания образа в русской повествовательной реалистической прозе. — Волгоград, 1979.
11. Agryle M. Bodily Communication. — N.Y., 1975.
12. Cooper K. Nonverbal Communication for Business Success. — N.Y., 1979.

Список скорочень

СУМ — Словник української мови. — К., 1970-1980. — Т. 1-11.

**ІНТЕРТЕКСТ У ПОСТМОДЕРНІСТСЬКОМУ ДИСКУРСІ:
ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РЕЦИПІЄНТА**

Резюме

Стаття містить аналіз інтертекстуальних елементів постмодерністського тексту з огляду на специфіку їхнього сприйняття реципієнтом.

Ключові слова: реципієнт, сприйняття, текст масової культури, прецедентний текст.

Summary

The article contains the analysis an intertextual elements of postmodernism text with provision for specifics of their perception adresser.

Key words: recipient, perception, mass culture text, precedent text.

Інтертекстуальність як ознака інтелектуального дискурсу є дуже поширеним явищем у сучасній українській літературі. Звісно, не будемо стверджувати, що цей винахід є здобутком авторів кінця ХХ століття — елементи інтертексту можна спостерігати ще в античних авторів. Так, епічна поема Вергілія “Енеїда” порівняно з “Одіссеєю” Гомера містить елементи інтертекстуальності, коли наскрізним для обох текстів стає жанр. У подальшому цей прийом було використано в пародійній “Енеїді” І.Котляревського.

У науковий обіг поняття “інтертекстуальність” було введено Ю.Крістєвою і детально розроблено французькими постструктуралістами. Основою теорії інтертекстуальності стала концепція М.М.Бахтіна, провідною ідеєю якої є розуміння літератури і взагалі культури як постійного діалогу — автора з реципієнтом, автора з літературними формами, автора з текстом і, нарешті, тексту з текстом. На російському ґрунті проблеми інтертексту було детально вивчено Ю.Лотманом у його роботі “Текст у тексті” [7], хоча внутрішньотекстовий зв’язок, наявний між текстами, фіксувався багатьма дослідниками.

У літературознавстві інтертекстуальність стала предметом аналізу в роботах Р.Барта, Ж.Лакана, М.Фуко, Ж.Дерріди, які описували сприйняття “культури людства як єдиного “інтертексту”, який в свою чергу слугує нібито передтекстом будь-якого тексту, що знов з’являється” [5:216]. Такий підхід зумовив абсолютизацію тексту як культурного феномену і нівелювання ролі суб’єкта-

творця, що вилилося в концепцію “смерті автора” Р.Барта [1]. Світ у світлі постструктуралістської ідеї інтертекстуальності перетворюється на величезний текст, в якому все нове є лише комбінацією давно відомих елементів.

Тривалий час інтертекст розглядали винятково в межах літературознавчих студій, і лише в останнє десятиліття став об’єктом вивчення лінгвістів. Так, О.О.Селіванова виокремлює одночасно з традиційними текстовими категоріями і категорію інтерсеміотичності, яка “реалізується на підставі діалогічної взаємодії модулів комунікантів і тексту з семіотичним універсумом — кодом культури, науки, літератури тощо” [9:236]. І.М.Колегаєва, говорячи про комунікативну гетерогенність тексту, виділяє референтний тип текстової неоднорідності, у межах якого існують комунікативно первинні і комунікативно вторинні тексти. Один із різновидів комунікативно вторинних текстів і становлять інтертекстові елементи, авторство яких є “реально чужим” [4:76]. Н.С.Валгіна не використовує термін “інтертекстуальність”, а залишає лотманівське “текст у тексті”, яке тлумачить як “введення до авторського тексту чужого тексту” [2:141]. Лінгвісти зосереджують увагу на аналізі мовних елементів, що є інтертекстуальними, — цитатах, алюзіях, синтаксичних конструкціях. Дослідження ж інтертекстуальних художніх образів, тропів, жанрів залишається і зараз прерогативою літературознавців.

Факт існування великої кількості різноманітних інтертекстуальних елементів вимагав створення типології інтертексту. Відома класифікація Ж.Женнета [6:104], який виділяє власне інтертекстуальність, що передбачає співіснування в одному тексті вербальних елементів інших текстів (цитати, алюзії); паратекстуальність передбачає структурну гетерогенність тексту, тобто відношення основного тексту до своєї назви, передмови, післямови тощо; метатекстуальність передбачає експлікацію коментаря і посилання на претекст; гіпертекстуальність — пародіювання одного тексту іншим: можливе як на рівні змісту, так і форми; архітекстуальність — жанровий зв’язок текстів.

Російський дослідник І.П.Смирнов пропонує розрізняти конструктивну та реконструктивну інтертекстуальність [10:20] залежно від того, як оцінюються претексти. Якщо автор аналізує, зістав-

ляє текст-джерело та тексти, в яких використано елементи інтертексту, — це реконструктивна інтертекстуальність, — автор працює виключно з “чужим” матеріалом. Якщо ж автор включає елементи тексту-джерела у свій твір, то інтертекстуальність є конструктивною.

Н.Фатєєва у своєму лінгвістичному дослідженні інтертексту в російській літературі кінця ХХ століття деталізує відомі класифікації з урахуванням мовної специфіки аналізованих одиниць. Н.Фатєєва, вважаючи класифікацію Ж.Женетта надто узагальненою, пропонує власну: 1) *Власне інтертекстуальність*, що утворює конструкції “текст у тексті”. Сюди входять цитати (з атрибуцією і без атрибуції), алюзії (з атрибуцією і без атрибуції), центонні тексти (становлять комплекс алюзій і цитат). 2) *Паратекстуальність* (у розумінні Ж.Женетта): цитати-заголовки та епіграфи. 3) *Метатекстуальність* — переказ і коментар претексту: інтертекст-переказ (здебільшого переказ за трансформацією вірші — проза), варіації на тему претексту, дописування “чужого” тексту, мовна гра з претекстами. 4) *Гіпертекстуальність* як висміювання або пародіювання одного тексту іншим. Переважно мається на увазі пародія. 5) *Архітекстуальність* як жанровий зв’язок між текстами [11:16-17].

Але, незважаючи на такий діапазон класифікацій, лінгвістичні дослідження інтертекстуальності можна окреслити як текстологічний аналіз наявних у тексті цитат, якщо розуміти цитати широко — як текстовий фрагмент, що належить як мінімум двом текстам. Первинний текст, у якому аналізований елемент було створено вперше, будемо називати “текст-джерело”. Обмежуватися лише пошуком джерел інтертекстуальних елементів надто звузило б завдання лінгвістики. Набагато важливішим є встановлення ролі відповідних елементів в аналізованих текстах, що становить актуальність нашої роботи.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше такий аналіз здійснено на матеріалі творів українських прозаїків межі ХХ — ХХІ століть, які ще не стали набутком історії, але безсумнівно є явищем національної культури. Метою статті є встановлення ролі інтертекстуальних елементів у текстах, що належать до постмодерністської парадигми. Річ у тому, що науковий підхід постструк-

туралістів, згідно з яким світ перетворюється на текст, втілений саме в художніх творах постмодерністів. Українські автори винятком не стали: розуміння дійсності як тексту вимагає і створення відповідного тексту, який би претендував на те, щоб бути цією дійсністю. Завданнями роботи є: встановити інтертекстуальні елементи в текстах українських постмодерністів; провести атрибуцію встановлених елементів: вказати текст-джерело; визначити тип інтертекстуальних елементів; дати характеристику ролі інтертексту в постмодерністському дискурсі; з'ясувати специфіку оперування інтертекстом в постмодерністському тексті.

Аналіз обраних текстів засвідчив, що семантика інтертекстуальних елементів в українській новітній літературі є досить обмеженою. Ми виділили передусім дві великі групи інтертексту, що поширені в українських постмодерністів.

По-перше, це фрагменти, цитати або алюзії **прецедентних текстів**. Останні Ю.М.Караулов визначає як “тексти, значущі для однієї чи іншої особистості в пізнавальному та емоційному відношенні, які мають надособистісний характер, тобто добре відомі і широкому оточенню цієї особистості, включаючи її попередників та сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких відтворюється неоднократно в дискурсі цієї мовної особистості” [3:216]. Прецедентний інтертекст у нашому тлумаченні репрезентує лише другий аспект специфіки прецедентному тексту: вони повинні бути відомими потенційним реципієнтам. Наприклад: *Сьогочасній мові наша історія нецікава. Хіба що яко тло для їхніх модернізмів. Що їм Гекуба!* (В.Єшкілев). Атрибуція таких інтертекстових елементів не повинна вимагати наукового підходу або ґрунтовних знань, достатньо мати певну базу знань, яка, звісно, включає трагедію В.Шекспіра “Гамлет”.

Застосування прецедентного інтертексту вказує на вимоги автора до потенційних читачів: текст розраховано на реципієнта, обізнаного з вагомими для культури текстами. Так, певного знання прецедентних текстів вимагають і приклади такого типу: *Юрко встав і пішов геть. Далі від цієї квінтесенції театру абсурду, де ніколи не з'явиться Годо.* (Л.Дереш). Якщо в попередньому випадку інтертекст було репрезентовано цитатою, і тому головною умовою було знання тексту-джерела та гарна пам'ять, то в цьому при-

кладі недостатньо згадати назви хрестоматійного п'єси театру абсурду — необхідно розуміти творчу концепцію цього мистецтва, щоб вірно інтерпретувати думку автора.

Взагалі, алюзії з'являються набагато частіше, ніж цитати, — і це, на наш погляд, теж є ознакою сучасної літератури, тому що порядкове відтворення не тільки не розпізнає читач, а й не завжди зможе здійснити автор. Крім того, алюзії створюють іронічний контекст. Наприклад: *син літньої ночі* (Ю.Іздрик); *шаман В.І.Оленін* (В.Кожелянко); *електрифікація — це комунізм мінус радянська влада* (Ю.Андрухович). Сучасний постмодерністський текст наповнений натяками на імпліцитний зв'язок з текстами попередниками, натяками на існування глобального Тексту, в просторі якого функціонує конкретний інтерпретований текст. Прецедентний інтертекст містить ключ до інтерпретації, хоча і вимагає, щоб інтерпретатор мав певний інтелект, здібності до пошуку паралелей між текстами. Раніше це було роботою текстологів, які встановлювали чіткі порядкові збіги текстів, а зараз в силу специфіки прецедентного інтертексту такі розумові операції доступні всім інтелектуальним реципієнтам.

Іноді завдання ускладнюється, і тоді цитати видозмінюються, алюзії втрачають свою прозору форму, — такий інтертекст орієнтований на читача-інтелектуала. Наприклад: *Світ ловив їх і піймав. Усі вони попалися, мов у сильце, в цю готельну тишу.* (Ю.Андрухович.). Претекстом до цього прикладу виступає епітафія, яку накреслено на могилі українського видатного філософа Григорія Сковороди і яку він сам для себе ще за життя створив: “Світ ловив мене і не спіймав”. Зміна акцентів відомого виразу дає інший зміст, перетворює цей вираз на нову філософську істину.

Слід зауважити, що прецедентні тексти рідко є власне українськими, як у Ю.Андруховича. Такі приклади, на жаль, стосуються переважно прототекстів, що мають шкільно-хрестоматійний характер, тобто не вимагають особливої обізнаності з класичною та сучасною літературою. Наприклад: *Минають дні, минають ночі...* (Л.Дереш); *Минають дні...* (В.Кожелянко).

Насправді прецедентним текстом, який часто виступає як інтертекст у постмодерністському дискурсі, є Біблія. Інтертекстуальні елементи такого типу можуть функціонувати як цитати з паспор-

тизацією чи без паспортизації. Наприклад: *Є правильне фахове пророцтво в Біблії. Там в Ісаї, 21; 9 ясно сказано: “Упав Вавилон, упав, і всі різьблені подоби його богів на землі розбиті”* (В.Кожелянко). У цьому прикладі вказується і безпосередньо претекст — Біблія — і конкретизується цитата. Таку конкретну адресу ми і називаємо паспортизацією. Паспортизація цитати може бути повною і неповною: у першому випадку наявні відомості про автора і текст, а в другому — лише частина інформації, або намічений шлях до її пошуку. Постмодерністський дискурс засвідчує тяжіння до повної паспортизації. Якщо йдеться про біблійний текст, то така тенденція не свідчить про орієнтацію на високоінтелектуального реципієнта. Наприклад: *Місто — omnis caro ad te veniet, не мандрований пропащ, зліплений з плоти камі ‘янець та людських скупчень, правнук Єрихону — назване було при заснуванні Станиславом.* (В.Єшкілев). Цей приклад має вказівку на джерело, яку репрезентовано у посторінковому посиланні — у виносках унизу сторінки переклад: *До тебе звертається все з плоти зроблене* (лат.). Псалтир 63, 3.

Іноді автор розраховує на обізнаність читача, і тому наводить цитати з Біблії без зазначення джерела: *...і сам я тепер на всьому світі, який є не що інше, як марнота марнот і повне безглуздя.* (Ю.Андрухович). Тут мається на увазі книга Старого Заповіта “Еклезіаст”, уривок з відомих цитат якої використано Ю.Андруховичем. Або у В.Кожелянка читаємо: *Ритуал під назвою “Спочатку було Слово” було успішно виконано...* без посилань на Новий Заповіт і Євангеліє від Іоанна.

Поширеним у постмодерністському дискурсі є перенасичення тексту біблійними алюзіями, образами, власними іменами, які набувають певних змін, які приводять до іронічного або комічного ефекту. Так, у В.Кожелянка розділ роману “Лженострадамус” має назву *“Нетасмна вечера”*, а Л.Дереш описує прозріння свого героя в переносному сенсі таким чином: *...він, наче Сава по дорозі в Дамаск, раптово прозрів.*

До прецедентних ми відносимо й іншу групу текстів, що належать зарубіжним авторам і характеризуються тим, що свого часу суттєво вплинули на розвиток культури, історії, світогляду людей. Сюди належать твори античних авторів, доби Ренесансу, кла-

сики XIX — XX століть. На відміну від біблійного інтертексту, тут цитування або алюзії без паспортизації є майже поодиноким випадком. Здебільшого автор у той чи інший спосіб зазначає джерело — текст або автора. Наприклад: *Принагідно згадаємо Вертера, що описує Шарлотті образ свої майбутньої могили.* (В.Єшкілев); *Все порожнеча... Борхесівські свічада, що дивляться одне в одно* (В.Єшкілев); *Сенека радив на дев'ять років ховати написане до шухляди* (Ю.Андрухович). У таких випадках накреслено шлях пошуку першоджерела інтертексту.

Другу велику групу першоджерел інтертекстуальних елементів становлять **тексти масової культури** — естрадні пісні, художні та анімаційні фільми, реклама тощо. Іноді такі тексти розглядають як прецедентні (див., наприклад [8:385]), але ми вбачаємо істотну різницю між текстами цих двох типів. Перші є культурними феноменами людства, вагомими як для сучасників, так і для нащадків. А тексти масової культури тимчасові, семантично порожні, але вони характеризуються легкістю впізнавання та запам'ятовування, саме тому проблеми атрибуції не є актуальними. Наприклад, кіно текст у ролі інтертекстуального елементу: в В.Єшкілева фіксуємо цитату “- Як стверджував інопланетянин Люка Бессона: “Час не важливий, важливе лише життя” (Кінострічка Л.Бессона “П'ятий елемент”); в Іздрика назву розділу роману — “Леон-кіллер” (знов Л.Бессон — культовий “Леон-кіллер”). В.Єшкілев взагалі відсилає читача до відповідного першотексту: “Чи бачили ви фільм “Матриця”? Ну то тоді знаєте, про що я кажу”.

Не меншою мірою поширеними є цитати з відомих естрадних пісень: *Заріс зовсім, за волохатився... Ти ецьо такой маладой, ти ецьо страдаєш ерундой...* (В.Єшкілев); безліч цитат з пісень Земфіри в Іздрика.

Масова культура панує на сторінках сучасних творів, і з'являються в одному творі герой з грецьким ім'ям Аристид та героїня Пепсі у В.Єшкілева, герой, подібний до Леона-кіллера в Ю.Іздрика тощо. І хоча інтертекст цього типу поширений меншою мірою, але його наявність, на жаль, не лише данина моді, а ознака поганого смаку, орієнтація на низький рівень потенційного реципієнта. Автор свідомо знижує інтелектуальний ценз своїх читачів, не змушуючи їх думати. Продукція масової культури повільно стає

Текстом. Крім того, використання такого інтертексту відразу свідчить про нетривале життя відповідних літературних творів, тому що для тестів масової культури характерні актуальність і нетривалість, бо за короткий час вже неможливо розпізнати в тексті першоджерело.

Результатом нашої роботи є виокремлення двох типів інтертексту в українських постмодерністів, орієнтованих на різні першоджерела. Прецедентний інтертекст вимагає від реципієнта певного інтелектуального рівня, але наявність повної паспортизації знижує цю вимогу. До того ж першоджерелами стають переважно хрестоматійні тексти. Інтертекст масової культури не інтелектуального читача не розрахований. Навпаки, вимоги інтелектуального характеру до читачів мінімальні.

Таке зниження інтелектуального рівня потенційних реципієнтів засвідчує саме специфіка інтертекстуальності, категорійною особливістю якої є наскрізна діалогічність тексту. Автори кінця ХХ — початку ХХІ століть не чекають реципієнта-інтерпретатора, вони спрощують сприйняття тексту і тим самим знижують вимоги до читача. Але такий підхід веде до невиправних наслідків, коли інтелектуальність тексту буде існувати незалежно від інтелекту читача.

1. **Барт Р.** Семиотика. Поэтика. — М., 1994.
2. **Валгина Н.С.** Теория текста. — М., 2003.
3. **Караулов Ю.Н.** Русский язык и языковая личность. — М., 1987.
4. **Коллегаева И.М.** Текст как единица научной и художественной коммуникации. — Одесса, 1991.
5. **Ильин И.И.** Интертекстуальность // Современное зарубежное литературоведение: Энциклопедический справочник. — М., 1996.
6. **Ильин И.И.** Постмодернизм: Словарь терминов. — М., 2001.
7. **Лотман Ю.** Текст у тексті /// Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття. 2-е вид. — Львів, 2002.
8. **Милевич И.Г.** “Чужое слово” в публицистике Латвии // Проблемы зівставної семантики. — К., 2003. — Вип.6.
9. **Селиванова Е.А.** Основы лингвистической теории текста и коммуникации. — К., 2002.
10. **Смирнов И.П.** Порождение интертекста. — СПб., 1995.
11. **Фатеева Н.А.** Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. — М., 2000.

ЗМІСТ

МОВНІ АРХЕТИПИ В ТЕКСТОВОМУ ПРОСТОРІ

М. І. Зубов

Концепт “тварність” у двох давньоруських повчаннях 3

А. К. Мойсієнко

Семантико-структурна організація народної загадки
з прийменниковим компонентом “без” 14

С. Т. Лавриненко, Є. С. Якубовська

Лінгвокультурні константи української народної думи 20

О. В. Яковлева

Архетипи чоловічого і жіночого начала у весільних обрядових
піснях 26

О. А. Петриченко

Архетипові образи першоелементів буття у світоглядній
парадигмі східних слов'ян 35

М. В. Мамич

Компоненти абстрактно-семантичного поля правда / неправда
в історичних словниках 41

С. Г. Яковець

Весільна обрядова лексика у “Словарі української мови”
за редакцією Б. Грінченка 48

О. В. Антонюк

Концепт “вода” в українських замовляннях 56

М. В. Жуйкова

Механізми вторинної номінації предикатної лексики
(до походження дієслова “розв'язати”) 63

А. Л. Порожнюк

Лексико-семантична динаміка в системі номінації їжі та питва 69

Л. І. Снявська

Концепт “свобода” в драматургії Л. Українки 74

<i>Е. В. Боєва</i>	
Концептуалізація українського топосу в прозі М. Коцюбинського і В. Винниченка	79
<i>Л. А. Семененко</i>	
Лексико-граматичний клас ад'єктивів у поетичному мовленні (морфолого-семантичний, морфолого-словотвірний і структурний аспекти)	91
<i>Н. В. Кутуза</i>	
Ергоніми як лінгвокультурами українського суспільства	101
<i>А. М. Григораши</i>	
Творче перетворення фразеологічних одиниць у сучасній журналістиці як вияв української ментальності	106
<i>О. В. Нарушевич</i>	
Комунікативно-прагматичний аспект функціонування спонукальних конструкцій у мові сучасної української преси	112

МОВА І НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ

<i>Ю. О. Карпенко</i>	
Топонімія як носій етногенетичного коду	120
<i>А. Й. Багмут</i>	
Слов'янська номінація назв рослинного світу як вияв національного менталітету	126
<i>Н. В. Бардіна</i>	
Проблеми енергеального моделювання української лінгвоментальності	132
<i>Н. В. Гуйванюк</i>	
Синтаксична система української мови крізь призму ментальності народу	142
<i>В. П. Олексенко</i>	
Локативи-універби в сучасній українській мові	149
<i>Л. Є. Азарова</i>	
Мова як генетичний код нації	154
<i>Н. В. Сподарець</i>	
Домінантні символи національно-етнічної свідомості (методологічний та теоретичний аспекти)	161

С. А. Красножон Українська фонетика як прояв генетичного коду нації	168
В. В. Ярошинський Лінгвоментальність як чинник змін у фонетичній системі	174
М. Л. Микитин Кодифікована вимова звукосполук у пам'ятках XIX ст.	180
В. Я. Юкало Сильні (стійкі) та слабкі (нестійкі) літературні норми як психо- й соціолінгвістичне поняття (на матеріалі медичної професійної мови)	189
Н. В. Вдовиченко Про деякі особливості концепту сором в системі української лінгвоментальності	197
С. П. Павелко Одиничні імена в антропонімії Косова	204
Г. В. Сенік Способи творення відантропонімних прізвищ	215
Н. Ю. Булава Назви рослин і тварин в основах українських прізвищ північної Донеччини	223
Н. М. Хрустик Відображення розвитку української мови в газетних публікаціях А. А. Москаленка	233
Л. І. Хаценко Вивчення діалектів української мови в другій половині XX ст.	239
З. О. Валюх Словотвірне модифікаційне значення особи жіночої статі як семантична позиція дериваційної парадигми іменника	246
О. Ф. Ледней Специфіка функціонування родового відмінка як морфологічного варіанта об'єктної синтаксеми	252
Л. В. Власенко Транспозиційні вияви в межах функціонально-семантичного поля минулого часу	258

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ МОВ

В. Г. Волошин

Навчальний діалог у людино-машинних системах навчання
рідної та іноземної мови 263

Л. В. Добровольська

Лінгвокультурні константи та проблеми залучення дорослих
до іншомовленнєвої діяльності 271

Н. Р. Григорян, Н. Ю. Міллер

Просодія апелятивних текстів в українській і англійській мовах ... 275

Н. О. Кравченко

Лексичні засоби реалізації сакральності в текстах українських
й англійських проповідей 282

О. А. Войцева

Лексико-семантична модифікація назв архітектури плавальних
засобів в українській і польській мовах 288

О. М. Образцова

Універсальне й особливе в референтній семантиці “номінативних”
речень української, англійської та російської мов 296

В. В. Горбань

Національні особливості дериваційних гнізд в українській
та російській мовах 307

Е. Е. Мінкевич

Дериваційні моделі okazіоналізмів у мові сучасних українських
та російських письменників 312

Г. С. Яроцька

Порівняльний аналіз української і російської комунікативної
поведінки 318

Л. Ф. Баранник

Слова з українським національно-культурним семантичним
компонентом у російських острівних говірках півдня України 326

Є. М. Степанов

Вплив української словотвірної системи на російське мовлення
одеситів 333

<i>С. М. Дмитрієв</i> Українська мова як протооснова одеської урбанолінгви	340
---	-----

МОВНІ КОНТАКТИ ТА МОВНА ПОЛІТИКА

<i>А. І. Кіссе</i> Толерантність як основа запобігання міжетнічним конфліктам	347
<i>О. І. Бондар</i> Білінгвальна комунікативність як лінгвоекологічна проблема	352
<i>Т. Ю. Ковалевська</i> Психосемантика комунікативної гармонійності	360
<i>Л. Б. Прокоф'єва</i> Козацька педагогіка та її значення у вихованні національної свідомості особистості	370
<i>Н. В. Ланчуковська</i> Прагмалінгвістичний механізм утворення іронії	377
<i>А. П. Романченко</i> До питання про компарально-суб'єктні (об'єктні) категоріальні ситуації в прагмастилістичному аспекті	384
<i>А. С. Шальов</i> Комунікативні наміри сучасних телепрограм як культурні зразки спілкування і взаємодії людей	396
<i>Г. Ю. Касім</i> Роль кінетичних невербальних засобів комунікації в художньому тексті	402
<i>Н. В. Кондратенко</i> Інтертекст у постмодерністському дискурсі: трансформація образу інтелектуального реципієнта	411

Наукове видання

**ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Випуск 12

**“Українська ментальність:
діалог світів”**

Збірник наукових праць

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Технічні редактори *Р. М. Кучинська, М. М. Бушин*

Здано у виробництво 20.10.2003. Підписано до друку 09.12.2003. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Гаймс”. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,65. Тираж 300 прим. Зам. № 105.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua